

KÂVYAMÂLÂ. 53.

THE
VÂNÎBHŪSHANÂ
OF
DÂMODARA MIS'RA.

Soulé :
DÂN

EDITED BY

PANDIT SIVADATTA

Head Pandit and Superintendent, Sanskrit Department,
Oriental College, Lahore,

AND

KÂS'INATH PÂNDURANG PARAB

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRAM JAVAJI,

1 PROPRIETOR OF JAVAJI DADAJI'S NIRMAYA-SAGAR PRESS

BOMBAY

1895

Price 6 Annas

(Registered according to act XXV of 1867.)

(All rights reserved by the publisher) *

वाणीभूषणस्यानुक्रमणिका

विषयाः ।

पृष्ठे ।

विषयाः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

वर्णपताका

वृत्तानि ।

मङ्गलचरणग्रन्थकरणप्रतिज्ञे	१
मात्राप्रस्ताररीतिः	२
पेदुकलभेदनामानि	२
पञ्चकलभेदनामानि	२
चतुष्कलप्रस्तारे पञ्चाना गणाना नामानि	३
अन्तगुरुचतुष्कलनामानि	३
मध्यगुरुनामानि	३
आदिगुरुनामानि	३
त्रिकलप्रस्तारे गणत्रयनामानि	३
गुर्वादित्रिकलनामानि	३
त्रैलघुगणनामानि	३
गुरुनामानि	४
उधुनामानि	४
गणानां नामरूपाणि	४
गणानां देवताः	४
गणाना फलेनि	४
मात्राणामुद्दिष्टम्	५
मात्राणां नष्टम्	५
शर्णोद्दिष्टम्	५
शर्णनष्टम्	५
शर्णमेरुः	५
मात्रामेरुः	५

गाथा	६
उपगीतिः	६
विगाथा	६
गीतिः	७
गाथिनी	७
सिंहिनी	७
स्कन्धकम्	७
दोहा	८
ललितम्	८
रोला	८
गन्धानकम्	९
चौपैया	९
घत्ता	९
घत्तानन्दः	९
नवपदम्	१०
प्रज्ञाटिका	१०
अरिला	१०
पादाकुलकम्	११
पट्टपदम्	११
पद्मावती	१२
कुण्डलिका	१२
गगनाङ्गनम्	१३

विषयाः ।	पृष्ठे ।	विषयाः ।	पृष्ठ ।
द्विपदी	१३	मधुः	२०
खड्गकम्	१३	मही	२१
शिखा	१४	सारु	२१
माला	१४	त्र्यक्षरच्छन्दः ।	
चुलिआला	१४	ताली	२१
सोरठा	१५	प्रिया	२१
हाकलि	१५	शशी	२२
मधुभार	१५	रमणः	२२
आभीरम्	१५	पाञ्चालम्	२२
दुर्मिला	१६	मृगेन्द्रः	२२
रुचिरा	१६	मन्दरः	२३
दीपकम्	१६	कमलम्	२३
सिंहविलोकिताम्	१६	चतुरक्षरच्छन्दः ।	
प्लवङ्गमम्	१७	तीर्णा	२३
लीलावती	१७	धारि	२३
हरिगीता	१८	नगाणी	२४
त्रिमङ्गी	१८	पञ्चाक्षरच्छन्दः ।	
हीरम्	१८	संमोहा	२४
जनहरणम्	१९	हारी	२४
मदनगृहम्	१९	हंसः	२४
मरहृष्टा	१९	यमकम्	२५
द्वितीयः परिच्छेदः ।		शेषा	२५
एकाक्षरच्छन्दः ।		तिलका	२५
श्रीः	२०	विमोहा	२५
द्व्यक्षरच्छन्दः ।		चतुरंसा	२६
कामः	२०	मन्थानम्	२६
		शङ्खनारी	२६

विषयाः ।

पृष्ठे ।

सुमालती २६

दमनकम् २७

सप्ताक्षरच्छन्दः ।

समानिका २७

सुवासकम् २७

करहृदि २७

शौर्या २८

अष्टाक्षरच्छन्दः ।

विद्युन्माला २८

मल्लिका २८

प्रमाणिका २८

तुङ्गा २९

कमलम् २९

माणवकक्रीडितकम् २९

अनुष्टुप् २९

नवाक्षरच्छन्दः ।

महालक्ष्मी ३०

सारङ्गी ३०

पाश्चा ३०

कमलम् ३०

विम्बम् ३१

तोमरम् ३१

रूपमाली ३१

दशाक्षरच्छन्दः ।

संयुतका ३१

चम्पकमाला ३२

सारवती ३२

विषयाः ।

सुपमा

अमृतगतिः

एकादशाक्षरच्छन्दः ।

बन्धुः ३३

सुमुखी ३३

दोधकम् ३३

शालिनी ३३

दमनकम् ३४

सैनिका ३४

मालती ३४

इन्द्रवज्रा ३५

उपेन्द्रवज्रा ३५

उपजातिः ३५

रथोद्धता ३५

स्वागता ३६

द्वादशाक्षरच्छन्दः ।

विद्याधारम् ३६

भुजङ्गप्रयातम् ३६

लक्ष्मीधरम् ३७

तोटकम् ३७

सारङ्गम् ३७

गौक्तिकदाम ३७

मोदकः ३७

तरलनयनम् ३८

मुन्दरी ३८

प्रमिताक्षरा ३८

विषयाः । पृष्ठे ।

त्रयोदशाक्षरच्छन्दः ।

माया	३८
तारकः	३९
कन्दः	३९
पङ्कावलिः	३९
पुष्पिताग्रा	३९

चतुर्दशाक्षरच्छन्दः ।

वसन्ततिलका	४०
चक्रम्	४०

पञ्चदशाक्षरच्छन्दः ।

चामरम्	४१
मालिनी	४१
भ्रमरावली	४२
मनहंसम्	४२
शरभम्	४२
निशिपालम्	४३

षोडशाक्षरच्छन्दः ।

नराचम्	४३
नीलम्	४३
चञ्चला	४४
ब्रह्मवृत्तम्	४४

सप्तदशाक्षरम् ।

पृथ्वी	४५
मालाधरः	४५
शिखरिणी	४५
मन्दाक्रान्ता	४६

विषयाः । पृष्ठे ।

हरिणी ४६

अष्टादशाक्षरच्छन्दः ।

मञ्जीरा	४७
चर्वरी	४७
क्रीडाचन्द्रः	४७

एकोनविंशत्यक्षरच्छन्दः ।

शार्दूलविक्रीडितम्	४८
चन्द्रम्	४८
धवलम्	४९

विंशत्यक्षरच्छन्दः ।

शंभुः	४९
गीतिका	४९
गण्डका	५०

एकविंशत्यक्षरच्छन्दः ।

स्रग्धरा	५०
नरेन्द्रः	५१

द्वाविंशत्यक्षरच्छन्दः ।

हंसी	५१
------	------	------	----

त्रयोविंशत्यक्षरच्छन्दः ।

सुन्दरी	५२
---------	------	------	----

चतुर्विंशत्यक्षरच्छन्दः ।

दुर्मिला	५२
किरीटम्	५२

पञ्चविंशत्यक्षरच्छन्दः ।

शालूरम्	५३
ग्रन्थगतसकलकृतसंख्या	५३
ग्रन्थसमाप्तिः	५३

काव्यमाला ।

श्रीदामोदरमिश्रविरचितं
चाण्णिभूषणम् ।

प्रथम परिच्छेदः ।

राजकुञ्जरराजकृत्ति विमलोदञ्चदुकूलाकृत्ति
 • भ्राजद्भोगिफणामणि प्रविलसन्मुक्तामणिग्रामणि ।
 पादाम्भोजभुजङ्गफूत्कृत्ति रणन्मञ्जीरमञ्जुद्युति
 श्रेयो व. शिवशैलराजसुतयोर्देयादभिन्नं वपुः ॥ १ ॥
 सन्तीह यद्यपि महाकविसप्रणीत-
 ग्रन्थास्तथापि मम बालिशताविलासः ।
 सपूर्णशारदविधाबुदयं प्रपन्ने
 किं नाम नाभ्युदयमश्नति तारकापि ॥ २ ॥
 अलसधियः प्राकृतमैधि सुधियः केचिद्भवन्तीह ।
 कृतिरेषा मम तेषामातनुतादीपदपि तोषम् ॥ ३ ॥
 दीर्घदोषकुलोद्भूतदामोदर इति श्रुत ।
 छन्दसा लक्षणं तेन सोदाहरणमुच्यते ॥ ४ ॥

१. अयं च दामोदरमित्रो मैथिलज इति समासिलेखतोऽवगम्यते. तत्रापि दीर्घघोषकुली-
त्पन्न इति चतुर्थश्लोकतोऽवगम्यते समयश्च प्राकृतपिहलब्धव्याख्याना लक्ष्मीनानेन १६५७
संवत्सरे निर्मिताया व्याख्यायामस्योल्लेखात्तत् प्राचीन इत्यवसीयते. २ अस्य ग्रन्थस्य
पुस्तकचतुष्टयमस्माभिः समासादितम् तत्र क-सप्तक २३ पत्रात्मकं संवत् १८३२ मध्ये
लिखितं, अयमुक्तजगुरुमष्टमैत्रवर्मादस्तामा, २८८५३३, १५, ५५५२५, ५५५२५, ५५५२५
श्रीश्रीनारायणपर्वणीकराणाम्, ग सप्तक २६ पत्रात्मकं १७६२ संवत्सरे लिखितम्, घ सप्तक
२९ पत्रात्मकं महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादशर्मणा सप्रहात्समासादितम् ३. 'शब्ध'
क. ४ 'प्रामाणी' छ. ५. 'ममि' घ. ६ अयं श्लोको द्वितीयत्वेन लिखितो घ पुस्तके.

‘संयोगिपूर्वं सविसर्गकं च दीर्घस्वरैः संगतमन्त्यगं वा ।

विद्यादनुस्वारसमन्वितं च गुर्वक्षरं वक्रमिह द्विमात्रम् ॥ ५ ॥

संयुक्तपूर्वोऽपि लघुः कचित्स्याद्वर्णस्तु प्रैक्षादिगतो विभाषा ।

एँ ओ कचित्प्राकृतके लघू स्त इही तथा बिन्दुर्युते पठित्वा ॥ ६ ॥

टैठढणेति गणाः स्युः पदपञ्चचतुस्त्रियुग्ममात्राणाम् ।

तेषां त्रयोदशाष्टकपञ्चत्रिद्विभेदाः स्युः ॥ ७ ॥

(मात्राप्रस्ताररीतिः—)

प्रथमगुरोरधरे लघु दत्त्वा शेषं समानमितरेण ।

उद्धृतं गुरुलघु वा प्रस्तारः सर्वलघु यावत् ॥ ८ ॥

(पदकलभेदनामानि—)

शिवशशिदिनेपतिसुरपतिशेषाहिसरोजधातुकलिचन्द्राः ।

ध्रुवधर्मौ शालिकरः पञ्मात्रे स्युस्त्रयोदश विभेदाः ॥ ९ ॥

(पञ्चकलभेदनामानि—)

इन्द्रासनमय शूरश्चापो हीरश्च शैलरं कुसुमम् ।

अहिगङ्गापौपङ्गाविति पञ्चकलानां च नामानि ॥ १० ॥

सुनरेन्द्राधिपकुञ्जरपर्यायो मेघदन्तयोश्चापि ।

ऐरावततारापतिरित्यादिलघोश्च पञ्चमात्रस्य ॥ ११ ॥

पैक्षी विरार्णवेन्द्रामृतवीणायक्षगरुडाख्याः ।

जोहलकमिति संज्ञा मध्यलघोः पञ्चमात्रस्य ॥ १२ ॥

१. ‘संयोग’ ख-घ. २. ‘कचित्लघुः स्या’ ख. ३. ‘प्रहृदेः प्राक्कचित्’ इति छन्द-
पीयूषसूत्रानुसारेण तु ‘प्रहृदिप’ इत्येव पाठो भवेत् । अतएव तत्र “आदिशब्दात्
‘अल्पव्ययेन सुन्दरि प्राप्यजनो मिष्टमन्नाति’ इत्यत्र रीकारस्य, ‘भ्रमति भ्रमरनारी
कानने विप्रयुक्ता’ इत्यत्र तीकारस्य च लघुत्वादित्यसिद्धिर्षोऽध्या” इत्याद्युक्तम्. ४. ‘एतत्’
क-ग; ‘एव’ ख. ५. ‘लघूक्त’ ग. ६. ‘युगे’ ग. ७. पदकलछगणजयादेशविधयः ।
पञ्चकलछगणोऽष्टविधः । चतुष्कलो द्दगणः पञ्चविधः । त्रिकलो द्दगणस्त्रिविधः ।
द्विकलो णगणो द्विविधः इति समुदितार्थः ८. ‘द्विनि’ ग. ९. ‘शालिकरी’ घ.
१०. ‘दन्तमेघयो’ क-ख-घ. ११. ‘पक्षिगिराज’ — —

विविधप्रहरणनामा पञ्चकलः पिङ्गलेनोक्तः ।

गजरथतुरगपदातिसंज्ञकः स्याच्चतुर्मात्रः ॥ १३ ॥

(चतुष्कलप्रस्तारे पञ्चानां गणानां नामानि—)

कर्णः स्याद्गुरुयुगलं गुर्वन्तः करतले भवति ।

गुरुमध्यमः पयोधर इति विख्यातस्तृतीयोऽसौ ।

आदिगुरुर्वसुचरणं चतुर्लघुर्द्विजवरो ज्ञेयः ॥ १४ ॥

(अन्तगुरुचतुष्कलनामानि—)

करवाहोः पर्यायाः प्रहरणभुजयोरलंकाराः ।

वज्रं रत्नमिति स्युर्गुर्वन्तचतुष्कले संज्ञाः ॥ १५ ॥

(मध्यगुरुनामानि—)

अश्वगजमनुजपतयो वसुधापतिचक्रवर्तिगोपालाः ।

नायकपर्वनपयोधररज्जव इति मध्यगुरुसंज्ञाः ॥ १६ ॥

(आदिगुरुनामानि—)

तातपितामहदहनाः पदपर्यायाश्च गण्डवलमद्गौ ।

जैद्वायुगलं रतिरित्यादिगुरोश्चतुष्कले संज्ञाः ॥ १७ ॥

(त्रिकलप्रस्तारे गणत्रयनामानि—)

ध्वजचिह्नचिरचिरालयतोमरतुम्बुरुकचूतमाला च ।

रसवासपवनवलया लघ्वादित्रिकलनामानि ॥ १८ ॥

(गुर्वादित्रिकलनामानि—)

तालपटहकरतालाः मुरपतिरानन्दतूर्यपर्यायाः ।

निर्वाणसमुद्रावपि गुर्वादित्रिकलनामानि ॥ १९ ॥

(त्रिलघुगणनामानि—)

ताण्डवसात्त्विकभावा नारी च त्रिकलनामानि ॥ २० ॥

१. अयं श्लोक एकादशत्वेनाद्दीकृतः क-ग-घ-पुस्तकेषु. २. 'फणिपतिवृत्तिमणितमि-
त्यादिगुरोः स्युश्चतुष्कले संज्ञाः' ख; 'इत्यादि चतुष्कलसंज्ञा फणिराजनिर्दिष्टाः' घ.
३. 'चू' घ. ४. 'वसुवासवपवन' घ.

(गुरुनामानि—)

नूपुररसनाचामरकङ्कणमञ्जीरताटङ्काः ।

कुण्डलहारौ वलयं गुरुनामानीति कथितानि ॥ २१ ॥

(लघुनामानि—)

शरमेरुदण्डकनकं शङ्खरवौ रूपगन्धकुसुमानि ।

स्पर्शरसाविति संज्ञा मात्रामात्रस्य पिङ्गलेनोक्ताः ॥ २२ ॥

(गणानां नामरूपाणि—)

मगणस्त्रिगुरुस्त्रिलघुर्नगणो भगणादिगुरुर्यगणादिलघुः ।

गुरुमध्यगजो लघुमध्यगरः सगणोऽन्तगुरुस्तगणोऽन्तलघुः ॥ २३ ॥

(गणानां देवताः—)

महीजलानलान्तकाः स्वरर्यमेन्दुपञ्चगाः ।

फणीश्वरेण कीर्तिता गणाष्टकेऽष्ट देवताः ॥ २४ ॥

(गणानां फलानि—)

मः सपदं वितनुते नगणो यशसि

श्रेयः करोति मगणो यगणो जयं च ।

देशाद्विवासयति जो रगणो निहन्ति

राष्ट्रं विनाशयति सस्तगणोऽर्थहन्ता ॥ २५ ॥

मैत्र्यं मगणनगणयोर्यगणभगणयोश्च भृत्यता भवति ।

औदास्यं जतगणयोररिभावः सगणरगणयोरुदितः ॥ २६ ॥

मित्रयोरुदिता सिद्धिर्जयः स्यान्मित्रभृत्ययोः ।

मित्रोदासीनयोर्न श्रीः स्यात्पीडा मित्रवैरिणोः ॥ २७ ॥

कार्यं स्यान्मित्रभृत्याभ्यां भृत्याभ्यां सर्वशासनम् ।

भृत्योदासीनयोर्हानिर्हाकारो भृत्यवैरिणोः ॥ २८ ॥

उदासीनवयस्याभ्यां क्षेम साधारणं फलम् ।

स्यादुदासीनभृत्याभ्यामस्वायत्तिस्तु सर्वशः ॥ २९ ॥

उदास्ताभ्यां फलाभावः परारत्योर्विरोधिता ।

शत्रुमित्रे फलं शून्यं स्त्रीनाशः शत्रुभृत्ययोः ॥

शत्रूदासीनयोर्हानिः शत्रुभ्यां नायकक्षयः ॥ ३० ॥

(मात्राणामुद्दिष्टम्—)

दत्त्वा पूर्वयुगाङ्कं गुरु शीर्षाङ्कं विलुप्य शेषाङ्के ।

अद्वैरितोऽवशिष्टैः शिष्टैरुद्दिष्टमुद्दिष्टम् ॥ ३१ ॥

(मात्राणां नष्टम्—)

नष्टे कृत्वा कलाः सर्वाः पूर्वयुगाङ्कयोजिताः ।

पृष्ठाङ्कहीनशेषाङ्कं येन येनैव पूर्यते ॥ ३२ ॥

परां कलामुपादाय तत्र तत्र गुरुर्भवेत् ।

मात्राया नष्टमेतत्तु फणिराजेन भाषितम् ॥ ३३ ॥

(वर्णोद्दिष्टम्—)

उद्दिष्टे वर्णोपरि दत्त्वा द्विगुणक्रमेणाङ्कम् ।

एकं लघुवर्णाङ्के दत्त्वोद्दिष्टं विजानीत ॥ ३४ ॥

(वर्णनष्टम्—)

नष्टे तु कल्पयेद्भागं समभागे लघुर्भवेत् ।

दैत्वैकं विपमे भागे कार्यस्तत्र गुरुर्भवेत् ॥ ३५ ॥

(वर्णमेरुः—)

कोष्ठमक्षरसंख्यातमन्त्याद्यौरेकचिद्वितम् ।

शीर्षकोष्ठद्वयाङ्केन शून्यं कोष्ठं प्रपूरयेत् ॥ ३६ ॥

(मात्रामेरुः—)

द्वयं द्वयं समं कोष्ठं कृत्वान्त्येष्वेकमर्पयेत् ।

ऐकद्विकत्रिकचतुःक्रमेण प्रथमेष्वपि ॥ ३७ ॥

शीर्षाङ्कासपराङ्काम्या शेषकोष्ठान्प्रपूरयेत् ।

मात्रामेरुरयं दुर्गः सर्वपार्श्वतिदुर्गमः ॥ ३८ ॥

१. 'एकं विपमभागे तु दत्त्वार्थं गुरु कल्पयेत्' ग. २. 'भागः' क-ख-ग. ३. 'तेष्वे' घ. ४. 'एकद्विकत्रिकचतुः' क-ख-ग. ५. 'मपि' ग.

(वर्णपताका—)

अङ्गमुद्दिष्टवदत्त्वा शेषे पूर्वानपासयेत् ।

एकैरेकगुरु ज्ञेयं द्वयं द्वाभ्यां त्रिभिस्त्रयम् ॥ ३९ ॥

एषा वर्णपताका कीर्तिपताकाहिराजस्य ।

एकैकमत्र मुक्त्वा ज्ञेया भोत्रापताकापि ॥ ४० ॥

अथ वृत्तानि—

आदि तृतीये द्वादशदशाष्टमात्रा द्वितीयचरणे च ।

तुर्ये पञ्चदश स्युर्गाथेयं पिङ्गलेनोक्ता ॥ ४१ ॥

सप्त तुरगाः सदीर्घाः पष्ठे जगणो द्विजोऽथवा भवति ।

पष्ठं लघूत्तरदले विपमे जगणो न गाथायाः ॥ ४२ ॥

यथा—

उदितेऽर्धचन्द्रनिकरे प्रसरन्ति सैमन्ततोऽन्धकाराणि ।

घनपवनेऽपि लताया निस्पन्दत्वं सुमुखि चित्रम् ॥ ४३ ॥

इति गाथा ।

गाथोत्तरदलतुल्यं पूर्वदलं भवति यदि बाले ।

तामिह फणपतिमणितामुपगीतिं वर्णयन्ति जनाः ॥ ४४ ॥

यथा—

त्वद्दर्शनैदिवसावधि सावधि नो बाधते मदनः ।

क्षणमपि यामति, यामो दिवसति, दिवसास्तु कल्पन्ति ॥ ४५ ॥

इत्युपगीतिः ।

गाथा द्वितीयतुर्यौ पादौ भवतस्तु विपरीतौ ।

सेयं भवति विगाथा फणिनायकपिङ्गलेन संप्रोक्ता ॥ ४६ ॥

यथा—

वृन्दारण्यविहारी बह्वनारीमनोहारी ।

गोपालीकरतालीर्नेर्नशाली पुनाति वनमाली ॥ ४७ ॥

इति विगाथा ।

गाथाद्वितीयतुर्यावष्टादशमात्रकौ यदा भवतः ।

मात्राषष्टिशरीरा प्रोक्ता सा गीतिरिह हि फणिपतिना ॥ ४८ ॥

यथा—

अयि धृतिमोचन लोचन वद कथमुपयासि सविधमेणदशः ।

निष्क्रान्तायामस्यां तव दुश्चरितेन भावि हृदि शल्यम् ॥ ४९ ॥

इति गीतिः ।

यैदि गाथातुर्यपदं विंशतिमात्रं च गायिनी भवति ।

फणिपतिपिङ्गलभणितं तद्विपरीतं तु सिंहिनीवृत्तम् ॥ ५० ॥

यथा—

वन्दे रवीन्दुनयनं नवजलधररुचिमन्दिरारमणम् ।

नन्दानन्दनिदानं वृन्दारकवृन्दवन्दितपदाम्भोजम् ॥ ५१ ॥

इति गायिनी ।

पैर्यासा जलधारा विरमति न च हन्त लोचने जलधारा ।

जमुः प्रसादमाशास्त्रदपि न मे नीयितस्याशा ॥ ५२ ॥

इति सिंहिनी ।

स्कन्धकमिति तत्कथितं यत्र चतुष्कलगणाष्टकेनार्थं स्यात् ।

तत्तुल्यममिमदलं भवति चतुःषष्टिमात्रकशरीरमिदम् ॥ ५३ ॥

यथा—

अयमेति विमलविद्युत्करालकरवालविमलजलधरकालः ।

उद्यन्नवधनगर्जिततर्जितपयिकाङ्गनानिवहहृदयतल ॥ ५४ ॥

इति स्कन्धकम् ।

षट्कलतुरगौ त्रिकलमपि विषमपदे विनिधेहि ।

सप्तपादान्ते चैकेकलमिति दोहाभवधेहि ॥ ५५ ॥

१. 'यथा' घ. २. प्रावृत्तपिङ्गलमूत्रे तु गायिन्या पूर्वार्धस्य त्रिंशन्मात्रत्वम्, उत्तरार्धस्य द्वात्रिंशन्मात्रत्वमभिधाय तद्विपरीतरं सिंहिन्यामुक्तम् ३. अयमुदाहरणश्लोकः क-ग-पुस्तकयोल्लिखितः ४. 'ललित' य घ. ५. त्रिकलस्य स्थान एतत्कलमिति विषये प्रयोदश, सप्त एतादृश मात्रा दोहाया भवन्ति.

यथा—

चरणसरोरुहमस्तु हृदि मे वदने तव नाम ।

चक्षुषि रूपं यावदस्तु रमय मनो मम राम ॥ ५६ ॥

इति दोहा ।

द्विजवरयुगमिह रचय, त्रिलघुकगणमथ कलय, ।

सुललितकलितरसपदि, सरसिजमुखि भवति यदि ।

जगति विदितललितमिति, वरफणिपतिरिति वदति ॥ ५७ ॥

यथा—

प्रविचलकुवलयनयन, जलनिधिकृतवरशयन, ।

दितितनयनिबहदमन, शयनविविधमयशमन ।

मयि वरमुपनय सुचिर, मभिनवजलधररुचिर ॥ ५८ ॥

इति ललितम् ।

रोलावृत्तमवेहि नागपिङ्गलकविमणितं,

प्रतिपदमिह चतुरधिककलविंशतिपरिगणितम् ।

एकादशमधि विरतिरखिलजनचित्ताहरणं

सुललितपदमदकारिविमलकविकण्ठाभरणम् ॥ ५९ ॥

यथा—

तरति पयोनिधिसलिलमैयति गिरिशिखरशिखोपरि

विशति रसातलमटति यशस्तव सकलदिशः परि ।

गगनगमनमभिनयति समं शशिना श्रियमश्नति

चित्रमिदं न तथापि भवन्तं भूष विमुञ्चति ॥ ६० ॥

इति रोला ।

दशसप्तवर्णमिह रचय प्रथमचरणं

द्वितीयमष्टादशकलितमतिहृदयहरणम् ।

ईदृशमुच्चरदलमपि हृदयसंधानकं

नागपतिपिङ्गलमणितमिति शृणु गन्धानकम् ॥ ६१ ॥

यथा—

गर्जति जलधरः परिनृत्यति शिखिनिवहो
 नीपवनीमवधूय वहति दक्षिणगन्धवहः ।
 दूरे दयितः कथय सखि किमिह हि करवै
 प्रज्वालय दहनं श्रुति शलभमनुकरवै ॥ ६२ ॥
 इति गन्धानकम् ।

चौपैयावृत्तं त्रिशन्मात्रं फणिपतिपिङ्गलीतं
 कुरु सप्ततुरङ्गमर्मतिहृदयंगममन्ते गुरुमुपनीतम् ।
 यदि दशवसुरविभिश्छन्दोविद्भिः क्रियते यतिरभिरामं
 सपदि श्रवणसमये नृपतिः कवये वितरति संसदि कामम् ॥ ६३ ॥

यथा—

कालियकुलगज्जनदुरितविभञ्जनसज्जनरञ्जनकारी
 गोवर्धनधारी गोपविहारी वृन्दावनसंचारी ।
 हतदुर्जयदानवपालितमानवमुदिताखण्डलपाली
 गोपालीनिधुवनसुखरसशाली भवतु मुदे वनमाली ॥ ६४ ॥
 इति चौपैया ।

इह सप्तषट्कुलगणनिर्मितपदं त्रिले[घु]विरामं भवति यदि ।
 नागाधिपपिङ्गलभणितसुमङ्गलघत्तावृत्तमिति द्विपदि ॥ ६५ ॥

यथा—

हृदि तावदनेकः स्फुरति विवेकस्तपसि मनो नियतं भवति ।
 यावन्नवहरिणीनयनातरुणीसितमुभगं न विलोकयति ॥ ६६ ॥
 इति घत्ता ।

एतच्चेद एव—

एकादशविश्रामि तुरगविरामि यदि घत्तावृत्तं भवति ।
 छन्दो घत्तानन्दमिदमानन्दकारि नागपतिरिति वदति ॥ ६७ ॥

यथा—

मधुरस्मितलवशांलि यदि वनमालिवदनकमलमवलोकये ।

अवरसुधारसधाम परमभिराममवलम्बे जीवितमये ॥ ६८ ॥

इति घत्तानन्दः ।

प्रथममुपनय रामकलत्रैर्यमहिगणेन सह दण्डमिति पैदानि विपमानि
संचिनु

समपदे च पट्पञ्चवसुपट्कलकमिहैदातनु ।

एवं पञ्च पदानि कुरु दोहामग्रे देहि

भुजगराजपिङ्गलमणितनवपदमेतद्वेहि ॥ ६९ ॥

यथा—

विहर मानिनि मानमपहाय रमय रमणमतिशयितकपटकल-
हरेति किमु विनश्यसि

यौवनमिदमतिर्चपलं नदीजलगतिसमं न पश्यसि ।

अनुभव हरिपरिरम्भसुखमिति वक्ता वद कोऽपि

मुग्धे माधवमधि सपदि कुरु कारुण्यमितोऽपि ॥ ७० ॥

इति नवपदम् ।

चत्वारि चतुष्कलकानि धेहि तत्रापि जगणमन्ते निधेहि ।

भणिता फणिनायकपिङ्गलेन प्रज्झटिकेयं पोडशकलेन ॥ ७१ ॥

यथा—

रमते न मनः परितापधारि न मनागपि विरमंति नयनवारि ।

यदवधि हैरिणीदृक्पर्यर्गंगामि तदवधि बाधाशतमनुभवामि ॥ ७२ ॥

इति प्रज्झटिका ।

छन्दसि पोडशकले विलासिनि प्रतिपदमन्ते यमकविलासिनि ।

औरिला नाम पयोधरधारिणि शेपे नियतलघुद्वयधारिणि ॥ ७३ ॥

१. 'शाशि' ख. २. 'वितय' ग-घ. ३. 'पादानि' क-ग. ४. 'शयितम्' क-घ.
५. 'सिति विधुमसि' ख. ६. 'चपलमचलनदीजलगतिनसि' ख. ७. 'देहि' क. ८.
'विधेहि' क. ९. 'हरिणा' क. १०. 'अग कुटिताया गतौ' इत्यस्य धातो रूपमेतत्.
११. 'अलिला' क-ख-ग.

यथा—

किं कीनाश पाशघर गर्जसि मामुपगम्य दास(?)भरमर्जसि ।

हरिचरणं शरणं न हि पश्यसि यन्नामश्रवणादपि नश्यसि ॥ ७४ ॥

इत्यरिला ।

भूक्षरगुरुलघुनियमविरहितं भुजगराजपिङ्गलपरिमणितम् ।

भवति सुगुम्फितपोडशकलकं वाणीभूषणपादाकुलकम् ॥ ७५ ॥

यथा—

मलयपवनहृतकुसुमपरागः परभृतनिभृतरणितवनभागः ।

चिरतरसंचितमानदुरन्तः कस्य न मुदमुपनयति वसन्तः ॥ ७६ ॥

इति पादाकुलकम् ।

पट्कलमादौ तदनु चतुस्तुरां परिसंतनु

शेषे द्विकलं कलय चतुष्पदमेवं संचिनु ।

छन्दः पट्पदनाम भवति फणिनायकगीतं

रुद्रे विरतिमुपैति नृपतिसुखकरमुपनीतम् ।

उलालयुगलमग्न च भवेदष्टाविंशतिकलमितं

शृणु पञ्चदशे विरतिस्थितपठनादपि षण्डितजनहितम् ॥ ७७ ॥

॥—

वैमकरोदरकलितकमलसोदररुचिवदना

गुरुपुरतोऽपि तवैव नाम जल्पति गुरुमदना ।

भवदभिलिखनविशेषरभसपरिशेषितदिवसा

मुञ्चति चन्द्रभयेन रजनिमधि जीवितमपि सा ।

१. 'हासभरतर्जसि' घ. २. 'भर्जसि' ग. ३. 'लपितम्' क-ग; 'गणितम्' घ.
४. 'भ्या' क-ख-ग. ५. 'स्तितं' क. ६. 'गुणिगणहितम्' क-ग. ७. 'राम' क.
८. 'लपण' क. ९. 'निवेश' ग. १०. 'जीवन' क-ख-ग.

हृदि विनिहितभवदभिर्शरणसरङ्गतरङ्गदनङ्गवति

भवदीयविलोकनमन्तरा न मनोरथसुखमनुभवति ॥ ७८ ॥

इति षट्पदम् ।

यद्यष्टचतुष्कलगणनिर्मितपदकरपदकर्णद्विजविहिता

सा पञ्चावतिका विबुधसुमहिता जगणविरहिता सुकविहिता ।

इह दैशवसुभुवनैर्भवति विरामः सकलाभिमतफलाय तदा

फणिनायकपिङ्गलमणितुमङ्गलरसिकमनःसंविहितमदा ॥ ७९ ॥

यथा—

विधुरेव विधुरयति मर्म निवृन्तति जनयति शर्म न नर्मसदः

चन्दनवनपवनो विकलयति मनो दलयति मदनो हृदयमदः ।

प्रियसखि मम नयनं पङ्कजनयनं कीर्तिसिंहधरणीरमणं

यदि मिलति विशालं भवति तदालं विरहपयोनिधिसंतरणम् ॥ ८० ॥

इति पञ्चावती ।

कुण्डलिका सा कैथ्यते प्रथमं दोहा यत्र

रोलाचरणचतुष्टयं प्रभवति विर्मलं तत्र ।

प्रभवति विर्मलं तत्र पदं प्रति सुललितयमकम् ।

अष्टपदी सा भवति विविधकविकौशल्यमकम् ।

अष्टपदी सा भवति सुखितपण्डितमण्डलिका

कुण्डलिनायकर्मणिता विबुधकर्णकुण्डलिका ॥ ८१ ॥

यथा—

तरणी भवसि निमज्जतो दुरितपयोनिधिवाटे

दिशि दिशि विलसति तव यशो नवहिमरुचिरुचिधारि ।

नवहिमरुचिरुचिधारि भूहोऽपि न यस्य समानं

परवारण बलसिंह विदुषि वितरसि बहू दानम् ।

१. 'शरणे सारगत' घ. २. 'मर्ता गुप्त' घ. ३. 'विधिष' ग. ४. 'दशगुवन' ग.
५. 'कणिका' ग. ६. 'नियनं' क. ७. 'विमल' घ. ८. 'मणित' क. ख. ग. ९. 'कर्ण'
क. ख. ग. १०. 'महाहिमोऽपि' घ. ११. 'गद' क. ग.

परवारण बलसिंह जयसि भुवि जगदेकरणी

कीर्तिसिंह नृप जीव यावदमृतद्युतितरणी ॥ ८२ ॥

इति कुण्डलिका ।

पट्कलमादौ विरचय शेषे रगणविभूषितं

मध्ये नियमविहीनं द्वादशके यतिसंगतम् ।

फणिपतिपिङ्गलवैर्णतं कविकुलहृदयरञ्जनं

पञ्चाधिकविंशतिकलवृत्तमिदं गगनाङ्गनम् ॥ ८३ ॥

यथा—

गिरिवरतनयाकुञ्जरसपातविमुद्रितलोचने

निद्राश्रसितसमीरणदूरदुरितभयमोचने ।

अतिबलविचलदसुरबलतारितसुरवरनायके

अनुगतजनतातारिणि मम नैतिरस्तु विनायके ॥ ८४ ॥

इति गगनाङ्गनम् ।

आदौ पट्कलसंगतमेतत्तदनु पञ्चचतुष्कलम् ।

गुर्धन्तं द्विपदी भवतीह हि विंशत्यष्टकलं दलम् ॥ ८५ ॥

यथा—

क्षणमपि मयि विनिधेहि विलासिनि मधुकरमदविमोचने ।

विपमायुधविपमायुधशासनविकले सुमुखि लोचने ॥ ८६ ॥

इति द्विपदी ।

द्विजवरनवगणसुषनय तदनु च विमल कमलदलमृदुलसुतनु र्गणमिह
हि खञ्जके ।

द्विदलर्ममलदलमिदमिति फणिवरनरपतिगदितमिदमतिशयगुणसुहृदय-
सुरञ्जके ॥ ८७ ॥

१. 'जयदे' ग. २. 'वर्णितक' ग-घ. ३. 'पञ्चविंशतिकल' ख. ४. 'कुज' ग.
५. 'रति' ग. ६. 'विलोचने' घ. ७. 'कमलसुत' घ. ८. 'नवगणमिह ललितखञ्जके'
घ. ९. 'ममलमति' क; 'ममलमिति' ग.

यथा—

गुरुतमसि मम मनसि घनरामय लघु शमय मनसिशयविशिखचयर्जनि-
तरुजमायताम् ।

अतिसुरभिक्षुञ्जमभिनिगदघनमदुपवनमुपनयतु हरिमिह तु स हृदि
मलयजायताम् ॥ ८८ ॥

इति खञ्जकम् ।

द्विजवरमिह हि रसगुणितमुपनयतु तदनु जगणमवधेहि ।

स्वरगुणितमैपरदलमपि कुरु वर फणिपतिमुखमणितरुचिरशिखेर्हे ॥ ८९ ॥

यथा—

नकुलवनमृदुपवनरयनिर्हेतविरहिशतसुरभिरयमेति ।

दयिततमविरहि मम हृदयमतिपतति सखि यदि हतविधुरयमुदेति ॥ ९० ॥

इति शिखा ।

द्विजवरर्नवगणमतिशयसुरुचिरमिह कुरु

तदनु रगणमपि कलय कमलमुखि कर्णवच्छेपे ।

अैपरदलं गाथाया मालावृत्तं विचित्रं तत् ॥ ९१ ॥

यथा—

खरनखरमुखदलितदितितनयकठिनहृदय-

रुधिरनिवहमवदभिषवसुखितमानसो हन्यात् ।

भवदहो नरासहो दिविर्पत्संघोपसंयातः ॥ ९२ ॥

इति माला ।

दोहादलशेषे यदा पञ्चकलो विमलो हि निराजति ।

फणिपतिनृपतिः किल तदा चुलिआलामिह तामनुगायति ॥ ९३ ॥

१. 'जनितदृश्य' घ; 'जदृश्य' इति यथाक्रमंचित्संभवति. २. 'मुनि' क-ग.
३. 'मपर' घ. ४. 'शिर्षोर्हि' घ; 'शिखाहि' क. ५. 'निगद' ख; 'मिद' घ. ६. 'नव-
गणनिद' ख-ग-घ. ७. 'मालावृत्ते दादृष्टितमपि कर्ण' इत्यधिकं घ-पुस्तके.
८. 'पता मदेपरमयात' इत्यादि 'विचित्रं तत्' इत्यादि.

यथा—

सितपटुकपटविलोकिताैरपहृतमानस पङ्कजलोचन ।

दृष्टिपथे भवितासि मम गोपबधूजनशोकविमोचन ॥ ९४ ॥

इति चुलिआला ।

तत्सोरठावृत्तममलमुरगपतिरिति वदति ।

तद्गोहाविपरीतमिह जनहृदि मुदमुपनयति ॥ ९५ ॥

यथा—

अभिनवजलधरनीलममलकमलदलजोचनम् ।

सखि पश्यामि कदापि मधुमयनं भवमोचनम् ॥ ९६ ॥

इति सोरठा ।

द्विजगणसगणभगणकलिता भवति चतुर्दशकलकलिता ।

अन्तगुरुमुपधाय यदा हाकलिरेषा भवति तदा ॥ ९७ ॥

यथा—

कौमुदकुमुदबन्धुवदना सितपीयूषजनितमदना ।

चपलविलोचनजितहरिणी हरति न कस्य मनस्तरुणी ॥ ९८ ॥

इति हाकलि ।

सगणं निधाय जगणं विधाय ।

श्रुतिसौख्यधाम मधुभारनाम ॥ ९९ ॥

यथा—

अपि मुञ्च मानमवटौ बवान् ।

भुजपाशकेन भयनाशकेन ॥ १०० ॥

इति मधुभार ।

एकादशकलधारि कविकुलमानमहारि ।

इदमाभीरमवेहि जगणमन्तर्मेधिघेहि ॥ १०१ ॥

यथा—

तरलनयनवलितेन मदमन्यरचलितेन ।

सुमुखि हृदयमभिलापि सपदि न कस्य विलासि ॥ १०२ ॥

इत्याभीरम् ।

द्वात्रिंशन्मात्रं भवति पवित्रं फणिपतिजल्पितवृत्तवरं
 दशवसुभुवनैर्यतिरत्र प्रभवति कविकुलहृदयानन्दकरम् ।
 यद्यष्टचतुष्कलकलितसकलपदमिति दुर्मिलकानांमधरं
 नरपतिवरतोषण बन्धिविभूषण भुवनविदितसंतापहरम् ॥ १०३ ॥

यथा—

यमुनाजलकैलिविलोलविलोचनगोपीजनहृतवसनवरं
 तटजातविशालतमालतरुणतरुदुर्गमशाखारोहपरम् ।
 निजभुजमदमत्तभोजपतिमानससंभृतदम्भविनाशकरं
 करचरणमयूखमुपितकमलं नम लीलामानुषवेपधरम् ॥ १०४ ॥
 इति दुर्मिला
 संसचतुष्कलकलितदलसकलमत्यहितकुण्डलरुचिरा ।
 न कुरु पयोधरमिह फणिपतिवरभणितमिदं वृत्तं रुचिरा ॥ १०५ ॥

यथा—

कस्य तनुर्मनुजस्य सितासितसंगममधिविधितः पतिता ।
 यस्य कृते करभोरु विधीदसि मिहिरातपनिहितेव लता ॥ १०६ ॥
 इति रुचिरा

तुरगैकमुपधाय सुनरेन्द्रमवधाय ।
 इह दीपकमवेहि लघुमन्तमधिधेहि ॥ १०७ ॥

यथा—

क्षणमात्रमति वल्गु जगदेतदति फल्गु ।
 घनलोभमपहाय नम पञ्चनयनाय ॥ १०८ ॥
 इति दीपकम् ।

शृणु सिंहविलोकितवृत्तवरं वरयमकमनोहरचरणधरम् ।
 घरणीपतिमानसमधिकलितं किल वेद चतुष्कलगणललितम् ॥ १०९ ॥

यथा—

दिवसाद्यवसादिततिमिरवनं वनजावलिबोधनिसर्गधनम् ।

धनदेन्द्रकृतान्तपाशिनमितं मितभुवनतलं नम दिवसकृतम् ॥ ११० ॥

इति सिंहविलोकितम् ।

पट्कलमादिगुरुं प्रथमं कुरु संततं

पञ्चकलं च ततोऽपि चतुष्कलसगतम् ।

नायकमत्र चतुर्थमितो गुरुर्मन्तके

एकाधिकाविंशतिः फुवङ्गमवृत्तके ॥ १११ ॥

यथा—

विष्णुविरञ्चिविभाकरवासववन्दितं

विस्मृतविषयविषादकमुनिजननन्दितम् ।

चञ्चल्या लुलितं सुसुखं न हि कामये

शकरपादसरोजरजः परिमावये ॥ ११२ ॥

इति फुवङ्गमम् ।

लघुगुरुवर्णनियमविरहितमिह हि सुकलय चतुष्कलमष्टगणं

द्वात्रिंशत्कलविरचितमिदमतिशयसहृदयहृदयदुःखहरणम् ।

लीलावतिका भवति च करकर्णद्विजगणभगणजगणकलिता

फणिनायकपिङ्गलविरचितमद्भुतवृत्तमल्लगुम्फनललिता ॥ ११३ ॥

यथा—

धेनुसहस्रमनुदिनमिह वितरसि द्विजनिवहे मुदमातनुपे

विश्रैतिमिरदिनकर सपदि करकमलमपि लक्ष्मीवसार्ते तनुपे ।

दोषोपनयनलम्बनिजसमुदयराजसुवलमप्यवलयसि रणे

त्वयि चलति चलति वसुवा वसुधाधिप कीर्तिसिंह धरणीरमणे ॥ ११४ ॥

इति लीलावती ।

१. 'मन्तिके' ग. २. 'मिद' ग. ३. 'रिपु' ख-घ. ४. 'दलनगरद्वस्तकुशेषमपि' ख घ. ५. 'दुरितविलयमिति तत्त्वज्ञानोदयनृपराजवलयमवयसि' घ.

इन्द्रासनं प्रथमं विसर्जय तदनु संचिनु पट्कलं

ननु तदनु पञ्चकलत्रेयं किल कुरु विरामे कुण्डलम् ।

अष्टाधिकामिह विंशतिं च कलाः कलावति सुन्दरं

हरिगीतमिति हरिगीतकं वर वृत्तमतिरसमन्दिरम् ॥ ११५ ॥

यथा—

सखि बंध्रमीति मनो भृशं जगदेव शून्यमवेक्ष्यते

परिभिद्यते मम हृदयमर्म न शर्म संप्रति वीक्ष्यते ।

परिहीयते वपुषा भृशं नलिनीष हिमैततिसंगता

रुदती परं वदतीति सा सुदती रतीशवशं गता ॥ ११६ ॥

इति हरिगीता ।

प्रथमं यदि दशमं वदति विरामं तदनु निकामं वसु वसुकं

वसु विमलतुरङ्गममतिहृदयंगमहृपितभुजंगमनृपतिलकम् ।

त्रिंशद्विकला संविहितविलासं सततनिवासं हृदयमुदो

मदमुदितभुजंगीमोहनरङ्गी वदति त्रिभङ्गीवृत्तमदः ॥ ११७ ॥

यथा—

विविधायुधमण्डितसंगरपण्डितरणदण्डितपाशखण्डभटे

चण्डासुरखण्डिनि पुरहरमण्डिनि शशधरखण्डिनि बद्धजटे ।

भवसागरतारिणि दुर्गतिहारिणि मङ्गलकारिणि मयि सुचिरं

गिरिराजसुवासिनि शैलनिवासिनि शंभुविलासिनि देहि धरम् ॥ ११८ ॥

इति त्रिभङ्गी ।

वह्निगणपन्त्यरगणमेव चरणशोभितं

पदय सुदति नागनृपतिरत्र वदति नो हितम् ।

राजमजनकालपठन एव रटनरञ्जनं

दीरक इति नाम भवति कामभवति सज्जनम् ॥ ११९ ॥

यथा—

ध्यानमटत साम पठत नाम रटत कैशवं

धर्ममयत शर्म भजत कर्म सज्जत शैशवम् ।

द्वारमवनदाररमणसारचयनवासना

तावदयति नावतरति कालनृपतिशासना ॥ १२० ॥

इति हीरम् ।

लघुगुरुकनियमगतमिह फणिमणिमतमवगतमतिमुखनिगदपदं

दशवसुभवनैर्यतिरिह हि यदि भवति रसिकजनहृदयविहितमदम् ।

वसुविमलचतुष्कलगेणहृतगुणिगणचरणविरामाहितसगणं

क्वचिदपि गुरुसहितं भवति कविहितं छन्दः सुन्दरि जनहरणम् ॥ १२१ ॥

यथा—

उपगम्य निभृततरमभिनवजलधरसुभगसुदर्शनचक्रधरं

सखि कथय हृदयरुजमुरगराजभुजममलकमलदलनयनवरम् ।

अतिकुटिलकठिनहठमपनय मयि शठ दर्शनमपि न ददासि चिरा-

दचिरांशुलतासदृशी नवयौवनकान्तिरचिरमिह रुचिरतरा ॥ १२२ ॥

इति जनहरणम् ।

प्रथमं कुरु पदकलमन्ते कुण्डलमिह मध्ये वसुतुरगधरं

सतापहरं दशवसुभुवनाष्टभिरत्र चरणमभिमवति विरामो यदि ललितम् ।

कविवलयहितं फणिनायकमणितं जगणविरहितं चत्वारिंशत्कैलवित्तं

भुवनेधृत्तं महितं रसनिवहं तन्मदनगृहं नरपतिसंसदि लब्धपदं गुरुशोकगदम् ॥

यथा—

विरहानलतप्ता सीदति सुप्ता रचितनलिनदलतल्पतले मरकतविमले

करकलितकपोलं गलितनिचोलं नयति सततरुदितेन निशामनिमेषदृशा ।

न सखीमभिनन्दति रुजमनुविन्दति निन्दति हिमैकरकरनिकरं परितापकरं

मनुते हृदि भारं मुक्ताहारं दिवसनिशाकरदीनमुखी जीवितविमुखी ॥ १२४ ॥

इति मदनगृहम् ।

आदौ कुरु पदकलमत्र चतुष्कल पञ्चानन्दमितोऽपि

दशवस्वेकादश भवति विरतिवशमधिकशुचामवल्लोपि ।

१. 'दवति' क. २. 'जगण' ख-घ. ३. 'सुदृशी' ग. ४. 'कलितम्' ख-ग.

५. 'हिमकरनिकर' ग. ६. 'मप' ग.

विंशति नवसंख्यं कविकुलसंख्यं वन्दितगुणगणकोटि
मरहट्टावृत्तं किल जयकृत्ये कृतारिपुविनतकरोटि ॥ ।

यथा—

अभिमतधनदाता सिद्धिविधाता जगदन्तरगतशील
दुरितद्रुमदाही विश्वविगाही कल्पक्षयकृतलील ।
भुवनत्रयवन्दित गिरिजानन्दित हरशिरसि स्थिरवास
दह हुतवह पापं देहि दुरापं वसुहततिमिरविलास ॥ १२६ ॥
इति मरहट्टा ।

इति श्रीदामोदरमिश्रविरचिते बाणीभूषणे मात्रावृत्त नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथैकाक्षरच्छन्दः—

यद्गौः ।
सा श्रीः ॥ १ ॥

यथा—

त्रिष्णुम् ।
वन्दे ॥ २ ॥

इति श्रीः ।

अथ द्वाक्षरच्छन्दः—

यसिन्हारी ।
कामः स स्यात् ॥ ३ ॥

यथा—

कल्याणं वः ।
शंभुर्देयात् ॥ ४ ॥

इति कामः ।

द्विकलधु ।
भेधुरिति ॥ ५ ॥

यथा—

रतिमय ।
वरतनु ॥ ६ ॥

इति मधु ।

लघुश्च गुः ।
मही स्मृता ॥ ७ ॥

यथा—

हरोऽस्तु मे ।
मनोमुदे ॥ ८ ॥

इति मही ।

हारलश्च ।
धारि सारु ॥ ९ ॥

यथा—

कृत्यवस्तु ।
सिद्धमस्तु ॥ १० ॥

इति सारु ।

अथ त्र्यक्षरच्छन्दः—

ताली सा निर्दिष्टा ।
उद्दिष्टो मो यत्र ॥ ११ ॥

यथा—

ज्ञानी ते जानीते ।
सारूप्य वैरूप्यम् ॥ १२ ॥

इति ताली ।

जोहलं दृश्यते ।
सा भिया कथ्यते ॥ १३ ॥

यथा—

नैमि ^१तं पालकम् ।
देवकीबालकम् ॥ १४ ॥

इति प्रिया ।

नरेन्द्रो यदा स्यात् ।
शशी कथ्यते तत् ॥ १५ ॥

यथा—

जनानन्दकन्दः ।
श्रिये स्तान्मुकुन्दः ॥ १६ ॥

इति शशी ।

सगणो रमणः ।
कविना कथितः ॥ १७ ॥

यथा—

धनदो धनदः ।
भवतो भवतात् ॥ १८ ॥

इति रमणः ।

कर्णेन गैन्धेन ।
पाञ्चालमाख्याहि ॥ १९ ॥

यथा—

शर्माणि सर्वाणि ।
देयानि शैर्वाणि ॥ २० ॥

इति पाञ्चालम् ।

नैरेन्द्रमुदेहि ।
मृगेन्द्रमवेहि ॥ २१ ॥

यथा—

केवीन्द्रहितानि ।
नरेन्द्रगृहाणि ॥ २२ ॥

इति मृगेन्द्रः ।

चैच्चति भो यदि ।
मन्दरमच्चति ॥ २३ ॥

यथा—

शं कुरु शंकर ।
वैरिमयंकर ॥ २४ ॥

इति मन्दरः ।

कमलमैयत ।
नगणमैयत ॥ २५ ॥

यथा—

मयि पुरहर ।
शमिह नितर ॥ २६ ॥

इति कमलम् ।

अथ चतुरसरच्छन्दः—

यस्मिन्वृत्ते कर्णः कर्णः ।
वेदैर्वर्णः सा स्यात्तीर्णा ॥ २७ ॥

यथा—

भंशीशदैर्दत्तोन्मादैः ।
दत्त्वा चेतः कासी यातः ॥ २८ ॥

इति तीर्णा ।

यत्तु पतिदण्डसि ।
येदवर्णधारि धारि ॥ २९ ॥

१. 'वृत्तानि' इति म. भ्रमम् ॥ २. 'छन्दसि' म. ३. 'मयि' म. ४. 'निह' म. ५. 'दण्डसि' इति म. ६. 'भ्रमम्' इति म. ७. 'भ्रमम्' इति म.

यथा—

राम राम राम राम ।

सारमेतदेव नाम ॥ ३० ॥

इति धारि ।

द्वितुर्यके गुरुर्यदा ।

नगाणिका भवेत्तदा ॥ ३१ ॥

यथा—

पयोधिजालमीक्ष्यते ।

धवैव तेन लक्ष्यते ॥ ३२ ॥

इति नगाणी ।

अथ पञ्चाक्षरच्छन्दः—

द्वौ कर्णौ हारः संमोहा सारः ।

वर्णाः पञ्चैव नागाधीशोक्ताः ॥ ३३ ॥

यथा—

दूरं याताली घोरा वन्याली ।

कृष्णो मायावी निर्वेदो भावी ॥ ३४ ॥

इति संमोहा ।

आद्यन्तकर्णाः पञ्चैव वर्णाः ।

लघ्वेकहारी वाच्यः स हारी ॥ ३५ ॥

यथा—

कंसादिकेतुं धर्मकसेतुम् ।

इन्दीवरामं वन्देऽब्जनाभम् ॥ ३६ ॥

इति हारी ।

पिङ्गलदृष्टो भादिविशिष्टः ।

कर्णयुतोऽमौ भामिनि हंसः ॥ ३७ ॥

यथा—

एति वसन्ते याति दिगन्ते ।

किं सखि कान्तः कोऽपि कृतान्तः ॥ ३८ ॥

इति हंसः ।

नगणमनु द्विलघु कुरु ।

फणिमणितयमकमिति ॥ ३९ ॥

यथा—

विपमतरविपमशर ।

प्रहर मयि न चिरमयि ॥ ४० ॥

इति यमकम् ।

अथ पङ्क्तिरच्छन्दः—

एषा वर्णैः पङ्क्तिः प्रोक्ता छन्दोविद्भिः ।

सर्वे वर्णा यस्या दीर्घाः शेषा सा स्यात् ॥ ४१ ॥

यथा—

किं कुर्या मे कान्तः सख्यं कर्तुं भ्रान्तः ।

दुःखैः स्वान्तं पूर्णं यात प्राणास्तूर्णम् ॥ ४२ ॥

इति शेषा ।

सैखि सद्वितथं भवतीह यदा ।

रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥ ४३ ॥

यथा—

वनमालिकथा सकलालि धृथा ।

पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम् ॥ ४४ ॥

इति तिलका ।

येन पादद्वयं दृश्यते रद्वयम् ।

नागराजोदिता सा विमोहा मता ॥ ४५ ॥

१. 'किं वा कुर्या दे हो नैवायातः कान्तः' । ज्योमात्रेः सपूर्णं रा-घ. २. 'ज्योमात्रे सवर्से' रा. ३. 'सगणद्वितय' रा-घ. ४ 'यत्र पक्षिद्वयं दृश्यते सुन्दरम् । सर्पराजो' रा-घ. ५. 'विमोहा' रा-घ.

यथा—

पर्वते पर्वते किं न सन्त्यापगाः ।
सर्वतो वर्तते नैव दैवापगा ॥ ४६ ॥

इति विमोहा ।

द्विजवरकर्णाविह रसर्वर्णा ।
भवति यदा सा किल चतुरंसा ॥ ४७ ॥

यथा—

जय जय विष्णो त्रिभुवनजिष्णो ।
अपनय दुःखं प्रवितर सौख्यम् ॥ ४८ ॥

इति चतुरंसा ।

कर्णध्वजानन्दमाधाय नित्यं च ।
वर्णै रसैर्यत्तु मन्थानमेतत्तु ॥ ४९ ॥

यथा—

शीतांशुवक्राय पाथोजनेत्राय ।
वन्दस्व नन्दस्य भव्याय पुत्राय ॥ ५० ॥

इति मन्थानम् ।

ध्वजानन्दकर्णाः पडेवात्र वर्णाः ।
धुधानन्दकारी भवेच्छङ्खनारी ॥ ५१ ॥

यथा—

स्फुरद्गोपनारीपरीरम्भकारी ।
हरिः पातु वृन्दावनाम्यर्णचारी ॥ ५२ ॥

इति शङ्खनारी ।

यदा जगणद्वि भवेदमलद्यु ।
फणी वितनोति मुमालतिकेति ॥ ५३ ॥

१. 'इतः प्राक्' आदि वंशीधरे कामकेलीधरे । किं मया साधितं मानमारोपितम् ॥ पुनः' इत्यधिकं रा-घ. २. 'वर्णैः' रा-घ. ३. 'रंसा' रा-घ. ४. इतः प्राक् 'तव रतिशाली यदि वनमाटी । विविधविलासे सखि किमुदामे ॥ पुनः' इत्यधिकं रा-घ. ५. 'मानन्द' क-ना. ६-७. 'पारी' रा-घ.

यथा—

मनोजशरेण विषण्णतरेण ।

अवादि न तेन भवद्दयितेन ॥ १४ ॥

इति सुमालती ।

द्विगुणनगणमिह वितनुहि ।

दमनकमिदमिति गदति हि ॥ १५ ॥

यथा—

सुवचनमिह भृशमुपनय ।

सुमुखि मदनरुजमपनय ॥ १६ ॥

इति दमनकम् ।

अथ सप्ताक्षरच्छन्दः—

हारमेरुणा यदा संकुला भवेत्सदा ।

सप्तवर्णसंगता सा समानिका मता ॥ १७ ॥

यथा—

पद्मचारुचक्षुषा नीलैनीरजत्विषा ।

आलि मन्मनो हृतं वंशर्नोदमोहितम् ॥ १८ ॥

इति समानिका ।

द्विजगणमाहर भगणमुपाहर ।

भजति सुवासकमिति गुणिनायक ॥ १९ ॥

यथा—

गिरिवरनन्दिनि दुरितनिकेन्दिनि ।

निहितर्नतौ मयि कुरु करुणामयि ॥ २० ॥

इति सुवासकम् ।

द्विजगणमवेहि जगणमनुदेहि ।

निधिघरसप्त(सि)धि भवति करदग्नि ॥ २१ ॥

१. 'मरभमनिह दृष्टमुपनय' ग-घ. २. 'निमिता' ग-घ. ३. 'नीलै' ग-घ.
 ४. 'वाह' ग-घ. ५. 'निहन्तनि' ग. ६. 'तनी' ग.

यथा—

रचय रुचिराणि सुमुखि वचनानि ।

नयनमपिधेहि शयनतलमेहि ॥ ६२ ॥

इति करहस्त्रि ।

उक्ता वर्णाः सप्तास्यां सर्वे दीर्घाः स्युर्यस्याम् ।

एषा शीर्षा निर्दिष्टा केषां हर्ष नादेष्टा ॥ ६३ ॥

यथा—

दृष्टः कृष्णः कालिन्दीतीरे गौगोपानन्दी ।

वेषुक्काणैरुत्कानां चेतोहर्ता गोपीनाम् ॥ ६४ ॥

इति शीर्षा ।

अथाष्टाक्षरच्छन्दः—

उक्ता यस्यामष्टौ वर्णाः पादे पादे सर्वे दीर्घाः ।

विश्रामः स्यात्तुर्ये तुर्ये सा विद्युन्माला निर्दिष्टा ॥ ६५ ॥

यथा—

आगामिन्यो नो यामिन्यो या या याता भूयो भूयः ।

अभ्रच्छायावत्तारुण्यं मानेनानेन स्यात्किं ते ॥ ६६ ॥

इति विद्युन्माला ।

हारशङ्खकक्रमेण मण्डिताष्टवर्णकेन ।

वर्णिता कुतूहलेन मल्लिकेति पिङ्गलेन ॥ ६७ ॥

यथा—

वेदवेदिर्वालखिल्यनारदादिसंस्तुताय ।

अस्तु मे नतिः सदैव विश्वरूपमावितैव ॥ ६८ ॥

इति मल्लिका ।

प्रसूनकुण्डलक्रमैरिहाष्टवर्णविभ्रमैः ।

भुजंगराजवर्णिता प्रमाणिकेति सा मता ॥ ६९ ॥

१. 'गोरिष्टा' ख-घ. २. 'गोपाटा' ख-घ. ३. 'द्वैर्वैर्दः' ख-घ. ४-५. 'विद्युन्माला' ख-घ. ६. 'वात' ग. ७. 'तुभ्यमग्युन्नप्रियाय' ख-ग-घ.

यथा—

प्रयाहि दूति सत्वरं न ते वचोऽतिसुन्दरम् ।

इतोऽप्युदेति पश्चिमे कुलव्रतव्ययो न मे ॥ ७० ॥

इति प्रमाणिका ।

द्विगुणनगणकर्णेः सुललितवसुवर्णेः ।

रसिकविहितरङ्गा प्रभवति किल तुङ्गा ॥ ७१ ॥

यथा—

विहरसि मम चित्ते मदनविशिखकृत्ते ।

न नयनविषयत्वं भ्रजसि तदपि मे त्वम् ॥ ७२ ॥

इति तुङ्गा ।

द्विजवरगणान्वितं जगणगुरुसंगतम् ।

फणिनृपतिजल्पितं कमलमिति कल्पितम् ॥ ७३ ॥

यथा—

विहरति विलासिनीपरिपदि हरिर्वने ।

इति वदति राधिका निजसहचरीजने ॥ ७४ ॥

इति कमलम् ।

भादिगणे कर्णवरं सान्तमिदं वृत्तवरम् ।

पन्नगराजेन कृतं माणवकक्रीडितकम् ॥ ७५ ॥

यथा—

कोकवधूशोकहरं पद्मवनीबोधकरम् ।

गाढतमोनाशकरं नौमितरामुष्णरुम् ॥ ७६ ॥

इति माणवकक्रीडितकम् ।

लघु स्यात्पद्मं यत्र गुरु पठं तु सप्तमम् ।

द्वितुर्यपादयोर्ह्रस्वमष्टाक्षरमनुष्टुभम् ॥ ७७ ॥

यथा—

हृदयं मदयन्त्येते मदोन्मत्ताः शिलीमुखाः ।

विपाक्ताः पुष्पधनुषो मूर्ता इव शिलीमुखाः ॥ ७८ ॥

इत्यनुष्टुप् ।

अथ नवाक्षरच्छन्दः—

दृश्यते पक्षिराजत्रयं यत्र वृत्ते मनोहारके ।

संततं पिलेङ्गनोदिता सा महालक्ष्मिका कीर्तिता ॥ ७९ ॥

यथा—

नौमि युष्मत्पदाम्भोरुहं चण्डकीनाशपाशापहम् ।

शेषचूडामणीरञ्जितं देवराजादिभिर्वन्दितम् ॥ ८० ॥

इति महालक्ष्मी ।

द्विजवरकर्णौ सगणं विरचय यस्याश्चरणम् ।

जगदभिरामं हितया भवति हि सारङ्गिकया ॥ ८१ ॥

यथा—

प्रणमत राधारमणं नृगनृपबाघाशमनम् ।

अमुरमदापाहरणं यदुकुलचूडाभरणम् ॥ ८२ ॥

इति सारङ्गी ।

आदौ कर्णद्वयललितं कृत्वा विप्रं गुरुसहितम् ।

तद्वृत्तं पिङ्गलभणितं पाइचेति श्रवणहितम् ॥ ८३ ॥

यथा—

भ्रामं भ्रामं भुवनतलं दर्श दर्श जगदखिलम् ।

भूयो भूयः परिगणितं विष्णोर्नाम श्रयत हितम् ॥ ८४ ॥

इति पाइत्ता ।

द्विजवरयुगलयुतं कलय गुरु विरतिगम् ।

भणति फणिपतिरिदं कमलमिति रतिपदम् ॥ ८५ ॥

यथा—

सजलजलधरनिभं भुवनतलकृतशुभम् ।

निनिहतवलिनरकं नमत मधुमथनकम् ॥ ८६ ॥

इति कमलम् ।

नगणकरगन्धकर्णं भवति नववर्णपूर्णम् ।

फणिवदनभूषणं यद्भवति किल विम्बमेतत् ॥ ८७ ॥

यथा—

कपटकृतगोपवेषः शयनवरभूतशेषः ।

जयति कृतनन्दहर्षो गिरिनिघृतवातवर्ष ॥ ८८ ॥

इति विम्बम् ।

प्रथमं करं त्रिनिधाय जगणद्वयं च निधाय ।

इति तोमरं सुखकारि कनिराजवक्रविहारि ॥ ८९ ॥

यथा—

सखि मादके मधुमासि नूनं सत्त्वरं रिमिहासि ।

सह तेन किं निहरामि किमु पावकं प्रविशामि ॥ ९० ॥

इति तोमरम् ।

चत्वारोऽस्मिन्वर्णा जायन्ते छन्दस्येकं हारं कुर्वन्ते ।

रैन्धा वर्णाः पादे राजन्ते रूपामालीवृत्तं तत्कान्ते ॥ ९१ ॥

यथा—

हत्वा शशु नृत्यन्ती चण्ड सा चण्डी वः कल्याणं कुर्यात् ।

देवेन्द्राद्याः भीत्या सप्राप्ताः ससेवन्ते यत्पादाम्भोजम् ॥ ९२ ॥

इति रूपामाली ।

अथ दशाक्षरच्छन्दः—

सगणं पुरः कुरु शोभिन् जगणद्वयं गुरसंचितम् ।

फणिनायकेन निवेदिता भवतीह संयुतका हिता ॥ ९३ ॥

१ 'शुभ' रा घ. २ 'दस्ता' घ. ३. 'वर्ण' रा. ४. 'मग्ना' रा घ. ५. 'प्रीति' रा. ६ 'संगणम्' रा घ. ७. 'मयतिरा' रा. 'संगतिरा' घ.

यथा—

अवधेहि किंचिदनुत्तरं प्रवदामि ते नृप सत्वरम् ।

तव दिक्षु कीर्तिविलासिनी प्रतिभिक्षुगेहनिवासिनी ॥ ९४ ॥

इति संयुतका ।

पादविराजन्नूपुरयुग्मा कुण्डलशोभासङ्गिर्मुकणी ।

शङ्खवती हारद्वयपूर्णा चम्पकमाला भाति सुवर्णा ॥ ९५ ॥

यथा—

आलि कुलभ्रष्टाहमधन्या हैन्तु च मामेषा रविकन्या ।

नन्दकुमारो निर्गतशङ्कः संप्रति भावी कोऽपि कलङ्कः ॥ ९६ ॥

इति चम्पकमाला ।

दीर्घलघुद्वयभद्विगणा हारविराजिचतुश्चरणा ।

पिङ्गलनागमते भणिता सौरवती कविसार्थहिता ॥ ९७ ॥

यथा—

माधवमानय मत्सविधं किं सखि चिन्तय मित्रवधम् ।

यन्न करिष्यसि मत्प्रणयं नो गमयापि तदा समयम् ॥ ९८ ॥

इति सौरवती ।

कर्णो द्विलघुः कर्णो भगणः शेषे गुरुणा पूर्णश्चरणः ।

यस्यां भविता बाले परमा सैषा सुपमा दीव्यत्सुपमा ॥ ९९ ॥

यथा—

एणीनयने केलीकलहे प्रेयान्वद किं किं नो कुरुते ।

धन्या रमणी सर्व सहते दुःखं सुखवत्स्थान्ते मनुते ॥ १०० ॥

इति सुपमा ।

नगणपयोधररुचिरा कुसुमविराजितमुकरा ।

वसुलघुदीर्घयुगलका भवति सपेडमृतगतिका ॥ १०१ ॥

१. 'सखि गोपवेषविहारिण शिखिपिच्छचूडविधारिणम् । मधुमुन्दराधरशालिन ननु कामये वनमालिनम् ॥' क. २. 'सुवर्णा' क-ग-घ. ३. 'हन्त भवद्वन्या रविकन्या' ख-घ. ४-५. 'हारवती' घ. ६. 'द्वयत्सुपमा' ख-ग. ७. 'अमृतनिलका' घ

यथा—

अभिसरति प्रतिभवनं मलयर्जनुः सततगतिः ।

अपिलपति प्रियवचना श्रमसलिलं विरमयितुम् ॥ १०२ ॥

इत्यमृतगतिः ।

अथैकादशाक्षरच्छन्दः—

भत्रयसंगतशोभितकर्णः शुद्धसुसंगतपङ्क्तिः ।

पन्नगराजनिवेदितबन्धू राजति भूपतिसंसदि बन्धुः ॥ १०३ ॥

यथा—

भक्षितवासरनायकचन्द्रः कामिसमूहसमाहिततन्द्रः ।

दर्शितलोलतटित्करवालः सोऽयमुपैति घनागमकालः ॥ १०४ ॥

इति बन्धुः ।

परिकलयादिलघुद्वितयं कुरु विमलं सगणत्रितयम् ।

प्रभवति शेषसहस्रमुखीविनिगदितेह तदा सुमुखी ॥ १०५ ॥

यथा—

कलयसि चन्दनमिन्दुकरं मृदुपवनं परितापकरम् ।

प्रियविरहेण तैवेति दशा कयमपयातु वसन्तनिशा ॥ १०६ ॥

इति सुमुखी ।

भञ्जितयं यदि कर्णसमेतं पिङ्गलनागमुभाषितमेतत् ।

पण्डितमण्डलसंहृतचित्तं भामिनि भावय दोषकवृत्तम् ॥ १०७ ॥

यथा—

एतदुपैति घनं घनजालं निर्दलदिन्द्रमणीरुचिकालम् ।

कुल्लकदम्बलसद्घनमालं पान्यवधूजनदर्शितकालम् ॥ १०८ ॥

इति दोषकम् ।

कृत्वा कर्णौ मण्डितौ कुण्डलेन शङ्खं हारं नूपुरं रावयुक्तम् ।

धृत्वा सुगमं चामरं चायमानि शालिन्येषा प्रेयसी पिङ्गलस्य ॥ १०९ ॥

१. 'जनि' क; 'जनि' ग; 'जनिः' घ. २. 'वचनधाम' इ; 'वचना' घ. ३. 'एत' क-ग-घ. ४. 'नशाभिदले कश्मपि वातु रम्यनिदले' घ.

यथा—

आरभ्यन्ते शर्मकर्माणि नूनं प्राज्ञैर्लोकैर्वाच्यतामात्रभीतैः ।

तन्निष्पत्तौ वासुदेवः प्रमाणं को वा वक्ता कार्यकर्ताहमस्मि ॥ ११० ॥

इति शालिनी

द्विजवरगणयुगममलं तदनु च कलय करतलम् ।

फणिपतिवरपरिकलितं दमनकमिदमतिललितम् ॥ १११ ॥

यथा—

प्रणमत मधुरिपुचरणं भवजलनिधिपरितरणम् ।

अभिनवकिसलयरुचिरं सुरपतिकृतनति सुचिरम् ॥ ११२ ॥

यथा वा—

प्रणमत मुनिजनशरणं भवजलनिधिपरितरणम् ।

अमलकमलसमचरणं सुरपतिरुवरहरणम् ॥ ११३ ॥

इदं च प्राकृतेनापि पठितुं शक्यते ।

जहा—

पणमह मुणिअणसरणं भवजलनिधिपरितरणम् ।

अमलकमलसमचरणं सुरवद्वतरुवरहरणम् ॥ ११४ ॥

इति दमनकम्

हारशङ्खकुण्डलेन मण्डिता या पयोधरेण वीणयाङ्किता ।

रूपनूपुरेण चातिदुर्लभा सेनिका भुजङ्गराजवल्लभा ॥ ११५ ॥

यथा—

सायुधाष्टबाहुराजिमण्डिता रक्तबीजरक्तपानमण्डिता ।

चण्डमुण्डशुम्भदम्भमण्डिका मङ्गलानि नो ददातु चण्डिका ॥ ११६ ॥

इति सेनिका

आदौ चत्वारोऽस्यां कर्णा दृश्यन्ते शेषे यस्या रौमा हारा रौनन्ते ।

रुद्रेर्वर्णाः पादे पादे संख्याता मालत्येषा वाणीभूषा विख्याता ॥ ११७ ॥

१. 'हृत्' ग-घ. २. 'मण्डनेन' क-ग-ग. ३. 'रेण पान्त्य आङ्किता' क-ग-ग.
४. 'वामा' क-ग-ग. ५. 'जायन्ते' क-ग-ग. ६. 'वर्णैः' ग. ७. 'संख्याता' ग.

यथा—

पायान्मायामीनो लीलः कल्पान्ते प्राग्दिवक्षोणीभर्तुः पाणिक्रोडे यः ।
व्याप्ताम्भोधिस्तस्मिन्काले लीलाभिः सम्यक्सर्वोपध्यो यत्पृष्ठेऽतिष्ठन् ॥ १८
इति मालती ।

कर्णध्वजौ गण्डमृगेन्द्रहारा भवन्ति यस्याश्चरणे समस्ते ।
तामिन्द्रवज्रामतिमात्रकान्तां भोगीन्द्रवक्त्राब्जमरन्दधाराम् ॥ १९ ॥

यथा—

रक्ताम्बरेणोदितलम्बमानशीतांशुचण्डातपकुण्डलाम्याम् ।
तारांशुतारावलिह्वयहारैः स्वीयां श्रियं भूषयतीव संध्या ॥ २० ॥
इतीन्द्रवज्रा ।

पयोधरं हारयुगं दधाना करं सशङ्खं वलयद्वयं च ।
उपेन्द्रवज्रा भुवनैकसारा विराजते पन्नगराजकान्ता ॥ २१ ॥

यथा—

न पदपदश्रेणिभिरेणदृष्टेर्न वा नवाम्मोधरकन्दलीभिः ।
अतुल्यभास्याः कवरीलंतेति दिवा समुन्मीलति नान्धकारः ॥ २२ ॥
इत्युपेन्द्रवज्रा ।

उपेन्द्रवज्रापदसंगतानि यदीन्द्रवज्राचरणानि च स्युः ।
तदोपजातिः कथिता कवीन्द्रैर्भेदा भवन्तीह चतुर्दशास्याः ॥ २३ ॥

यथा—

पयोधरस्यातिभरेण तस्या मध्यो नु भज्येत शुमध्यमायाः ।
अबन्धि दत्त्वा नवरोमरानि मनोभवेन त्रिवलीगुणेन ॥ २४ ॥
इत्युपजातिः ।

हारसंगतपयोधराकरं शङ्खयुक्तवलयेन संयुतम् ।
विभ्रती कनककुण्डलं मुदं कामिनीव कुरुते रथोद्धता ॥ २५ ॥

यथा—

दीर्घघोषकुलदेवदीर्घिकापङ्कजं रविकरो व्यराजत ।

इर्प्ययेव दुहितुः पयोनिधेर्यत्र वासमकरोत्सरस्वती ॥ १२६ ॥

इति रथोद्धता ।

हारिणी कनककुण्डलयुक्ता पुष्पयुक्तरयुगा वलयश्रीः ।

वर्णिताहिपतिवक्रसहस्रैः स्वागता हरति कस्य न चेतः ॥ १२७ ॥

यथा—

पङ्कजं तदपि पाथसि मग्नं चन्द्रमाः स च घनान्तरितोऽभूत् ।

त्वन्मुखेन्दुतुल्यापि विनोदं नैव हन्त सहते हत वेधैः ॥ १२८ ॥

इति स्वागता ।

अथ द्वादशाक्षरच्छन्दः—

नागाधीशेनोक्तं वृत्तं विद्याधारं पङ्क्तिभिः कर्णेरेतैर्भूमौ छन्दःसारम् ।

स्यादस्मिन्विश्रामो वेदैर्वेदैर्वेदैः कृत्वा यत्स्यात्तूर्णं धीरः कीर्त्या युक्तः १२९

यथा—

घन्दे पादाम्भोजं नित्यं सीताभर्तुः कृत्वा सिन्धौ सेतुं रक्षोनाथं हन्तुम् ।

पित्रोराज्ञां ज्ञात्वा प्राज्यं राज्यं हातुः स्वीयैः सर्वलोकैः साकं नाकं यातुः ॥

इति विद्याधारम् ।

यदावृत्तयो गन्धकर्णक्रमेण भवेयुश्चतस्रो वरं वृत्तमेतत् ।

भुजङ्गप्रयातं हरिप्रीतिहेतोर्भुजङ्गाधिराजस्तदा संजगाद ॥ १३१ ॥

यथा—

निशायां तमःपूरसंपूरितायां प्रयान्ती रहस्त्वत्समीपं समुत्का ।

अकस्मात्समालोक्य मामन्तिके ते कदा ह्रीयुता तोयराशेः सुता स्यात् ॥

इति भुजङ्गप्रयातम् ।

१. अनेन प्रत्येकश्री स्वकीयवर्णनं कृतम्. २. 'व्यक्रासयत्' इति घ-युस्तकपाठानु-
सारेण 'व्यराजयत्' इति पाठो भवेत्. 'रविकरस्तु पिङ्गलसारधिकाशिनी-
वृत्तरजावली-कर्ता, शूलपाणिगुतरत्नाकरमुतदोहविगुतधण्डेशमुनभीमे-
श्वरमुतदहिरहरमुतः' इति Theodor Aufrecht महाशयः Catalogus
Catalogorum ग्रन्थे वर्णितोऽयमेव भवेत्. ३. 'इतया' क-उ-ग. ४. 'रेता'
क-रा.

द्वादशैर्वर्णकैर्निर्मितं संततं तद्धि लक्ष्मीधरं वृत्तमाकीर्तितम् ।

दृश्यते यच्चतुर्जोहलैरङ्कितं पञ्चगाधीशवाणीविनोदायितम् ॥ १३३ ॥

यथा—

रासकेलीकलोह्लाससंभावितं गोपसीमन्तिनीवृन्दसंलालितम् ।

राधया गीतसंमुग्धयालिङ्गितं नौमि गोपालकं देवकीबालकम् ॥ १३४ ॥

इति लक्ष्मीधरम् ।

विनिधेहि चतुःसगणं रुचिरं रविसंख्यकवर्णकृतं सुचिरम् ।

फणिनायकपिङ्गलसंभणितं कुरु तोटकवृत्तमिदं गणितम् ॥ १३५ ॥

यथा—

हरिरेति पुनर्यदि मत्सविधं विदधामि तदा ननु किं न वैधम् ।

युवतीजनजीवनमालि वृथा न करोति यदा वनमालिकथाः ॥ १३६ ॥

इति तोटकम् ।

कर्णध्वजानन्दमाधाय सानन्दमेतत्पुनः सूर्यसंख्याकवर्णेन ।

सारङ्गवृत्तं तदा पिङ्गलाद्येन सद्यः प्रकाशीकृतं काव्यविद्येन ॥ १३७ ॥

यथा—

सानन्दलक्ष्मीकरोपास्यमानेन दृष्टेन तृप्यन्ति के नाम लोके न ।

गोविन्दपादेन जातप्रसादेन सूर्यशुसंभिन्नपद्मप्रकाशेन ॥ १३८ ॥

इति सारङ्गम् ।

पयोधरमत्र चतुष्कमवेहि कलाश्वरणे किल षोडश देहि ।

भुनक्तुपतेर्हृदि मौक्तिकदाम सुवृत्तमिदं शृणु मौक्तिकदाम ॥ १३९ ॥

यथा—

मया तव किञ्चिदकारि कदापि विलासिनि बाभ्यमनुसरतापि ।

तथापि मनस्ताव नाशसनाय व्रजामि कुतो भवतीमपहाय ॥ १४० ॥

इति मौक्तिकदाम ।

पादसुगं कुरु नूपुरसुन्दरमाशु करे कुसुमद्वयमाहर ।

सुन्दरि सर्पजनेकमनोहरमोदकवृत्तमिदं परितो धर ॥ १४१ ॥

यथा—

मानसमेतदनुक्षणमिच्छति गोपकुलं यदि हे सखि गच्छति ।
तत्करवै प्रणयं गुरविद्विषि सर्वसपन्नजने विहितत्विवि ॥ १४२ ॥
इति मोदकः ।

द्विजवरगणयुगमुपनय सकुसुमनगणमिह रचय ।
सुदति विमलतरफणिपतिनिगदिततरलनयनमिति ॥ १४३ ॥

यथा—

अपहर पुरहर मम दरमभिनवकलियुगभयकर ।
हिमगिरिविहितशयनवर सुकृतसुलभ शशधरधर ॥ १४४ ॥
इति तरलनयनम् ।

कुसुमगन्धरसैरतिभूषिता चरणसंगतनूपुरमण्डिता ।
करसुवर्णलसद्वलयान्विता स्फुरति कस्य न चेतसि सुन्दरी ॥ १४५ ॥

यथा—

असुलभा शरदिन्दुमुखी प्रिया मनसि कामविचेष्टितमीदृशम् ।
मलयमारुतचालितमालतीपरिमलप्रसरो हतवासरः ॥ १४६ ॥
इति सुन्दरी ।

करसङ्गिशङ्खवल्या सरसा कनकद्वयैकवल्या सुभुजा ।
वरवर्णिनी रसिकसेव्यपदा प्रमिताक्षरा विजयते प्रेमदा ॥ १४७ ॥

यथा—

अभनद्भयादिव नभो वसुधां दधुरेक्तामिव समेत्य दिशः ।
अमवन्महो पटयुगप्रमिता तिमिरावलीकवलिते जगति ॥ १४८ ॥
इति प्रमिताक्षरा ।

अथ त्रयोदशाक्षरच्छन्दः—

कृत्वा कर्णा कुण्डलयुक्तौ कुरु रत्नं धृत्वा पादं नूपुरयुक्तं कुरु हारम् ।
मायावृत्तं पिङ्गलनागोदितमेतज्जानीतादः पण्डितवक्राम्बुजसारम् ॥ १४९ ॥

यथा—

उद्यद्वाधा संप्रति राधा मधुमासे शङ्के संकेतं प्रति याता किमुदासे ।
केलीकुञ्जं शून्यमवेक्ष्यास्त रहस्याः प्राणत्राणं भावि कथं वा वद तस्याः ॥
इति माया ।

यदि तोटकवृत्तपदे गुरुरेको भवतीह तदा किल तारकवृत्तम् ।
फणिनायकपिङ्गलवर्णितमेतद्वरपण्डितमण्डलिकाहृतचित्तम् ॥ १९१ ॥

यथा—

अतिभारतैरं हृदि चन्दनपङ्कं मनुते सरसीपवनं विपशङ्कम् ।
तव दुस्तरतारवियोगपयोधेर्नहि पारमसौ भविता परमाधेः ॥ १९२ ॥
इति तारकः ।

ध्वजं चामरं मण्डितं गन्धहारेण मृगेन्द्रद्वयं चापि युक्तं समुद्रेण ।
तदामाविभोगीन्द्रवक्त्रारविन्देन अनानन्दकन्देन वृत्तेन कन्देन ॥ १९३ ॥

यथा—

हृतं मे मनो हन्त गोपालबालेन नैवीनाम्बुवाहावलीचारुदेहेन ।
सुधावीचिसंवादिविम्बाधराग्रेण स्फुरद्बर्हशोभालसत्कान्तिपूरेण ॥ १९४ ॥
इति कन्दः ।

पादकुसुमरसगन्धमुदण्डकगण्डकयुगलकरूपमुपाहर ।
नागनृपतिवरमापितसुद्युतिपङ्ककलितमिदमावलि माद्यति ॥ १९५ ॥

यथा—

शारदविशदनिशामपि निन्दति संप्रति हृदयमिदामनु विन्दति ।
मन्मथविशिलिम्बयेन निपीदति माधव तव विरहेण विपीदति ॥ १९६ ॥
इति पद्मावलिः ।

द्विनवरकररज्जुकर्णपूर्णां प्रथमतृतीयपद्मां यदा भवेताम् ।
द्विनपद्गुरुरज्जुकर्णयुक्तौ यदि चरणावपरौ च पुष्पिनाग्रा ॥ १९७ ॥

यथा—

प्रसरति पुरतः सरोजमाला तदनु मदान्धमधुव्रतस्य पङ्क्तिः ।
 तदनु व्रतशरासनो मनोभूस्तव हरिणाक्षि विलोकनं तु पश्चात् ॥१९८॥
 इति पुष्पिताग्रा ।

अथ चतुर्दशाक्षरच्छन्दः—

कर्णस्फुरस्कनककुण्डलमण्डिता या
 भावान्विता चरणसंगतनूपुरश्रीः ।
 गन्धान्विता सुरसना वलयावनद्धा
 कान्ता वसन्ततिलका मुदमातनोति ॥ १९९ ॥

यथा—

शंभौ करेण पुलकाङ्कुरदन्तुरेण
 सस्मेरमामृशति कुम्भमिभाननस्य ।
 रोमाञ्चिताञ्चितकुचान्तचलाञ्चलायाः
 पायात्रपातरलमीक्षितमम्बिकायाः ॥ १९० ॥
 इति वसन्ततिलका ।

कुण्डलकलितनगणमिह त्रितयं
 गन्धकुसुमरसविरचितवलयम् ।
 चक्रमुरगपतिवरपरिगणितं
 षोडशकलमतिसुललितभणितम् ॥ १९१ ॥

यथा—

सुन्दरि नमसि जलदचयरुचिरे
 देहि नयनयुगमतिघनचिकुरे ।
 मानमिह न कुरु जलधरसमये
 किं तव भवति हृदयमिदमदये ॥ १९२ ॥

इति चक्रम्

अथ पञ्चदशाक्षरच्छन्दः—

हारवत्पयोधरत्रयं निधाय सुन्दरं
 चामरध्वजेन मण्डितं विधाय चामरम् ।
 वृत्तराजमेतदेव नागराजभाषितं
 पण्डितावलीविनोदकारि चारुभासितम् ॥ १६३ ॥

यथा—

रासलास्यगोपकामिनीजनेन खेलता
 पुष्पपुञ्जमञ्जुकुञ्जमध्यगेन दोलता ।
 तालनृत्यशालिगोपबालिकाविलासिना
 माधवेन जायते(!) सुखाय मन्दहासिना ॥ १६४ ॥
 इति चामरम् ।

द्विजकुसुमसुरूपा कर्णताटङ्कयुक्ता
 कनकवलयहारैर्मण्डिता शङ्खयुक्ता ।
 सुललितरशनासौ नूपुरश्रीसमेता
 हरति रसिकचित्तं मालिनी कामिनीव ॥ १६५ ॥

यथा—

नयनविगलदस्त्रस्त्रोतसाकृष्यमाणे
 नवकिसलयतरले हन्त सुता मृगासी ।
 म्रवटमदनबाषालोलद्गोर्वल्लिरेषा
 विरहजलधिपारं गन्तुमभ्यस्यतीव ॥ १६६ ॥
 इति मालिनी ।

भुजसंगतशङ्खयुगा वलयाकलिता
 करपुष्पमुगन्धवती रशनारुचिरा ।
 कनकद्वयनूपुरचारुतरा जयति
 भ्रमरावलिका भुजगाधिपदुर्ललिता ॥ १६७ ॥

यथा—

सखि संप्रति कं प्रति मौनमिदं विहितं
 मदनेन धनुः सशरं स्वकरे निहितम् ।
 नतिशालिनि का वनमालिनि मानकथा
 रतिनायकसायकदुःखमुपैषि वृथा ॥ १६८ ॥
 इति भ्रमरावली ।

सगणं विधाय पयोधरद्वयसुन्दरं
 भगणं ततो विनिधाय चामरतोमरम् ।
 मनहंसवृत्तमिदं च पञ्चदशाक्षरं
 भणितं भुजंगमनायकेन मनोहरम् ॥ १६९ ॥

यथा—

नैवमञ्जुवक्षुलकुञ्जकूजितकोकिले
 मधुमत्तचञ्चलचञ्चरीककुंलाकुले ।
 समयेऽतिधीरसमीरकम्पितमानसे
 किमु चण्डि मानमनोरथेन विखिद्यसे ॥ १७० ॥
 इति मनहंसम् ।

द्विजवरत्न(त्रिः)तयकलितमिह सगणं
 कलय शरभमिदमतिरतिकरणम् ।
 फणिवरनरपतिवदनविहरणं
 कथिवरसकलहृदयकृतहरणम् ॥ १७१ ॥

यथा—

अमलकमलदलरुचिधरनयनो
 जैलनिधिमधि फणिपतिफणशयनः ।
 दनुजविजयसुरपतिनतिमुदितो
 हरिरपहरतु दुरितततिमुदितः ॥ १७२ ॥

इति शरमम् ।

१. 'कि' घ. २. 'ततोऽपि निधा' घ. ३. 'तव' घ. ४. 'समाकुले' घ. ५. 'भ-
 पिमलनिधि' क-ख-ग.

तालशररज्जुघररत्नवरसुन्दरं

भावयुततालगतमन्त्यकृतचामरम् ।

शुद्धमतिनागपतिचित्तकृतसंगमं

वृत्तनिशिपालमसिताक्षिद्वयंगमम् ॥ १७३ ॥

यथा—

चन्द्रमुखि जीवमुपि याति मलयानिले

याति मम चित्तमिव पाति मदनानले ।

तापकरकामशरशरूपतैरकीलितं

मामिह हि पश्य जहि कोपमतिशीलितम् ॥ १७४ ॥

इति निशिपालम् ।

अथ षोडशाक्षरच्छन्दः—

ध्वजेन नायकेन कुण्डलेन यद्विभूषितं

पयोधरेण धीर्मेया शरेण पक्षिणाङ्कितम् ।

नराचवृत्तमत्र षोडशाक्षरं समीरितं

मनीषिमण्डलीहितं फणीन्द्रपन्नगोदितम् ॥ १७५ ॥

यथा—

निशुम्भशुम्भचण्डमुण्डरक्तबीजघातिनी

लुलायरूपद्वैत्यभूषघातपक्षपातिनी ।

नवीनपीनवद्धनालकालमेघसंनिभा

चिरं चरीकरीतु नः प्रियं पिनाकिवल्लभा ॥ १७६ ॥

इति नराचम् ।

तालपयोधरनायकतोमररत्नधरं

पाणियुतं च विभावय मामिनि वृत्तवरम् ।

नीलमिदं फणिनायकगोयकसंलपितं

पण्डितमण्डलिकामुखदं सस्ति कर्णगतम् ॥ १७७ ॥

१. 'युत' घ. २. 'तद्रयति' घ. ३. 'मरणातितम्' घ. ४. 'रोषमतिमयिनम्' घ.
 ५. 'पक्षिणा' घ. ६. 'बीजपा' घ. ७. 'विहृयो' घ. ८. 'कट्यय' क. रय; 'कपाल' ग.
 ९. 'विहृयमंजयिनम्' घ.

यथा—

सुन्दरि सुन्दरिपौ नतिशालिनि किं कुरुषे
 भानिनि भानिनि काममिदं हृदयं परुषे ।
 हरिणि हरिणि ते हृदये निहितो दयितो
 भाविनि भावि निवासि मनोऽस्य चिराय यतः ॥ १७८ ॥
 इति नीलम् ।

सूर्यतालपक्षिराजमेरुहारनायकेन
 चामरध्वजेन चापि वर्णिता सुवर्णकेन ।
 वर्णितातिसुन्दरेण पद्मगेन्द्रपिङ्गलेन
 चञ्चला चकोरचारुलोचने सुमङ्गलेन ॥ १७९ ॥

यथा—

आलि याहि मङ्गुकुञ्जगुञ्जितालिलालितेन
 भास्करात्मजाधिराजिरभ्यतीरकाननेन ।
 शोभिते स्थले स्थितेन संगता यदूत्तमेन
 माधवेन भाविनी तद्विद्युतेव नीरदेन ॥ १८० ॥
 इति चञ्चला ।

आदौ विद्वन्मालापादं दत्त्वा कर्णद्वन्द्वं हारं
 ताटङ्कद्वन्द्वं गुर्वन्तं तद्वद्भाख्यं वृत्तं सारम् ।
 नागाधीशेनोक्तं चैतत्सर्वस्वान्तानन्दाधारं
 कृत्वा धीरः संप्राप्नोत्याकल्पं कीर्तिस्तम्भं सारम् ॥ १८१ ॥

यथा—

रानन्द्रालः स्फूर्जन्नेत्रप्रोद्यद्बहिज्वालाजालैः
 स्व...त्यम्भोवीचीनीरासारस्त्रिद्यच्चन्द्राचन्द्रः ।
 माद्यद्गौरीवक्राम्भोजस्त्रैरस्मेरक्रीडाशीतः
 श्रेयो देयान्नागश्रेणीभूपामीपश्चन्द्रापीडः ॥ १८२ ॥

इति ब्रह्मवृत्तम् ।

अथ सप्तदशाक्षरं च्छन्दः—

पयोधरयुता स्फुरत्कनकयुगताटङ्किनी
 सुवर्णरुचिकङ्कणा ललितभाववन्नूपुरा ।
 सुगन्धरुचिरा लसच्छ्रवणरूपवत्कुण्डला
 भुजङ्गपतिवर्णिता हरति हन्त पृथ्वी मनः ॥ १८३ ॥

यथा—

क्षताघरतटी धनश्चसितमङ्गरागव्ययो
 दशोरपि च शोणिमा भवति कारणादन्यतः ।
 इदं तव परप्रियानिभृतसंगमव्यञ्जकं
 मुखे यदिदमञ्जनं रहसि चार्धचन्द्रं गले ॥ १८४ ॥
 इति पृथ्वी

द्विजवरगणान्वितो गैजपतिश्चितस्तूर्यवा-
 न्करतलपरिस्फुरत्कनककङ्कणेनान्वितः ।
 सुरपतिगुरुश्रिया परिगतः समन्तात्सखे
 जयति भुवि वृत्तभूपतिरैवर्णमालाधरः ॥ १८५ ॥

यथा—

कचिदपि वयस्यया सह विनोदमातन्वती
 कतिपयकथारसैर्नयति वासरीयां रुजम् ।
 सुभग तव कामिनी समधिगम्य सा यामिनी-
 मनुभवति भाविनीं मदनवेदनामन्ततः ॥ १८६ ॥
 इति मालाधरः ।

ध्वजः कर्णो हारौ द्विजवरगणस्थौ रसयुतः
 समुद्रो रत्नं च प्रभवति यदा सप्तदशभिः ।
 भुजङ्गेन्द्रोद्दिष्टा विबुधहृदयाहादननी
 रसै रद्वैर्यस्यां विरतिरिह सैषा शिखरिणी ॥ १८७ ॥

१. 'सुगन्धि' ग; 'सुवर्ण' घ. २. 'नरपति' घ. ३. 'एव तु' घ. ४. 'स्तोमरयुतः' घ.
 ५. 'मरम' घ. ६. 'भवतिविरतिः सा' घ.

यथा—

निविष्टायाः कोपाद्गुरुसदसि पङ्केरुहद्वयः

पदोपान्ते छायामुपनयति मूर्ध्नः प्रणयिनि ।

तथा चक्षुर्ललाकमलरजसा दूषितमिति

द्रुतं मुक्ता मुक्ताफलपरिणता बाष्पकणिकाः ॥ १८८ ॥

इति शिखरिणी

मन्दाक्रान्ता हरति हृदयं कर्णताटङ्कयुग्मा

प्रोद्यद्वावा करतलसत्कंकणा शङ्खयुक्ता ।

हारोत्कृष्टा ललितवल्या राववन्नूपुरा या

विभ्राजन्ती सकलहृदयाहादिनी कामिनीव ॥ १८९ ॥

यथा—

कर्णाभ्यर्णे हितमवहिता वर्णयन्तश्चिरेण

द्रागस्यन्तो हृदि कलुपतामानने शोणिमानम् ।

यान्तो भूमिं नयनपयसां बिन्दवो मानवत्याः

पादाम्भोजप्रणतमरुता कान्तमुत्थापयन्ति ॥ १९० ॥

इति मन्दाक्रान्ता ।

द्विजवरमुखी भास्यद्रूपा सकुण्डलकर्णका

ललितवल्या हारोत्कृष्टा पयोधरभूषिता ।

वनकरसनारावैर्युक्ता लसद्गरनूपुरा

हरति हरिणी केषां चित्तं न योपिदिवाधुना ॥ १९१ ॥

यथा—

सुरभिरजनी याता भूयः कृशीमयिता शशी

परभृतयुवा मूको भावी विरंस्यति पञ्चमः ।

कुसुमविशेषः संहर्ता खं धनुः पतिरेप्यति

प्रियसखि परावृत्तं न स्याद्रुतं मम जीवितम् ॥ १९२ ॥

इति हरिणी ।

अथाष्टादशाक्षरच्छन्दः—

आदौ कृत्वा कर्णं कुण्डलयुक्तं हारयुगं दत्त्वाथो

कुर्यात्ताटङ्गं पादं कुरु सन्मञ्जीरयुगाम्यां युक्तम् ।

कृत्वा तातं कुन्तीपुत्रसमेतं वै गुरुयुग्मं दत्त्वा

मञ्जीरा सा नागाधीशनिखट्टा राजति सैषा वक्त्रे ॥ १९३ ॥

यथा—

प्रौढध्वान्ते गर्भद्वारिदधाराधारिणि काले गत्वा

त्यक्त्वा प्राणानग्रे कौलसमाचारानपि हित्वा यान्ती ।

कृत्वा सारङ्गाक्षीसाहसमुच्चैः कैलिनिकुञ्जं शून्यं

दृष्ट्वा प्राणत्राणं भावि कैथं वा नाथ वद प्रेयस्याः ॥ १९४ ॥

इति मञ्जीरा ।

हारयुक्तसुवर्णकुण्डलपाणिशङ्खविराजिता

पादनूपुरसंगता सुषयोधरद्वयभूषिता ।

शोभिता बलयेन पञ्चगरानपिङ्गलवर्णिता

चर्चरी तरुणीव चेतसि चाकसीति सुसंगता ॥ १९५ ॥

यथा—

कोकिलाकलकूजितं न शृणोषि संप्रति सादरं

मन्यसे तिमिरापहारि सुधाकरं न सुधाकरम् ।

दूरमुज्जसि भूषणं विकलासि चन्दनमारुते

कस्य पुण्यफलेन सुन्दरि मन्दिरं न सुखायते ॥ १९६ ॥

इति चर्चरी ।

ध्वजं धामरं गन्धकर्णौ रसः कुण्डलं तोमरं च

तथा तालताटङ्गतूर्याणि शेषे गुह्यद्वन्द्वमत्र ।

१. 'गुह्य' घ. २. 'युतं' घ. ३. 'श्रुता' घ. ४. 'त्यक्त्वा' घ. ५. 'कथ वा नो परत प्रेयस्याः' घ. ६. 'वद' घ. ७. 'विलसन्मयापि' घ. ८. 'सुन्दरि' घ. ९. 'मयसि' घ. १०. 'मन्दिरं न सुखायते' घ.

तदा क्रीडया चिद्वितं चन्द्रमेतद्भुजंगाधिराजः

कविश्रेणिविस्मापकं सर्वलोकप्रियं संजगाद ॥ १९७ ॥

यथा—

भ्रमन्ती धनुर्मुफनाराचधारागिरुद्धे समस्ते

नभःप्राङ्गणे पक्षिवाय्वोः प्रयाते निरन्ते प्रशस्ते ।

तथा चण्डगाण्डीवबाणावलीनीचरक्षाविलक्षो

बभूवाङ्गराजो यथा न स्थितोऽसौ विपक्षस्त्वपक्षः ॥ १९८ ॥

इति क्रीडाचन्द्रः

अथैकोनविंशाक्षरच्छन्दः—

कर्णः कुण्डलसंगतः करतलं चामीकरेणान्वितं

पादान्तो रवनूपुरेण कलितो हारौ प्रसूनोज्ज्वलौ ।

गुर्वानन्दयुंतो गुरुर्यदि भवेत्तच्छूनविंशाक्षरं

नागाधीश्वरपिङ्गलेन भणितं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १९९ ॥

यथा—

सौमित्रे किमु मृग्यते प्रतिलताकुञ्जं कुरङ्गेक्षणा

हन्तैतद्विपिने मनागपि न वा नेत्रातिथिर्मैथिली ।

एणी निस्त्रपमीक्षते मधुकरश्रेणी समुज्जृम्भते

निःशङ्कं चमरी चरत्यपि निरातङ्कं पिकी गायति ॥ २०० ॥

इति शार्दूलविक्रीडितम्

द्विजवरगणयुगमुपधाय परिकलय कर-

मथ नगणयुगलमिह गन्धयुगमनु विहर ।

फणिनृपनिभणितमिति चन्द्रमिदमिति शृणुत

सकलकनिकुलहृदयमोदकरमवतनुत ॥ २०१ ॥

यथा—

अनुपहतकुसुमरसतुल्यमिदमधरदल-

ममृतमयवचनमिदमालि निफल्यसि चल ।

यदपि यदुरमणपदमीशमुनिहृदि लुठति

तदपि तव रतिवलितमेत्य वनतटमटति ॥ २०२ ॥

इति चन्द्रम् ।

द्विजवरगणतृ(त्रिः)तयमिह हि नगणयुगलकं

विमलवलयमपि च कलय सकलजनमुखम् ।

फणिपतिवरभणितममलधवलमिह हितं

विमलकविकुलहृदि कलितमिति भुवि वलितम् ॥ २०३ ॥

यथा—

उपगत इह सुरभिसमय इति सुमुखि वदे

निधुवनमधिसह पिब मधु जहि रुपमपदे ।

कमलनयनमनुसर सखि तव रमसपरं

प्रियतमगृहगमनमुचितमनुचितमपरम् ॥ २०४ ॥

इति धवलम् ।

कुरु पाणिं कङ्कणयुगमालंकृतमग्रे रत्नं हारं च

चरणं सन्नूपुरसंयुक्तं कुरु कर्णं भ्रामत्ताटङ्कम् ।

रत्ननामायोजय मञ्जीरद्वयमेवं शंभुं सद्भुतं

भुवि कान्तं गौरि चिरं संभावय तन्नागाधीशेनोकम् ॥ २०५ ॥

यथा—

जय मायामानवमूर्ते दानववंशध्वंसव्यापारी

बलमाद्यद्रावणहत्याकारण लङ्कालक्ष्मीसंहारी ।

कृतकंसध्वंसनकैर्माशंसन गोगोपीगोपानन्दी

वलिलक्ष्मीनैशन लीलावामन दैत्यश्रेणीनिष्क्रन्दी ॥ २०६ ॥

इति शंभुः ।

अथ विंशत्यक्षरच्छन्दः—

वरपाणिशोभिमुखकङ्कणरत्नरज्जुविभूषिना

सुपयोधरा पदमङ्गिनूपुररूपकुण्डलमण्डिना ।

फणिराजपिङ्गलवर्णिता कविसार्थमानसहारिका

वरकामिनीव मनोमुदे नहि कस्य सा खलु गीतिका ॥ २०७ ॥

यथा—

अलमीशपावकपाकशासनवारिजासनसेवया

गमितं अनुर्जनकात्मजापतिरप्यसेव्यत नो मया ।

करुणापयोनिधिरेक एव सरोजपत्रविलोचनः

स परं करिष्यति दुःखमोषमशेषदुर्गतिमोचनः ॥ २०८ ॥

इति गीतिका ।

तालचामरध्वजं पयोधरं च कुण्डलं शरं विधाय

नूपुरं च नायकं सपक्षिराजगन्धचामरं निधाय ।

रूपमन्यगं विधेहि वर्णिता च पद्मगेन्द्रपिङ्गलेन

गण्डका कवीन्द्रमण्डलीविनोदकारिणी सुमङ्गलेन ॥ २०९ ॥

यथा—

दृष्टमस्ति वासुदेव विश्वरूपमेतदेव शेषकं तु

वाजिरत्नभृत्यदारसूनुगेहवित्तमादिव(म)न्नवं तु ।

त्वत्पदाब्जभक्तिरस्तु चित्तसीम्नि वस्तुतस्तु सर्वदैव

शेषकालुप्तकालदूतभीतिनाशिनीह हन्त सैव ॥ २१० ॥

इति गण्डका

अथैकविंशत्यक्षरच्छन्दः—

कर्णं ताटङ्गयुक्तं वलयमपि सुवर्णं च मञ्जीरयुग्मं.

पुष्पं गन्धं वहन्ती द्विजगणरुचिरा नूपुरद्वन्द्वयुक्ता ।

शङ्खं हारं दधाना सुललितरसना रूपवत्कुण्डलाम्बां

मुग्धा केषां न चित्तं तरलयति बलात्स्रग्धरा कामिनीव ॥ २११ ॥

यथा—

अत्रप्रोतास्थिमालाबलयितविलसद्वाहुदण्डप्रचण्डा

वेगव्यालोलमुण्डावलिकलितरणत्कारकण्ठोपकण्ठाः ।

१. 'हिता' घ. २. 'गिळ' घ. ३. 'दाम' ख-ग. ४. 'नाश' रा; 'शेष' ग.

५. 'वर्णितेद' घ. ६. 'मनदेव नास्ति शेष' घ. ७. 'मनदेव' —

कुर्वन्त्यो गर्वमत्युद्वलगहनवलद्वर्बरध्वानमुच्चै-

रुत्कृत्तरुत्तमाङ्गैर्विदधति च शिरःकन्दुकक्रीडनानि ॥ २१२ ॥

इति स्वधरा ।

चामररत्नरज्जुवरपरिगतविप्रगणाहितशोभः

पाणिविराजिपुष्पयुगविरचितकङ्कणसंगतगन्धः ।

चारुसुवर्णकुण्डलयुगलकृतरोचिरलंकृतवर्णः

पिङ्गलपद्मगेश इति निगदति राजति वृत्तनरेन्द्रः ॥ २१३ ॥

यथा—

पङ्कजकोशपानपरमधुकरगीतमनोज्ञतडागः

पञ्चमनादवादपरपरभृतकाननसत्परमागः ।

वह्निभविप्रयुक्तकुलवरतनुजीवनदानदुरन्तः

किं करवाणि वक्षि मम सहचरि संनिधिमेति वसन्तः ॥ २१४ ॥

इति नरेन्द्रः ।

अथ द्वाविंशत्यक्षरच्छन्दः—

यस्यामष्टौ पूर्वं दीर्घास्तदनु कमलमुखि दिनकरसंख्या

ह्रस्वा वर्णाः पीनोत्तुङ्गस्तनभरविनमितसुभगशरीरे ।

दीर्घावन्त्यौ वैर्णौ मुग्धे यतिरपि यदि वसुरस.....कैः स्या-

द्वाविंशत्या वर्णैः पूर्णा प्रभवति कुसुममृदुलतरहंसी ॥ २१५ ॥

यथा—

श्रीकृष्णेन क्रीडन्तीनां कचिदपि वनभुवि मनसिजभाजां

गोपालीनां चन्द्रज्योत्स्नाविशदरैर्जनिगुरुजनितरत्तीनाम् ।

‘दीर्घभ्रदयत्पञ्चालीनामुपचितरमसविमलतनुमासां

रासक्रीडायासध्वंसी मुदमुपनयति मलयगिरिवातः ॥ २१६ ॥

इति हंसी ।

१. ‘कुर्वन्ती’ क; ‘कुर्वन्तो’ ख. २. ‘रुत्कृष्टे’ ग. ३. ‘क्रीडितानि’ ग. ४. ‘चारुसु-
न्दरमुवर्णकुण्डल’ ग. ५. ‘योग्य’ ग. ६. ‘लीलालोले यतिरिह विरमति कूलगिरिपट्टकेः’
ख-ग. ७. ‘रजनिजनितरतरतीनां’ घ. ८. ‘धर्मभ्रदय’ घ.

अथ त्रयोविंशत्यक्षरच्छन्दः—

करसङ्गिसुवर्णद्वयवलया ताटङ्गमनोहरशङ्खधरा
कुसुमत्रयराजच्छ्रवणविलोलकुण्डलमण्डितरत्नवरा ।

भुजसंगतकेयूरजसुविलासा पिङ्गलनागसमालपिता

किल सुन्दरिका सा भवति तदा पद्मावतिका कविराजहिता ॥ २१७ ॥

यथा—

शरदिन्दुसमानं व्यपगतमानं गायति दिक्षु तवैव यशः

स्वरसामुनिदेवी विगलितनीवी कामकलाविकला बहुशः ।

पृथुवेपथुयुक्ता स्वगृहवियुक्ता स्वेदकणावलिमुग्धमुखी

धरणीरमणेन्दो विकसदमन्दोदारसमा शरदिन्दुमुखी ॥ २१८ ॥

इति सुन्दरी ।

अथ चतुर्विंशत्यक्षरच्छन्दः—

विनिधाय करं कुरु रत्नमनोहरबाहुयुगं कुरु रत्नधरं

सगणं चै ततः कुरु पाणितलं वरपुष्पयुगं विनिधाय गुरुम् ।

इति दुर्मिलका फणिनायकसंरचिता किल वर्णविलासपरा

चतुराश्रितविंशतिवर्णकृता कविता सुकृताश्रयशिल्पधरा ॥ २१९ ॥

यथा—

कति सन्ति न गोपकुले ललिताः स्मरतापहताश्च विहाय च ता

रतिकेलिकलारसलालसमानसभागतमुज्जितमानरसम् ।

वनमालिनमालि नमस्य नमस्य नमस्यमुदस्य चिरस्य वृथा

भविता परितापवती भवती युवतीजनसंसदि हासकथा ॥ २२० ॥

इति दुर्मिला ।

पादयुगं कुरु नूपुरसंयुतमत्र करं वररत्नमनोहर-

वज्रयुगं कुसुमद्वयसंगतकुण्डलगन्धयुगं समुपाहर ।

पण्डितमण्डलिकाद्वितमानसकल्पितसज्जनमौलिरसालय-

पिङ्गलपद्मनगराननिवेदितवृत्तकिरीटमिदं परिमावय ॥ २२१ ॥

यथा—

मल्लिलते मलिनासि किमित्यलिना रहिता भवती वत यद्यपि
 सा पुनरेति शरद्रजनी तव या तनुते घवलानि जगन्त्यपि ।
 षट्पदकोटिविघटितकुङ्कुलकोटिविनिर्गतसौरभसंपदि
 न त्वयि कोऽपि विधास्यति सादरमन्तरमुत्तरनागरसंसदि ॥ २२२ ॥
 इति किरीटम् ।

अथ पञ्चविंशत्यक्षरच्छन्दः—

कर्णद्विजवरगणतृ(त्रि?)तयनगणमिह रचय ललितमिति कुसुमगणं
 नारीगणनगणकलितशरकुसुमसुकनककुसुमवरकृतरसनम् ।
 नागाधिपनिगदितमिति च परिमुपितसकलकविनृकुलमतिरुचिरं
 शाल्दूरममलमिह कलय कमलमुखि मुपितविबुधजनहृदयवरम् ॥ २२३ ॥

यथा—

गोवर्धनगिरिधरमुपचितदितिसुतपरमहृदयमदशमनकरं
 व्यर्थोऽकृतमलधरगुरुवरप(र्षः?)णभरगतभयनिजकुलदुरितहरम् ।
 नन्दालयनिवसनकृतवनविलसनविहितविविधरसरभसपरं
 संवीतवसनधरमरुणकरचरणमनुसर सरसिजनयनधरम् ॥ २२४ ॥
 इति शाल्दूरम् ।

मात्रावृत्तमिह प्रोक्तं चत्वारिंशच्चयाधिका ।

त्रयोदशाधिकशतं वर्णवृत्तमिहोदितम् ॥

इति मैथिलदीर्घपोपकुलोद्भूतदामोदरमिधविरचितवाणीभूषणं समाप्तम् ।

KÂVYAMÂLÂ. 41.

THE
PRÂKRITA-PÎŅGALA-SÛTRAS
WITH THE COMMENTARY
OF
LAKSHMÎNÂTHA BHATTA.

EDITED BY
PAṆDIT STVADATTA

Head Professor and Superintendent, Sanskrit Department,
Oriental College, Lahore.

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JAVAJI DADAJI'S "NIPĀYA-SAGARA" PRESS
BOMBAY.

1894.

Price 1½ Rupee

(Registered according to act XXV of 1867)

(All rights reserved by the publisher)

प्राकृतपिङ्गलसूत्राणि ।

लक्ष्मीनाथभट्टविरचितया व्याख्ययानुगतानि ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा शिवदत्तशर्मणा,
मुम्बापुरवासिपरधोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशिनाथ-
शर्मणा च संशोधितानि ।

तानि च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा^१
प्राकाश्यं नीतानि ।

१८९४

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणादिविषये सर्वथा निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपते-
रेवाधिकारः ।)

मूल्यं पादोनं रूप्यकद्वयम् ।

भूमिका ।

प्राकृतच्छन्दोलक्षणसूत्रकर्तापि स एव पिङ्गलः, येन संस्कृतच्छन्दोलक्षणसूत्राणि निर्मितानि. यतो वैदिकैस्तदादौ पञ्चमाले

‘मयसत्तज्जमनलगसमित् अमति वाद्ययं जगति यस्य ।

स जयति पिङ्गटनामः शिवप्रसादाद्विशुद्धमतिः ॥’

इति श्लोके सर्वोत्तरार्थार्थत्वेन वर्णितस्य पिङ्गलनागस्यैवान्नापि तत्र तत्र

‘सप्याराभा शुद्धाकाभा जम्मे पिङ्गल’

(सर्पराजः शुद्धकागो जल्पति पिङ्गलः ।)

‘इअ जम्पइ कइराभा पिङ्गलनामप्पसिद्धफणिन्दा’

(इति जल्पति कविराजः पिङ्गलनामप्रसिद्धफणिन्द्रः ।)

इति छन्दोलक्षणसूत्रेषु वर्णनात्, एव च तस्य कालनिर्णयोऽनावश्यकः. उदाहरणानि च केनचित्कविना नानाविधकृतानि हम्मीर-कुमारपालपूर्वपूर्यकरणराजादिवर्णनवृत्तानि सप्तस्य योजितानि, इति साम्प्रदायिकः पन्थाः.

आधुनिकास्तु—‘तत्र तत्र ‘जम्मे पिङ्गल’ इत्यादिदर्शनात्सूत्राण्युदाहरणसमूहानिपि-
हलेतरतस्तस्यकर्तृव्याप्येव भवेयुरिति हम्मीरवर्णनात्मनोदाहरणानां सत्त्वाद्गुमीयते—
‘हम्मीरराज्यकालषष्ठ्युद्देशकतो न प्राचीनानि सूत्राणि’ इति’ इति वदन्ति.

अत्र च ग्रन्थे न सेतुकमप्यच्छुद्धं प्राकृतम्, किंतु प्रायो बन्धादिरचितदेशीशब्दमिधमेव.

अस्य च ग्रन्थस्य द्वे टीके समुपटन्ते तत्र—एका रचिकरविरचिता पिङ्गलसा-
रचिकाशिनी अलङ्काराजरीषण्डितवरधीशुतरामचन्द्रशर्मभिः प्रहिता. तत्र च समाप्तावेव वक्ष्यम्यरा श्रूयते—

‘आसीच्छ्रीशूलपाणिर्मुनि विविधगुणग्रामविधामभूमि-

सात्पुत्री भूमिदेवाम्भुजवनतरणिमिश्ररत्नाकरोऽभूत् ।

तस्मादासीमभूमिबल्यसुविदितानन्तर्नीतिप्रतानः

पुत्रः साक्षात्पुतारिणगणसहितो दोहचिः षण्डितोऽभूत् ॥

चण्डेशस्तस्य पुत्रोऽभवदतिमहितो मिथमीमेश्वरोऽभू-

सात्सूनुः सूरिसद्वर्णितगुणगणः सुप्रतिष्ठोऽतिनिष्ठः ।

जातस्तस्मात्पवित्रो हरिहरसुवचिः साधु साधारण य-

द्वित नियोपकाराहितमतिरचितः श्रीरविस्तत्सुतोऽस्ति ॥’

अनेन च रचित्रेण वृत्तरत्नाखल्यपि रचितेति जर्मन-ओरिएण्टल-सोसाइटी-
मुद्रापितग्रन्थग्रन्थकारनामसग्रहपुस्तकतोऽनधीयते.

द्वितीया त्रिषु लक्ष्मीनाथविरचिता मुद्रितैव. अस्याथ पुस्तकं जयपुरराजरीषवि-
द्यालयलब्धमिस्वरपदलच्छीयमसाधुभिर्दत्तम्. इति पुस्तकप्रेषयितृणा महान्तमुपकारं
मन्यामहे इति शब्दः.

अनुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
महलाचरणम्	२	तथैव लघुनामानि	१२
गुरुलघुव्यवस्था	२	वर्णवृत्तनामानि	१२
तदुदाहरणम्	३	गणदेवतादर्शनम्	१३
तदपवादः	३	गणानां मिश्रमिश्रादिकम्	१३
अपवादान्तरमुदाहरणं च	४	तेषां फलानि	१३
रेफहकारयुक्तोदाहरणम्	४	गणद्वयविचारः	१४
विकल्पान्तरमुदाहरणं च	५	मात्राणामुद्देशः	१६
छन्दोप्रत्यस्योपादेयत्वदर्शनम्	५	क्रमप्राप्तौ वर्णोद्देशः	१७
छन्दोमन्त्रेन श्रवणदुःखेत्यादि	६	वर्णानां नष्टविचारः	१८
गणव्यवस्था	६	वर्णभेदविचारः	१८
तेषां ससंख्यो भेदः	७	वर्णपताकाविचारः	१९
मात्राप्रस्तारः	७	मात्रामेकः	२०
पदरुलप्रस्तारे त्रयोदशगणनामानि	७	मात्रापताका	२१
पञ्चरुलप्रस्तारेऽष्टगणनामानि ...	८	पञ्चवृत्तस्यगुरुलघुज्ञानप्रकारः ...	२२
चतुष्कलप्रस्तारे पञ्चगणनामानि ...	८	वर्णमर्कटी	२२
त्रिकलप्रस्तारे गणत्रितयानां नामानि	८	मात्रामर्कटी	२३
गुर्वादित्रिकलस्य नामानि	९	समस्तवर्णप्रस्तारविण्डीमूतसंख्या ...	२७
द्विकलप्रस्तारे गणद्वयनामानि	९	उद्देशरूपेण कलागणना	२७
क्रमतश्चतुष्कलनामानि	९	गाहूछन्दः	२८
चतुर्मात्रिकाणां नामानि	१०	तदुदाहरणम्	२८
अन्तगुरोश्चतुष्कलस्य नामानि ...	१०	गाथाछन्दः	२८
मध्यगुरोर्नामानि	१०	तदुदाहरणम्	२८
आदिगुरोर्नामानि	१०	गाथायां गणनियमः	२९
चतुर्लघोर्नामानि	११	सर्वगाथासु सामान्यलक्षणम्	२९
पञ्चमात्रस्यादिलघोर्नामानि	११	गाथायाः सप्तविंशतिभेदेषु लक्ष्मीना-	
मध्यलघोः पञ्चमात्रस्य नामानि ...	११	ख्याया	२९
पञ्चरुलस्य सामान्यनामानि	११	तत्प्रसंगतपुरःसरो भेदानयनप्रकारः ...	३०
चतुष्कलस्य साधारणसंज्ञा	१२	लक्ष्मीनाख्या गाथाया नामानि	३०
सामान्यतो गुरुनामानि	१२	गाथापाठप्रकारः	३१

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
गणभेदेन गाथायाः सावस्थामेदो दोषः	३१	चतुष्पदीछन्दः	४५
गाथाया लघुसंख्याभेदेन वर्णभेदः ...	३१	तदुदाहरणम्	४६
विषमस्थानदत्तजगणाया गाथाया दोषः	३२	घत्ताछन्दः... ..	४६
विगाथाछन्दः	३२	तस्यैव लक्षणांतरम्	४७
तदुदाहरणम्	३२	तदुदाहरणम्	४७
जहायाछन्दः	३३	त्रिभेदेन घत्तानन्दः... ..	४७
तदुदाहरणम्	३३	तस्य गणनियमः	४८
गाहिनीसिंहिन्यौ	३३	तदुदाहरणम्	४८
तदुदाहरणे	३४	पट्पदछन्दः	४८
स्कन्धकं छन्दः	३४	तदुदाहरणम्	४९
तदुदाहरणम्	३५	तस्य मकरान्तरेण लक्षणम् ...	५०
तस्यैवाष्टाविंशतिभेदाः	३५	काव्यमात्रालक्षणम्	५१
अष्टाविंशतिभेदानयनप्रकारः	३६	अक्रनामकं छन्दः	५२
आद्यस्य नन्दस्योदाहरणम्... ..	३६	तदुदाहरणम्	५२
द्विपथाछन्दः	३७	शरुछन्दसो भेदाः... ..	५३
तदुदाहरणम्	३७	तेषां नामानि	५३
द्विपथायास्तयोर्विंशतिभेदाः	३७	पुनः संख्या	५४
अप्येविंशतिभेदानयनप्रकारः	३८	पट्पददोषः... ..	५५
प्रथमं भ्रमरस्योदाहरणम्	३८	तस्यैवैकसप्ततिभेदाः	५५
द्विपथाया वर्णभेदः	३९	जहायालक्षणम्	५६
विषमचरणस्यजगणाया दोषनिरूपणम्	३९	तदुदाहरणम्	५६
द्विपथाया गणनियमः	३९	तस्यैकसप्ततिभेदानयनम्	५७
रसिकाछन्दः	४०	तेषामुदाहरणम्	५८
तदुदाहरणम्	४०	पट्पदछन्दसो नामसंख्यानयनप्रकारः	६०
अस्योक्त्येति नामान्तरम्	४१	पञ्चदशिकाछन्दः	६०
तस्याष्टौ भेदाः	४१	तदुदाहरणम्	६०
अष्टभेदानयनप्रकारः	४१	गदिकाछन्दः	६१
रोलाछन्दः	४२	तस्योदाहरणम्	६२
तदुदाहरणम्	४२	शारदालुलकं छन्दः... ..	६२
तस्य त्रयोदशभेदाः	४३	तदुदाहरणम्	६३
गन्धाछन्दः	४४	चउषोलाछन्दः	६३
तस्यैव पुनः स्पष्टीकरणं च ...	४४	अस्योदाहरणम्	६४
तदुदाहरणम्	४५	रक्षाछन्दः	६४

विषयः	शृङ्ख	विषयः	शृङ्ख
तस्या गणनियमः	६५	मधुभारच्छन्दः	८२
तस्योदाहरणम्	६६	तदुदाहरणम्	८२
तस्य छन्दसः सप्त भेदास्तल्लक्षणानि च	६७	आभीरच्छन्दः	८३
पद्मावतीछन्दः	६९	तदुदाहरणम्	८३
तदुदाहरणम्	६९	दण्डकलाछन्दः	८३
कुण्डलिकाछन्दः	७०	तदुदाहरणम्	८४
तदुदाहरणम्	७१	दीपकछन्दः	८४
वट्टवणिकासपष्टीकरणम्	७२	तस्योदाहरणम्	८५
गगनाङ्गन छन्दः	७२	सिंहावलोकच्छन्दः	८५
तदुट्टवणिकायाः स्पष्टीकरणम् . .	७३	पुनरुट्टवणिकासपष्टीकरणम्	८५
गगनाङ्गनोदाहरणम्	७३	तदुदाहरणम्	८६
द्विपदीछन्दः	७४	ध्रुवगमच्छन्दः	८६
तदुट्टवणिकासपष्टीकरणम्	७४	विश्वीकृत्य पुनर्लक्षणम्	८७
तदुदाहरणम्	७५	तदुदाहरणम्	८७
कुल्लाणाछन्दः	७५	लीलावतीछन्दः	८८
तदुदाहरणम्	७५	तदुदाहरणम्	८८
खञ्जाछन्दः... ..	७६	हरिगीताछन्दः	८९
तदुदाहरणम्	७७	तदुदाहरणम्	९०
शिखाछन्दः	७७	त्रिभङ्गीछन्दः	९०
तल्लक्षणान्तरम्	७८	तस्योदाहरणम्	९१
तदुदाहरणम्	७८	डुमिलाछन्दः	९२
मालाछन्दः	७९	तदुदाहरणम्	९३
तल्लक्षणान्तरम्	७९	हीरच्छन्दः	९३
तदुदाहरणम्	७९	तदुदाहरणम्	९४
कुलिमालाछन्दः	८०	जमहरणछन्दः	९५
तल्लक्षणान्तरम्	८०	तदुदाहरणम्	९६
तदुदाहरणम्	८०	मदनगृहच्छन्दः	९७
सोरठाछन्दः	८१	तल्लक्षणान्तरम्	९८
तदुदाहरणम्	८१	पुनर्लक्षणान्तरम्	९९
हाकलिछन्दः	८१	तदुदाहरणम्	९९
तदक्षरनियमः	८२	मरठाछन्दः	१००
तदुदाहरणम्	८२	तदुदाहरणम्	१०१

विषयः	पृष्ठ	विषयः	पृष्ठ
तदुदाहरणम् १२०		चम्पकमालाछन्दः १३१	
विद्युन्मालाछन्दः १२१		तदुदाहरणम् १३२	
तदुदाहरणम् १२१		साववीछन्दः १३२	
प्रमाणिकाछन्दः १२२		तदुदाहरणम् १३२	
तदुदाहरणम् १२२		सुषमाछन्दः १३३	
मत्रिकाछन्दः १२२		तदुदाहरणम् १३३	
तदुदाहरणम् १२३		अमृतगतिछन्दः १३४	
तुहाछन्दः १२३		तदुदाहरणम् १३४	
तदुदाहरणम् १२३		बन्धुछन्दः १३४	
कमलछन्दः १२४		तदुदाहरणम् १३५	
तदुदाहरणम् १२४		सुमुखीछन्दः १३५	
माणवकक्रीडितकं छन्दः १२४		तदुदाहरणम् १३५	
तदुदाहरणम् १२४		दोधकछन्दः १३६	
अनष्टुप्छन्दः १२५		तदुदाहरणम् १३६	
तदुदाहरणम् १२५		शालिनीछन्दः १३६	
पहर्विंशतिवृत्तानां नामानि १२५		तदुदाहरणम् १३७	
महालक्ष्मीछन्दः १२६		दमनकछन्दः १३७	
तदुदाहरणम् १२६		तदुदाहरणम् १३८	
सारदिनाछन्दः १२६		सेनिकाछन्दः १३८	
तदुदाहरणम् १२७		तदुदाहरणम् १३९	
पाक्षताछन्दः १२७		मालतीछन्दः १३९	
तदुदाहरणम् १२७		तदुदाहरणम् १३९	
कमलछन्दः १२८		इन्द्रवज्राछन्दः १४०	
तदुदाहरणम् १२८		तदुदाहरणम् १४०	
धिम्यछन्दः १२८		उपेन्द्रवज्राछन्दः १४१	
तदुदाहरणम् १२९		तदुदाहरणम् १४१	
तोमरछन्दः १२९		उपजातिछन्दः १४१	
तदुदाहरणम् १२९		तद्युर्दसभेदानयनप्रकारः १४२	
रूपमालीछन्दः १३०		तदुदाहरणम् १४२	
तदुदाहरणम् १३०		चतुर्दशाना भेदाना नामानि १४२	
सयुताछन्दः १३०		रयोद्धताछन्दः १४३	
तदुदाहरणम् १३१		तदुदाहरणम् १४४	

विषयः	पृष्ठ	विषयः	पृष्ठ
तस्यैवोदाहरणान्तरम्	१४४	दुतविलम्बितं छन्दः	१५३
स्वागताछन्दः	१४४	तदुदाहरणम्	१५३
तदुदाहरणम्	१४४	तस्यैवोदाहरणान्तरम्	१५३
तस्यैवोदाहरणान्तरम्	१४४	चन्द्रवर्त्मछन्दः	१५३
अनुकूलाछन्दः	१४४	तदुदाहरणम्	१५३
तदुदाहरणम्	१४४	वंशस्यविलं छन्दः	१५४
भ्रमरविलसितच्छन्दः	१४४	तदुदाहरणम्	१५४
तदुदाहरणम्	१४५	इन्द्रवंशाछन्दः	१५४
मोटनकच्छन्दः	१४५	तदुदाहरणम्	१५४
तदुदाहरणम्	१४५	नैथवेवीछन्दः	१५४
विषाधरच्छन्दः	१४५	तदुदाहरणम्	१५४
तदुदाहरणम्	१४५	मन्दाकिनीछन्दः	१५४
भुजङ्गप्रयातच्छन्दः	१४६	तदुदाहरणम्	१५४
तस्यैव प्रकारान्तरेण व्यक्तीकरणम्	१४६	कुसुमविचित्राछन्दः	१५५
तदुदाहरणम्	१४७	तदुदाहरणम्	१५५
लक्ष्मीधरच्छन्दः	१४७	तामरसछन्दः	१५५
तदुदाहरणम्	१४७	तदुदाहरणम्	१५५
तोटकछन्दः	१४८	मालवीछन्दः	१५५
तदुदाहरणम्	१४८	तदुदाहरणम्	१५५
सारङ्गछन्दः	१४९	मणिमालाछन्दः	१५५
तदुदाहरणम्	१४९	तदुदाहरणम्	१५६
मौक्तिकदामछन्दः	१४९	जलधरमालाछन्दः	१५६
तदुदाहरणम्	१५०	तदुदाहरणम्	१५६
मोदकछन्दः	१५०	भायाछन्दः	१५६
तदुदाहरणम्	१५१	तदुदाहरणम्	१५७
तरलनयनीछन्दः	१५१	तारकछन्दः	१५७
तदुदाहरणम्	१५१	तदुदाहरणम्	१५८
सुन्दरीछन्दः	१५२	कन्दच्छन्दः	१५८
तदुदाहरणम्	१५२	तदुदाहरणम्	१५९
प्रमिताक्षरछन्दः	१५२	पद्मावलीछन्दः	१५९
तदुदाहरणम्	१५३	तदुदाहरणम्	१६०
तस्यैवोदाहरणान्तरम्	१५३	शृगेन्द्रमुखं छन्दः	१६०

विषयः

पृष्ठे

विषयः

पृष्ठे

तदुदाहरणम्	१६१
प्रहर्षिणीछन्दः	१६१
तदुदाहरणम्	१६१
रुचिराछन्दः	१६१
तदुदाहरणम्	१६१
चण्डीछन्दः	१६२
तदुदाहरणम्	१६२
मञ्जुमाषिणीछन्दः	१६२
तदुदाहरणम्	१६२
चन्द्रिकाछन्दः	१६२
तदुदाहरणम्	१६२
तस्यैवोदाहरणान्तरम्	१६२
कलहंसछन्दः	१६३
तदुदाहरणम्	१६३
प्रबोधिताछन्दः	१६३
तदुदाहरणम्	१६३
वसन्ततिलकाछन्दः	१६३
तदुदाहरणम्	१६४
चक्रपदछन्दः	१६४
तदुदाहरणम्	१६५
वासन्तीछन्दः	१६६
तदुदाहरणम्	१६६
असंवाधाछन्दः	१६६
तदुदाहरणम्	१६६
अपराजिताछन्दः	१६६
तदुदाहरणम्	१६६
प्रहरणकलिकाछन्दः	१६७
तदुदाहरणम्	१६७
लोलाछन्दः	१६७
तदुदाहरणम्	१६७
नान्दीमुखीछन्दः	१६७
तदुदाहरणम्	१६७

भ्रमरावलीछन्दः	१६८
तदुदाहरणम्	१६८
सारङ्गिकाछन्दः	१६९
तदुदाहरणम्	१६९
चामारछन्दः	१७०
तदुदाहरणम्	१७१
निशिपालछन्दः	१७१
तदुदाहरणम्	१७२
मनोहंसछन्दः	१७३
तदुदाहरणम्	१७३
मालिनीछन्दः	१७४
तदुदाहरणम्	१७४
शरमछन्दः	१७५
तदुदाहरणम्	१७५
विपिनतिलकं छन्दः	१७६
तदुदाहरणम्	१७६
चन्द्रलेखाछन्दः	१७७
तदुदाहरणम्	१७७
धित्रं छन्दः	१७७
तदुदाहरणम्	१७७
नाराचछन्दः	१७७
तदुदाहरणम्	१७८
नीलछन्दः	१७९
तदुदाहरणम्	१८०
चञ्चलाछन्दः	१८०
तदुदाहरणम्	१८१
ब्रह्मरूपकं छन्दः	१८२
तदुदाहरणम्	१८२
कृपमगजविलसितं छन्दः	१८३
तदुदाहरणम्	१८३
चक्रिताछन्दः	१८३
तदुदाहरणम्	१८४

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
तदुदाहरणम् २०६		तदुदाहरणम् २२१	
पुष्पदामच्छन्दः २०६		शौचपदाछन्दः २२१	
तदुदाहरणम् २०६		तदुदाहरणम् २२१	
गीताछन्दः २०७		भुजङ्गविजृम्भितछन्दः ... २२२	
तदुदाहरणम् २०७		तदुदाहरणम् २२२	
गण्डलाछन्दः २०८		त्रिमूर्तीछन्दः २२२	
तदुदाहरणम् २०९		तदुदाहरणम् २२३	
शोभाछन्दः .. २०९		शालूछन्दः २२५	
तदुदाहरणम् ... २१०		तदुदाहरणम् २२५	
सुवदनाछन्दः . २१०		सर्वथाछन्दः .. २२६	
तदुदाहरणम् २१०		चण्डवृष्टिप्रपातदण्डकः . २२७	
स्रग्धराछन्दः २१०		तदुदाहरणम् २२८	
तदुदाहरणम् ... २११		अर्णदण्डकः .. . २२९	
नरेन्द्रछन्दः २१२		प्रचितकदण्डकः २२९	
तदुदाहरणम् . २१२		तदुदाहरणम् २२९	
सरसीछन्दः .. २१३		अशोकपुष्पमञ्जरीदण्डकः २२९	
तदुदाहरणम् २१३		तदुदाहरणम् २३०	
हसीछन्दः २१३		कुसुमस्तवचन्दण्डकः २३०	
तदुदाहरणम् २१४		तदुदाहरणम् . २३०	
मदिराछन्दः ... २१५		मत्तमातङ्गलीलाकरदण्डकः ... २३०	
तदुदाहरणम् २१५		तदुदाहरणम् २३०	
सुन्दरीछन्दः .. २१५		अनङ्गसेखरदण्डकः २३१	
तदुदाहरणम् २१६		तदुदाहरणम् ... २३१	
अश्रिततयाछन्दः .. . २१७		पुष्पिताम्राछन्दः २३१	
तदुदाहरणम् २१७		तदुदाहरणम् .. २३२	
मत्तानीलछन्दः २१७		उपवित्र छन्दः ... २३२	
तदुदाहरणम् ... २१७		तदुदाहरणम् . २३२	
हुमिलाछन्दः २१८		वैष्णवीछन्दः २३२	
तदुदाहरणम् . २१९		तदुदाहरणम् . . २३२	
मिरीछन्दः २१९		हरिणप्लुताछन्दः . २३३	
तदुदाहरणम् २२०		तदुदाहरणम् २३३	
तन्वीछन्दः ... २२१		अपराजित छन्दः ... २३३	

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
तदुदाहरणम्	... २३३	तदुदाहरणम्	... २३६
सुन्दरीछन्दः	... २३३	वक्त्रं छन्दः	... २३६
तदुदाहरणम्	... २३४	तदुदाहरणम्	... २३६
उद्गताछन्दः	... २३४	पध्यावक्त्रम्	... २३६
तदुदाहरणम्	... २३४	तदुदाहरणम्	... २३६
तस्यैव लक्षणान्तरम्	... २३४	गद्यानि	... २३७
तदुदाहरणम्	... २३५	चूर्णरुम्	... २३७
सौरभकच्छन्दः	... २३५	उत्कलिकाप्रायम्	... २३७
तदुदाहरणम्	... २३५	ग्रन्थसमाप्तिः	... २३८
ललितं छन्दः	... २३५		

काव्यमाला ।

प्राकृतपिङ्गलसूत्रम् ।

श्रीलक्ष्मीनाथमहविरचितपिङ्गलप्रदीपसमाख्यया व्याख्यायानुगतम् ।

प्रथम परिच्छेदः ।

गोपीपीनपयोधरद्वयमिलच्चैलाञ्चलाकर्षण-

क्ष्वेलिव्यापृतचारुचञ्चलकराम्मोज्ज्वलप्रत्नानने ।

द्राक्षामञ्जुलभाधुरीपरिणमद्वाग्विभ्रम तन्मना-

गद्वीत समुपास्महे यदुत्कुलाम्ब विचित्र मह ॥

लम्बोदरमवलम्बे स्तम्बैरमवदनमेकदन्तवरम् ।

अम्बेक्षितमुखकमल य वेदो नापि तत्त्वतो वेद ॥

गङ्गाशीतपयोमयादिव मिलद्भालाक्षिकीलादिव

व्यालक्ष्वेलजपूत्कृतादिव सदा लक्ष्म्यापवादादिव ।

स्त्रीशापादिव कण्ठकालिमकुट्टसानिध्ययोगादिव

श्रीकण्ठस्य कृश करोतु कुशल शीतद्युति श्रीमत्ताम् ॥

विहितदया मन्देष्वपि दत्त्वानन्देन वाञ्छय देहम् ।

शब्देऽर्थे सदेहव्ययाय बन्दे चिर गिर देवीम् ॥

महेश्वरीरामचन्द्र कविविबुधकुले लब्धदेह धृतो यः

श्रीमानारायणाख्य कविमुकुटमणिस्तत्तनूजोऽजनिष्टः ।

तत्पुत्रो राममह सनलकविमुलख्यातकीर्तिस्तदीयो

लक्ष्मीनाथस्तनूजो रचयति दचिर पिङ्गलार्थप्रदीपम् ॥

श्रीराममहवनयो लक्ष्मीनाथ समुल्लसत्यतिमः ।

प्रायः पिङ्गलसूत्रे तनुते माण्य विशालमति ॥

जलोक्तसा तुल्यतमिं खले किं रम्येऽपि दोषग्रहणस्वभावे ।

सता पशानन्दनमन्दिराणां चमत्कृतिं मत्कृतिरातनोतु ॥

यत्र सूर्येण सभिन्न नापि रत्नेन मास्वता ।

तत्पिङ्गलप्रदीपेन नाशयतामान्तरं तम ॥

यद्यस्ति कौतुक वञ्छन्दः सदर्भवित्ताने ।

सन्तः पिङ्गलप्रदीपे लक्ष्मीनाथेन दीपिते पठत ॥

किं च मत्कृतिरियं चमत्कृतिं चेन्न चेतसि सतां विधासति ।
भारती यजतु भारतीव्या एज्जया परमसौ रसातलम् ॥

ग्रन्थारम्भे ग्रन्थकृदभिमतसिद्धये छन्दःशास्त्राभिष्टावपिद्वलनागानुस्मरणलक्षणं मद्गल-
माचरति—

जो विविहमत्तसाभरपारं पत्तो विविमलमद्दहेलम् ।
पद्ममभासतरण्डो जाओ सो पिद्दलो जअइ ॥ १ ॥

[यो विविधमात्रासागरपारं प्राप्तो विविमलमतिहेलम् ।
प्रथमभापातरण्डो ज्ञातः स पीडलो जयति ॥]

गुरुवचनारूपगुरुद्विभाहारम्येन विविमलमतिहेलं नि पक्षी गदहस्तस्य विमला या
मतिर्बुद्धिस्तस्या हेला अनादौ यस्मिन्वर्मणि एव यथा स्यात्तथा स पिद्दल शेषनागो
जयति । स क । यो ज्ञात । अर्थाद्गुरुज्ज । पिद्दलनागोऽयं ब्राह्मणरूपस्तिष्ठतीति । वी-
दश । विविधमात्रारूपसागरपारं प्राप्त । यद्वा विविधमात्राभिः प्रस्तारं कुर्वन्समुद्रपारं
प्राप्त । पुन वीदश । प्रथम भाषाया अवहट्(अपभ्रञ्ज)भाषायास्तरण्डस्तरणिरित्यर्थः ।
'पादालिन्दी तरण्डो नौ' इति हारावली । सस्कृते त्वावकविर्वाल्मीकि । प्राकृते शा-
लिवाहन । भाषायाव्ये पिद्दल । अव एत प्रथमपदोपादानम् । प्रसिद्ध चैतल्लोक कथा-
नकम्—एकदा शेषनागो ममोपरि नियती भूमिरस्तीति पृथिव्या विस्तारं जिज्ञासुः
पिद्दलनामा ब्राह्मणो भूत्वा भुवमवातरत् । अनन्तरं च गुरुः प्रसिद्धवैरत्वात्त जिघत्सु-
र्दूरादधावत् । तदा पिद्दलस्तमवादात्—'अहं कविर्मम वीरल परं यदेकं लिखामि न
तदन्यत्रेति । यदैकाकामम् पश्यसि तदा मा खादिष्यसीति तनानुमतः एकाक्षरादिषड्विं-
शत्यक्षर(पर्यन्तं) प्रस्तारं कृत्वा समुद्रतीरपर्यन्तं गतवान् त वषयित्वा जलं प्रविशेत् ।
अयं 'सायात्रिक' पिद्दल स्याच्छेषनागोऽपि पिद्दल' इति कोपमहिम्ना ता पिद्दलं
पोतवणिरजयति । स ग । यो विशिष्टमतिहेलं यथा स्यात्तथा विविधया अनेरुस्यया
मात्रा धनेन वाणिज्यं कर्तुं सागरपारं प्राप्तः । कादश । प्रथममेव भासमानस्तरण्डो नी-
र्यस्य माभिः कान्तिभिरस्यते क्षिप्यते इति भासस्तादृशस्तरण्डस्तरिर्यस्येति वा । पुनः ।
ज्ञातः । अर्थादन्यं पोतवणिग्निरित्यर्थः । गाथा छन्दः । तत्तल्लक्षणं तु तत्प्रकरणे ज्ञात-
व्यमिति न लिख्यत ॥

एवमाचरितमद्गलं सप्रति गुरुलघुविवर्तं छन्दःशास्त्रं मन्वानस्तद्व्यवस्थां कुवनाइ—

दीहो सजुत्तपरो विन्दुजुओ पाडिओ अ चरणन्ते ।
स गुरु वड्ढ दुमत्तो अण्णो लहु होइ सुद्ध एक्कलो ॥ २ ॥

[दीर्घः संयुक्तपरो बिन्दुयुतः पातितश्च चरणान्ते ।

स गुरुर्वक्रो द्विमात्रोऽन्यो लघुर्भवति शुद्ध एककलः ॥]

दीर्घः—आ, ई, ऊ, ऋ, ए, ओ, अ । स्वरास्तस्य प्राकृते ओकारादेशस्तेन तद्व-
हणम् । तथा संयुक्तः परो यस्य एवविधः पूर्वो वर्णः । प्राकृते एतावन्त एव । अत एवो-
क्तमभियुक्तैः—‘एओअमलपुरओ सआरपुडेहि’ वेवि वण्णाओ । कचतवग्गे अन्ता दह
वण्णा पाडवे ण ह्वअन्ति ॥’ अस्यार्थः— ए ओ अ म ल इति पञ्च वर्णानां पुरतः ऐ
औ भः य व इति पञ्चैव । सकारस्य पश्चाद्वायपि वर्णो शयौ । कचतवर्गाणामन्त्यास्त्रयः
द्वयनाः । संयुज्ज दश वर्णाः प्राकृते न भवन्ति । चरणान्ते पातितौ वा गुरुरिति । एवं-
विधो यो वर्णः स गुरुर्भवति । अत्र विकल्पार्थे चकारः । किरूपो गुरुरित्यपेक्षायामु-
च्यते—वक्रः अवृजुः । सोऽपि कतिमान् इत्युच्यते—द्विमात्रो द्विकलः । उक्तं च—
‘गुरुस्तु द्विकलो ज्ञेयो नागदन्तसमाकृति’ इति । अन्यो द्वितीयो लघुर्भवति । कीदृशः ।
शुद्धोऽवक्रः । एककल एकमानः । उक्तं च—‘लघुस्तदन्यः शुद्धोऽसाविक्रमात्रः प्रकी-
र्तितः’ इति । ताभ्यामेव गणापभाभ्यां प्रयोजनमिति । गाथा छन्दः ॥

सानुदाहरणेन वृदीकर्तुमाह—

माई रूपे हेओ हिण्णो जिण्णो अ बुद्धो देओ ।

संभुं कामन्ती सा गौरी ग्रहिलत्तणं कुणइ ॥

[मातः, रूपैर्हेयो हीनो जीर्णश्च वृद्धो देवः ।

शंभुं कामयमाना सा गौरी ग्रहिलत्वं करोति ॥]

पार्वत्या शभी वृते विजयादीनामन्योन्य सलापः । मातरस्य वरो रूपेण हेयज्जिनेत्र-
त्वात् । हीनो जात्यादिना अलक्ष्यजन्मत्वात् । जीर्णश्च रोगादिना कण्ठस्थितविपत्वात् ।
वृद्धो वयसा । यद्वा अवृद्धोऽममृद्वा इत्यर्थः । दिग्म्बरत्वात् । देवः दीव्यति श्रीवर्तति
देवः पाक्षि(शि)रुः । इमशानवासक्रीडासक्त एतादृशः । तमपि शम्भु कामयमानाभिलष-
माणा गौरी अहो ग्रहिलत्वमपि(ति)निर्वन्धं करोतीत्युपहासः । अत्र माईत्यादि दीर्घोदा-
हरणम् । हिण्णो जिण्णो इति संयुक्तपरोदाहरणम् । संभु (इति) सानुस्वारोदाहरणम् । कु-
णइ इत्यत्र पादान्तलघोर्गुरुत्वोदाहरणमिति । गाथा छन्दः ॥

एव लक्षणेन गुरुलघुनुपलक्ष्य कुत्रचित्तयोरपवादमाह—

कत्थवि संजुत्तपरो वण्णो लहु होइ दंसणेण जहा ।

परिहसइ चित्तधिज्जं तरुणिकडक्खम्मि णिवुत्तम् ॥ ३ ॥

[कुत्रापि संयुक्तपरो वर्णो लघुर्भवति दर्शनेन यथा ।

परिस्खलति चित्तधैर्यं तरुणीकटाक्षे निर्वृत्तम् ॥]

कुत्रचित्स्यले सयुक्तः परो यस्य एवविधाः पूर्णे वर्णे लघुष्वेव भवति । दर्शनेन लक्ष्यानुरोधेन यथा । उदाह्रियत इति शेषः । युवतीनेत्रप्रान्ते सपन्नं चित्तपर्यं परिस्सलति । अत्र ह इत्यस्य संयुक्तपरस्यापेक्षया पूर्वस्य रिकारस्य गुरोर्लघुत्वम् । तथात्वे छन्दोमहा-प्रसङ्गः । गाथा छन्दः ॥

अपवादान्तरमाह—

ईहिकारा बिन्दुजुआ एओ सुद्धा अ वर्णमिलिआ वि लहू ।

रह चञ्जणसंजोए परे असेसं पि सविहासम् ॥ ४ ॥

[इकारहिकारौ बिन्दुयुतौ एओ शुद्धौ च वर्णमिलितावपि लघू ।

रेफहकारौ व्यञ्जनसंयोगे परे अशेषमपि सविभाषम् ॥

इकारहिकारौ बिन्दुयुतौ तथा एकारौकारौ च शुद्धौ एकलौ वर्णमिलितौ च तथैव रेफहकारावपि व्यञ्जनेन सह सयुक्ता अपि सर्वे गुरवोऽपि विकल्पेन कविज्ञधवो भवन्तीत्यर्थः । सिहिणी छन्दः ॥

एतदेवोदाहरणेन दर्शिकरोति जहा—यथा—

माणिणि माणहिँ काँई फल एँओ जे चरण पडु कन्त ।

सहजे भुअंगम जइ णमइ किँ करिए मणिमन्त ॥

[मानिनि मानेन किं फलं कैयं यदि चरणयोः पतितः कान्तः ।

सहजेन भुजंगमो यदि नमति किं क्रियेते मणिमन्त्रौ ॥]

मानिनि, मानेन किं फलं प्रयोजनं अथ यदि कान्तधरणयोः पतितः । तदा त्यजैन निष्फलं मानमित्यर्थः । यदि स्वभावादेव भुजंगमः कामुको नमति तदा स्त्रीभिः प्रियवशीकरणाय मणिमन्त्रौ किं क्रियेते । न किमपीत्यर्थः । अर्थान्तरे च भुजंगमः सर्वो यदि स्वभावेनैव नमति शान्तो भवति तदा गारुडोद्धारिमणिमन्त्रौ किं क्रियेते । अपि तु न क्रियेते । प्राकृते तु हि काइ इत्यत्र इकारहिकारौ बिन्दुयुतावपि लघूभवतः । केवली एकारौकारौ लघू । जे इत्यत्र जवर्णमिलित एकारोऽपि लघुः । एओ यदीत्यर्थः ॥

रहचञ्जणस्स जहा—‘रेफहकारव्यञ्जनयुक्तस्य’ यथा—

चेजं सहज तुहुँ चखला सुन्दरिहदहिँ बलन्त ।

पअउ ण घल्लसि खुल्लणा कील्लसि उण उहसन्त ॥

१. ‘इदिआरा’ रवि०. २. ‘किं करिअए’ रवि०. ३. ‘मानैः’ रवि०. ४. ‘एण’ रवि०. ५. ‘कुस्त.’ रवि०. ६. ‘एओ जे इति वारेन्द्री माया । एय यदीत्यर्थः’ रवि०. ७. ‘चेह’ रवि०. ८. ‘खुल्लणा इति देशी अङ्गे वर्तते’ इति रवि०. ९. ‘की-ल्लसि’ रवि०.

[चेतः सहजेन त्व चञ्चलं सुन्दरीहृदे वलत् ।

पदमपि न ददासि अधम क्रीडसि पुनरुल्लसत् ॥]

हे चेत , त्व स्वमात्रादेव चञ्चलमसि इदानीं तु सुन्दरीरूपे हृदे पतत् (वलत्) पद-
मपि नान्यत्र ददासि । अतस्तव सहजमपि चावृत्य गतमिति भावः । किं च रे अधम
उल्लसत्पुनस्तत्रैव क्रीडसि । नापयासि तत इति भावः । कस्याचिदप्राप्यायामासक्तस्य
कस्याचिद्वचनम् । अत्र हसयोगपूर्वस्य रि इत्यस्य लघुत्वम् । तथा हसयोगपूर्वस्य षका-
रस्य लघुत्वम् । गुरुत्वे छन्दोमद् । दोहा छन्दः ॥

पुनरपि विकल्पान्तरमाह—

अद् दीहो विअ वण्णो लहु जीही पढइ सो वि लहु ।

वण्णो वि तुरिअपदिओ दोस्तिण्णि नि एक जाणेहु ॥ ५ ॥

[यदि दीर्घमपि वर्णं लघु जिह्वा पठति सोऽपि लघु ।

वैर्णो (वर्णा वा) अपि त्वरितपठिता द्वौ त्रयो वा एक जानीत ॥]

यदि दीर्घमपि गुरुमपि वर्णं लघु कृत्वा जिह्वा पठति तदा त वर्णं लघु जानीत । किं
च वर्णो त्वरितपठितो वर्णो वा त्वरितपठिता द्वौ वा त्रयो वा एक एव वर्ण इति जा-
नीत । गायत्र्य छन्दः ॥

उदाहरणमाह । जहा—

अरेरे वाहहि कान्ह नाव छोटि डगमग कुगति ण देहि ।

तइ इधिँ णदिहिँ सतार देइ जो चाहसि सो लेहि ॥

[अरेरे वाहय कृष्ण नाव सूक्ष्मा डगमग कुगति न देहि ।

त्वमस्या नद्या सतार दत्वा यदपेक्षसे तद्रहाण ॥]

अत्र अरे रे इति सवोधनद्वय त्वरया प्रयुज्यते । वाहय कृष्ण नाव सूक्ष्मा । डग-
मगेत्यनुकरणम् । चञ्चलायामेतस्यां नावि जलभरणेन कुगति मा देहि । त्वमेवैतस्या नद्या
यमुनायां सतार पारगमन दत्वा आतरत्वेन यदपेक्षसे तदेव गृहाण । मनोभिलषितमालि-
ङ्गनचुम्बनादिसुखमसंशोच गृहीत्वा पार दर्शयति भीतजम्बुविवचनम् । अत्र त्वरितपठने
वर्णानामवत्वम् । तथात्वे छन्दोमद् । दोहा छन्दः ॥

छन्दोप्रत्यस्योपादेयतां दर्शयति—

जेमं ण सहइ कणअतुला तिलतुलिअं अद्दअट्टेण ।

तेमं ण सहइ सवणतुला अवछन्दं छन्दमङ्गेण ॥ ६ ॥

१ 'जीहा' रवि०. २ 'यदि दीर्घोऽपि वर्णो लघु जिह्वा पठ्यते' रवि०. ३ 'वर्णोऽपि
त्वरितपठितो' रवि०. ४ 'रे' रवि०. ५ 'क्षुद्रा' रवि०. ६ 'दु ल' रवि०. ७ 'सतार्ये
यत्पार्ययति' रवि०. ८ 'नाविक' बुद्ध्या रे इति सवोधन युक्तम् । प्रथमप्रतीके लघुजिह्वा-
पाठाऽलघुत्वम् । द्वितीयप्रतीकं ङकारगङ्गारमकाराणां त्वरितपठितानामेकवर्णता' रवि०.

[यथा न सहते कनकतुला तिलतुलितमर्धार्धेन ।

तथा न सहते श्रवणतुला अपच्छन्दस्क छन्दोभङ्गेन ॥]

अयमर्थ — यथोभयपार्श्वसमाया कनकतुलायास्तिलाधदानेनापि वैषम्य भवति तादृशमपि मार न सहते तथैव श्रवणतुलापि छन्दोभङ्गेनापच्छन्दस्क कवित्वा न सहते । तादृश काव्य तस्या भारायत इत्यर्थ । अत्र जेते इति जिह्वा लघूकृत पठनीयी । गुरुत्वे छन्दोभङ्ग । गाहू छन्द ॥

न केवल छन्दोभङ्गेन श्रवणदुःखमपरमप्यनिष्टं भवतीत्याह—

अबुह बुहाणं मज्झे कव्वं जो पढइ लक्षणविहूणम् ।

भूअग्गलग्गखग्गहिं सीसं खुडिअं ण जाणेइ ॥ ७ ॥

[अबुधो बुधाना मध्ये काव्य य पठति लक्षणविहीनम् ।

भुजाप्रलम्बखङ्गेन शीर्षं खण्डित न जानाति ॥]

बुधानामधीतच्छन्द शास्त्राणा मध्ये लक्षणविहीन काव्य य पठति सोऽबुध । मूर्ख इत्यर्थ । किं च भुजाप्रलम्बखङ्गेन खण्डितमपि स्वशीर्षं न जानाति । भुजाप्रमङ्गुलीमेव गमयेत्तेनोदस्तहस्ताङ्गुल्येदमगुह्य कवित्वमिति यदेखाकरण तदेव खन्नायत इत्यर्थ । तेन शीर्षं कवित्व(त्व)रूप खण्डितमिति न जानाति । यद्वा भुजाप्रलम्बा ये खन्ना इव नत्ता । एतेन 'छन्दोभङ्गे नखो देय' इति प्राच्या । गाथा छन्द ॥

अथ गुरुलघुशानानन्तर गणा सायसरास्तत्र च्छन्द शास्त्रे मात्राप्रस्तारो वर्णप्रस्तारश्चेति प्रस्तारद्वयं तत्र मात्राप्रस्तारे कलागणनापुरं सरं गणव्यवस्थां कुर्वन्नाह—

टठडढाणह मज्झे गणभेआ होन्ति पञ्च अक्षरओ ।

छ.प.च.त.दा. जहसंखं छप्पञ्चउत्तिदुक्कलासु ॥ ८ ॥

[टठडढाणा मध्ये गणभेदा भवन्ति पञ्चाक्षरतः ।

छ प. च. त. दा. यथासंख्यं षट्षञ्चतुस्त्रिद्विकलासु ॥]

अयमर्थ — टठडढाणा पञ्चाक्षराणि षट्षञ्चतुस्त्रिद्विकलानां यथासंख्यं संज्ञा भवन्तीत्यर्थ । गाथा छन्द ॥

१ 'मध्ये अक्षराणां पञ्चाक्षराणि गणभेदा भवन्ति । के ते । टठडढाणा । त एव यथासंख्यं छ प च त द सप्तमा भवन्ति । कुत्र सङ्गतिता । षट्षञ्चतुस्त्रिद्विकलासु । तथा च षट्षकलद्वयं स नव द्वागण । पञ्चकलद्वयं स एव पञ्चगण । चतुष्कलो द्वागण स एव चतुर्गण । त्रिकलो द्वागण स एव त्रिगण । द्विकलो पञ्चगण स एव द्वागण ।' रवि०

अथ तेषां सप्तस्य भेदमाह—

ढगणो तेरहभेओ भेओ अट्टाई होन्ति ढगणस्स ।

ढगणस्स पञ्च भेओ तिअ ढगणे वे वि णगणस्स ॥ ९ ॥

[ढगणस्त्रयोदशभेदो भेदा अष्टौ भवन्ति ढगणस्य ।

ढगणस्य पञ्च भेदास्त्रयो ढगणे द्वावपि णगणस्य ॥]

ढगणः षट्कलत्रयोदशभेदः । ढगणः पञ्चकलोऽष्टभेदः । ढगणश्चतुष्कलः पञ्चभेदः ।

ढगणत्रिकलत्रिभेदः । णगणो द्विकलो द्विभेदः । गाया छन्दः ॥

मात्राप्रस्तारप्रकारमाह—

पढमगुरुहेट्ठठाणे लहुआ परिठवहु अप्पबुद्धीए ।

सरिस्सा सरिस्सा पन्ती उव्वरिआ गुरुलहु देहु ॥ १० ॥

[प्रथमगुरोरधःस्थाने लघुं परिस्थापयतात्मबुद्ध्या ।

सदृशी सदृशी पङ्क्तिर्वरिते गुरुलघुं दैत्य ॥

आत्मबुद्ध्या । अल्पबुद्धय शिष्या वा । सदृशी सदृशी पङ्क्तिः । कर्तव्येति शेषः । उर्वरिते गुरु लघु च दैत्य । आदौ सर्वे गुणो लेख्याः । गुर्वध स्थितकलातः प्राग् लघुना कलापूर्णं चेद्भवति तदा लघुमेव देयः । नो चेद्बहु दत्त्वा अपेक्षितश्चेत्तदा लघुर्वैयो यावत्कलापूर्णम् । षष्ठीभूषणेऽप्युक्तम्—‘प्रथमगुरोरधो लघुं दत्त्वा शेषं समानमित्तरेण । उद्धृते गुरु लघुं वा प्रस्तारः सर्वलघुं यावत् ॥’ अभियुक्तरप्युक्तम्—‘गुरोरधस्तादाद्यस्य लघुं न्यस्योर्ध्ववत्पुनः । पश्चाद्ने गुरुं न्यस्योर्ध्वं वापेक्षितं प्रमात् ॥ यावत्सर्वलघुस्तावन्मात्राप्रस्तारके बुधः ।’ वर्णवृत्ते तूद्धतस्थले गुरुमेव देय इति नियमः । तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे—‘पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः । यद्योपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् ॥ ऊने दद्याद्गुरुमेव यावत्सर्वलघुर्भवेत् । प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवैविभिः ॥’ इति । गाया छन्दः ॥

अथ षट्कलप्रस्तारे त्रयोदशगणानां नामान्याह—

हरससिसूरो सको सेसो अहिकमलवम्भकैलिचन्दो ।

धुअधम्मो सालिअरो तेरह भेओ छेमत्ताणम् ॥ ११ ॥

[हरः शशी सूरः शक्रः शेषोऽहिः कमलं ब्रह्मा कैलिचन्द्रः ।

ध्रुवो धर्मः सालिकरस्त्रयोदशभेदाः पञ्चमात्राणाम् ॥]

१. ‘परिस्थापय’ रवि०. २. ‘उद्धृते’ रवि०. ३. ‘दैहि’ रवि०. ४. ‘किणिअन्धो’ रवि०. ५. ‘मत्ताइ’ रवि०. ६. ‘शूर.’ रवि०. ७. ‘किणिवन्ध’ इत्येकं नाम रविकरमते. ८. ‘शाली चरः’ इति नामद्वयं रविकरमते.

ह्रः ५५५, शशी ॥५५५, सूरः ॥५५५, शक्रः ५५५, शेषः ॥५५५, अहिः ५५५, कम-
लम् ५५५, ब्रह्मा ॥५५५, कलिः ५५५, चन्द्रः ॥५५५, ध्रुवः ५५५, धर्मः ५५५, शलि-
कारः ॥५५५, इति त्रयोदशभेदाः षण्मात्राणां टगणस्येति । एषां पर्यायेणापि गणो बोद्धव्यः ।
लक्ष्ये तथैव दर्शनात् । गाथा छन्दः ॥

अथ पञ्चकलप्रस्तारेऽष्टगणानां नामान्याह—

इन्द्रासन अरु सूरौ चाओ हीरो अ सेहरो कुसुमो ।

अहिगण पाइक्रमणो पञ्चकले पिङ्गले कहिओ ॥ १२ ॥

[इन्द्रासनमपरः सुरक्षापो हीरश्च शेखरः कुसुमम् ।

अहिगणः पापगणः पञ्चकले पिङ्गले कथितः ॥]

इन्द्रासनम् पञ्चासूरः चापः, हीरः चकारः पादपूरे । शेखरः कुसुमम्, अहिगणः
पापगणः लक्ष्ये तथैव दर्शनात् । 'अहिगण पापगणो ध्रुव' इति वा पाठः । तत्र ध्रुव नि-
श्चितम् । एवं पञ्चकलोऽष्टविधगणस्य भेदः कथितः । प्रस्तारो यथा—५५५, ५५५,
॥५५५, ५५५, ॥५५५, ५५५, ५५५, अत्र पञ्चकलप्रस्तारे आदौ लघु दात्वा प्रस्तारो
विधेयः । एवमन्यविषयेष्वपि बोद्धव्यम् । अत एव 'लघुकालम्बेन' इति पञ्चाद्वक्ष्यति ।
गाथा छन्दः ॥

अथ चतुष्कलप्रस्तारे पञ्चगणानां नामान्याह—

गुरुजुअ कण्णो गुरुअन्तकरअलो पैअहरम्मि गुरुमज्जे ।

आइगुरुव्वसुचरणो विण्णो सब्बेहिँ लहुएहिँ ॥ १३ ॥

[गुरुयुगः कर्णो गुर्वन्तः करतलं पयोधरो गुरुमध्यः ।

आदिगुरुर्वसुचरणो विप्रः सर्वैर्लघुकैः ॥]

स्मीति पादपूरे । इति ङगणभेदाः पञ्च । चतुष्कलप्रस्तारो यथा—५५५, ॥५५५, ५५५, ५५५,
॥५५५, गाथा छन्दः ॥

अथ त्रिकलप्रस्तारे गणत्रितयानां (यस्य) नामान्याह—

धअचिह्ण चिरचिरालअतोमरतुम्भूरुपत्तचुअमाला ।

रसवासपवणवलअं लहुआलम्बेण जाणेहु ॥ १४ ॥

[ध्वजश्चिह्नं चिरं चिरालयस्तोमरं तुम्बरुः पञ्चं चूतमाला ।

रसो वासः पवनवलयं लघुकालम्बेन जानीत ॥]

लघुकालम्बेन लम्बादिप्रिकस्य नामानि जानीत । गाथा छन्दः ॥

१. 'अहिगणपादगणो ध्रुव' रवि०. २. 'बओहरम्मि' रवि०. ३. 'तुम्बरुप' रवि०.
४. 'पवनः वलय' रवि०.

सुरवइपढव्वताला करतालाणन्दछन्देण ।

णिव्वाणं ससमुदं तूरं एहप्पमाणेण ॥ १५ ॥

[सुरपतिः पटहस्तालः करताल आनन्दरछन्दसा ।

निर्वाणं ससमुद्रं तूर्य एतानि प्रमाणेन ॥]

आनन्दरछन्दसा सह । छन्द इत्यपि नामेत्यर्थः । ससमुद्रं समुद्रसहितं तूर्य तूर्यपर्या-
येणापि । गुर्वादिविक्रलस्येतानि नामानि जानीत । गाहू छन्दः ॥

भावारसताण्डवअं णारीअं कुणह भाविणिअम् ।

तिलहुगणस्स कइअरो इअ णामं पिङ्गलो कहइ ॥ १६ ॥

[भावरसताण्डवानां नारीणां कुरुत भामिनीनाम् ।

त्रिलघुगणस्य कविवर इति नाम पिङ्गलः कथयति ॥]

भावस्य यन्नाम रसस्य ताण्डवस्य नारीणां भामिनीनां च यानि नामानि तानि सर्वाणि
त्रिलघुगणस्य कुरुतेति कविवरः पिङ्गलः कथयतीति । दगणस्य प्रस्तारो यथा—IS, 51,
III, गाहू छन्दः ॥

अथ द्विकलप्रस्तारे गणद्वयनामान्याह—

णेडररसणाभरणं चामरफणिमुद्धकर्णअकुण्डलअम् ।

वड्ढं माणसवलअं हारावलि णेण गुरुअस्स ॥ १७ ॥

[नूपुरो रसनाभरणं चामरं फणी मुग्धः कनकं कुण्डलकम् ।

वक्रो मानसं बल्यो हार आवलिखनेन गुरुकस्य ॥]

एतेषां पर्यायशब्देनापि गुरोर्नाम जानीहि । गाथा छन्दः ॥

णिअपिअपरमउसुपिए विह्वुति समासु कइदिट्ठम् ।

[निजप्रियः परमसुप्रियः द्विलघोरिति सैमासतः कविदृष्टम् ।]

समासतः संक्षेपतः कविना पिङ्गलेन दृष्टं नामेति शेषः । णगणस्य प्रस्तारो यथा—S, 11.

अथ लक्ष्यानुसारीणि क्रमतश्चतुष्कलानां नामान्तराण्याह—

अह चौमत्तहणामं फणिगाओ पइगणं भणई ॥ १८ ॥

सुरअलअं गुरुजुअलं कण्णसमाणेण रसिअरसलग्गम् ।

मणहरणसुमइलम्बिअलहलहि अइता सुवण्णेण ॥ १९ ॥

१. 'छन्दम्' रवि०. २. 'कुलहमावि' रवि०. ३. 'भावः रसस्ताण्डवं नारी कुल-
माविनी एतन्नामपञ्चक' रवि०. ४. 'सुष्पत्र' रवि०. ५. 'समासकविदृष्टं समासकविः
पिङ्गलः । अल्पाक्षरेण प्रचुरार्थप्रतिपादकत्वात्' रवि०. ६. 'चउमत्तह' रवि०. ७. 'मण'
रवि०. ८. 'लहलहिअन्ता' रवि०.

[अत्र(थ) चतुर्मात्रिकाणां नामानि फणिराजः प्रतिगणं भणति ॥

सुरतलता गुरुयुगलं कर्णसमानेन रसिको रसलग्नम् ।

मनोहरणं सुमतिर्लम्बितो लहलहितानां सुवर्णेन ॥]

कर्णसमानेन नाम्ना सह रसिको रसलग्नश्चेति । कर्णसमानेन कुन्तीपुत्रादिपर्यायग्रहणम् । लहलहितानामुत्पन्नप्रायाणा नाम्नाम् । गुरुयुगनामानि सुवर्णेन सह हेयानीत्यर्थः ॥

अयान्तगुरोश्चतुष्कलस्य नामान्याह—

करपाणिकमलहृत्यं बाहो भुअअण्डपहरणअसणिअम् ।

गअभरणरअणणाभुअभरणं होन्ति सुप्रसिद्धम् ॥ २० ॥

[कैरपाणिः कमलं हस्तो बाहुर्मुजदण्डः प्रहरणमशनिः ।

गजाभरणं रत्नं ज्ञानाभुजाभरणं भवन्ति सुप्रसिद्धानि ॥]

नानामुजामरणं केयूरादि । भवन्ति सुप्रसिद्धानि नामानि गुर्वन्तसेति । गाथा छन्दः ॥

अथ मध्यगुरोर्नामान्याह—

भुअवइअस्णरगअवइवसुहाहिवरज्जुगोवालो ।

उण्णाअकचक्कवईपअहरथणअं णरिन्दाइम् ॥ २१ ॥

[भूपत्यश्चनरगजपतिवसुधाधिपरज्जुगोपालाः ।

उद्गतनायकचक्रवर्तिपयोधरस्तननरेन्द्राः ॥]

भूपतिः । अश्वपतिः । नरपतिः । गजपतिः । वसुधाधिपः । रज्जुः । गोपालः । उद्गतनायकः । चक्रवर्ती । पयोधरः । स्तनः । नरेन्द्रः । इति नामानि मध्यगुरोश्चतुष्कलस्य । गाथा छन्दः ॥

अथादिगुरोर्नामान्याह—

पअपाअचरणजुअलं अवरु पआसेइ गण्डवलहइम् ।

ताअपिआमहदहणं णेउररइजङ्घजुअलेहि ॥ २२ ॥

[पदपादचरणयुगलं अन्यत्रकाशयति गण्डवलमद्रम् ।

तातपितामहदहनं नूपुररतिजङ्घायुगलेन ॥]

पदम् । पादः । चरणयुगलम् । अवरु अन्यदित्यर्थः । गण्डः । वलमद्रः । तातः । पितामहः । दहनः । नूपुरम् । रतिः । जङ्घायुगलेन सह इति नामानि विद्वलः प्रकाशयतीति योज्यम् । गाथा छन्दः ॥

१. 'सुरतके' रवि०. २. 'रसिसमनोत्पन्न' रवि०. ३. 'भुअअ' रवि०. ४. 'करपाणिसमल' रवि०. ५. 'भुजामरणानि' रवि०. ६. 'राजा' रवि०. ७. 'अपरो नायकः' रवि०. ८. 'जुअलेज' रवि०.

अथ चतुर्लघोर्नामान्याह—

पढमं एरिसि विष्णो वीए सरपञ्चजाइसिहरेहिं ।

दिअवरपरमोपाए होइ चउकेण लहुंएण ॥ २३ ॥

[प्रथमं स ऋषिर्विष्णो द्वितीये शरपञ्चजातिशिखरेण ।

द्विजवरपरमोपायः भवति चतुष्केण लघुकेन ॥]

प्रथमं नामेति स ऋषिः । विष्णुः । द्वितीयं प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्पञ्चशर इति । एकदेशप्रहणाच्छर इत्यपि । लक्ष्येषु तथा दर्शनात् । जातिः शिखरेण सह । द्विजवरः । परम । उपायः । चतुष्कलेन लघुकेन एतानि नामानीत्यर्थः । गाथा छन्दः ॥

अथ पञ्चकलानां कानिचिदुभयवृत्तसंघारणानि नामान्याह—

सुणरिन्दअहिअकुञ्जरुगअवरुदन्ताइ दन्ति अह मेहो ।

एरावइतारावइगअणं झम्पं त लम्पेण ॥ २४ ॥

[सुनरेन्द्राहिककुञ्जरगजवरदन्ता दन्ती अथ मेघः ।

ऐरावतस्तारापतिर्गगनं झम्पस्तथा लम्पेन ॥]

सुनरेन्द्रः । अहिकः । कुञ्जरः । गजवरः । दन्तः । दन्ती । अथेत्यानन्तर्ये । मेघः । ऐरावतः । तारापतिः । गगनम् । झम्पः । तथा लम्पः । इति पञ्चमात्रस्यादिलघोर्नामानि । गाथा छन्दः ॥

अथ मध्यलघोः पञ्चमानस्य नामान्याह—

पक्खिविराडमअन्दहवीणाअहिजक्खअमअजोहलअम् ।

सुप्पणपणगासणगरुडविआण्हु मज्झलहुए ण ॥ २५ ॥

[पक्षीविराड्मृगेन्द्रवीणाहियक्षाभृतजोहलकम् ।

सुपर्णपन्नगाशनगरुडा विजानीत मध्यलघुके ननु ॥

पक्षी । विराट् । मृगेन्द्रः । वीणा । अहिः । यक्षः । अभृतम् । जोहलकम् । सुपर्णः । पन्नगाशनः । गरुडः । मध्यलघुके पञ्चकले रमणापरनामि इति नामानि विजानीत । ण इति मन्वरे । उग्गादा छन्दः ॥

अथ पञ्चकलस्यैव सामान्यनामान्याह—

बहुविविधपहरणेहिं पञ्चकलओ गणो होइ ।

[बहुविविधप्रहरणैः पञ्चकलको गणो भवति ॥]

१. 'घरमे पाए' रवि०. २. 'प्रथममादृष्टि विप्रः' रवि०. ३. 'घरमे पादे' रवि०. ४. 'तलो' रवि०. ५. 'वस्तुनस्तु शेषनामस्य सद्विधानतत्प्राप्त्युपपत्तिः' रवि०. ६. 'दो-पाय' रवि०.

बहुविविधप्रहरणैरपि तन्नाममिस्तत्पर्यायैरपि पञ्चकलको गणो भवति ।

पुनश्चतुष्कलस्यैव साधारणां संज्ञामाह—

गअरह्त्तुरंगपाइक्क एह णामेण जाण चउमत्ता ॥ २६ ॥

[गजरथतुरंगपदातय एतन्नाम्ना जानीहि चतुर्मात्रम् ॥]

गजः । रथः । तुरंगः । पदातिः । एतन्नाम्ना पर्यायेणापि जानीहि चतुर्मात्रम् । वि-
ग्गाहा छन्दः ॥

अथ सामान्यतो गुरुनामान्याह—

ताटङ्कहारणेउरकेउरओ होन्ति गुरुमेआ ।

[ताटङ्कहारनूपुरकेयूराणि भवन्ति गुरुभेदाः ।]

ताटङ्कः । हारः । नूपुरम् । केयूरम् । इति गुरुभेदाः । नामभेदा इत्यर्थः ।

तथैव लघुनामान्याह—

सरमेरुदण्डकाहल लहुमेआ होन्ति एताइम् ॥ २७ ॥

[शरमेरुदण्डकाहला लघुभेदा भवन्ति एतावन्तः ॥]

शरः । मेरुदण्डः । काहलः । लघुभेदा भवन्ति । गाहू छन्दः ॥

अपिच ।

सङ्गं फुल्लकहालं रवं असेसेहि होन्ति कणअलअम् ।

रुवं णाणाकुसुमं रसगन्धं सहपरमाणम् ॥ २८ ॥

[शङ्खः पुष्पं काहलः रवः अशेषैर्भवति कनकलता ।

रूपं नानाकुसुमं रसगन्धश्चद्वप्रमाणम् ॥]

शङ्खः । पुष्पम् । काहलम् । रवः । अशेषैरेतैः सह कनकलतापि । कनकं लता
चेति नामद्वयं वा । रूपम् । नानाकुसुमम् । रसः । गन्धः । शब्दश्चेति लघोः प्रमाणं
निश्चयेन नामानि भवन्ति । गाहा छन्दः ॥

अथ वर्णरत्नानां गणनाह—

मो तिगुरु णो तिलहू लहुगुरुआई यमौ अ मज्झगुरु ।

मज्झलहू रो सो उण अन्तगुरु तो वि अन्तलहुए ण ॥ २९ ॥

[मस्त्रिगुरुर्नखिलघूर्लघुगुरुकायौ यमौ जो मध्यगुरुः ।

मध्यलघू रः सः पुनरन्तगुरुस्तोऽप्यन्तलघुर्ननु ॥]

मो मगणस्त्रिगुरुद्वयोऽपि वर्णा गुरवो यत्र । नो नगणस्त्रिलघुः । लघुरादौ यस्य
॥ यगणः । गुरुरादौ यस्यासौ भगणः । मध्ये गुरुर्यस्यासौ जगणः । मध्ये लघुर्यस्यासौ
रो रगणः । सगणः पुनरन्ते गुरुर्यस्य । तगणोऽप्यन्ते लघुर्यस्य । अवदन्भाषायां लिह-

विभक्तिवचनरचनमतश्चम् । ७ इति नन्वर्थे । यद्वा अन्तलघुकेन तगणो भवतीत्यर्थः ।
एवमष्टौ गणाः । क्रमोऽत्राविवक्षितः । क्रमस्तु वृत्तरत्नाकरे—‘सर्वगुप्तो मुखान्तर्लो-
यरावन्तगलौ सती । गमध्यायौ ज्यौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः ॥’ एतैरेव
गणैः समस्तवैखरीष्टिर्व्याप्ता । तदुक्तं छन्दोरत्नाकरे—‘म्यस्तजभ्रगैर्लान्तैरेभिर्दश-
भिरक्षरैः । समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥’ उग्राहा छन्दः ॥

अथ कवित्वरूपानन्तरं कविनायकयोः कचिच्छिष्टा कचिच्च समृद्धिर्दृश्यते तथा
सुष्टयतुष्टी तत्र देवतातुष्टयतुष्टी हेतु इति गणदेवता आह—

पृथ्वीजलसिंहिपघणो गमण भ सूरौ भ चन्द्रमा णाभौ ।

गणभट्ट इष्टदेवो जहसङ्गं पिङ्गले कहिभौ ॥ ३० ॥

[पृथिवीजलशिखिपवनाः गगनं च सूर्यश्च चन्द्रमा नागः ।

गणाष्टके इष्टदेवा यथासंख्यं पिङ्गले कथिताः ॥]

मगणस्य पृथिवी । यगणस्य जलम् । रगणस्य शिखी । सगणस्य पवनः । तगणस्य
गगनम् । जगणस्य सूरः । मगणस्य चन्द्रः । नगणस्य नागः । एवं गणाष्टकस्ये-
ष्टदेवता यथासंख्यं पिङ्गलेन कथिताः । अत्र यस्य कवित्वस्यादौ यो गणस्तिष्ठति तस्यैव
गुणदोषौ प्राह्याविति । भूपणेऽप्युक्तम् ।—‘मही जलानलानिलाः स्वर्यमेन्दुपद्मगाः ।
फणीत्यरेण कीर्तिता गणाष्टकैष्टदेवताः ॥’

अथ गणानां मित्रामित्रादिकमाह—

मगणगणगण दुइ मित्र हो भगणयगणहो भिन्न ।

उआसीण जत दुअउ गण अवसिठ्ठउ अरि णिञ्च ॥ ३१ ॥

[मगणनगणौ द्वौ मित्रे भवतः भगणयगणौ भवतो भृत्यौ ।

उदासीनौ जतौ द्वौ गणाववशिष्टावरी नित्यम् ॥]

मगणौ नगणश्च द्वौ मित्रे भवतः । भगणयगणौ भृत्ये भवतः । जगणतगणौ द्वाव-
प्युदासीनौ भवतः । अवशिष्टौ सगणरगणौ नित्यमरीभवतः । भूपणेऽपि—‘मैत्र्य म-
गणनगणयोर्यगणमगणयोश्च भृत्यता भवति । औदास्य जतगणयोररिमात्रः सगणरग-
णयोर्द्विदितः ॥’ इति । इयं च गणमित्रामित्रव्यवस्था कविनायकयोरिति बोद्धव्यम् ।
दोहा छन्दः ॥

अथ तेषां फलान्वाह—

मगण रिद्धि पिरकज्ज यगण सुह संपअ दिज्जइ

रगण मरण संपलइ सगण सहवास वसिज्जइ ।

तगण सुण्णफल कहइ जगण खरकिरण विसेसइ

भगण ठवइ मैङ्गलइ सुकइपिङ्गल परिभासइ ।

जत कव्व गाह दोहइ सुणहु णगण होइ पढमक्खरहिं

तसु रिद्धिबुद्धि सँव्वै फुरहि रणराउल दुत्तर तरइ ॥ ३२ ॥

[मगण ऋद्धि स्थिरकार्यं यगणः सुखं संपदं ददाति

रगणौ मरणं संपादयति सगणः सहवासाद्विवासयति ।

तगणः शून्यं फलं कथयति जगणः खरकिरणान्विशेषयति

भगणः स्थापयति मङ्गलानि सुकविपिङ्गलः परिभाषते ।

यावत्काव्यं गाथा दोहा श्रूयते नगणो भवति प्रथमाक्षरे

तदा ऋद्धिर्बुद्धिः सर्वमपि स्फुरति रणं राजकुलं दुस्तरं तरति ॥]

कवित्वस्य ग्रन्थस्यादौ वा मगणे पतिते ऋद्धिः स्थिरं च कार्यं भवति । यगणश्चे-
त्पतति सुखं संपदं च ददाति । रगणे पतिते मरणं भवति । सगणः सहवासाभिजदेशा-
द्विवासयति । तगणः शून्यं फलं कथयति । जगणः खरकिरणान्विशेषयति संतापकरो
भवति । भगणः कथयति मङ्गलान्येव । तत्र प्रामाण्यं सूचयति—सुकविः पिङ्गलः
परिभाषते । तदुक्तम्—‘भो भूमिः धियमातनोति यजलं वृद्धिं खञ्जिर्भूतिं सो वायुः
परदेशाद्गमनं तव्योम शून्यं फलम् । जः सूर्यो हजमादधाति त्रिपुलां भेन्दुर्यशो
निर्मलं नो नागश्च सुखप्रदः फलमिदं प्रादुर्गणानां युधाः ॥’ यावत्काव्यं गाथा दोहा
वा तत्र प्रथमाक्षरे आदौ नगणश्चेद्भवति तदा तस्य कवेर्नायकत्वं वा ऋद्धिर्बुद्धिः स-
र्वमपि स्फुरति । दुस्तरं रणं राजकुलं च तारयतीति । सुणहु निश्चितं जानीत । भूप-
णेऽपि—‘मः सपदं पितनुते नगणो यशसि श्रेयः करोति भगणो यगणो जय च ।
देशाद्विवासयति सो रगणो निहन्ति राष्ट्रं विनाशयति जस्तगणोऽर्धहन्ता ॥’ फलविशे-
षभेदस्त्वभिप्रेक्ष्यतः—‘वर्ण्यते नायको यत्र फलं तद्वत्तमादिशेत् । अन्यथा तु कृते
काव्ये कवेर्दोषावहं फलम् ॥ देवता वर्ण्यते यत्र काव्ये क्वापि कवीश्वरः । मित्र-
मित्रविचारो वा न तत्र फलकल्पना ॥’ इति । किंच ‘देवताशक्तः शब्दा ये च भ-
द्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्याद्विपितो गणनोऽपि च ॥’ इत्युक्तत्वात् ।
पदपदच्छन्दः ॥

गणद्वयसयोगेऽपि फलविशेष इति सूचयितुं गणद्वयविचारमाह—

मित्तमित्त दे ऋद्धिबुद्धि अरु मङ्गल दिज्जइ

मित्तमिथ थिरकज्ज जुज्झ णिच्चमअ जय विज्जइ ।

मित्तउआसे कज्जवन्ध णहि पुणु पुणु छिज्जह
 मित्त होइ जइ सत्तु गोत्तवन्धउ पीडिज्जइ ।
 अरु भिच्चमित्त सव कज्ज हो भिच्चभिच्च आइत्ति चल
 भिच्चउआसे धण णसइ भिच्चवैरि आरुन्द फल ॥ ३३ ॥
 उआसीण जइ मित्त कज्ज किछु मन्द दिखावइ
 उआमीण जइ भिच्च सव्य आइत्ति चलावइ ।
 उआसीण रु उआस मन्दमल किछु णहि देक्खिअ
 उआसीण जइ सत्तु मेत्त वैरिअ कइ लेक्खिअ ।
 जइ सत्तु मित्त हो सुण्णफल सत्तु भिच्च हो घरणिणए
 पुणु सत्तु उआसे धण णसइ सत्तु सत्तु णाअक्क खस ॥ ३४ ॥
 [मित्रमित्रे दत्त ऋद्धिबुद्धी अन्यन्मङ्गलं दीयते
 मित्रमृत्यौ स्थिरकार्यं युद्धे निर्भयं जयं कुरुतः ।
 मित्रोदासीनयोः कार्यबन्धो नहि पुनः पुनः क्षीयते
 मित्रं भवति यदि शत्रुर्गोत्रं बान्धवाः पीड्यन्ते ।
 अथ मृत्युमित्रे सर्वं कार्यं भवति मृत्युमृत्यावायतिर्वर्धते(?)
 मृत्योदासीनयोः सर्वं धनं नश्यति मृत्युवैरिणोराक्रन्दः फलम् ॥
 उदासीनो यदि मित्रं कार्यं किञ्चिन्मन्दं दर्शयति
 उदासीनो यदि मृत्युः सर्वा आयतीश्चालयति ।
 उदासीनोऽथोदासीनोऽशुभं शुभं किमपि नहि दृश्यते
 उदासीनो यदि शत्रुर्गोत्रं वैरी लक्ष्यते ।
 यदि शत्रुमित्रे भवति शून्यफलं शत्रुमृत्यौ गृहिणीनाशः
 पुनः शत्रूदासीनयोर्धनं नश्यति शत्रुशत्रू नायकः स्वलयति ॥]

प्रत्यादी कवित्वस्य वादी मित्रमित्रे मगणनगणी । विपरीती वेति सर्वत्र पो-
 ध्यम् । कद्धिबुद्धी अथ च मङ्गलमपि दत्तः । मित्रमृत्यौ मगणमगणी नगणमगणी वा
 स्थिरकार्यं युद्धे निर्भयं यथा स्यात्तथा जयं च कुरुतः । मित्रोदासीनयोर्मगणनगणयोर्न-
 गणनगणयोर्वा कार्यबन्धः स्थैर्यं नास्ति पुनः पुनः क्षीयते । मित्रं शत्रुश्च यदि
 मदतः मगणनगणी नगणनगणी वा तदा गोत्रजा बान्धवाश्च पीड्यन्ते । अरु इ-
 न्यानन्तर्ये । मृत्युमित्रयोर्मगणमगणयोर्भगणनगणयोर्वा सर्वं कार्यं भवति । मृत्युमृत्युयोर्न-

गणभगणयोरायतिरुत्तरकालो वर्धते । भृत्योदासीनयोर्यगणजगणयोर्मगणतगणयोर्वा सर्वं धनं नश्यति । भृत्यवैरिणोर्यगणरगणयोर्मगणसगणयोर्वा आप्नन्दो ह्यहाकारो भवति । पततीत्यर्थः । उदासीनो मित्रं च जगणो मगणस्तगणो नगणो वा तदा कार्यं किञ्चिन्मन्दं दर्शयति साधारणं फलं भवति । उदासीनो यदि भृत्यो जगणो मगणस्तगणो यगणो वा तदा सर्वो आयतोऽधालयति । उदासीनोदासीनयोर्यगणजगणयोर्मन्दमशुभं वा शुभं वा किमपि फलं न दृश्यते । उदासीनो यदि शत्रुजगणो रगणस्तगणं सगणो वा तदा गोत्रमपि वेरी लक्ष्यते । यदि शत्रुरनन्तरं मित्रं रगणो मगणं सगणो नगणो वा भवति तदा शून्यं फलं भवति । यदि शत्रुभृत्यौ रगणो यगणं सगणो भगणो वा तदा गृहिणी नश्यति । पुनः शत्रूदासीनयो रगणजगणयो रगणतगणयोर्वा धनं नश्यति । शत्रुस्तथा पुनः शत्रुर्येदि सगणस्तदा नायकं पतति । पदपदयुग्मेन गणद्वयविचारं कथितः । भूषणेऽपि—‘मित्रयोरुदिता सिद्धिर्जयः स्याद्भृत्यमित्रयोः । मित्रोदासीनयोर्न श्रीः स्यात्प्रीडा मित्रवैरिणोः ॥ कार्यं स्यान्मित्रभृत्याभ्यां भृत्याभ्यां सर्वशासनम् । भृत्योदासीनयोर्हानिर्हानिकारो भृत्यवैरिणोः ॥ उदासीनदयस्याभ्यां क्षेमसाधारणं फलम् । स्यादुदासीनभृत्याभ्यामस्वायत्तश्च सर्वतः ॥ उदास्ताभ्यां फलाभावः परारात्योर्विरोधिता । शत्रुमित्रे फलं शून्यं स्त्रीनाशः शत्रुभृत्ययोः ॥ शत्रूदासीनयोर्हानिः शत्रुभ्यां नायकक्षयः ॥’ इति ।

अयानन्तरं छान्दसपरीक्षार्थं कौतुकार्थं च मात्राणामुद्दिष्टमाह—

पुण्वजुअलसरिअङ्का दिज्जसु गुरुसिरअङ्क सेस मेटिज्जसु ।

उवरलअङ्क लेखिक्खहु आणह ते परिधुअ षड्ढिहा आणह ॥ ३५ ॥

[पूर्वयुगलसदृशाङ्कान्देहि गुरुशिरोङ्क शेषे लोपय ।

उर्वरितमङ्कं लिखित्वानय एतत्परिपाठ्या ध्रुवमुदिष्टं जानीहि ॥]

एतदुक्तं भवति—एतत्प्रस्तारे एको गुरुर्द्वौ गुरु (लघू) एको गुरुरित्येवमाकारो गणं कृत्वास्तीति प्रश्ने कृते तदाकारं गणं लिखित्वा पूर्वयुगलेन सदृशं समानाङ्को देयः । आदिकलायां प्रथमाङ्को देयः । पूर्वयुगलमावाप्तुत्सर्गसिद्धौ द्वितीयोऽङ्कस्तदधस्तदनन्तरं पूर्वाङ्कद्वयमेकीकृत्य तत्सप्त्यङ्कोऽङ्कोऽग्रे पूर्वयुगलसमानाङ्कस्त्रिपदादिर्देयः । इति पूर्वयुगलप्रमार्थः । अत्र गुरोरुपर्येषथाङ्को देयः । द्विकलत्वात् । एतच्च गुरुशिरपदाभ्यङ्क्यते । एव तेष्वङ्केषु शेषे चरमऽङ्के प्रयोदशरूपे यावन्तो गुरुशिरस्या अष्टास्तावन्तो लोप्याः । ते च न न ते अवधिरूपे प्रयोदशाङ्के लोप्याः । उर्वरितमङ्कं प्रकृते चतुरङ्कं मिलित्वा चतुस्थानकोऽयं गण इत्यानयः । ते तत्परिपाठ्या ध्रुवमुदिष्टं कथिताङ्कस्थानं जानीहीति । एव च पथकलप्रस्तारे द्वौ लघू एको गुरुरेते लघुष्वेत्येवरूपो गणः कुत्र स्थानेऽस्तीति प्रश्ने पूर्वयुगलसमानाङ्कान्दत्त्वा शेषेऽष्टमेऽङ्कं गुरु-

शिरोऽङ्गस्त्वृतीयोऽङ्गो लोप्योऽवशिष्ट पञ्चमाङ्गो भवति तस्मात्पञ्चमो गणस्तादृशो भव-
तीति वेदितव्यम् । उद्दिष्टस्य कथितस्य गणस्य स्थानमात्रान्वयनमुद्दिष्टम् । एव च सर्व-
प्रस्तारे प्रथमे शेषे च गणे शङ्खे नस्तीति द्वितीयस्यानादाभ्यान्त्यात्पूर्वस्यानेषु प्रथ-
म इति बोद्धव्यम् । भूषणेऽपि—‘दत्त्वा पूर्वयुगाद् गुरुर्जापाद् विलुप्य शेषाङ्गे । अङ्कुरितोऽव-
शिष्टे शिष्टेऽवशिष्टमुद्दिष्टम् ॥ पादाङ्गुलक छन्दः ॥

अयं मात्रामदृष्ट मृष्ट रूपं नष्ट तच्च पञ्चलप्रस्तारे प्रस्तारान्तरे वा अमुकस्थानानि की-
दृशा(?) इति प्रश्ने उत्तरमाह—

गण्टे सव्यकला कारिज्जसु पुञ्जजुभलसरिभङ्गा दिज्जसु ।

पुच्छलभङ्ग मिटावहि सेख उवरलभङ्ग लोपि कहु लेख ॥ ३६ ॥

अत्थ जत्थ पाजिज्जह भाग एहु कहुद फुर पिङ्गलनाग ।

परमत्ता लह गुरुता जाइ जत्त लेखहु तत्त लेखहु आइ ॥ ३७ ॥

[नष्टे सर्वकलाः कुरु पूर्वयुगलसदृशाङ्कान्देहि ।

पृष्ठमङ्क लोपय शेषमवशिष्टमङ्क विलुप्य कथय लिखित्वा ॥

यत्र यत्र प्राप्यते भाग एव कथयति स्फुटं पिङ्गलनाग ।

परमात्रा गृहीत्वा गुरुता याति यावद्विखसि तावदेवायाति(?) ॥]

एवमुक्तं भवति—यत्पञ्चलप्रस्तारे प्रथमस्ता सर्वा कलारूपा लघव नियन्ताम् । यया
पूर्वसदृशा अङ्गा एकाद्विनिपचाटत्रयोदशरूपा अङ्गा दीयन्ताम् । शेषे पृष्ठोऽङ्गो लोपनीयः ।
ततश्चावशिष्टे शेषाङ्गेऽपराविलुप्य लिखित्वा कथय । तत्र प्रकारमाह—यो योऽङ्गः शे-
पाङ्गे लोपयितुं शक्यते स पुनः स्वाधःस्थितकला परमात्रा चादाय गुरुर्जायते । यया
पञ्चलप्रस्तारे द्वितीयस्याने कीदृशी गण इति प्रश्ने ययाङ्गा स्यापनीयाः पूर्वयुगलसदृशा
अङ्गा देयाः । शेषाङ्गे त्रयोदशः । पृष्ठाङ्गलोपे द्वितीयाङ्गलोपे सति एकादशावशिष्टा भ-
वन्ति । तत्राव्यवहिताङ्गलोपेऽष्टाध स्थितत्रयोदशाध स्थितकलाभ्यामेते गुरुर्भवति ।
अवशिष्टं त्रयम् । तत्र पञ्चलोपाशक्यत्वात्रिलोपे तृतीयचतुर्याभ्यामपरो गुरुर्भवति । शे-
पाङ्गः नावशिष्यत इति प्रथमं लघुद्वयमेव । तथा चादौ लघुद्वयं पञ्चादुद्वयमेव ता-
दृशो द्वितीयो भवतीत्यर्थः । वाणीभूषणेऽपि—‘नष्टे कृत्वा कला सर्वा पूर्वयुगमाङ्गयोजिता ।
पृष्ठाङ्गहीनशेषाङ्ग येन येनैव पूर्यते ॥ परा कलामुपादाय तत्र तत्र गुरुर्भवेत् । मात्राया
नष्टमेतत्तु फणिराजेन भाषितम् ॥’ इति ॥

अयं ग्रन्थप्राप्त वर्णादिष्टमाह—

अस्त्रगुणर दुण्णा अङ्गा दिज्जिअ सुमुण्णु उद्दिष्टा ।

लहुउत्तर जो अङ्को त दइ एकेण जाणेहु ॥ ३८ ॥

[अक्षरोपरि द्विगुणानङ्कान्देहि जानीहि उदिष्टम् ।

लघोरुपरि योऽङ्कस्तं दत्त्वा एकेन जानीहि ॥]

अयमर्थः—चतुरक्षरप्रस्तारे द्वौ गुरु एको लघुः एको गुरुरिति गणः कुत्रास्तीति प्रश्ने कृते पृष्ठगण लिखित्वा प्रथम प्रथमगुरोरुपरि प्रथमाङ्को देयः । ततो द्विगुणान्द्विगुणानङ्कान्देहि । द्वितीयगुरोरप्युपरि द्वितीयोऽङ्कः तृतीये लघौ चतुरङ्कः चतुर्थे गुरावष्टमाङ्को देय इति द्विगुणत्वम् । एवं प्रकारेणोद्दिष्ट गण कुरु । ततो लघोरुपरि योऽङ्कस्तत्राधिकमेकमङ्क दत्त्वा तेन सहस्ये कृते योऽङ्को भवति तदङ्कसमाने स्थाने ॥ गणोऽस्तीति । प्रकृते तु चतुर्थाङ्कोपरि एकमधिक दत्त्वा पञ्चमोऽङ्कः कर्तव्यः तस्मात्पञ्चमस्थाने तादृशो गणोऽस्तीति ज्ञातव्यम् । भूषणेऽपि—‘उद्दिष्टे वर्णोपरि दत्त्वा द्विगुणक्रमेणाङ्कम् । एक लघुवर्णाङ्के दत्त्वोद्दिष्ट विज्ञानीत ॥’ गाथा छन्दः ॥

अथ वर्णानां नष्टमाह—

णट्टे अङ्के भाग करिज्जसु समभागहिं तहिं लहु मूणिज्जसु ।

विसम एक दह वण्टण किज्जसु पिङ्गल जम्पइ गुरु आणिज्जसु ॥३९॥

[नष्टेऽङ्के भागः क्रियतां समे भागे तत्र लघुरानीयताम् ।

विषमे एकं दत्त्वा वण्टनं क्रियतां पिङ्गलो जल्पति गुरुरानीयताम् ॥]

अत्र भागो नाम नष्टाङ्कस्वार्थीकरणम् । यथा चतुरक्षरप्रस्तारे पष्ठो गणः किमाकार इति प्रश्ने पङ्कभाग कृत्वा तदर्थं त्रय स्थाप्यम् । अथ च समानो भागः । तत एको लघुः लेख्यः । अनन्तर द्वयस्य भाग कृत्वा एक स्थाप्यम् । तदैको लघुर्लेख्यः । ततोऽप्यवशिष्टे विषमे एक दत्त्वा एवस्य च भाग कृत्वा एकमेव स्थापनीयम् । तदैको गुरुर्लेख्यः । एव च प्रथमे लघुरनन्तर गुरुस्ततो लघुरन्ते गुरवेवमाकारचतुरक्षरप्रस्तारे पष्ठो गण इति वेदितव्यम् । तथा च वाणीभूषणे—‘नष्टे तु कल्पयेद्भाग समभागे लघुर्मेवेत् । दत्त्वेन विषमे भागः कार्यस्तत्र गुरुर्मेवेत् ॥’ एव समे भागे लघुर्ज्ञातव्यः । विषमे एक दत्त्वा पुनः पुनर्गुरुर्ज्ञातव्यः । अरिष्टा छन्दः ॥

अथ वर्णमेष्टमाह—

अक्षरसंख्ये कोट्ट करु आइ अन्त पढमङ्क ।

सिर दुइ अङ्के अवरु भरु सूर्इ मेरु णिसङ्क ॥ ४० ॥

[अक्षरसंख्यया कोट्टक कुरु आद्यन्तयोः प्रथमाङ्कम् ।

शीर्ष द्वयाङ्केनापरं पूर्य सूच्यते मेरुर्निःशङ्कम् ॥]

‘सूच्य मेरु निःशङ्कम्’ इति वा । अयमर्थः—एकाक्षरादि पद्विस्तृतक्षरपर्यन्तं स्वल्पप्रस्तारे यति सर्गगुरुः कल्पेतादिगुरुः यति सर्गलघुः यति वा प्रस्तारसंख्येति प्रश्ने कृते

मेरुणा प्रत्युत्तर देयम् । तत्रैकाक्षरादिक्रमेण पङ्क्तिशतक्षरावधि कोष्ठकान्विरचय्य आदा-
वन्ते च कोष्ठके प्रथमाङ्को देयः मध्यस्वकोष्ठके च तदीयशिरः कोष्ठद्वयाङ्क शृङ्खलाबन्ध-
न्यायेनैकीकृत्यापरं शून्यकोष्ठक्रमेः कीकृताङ्केन पूरयेत् । एवमन्यनापि पूरणीये कोष्ठके को-
ष्ठानामुपरिस्थितकोष्ठद्वयाङ्कमुक्तयन्धन्यायेन पूरणं विवेयम् । एकाक्षरे कोष्ठद्वय द्वयक्षरे
कोष्ठत्रयमित्यादि प्रत्यक्षरमेकैकवृद्ध्या पङ्क्तिशतक्षरपर्यन्त मेरुः कर्तव्यः । तत्रैकाक्षरप्रस्तारे
आदावेकगुर्वामकस्तदन्ते चैकलघ्वात्मकः । द्वयक्षरे तु सर्वगुरादी मध्ये गुरुद्वयमन्ते
च सर्वलघुरिति । अक्षरे चादी सर्वगुरुः स्थानत्रये द्विगुरुः स्थानत्रये एकगुरुः अन्ते च
सर्वलघुरिति । एव च सुधीभिश्चिन्तनीयम् । सर्वाङ्गेण प्रस्तारसख्यापि ज्ञायते । तथा च
भूषणे—‘कोष्ठमक्षरसंख्यातमन्त्याद्योरेवचिह्नितम् । शीर्षकोष्ठद्वयाङ्केन शून्य कोष्ठ प्रपूर-
येत् ॥’ दोहा छन्दः ॥

अयास पताकामाह—

उद्दिष्टासरिभङ्गा दिज्जसु पुण्यभङ्ग परभरण करिज्जसु ।

पावलभङ्ग पढम पैरतिज्जसु पत्थरसंखपताका लिज्जसु ॥ ४१ ॥

[उद्दिष्टसदृशा अङ्गा श्चीयन्ता पूर्वाङ्गेण परभरणं क्रियताम् ।

प्राप्ताङ्कः प्रथमं परित्यज्यता प्रस्तारसख्यया पताका गृह्यताम् ॥]

प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्प्रथम प्राप्ताङ्कः परित्यज्यताम् । एवमुक्तं भवति—पूर्वाङ्कैः
परभरणं कुरु प्रयितव्यपङ्क्तैः प्रधानाङ्कस्य पश्चादिस्थिताः पूर्वाङ्काः । भरणं पूरणं लेखन-
कोष्ठदानम् । एकत्राधिकस्य प्राप्ती सा पङ्क्तिरेव तदङ्कभरणे त्यज्यताम् । प्रस्तारसख्याया
पताका वा वर्धयितव्या । यथा चतुर्वर्णप्रस्तारे एतद्विचतुरष्टाङ्का देयाः । अत्रैकाङ्कस्य
पूर्वाङ्कासमवाहितीयाङ्कमारभ्य पङ्क्तिः पूर्णते । तत्र पूर्वाङ्क एकाङ्क एव तस्य परे द्वितीयादयः ।
तं चाव्यवहितानतिक्रमेण पूर्णन्ते । तथा चैकेन द्वाभ्या मिलित्वा अङ्को द्वितीयाङ्काधः
स्याप्यः । तत एकेन चतुर्भिश्च पञ्चाङ्कस्यङ्काधः । तत एकेनाष्टभिश्च नवाङ्कः । ततः
पङ्क्तिपरित्यागः । प्रस्ताराधिक्यसमवात् । एतेन चतुर्वर्णप्रस्तारे प्रथमं गुरु । द्वित्रिपञ्च-
नवस्थानस्यानि त्रिगुर्वर्णं ब्रूयात् । अथ चतुरङ्कस्याधः षष्ठाङ्कमिलिता अङ्का देयाः । तत्र
प्रथमं पूरित एवेति त्यज्यते । द्वाभ्या चतुर्भिर्मिलित्वा षट् चतुरङ्कस्याधः । त्रिभि-
श्चतुर्भिः सप्त पदधः । पञ्चभिश्चतुर्भिर्मिलित्वा (आगच्छन्) नवाङ्क आगत इति न
स्याप्यते । तत अष्टिमाङ्कपरित्यागः । अनन्तरं च द्वाभ्यामष्टभिर्मिलित्वा दश सप्ताधः । तत-
स्त्रिभिरष्टभिर्मिलित्वा एकादश दशाधः । ततः पञ्चभिरष्टभिर्मिलित्वा त्रयोदश एकादशाधः ।
ततः पङ्क्तिपरित्यागः । मेरुसंख्यापरिमाणोक्ते । ततोऽष्टाङ्काधस्ताचतुर्भिरष्टभिर्मिलित्वा
द्वादश । तदधः पङ्क्तिरष्टभिश्चतुर्दश । ततस्तदधः सप्तभिरष्टभिश्च षडदश । ततः प्रन्ता-
राधिकाङ्कसमवाप्ताङ्कसंचारः । षोडशाङ्कस्त्वष्टाङ्काधे दीयते सर्वज्ञानार्थमिति सप्तदायः ।

पताकाप्रयोजनं तु मेरौ । चतुर्वर्णप्रस्तारसैकं रूपं सर्वगुरु । चत्वारि त्रिगुरुणि । पद्मि-
गुरुणि । चत्वार्येकगुरुणि । एकं सर्वलघ्वात्मकमस्ति । तत्र षोडशभेदभिन्ने चतुर्वर्ण-
प्रस्तारे कतमस्थले सर्वगुर्वात्मकं कतमस्थाने च त्रिगुर्वात्मकं कतमस्थाने च द्विगुर्वात्मकं
कतमस्थाने चैकगुर्वात्मकं कति वा प्रस्तारसंख्येत्यादिप्रश्ने पताकयोत्तरं दातव्यम् ।
वाणीभूषणे तु—‘अङ्गमुद्दिष्टवद्वा शेषे पूर्वानपासयेत् । एकैकगुरु ह्येवं द्वयं द्वाभ्यां त्रि-
भिस्त्रयम् ॥ एषा वर्णपताका प्रकीर्तिता काहि राजस्य (?) । एकैकमत्र मुक्त्वा ह्येषा
मात्रापताकापि ॥’ भरिष्ठा छन्दः ॥

अथ मात्रामेरुः—

दुइदुइ कोट्टा सरि लिहहु पढमभङ्क तसु अन्त ।

तसुभाइहि पुणु एक सड पढमे वे वि मिलन्त ॥ ४२ ॥

सिरभङ्के तसु सिरपरभङ्के उअरलकोट्ट पुरहु नीसङ्के ।

मत्तामेरु अङ्कसंचारि बुज्झहु बुज्झहु जण दुइ चारि ॥ ४३ ॥

[द्वे द्वे कोष्ठे सदृशे लेखनीये प्रथमोऽङ्कस्तस्यान्ते ।

तस्यादौ पुनरेकेन समं प्रथमे द्वावपि मिलतः ॥

शिरोङ्कैस्तेषां शिरःपराङ्कैरुर्वरितं कोष्ठं पूरय निःशङ्कम् ।

मात्रामेरुं अङ्कं संचारयित्वा बुध्यध्वं बुध्यध्वं जना द्वौ चत्वारः ॥]

अन्येषामत्र प्रवेश एव न । दुर्गमत्वादिति भावः । एवमुक्तं भवति । प्रथमे कोष्ठद्वयम् ।
तथा द्वितीयेऽपि । तृतीये कोष्ठत्रयम् । तथा चतुर्थेऽपि । पञ्चमे चत्वारि । तथा षष्ठेऽपी-
त्यादि । एककलायाः प्रस्तारो नास्तीति कोष्ठद्वयात्मिकत्वादी पद्विरिति । एवं कोष्ठपङ्क्ति-
ध्वधोऽधः क्रमेणाङ्गान् लिखेत् । सर्वत्र च शेषकोष्ठे प्रथमाङ्को देयः । तत्र कोष्ठद्वयमध्ये
आदानुपरि कोष्ठे चैकस्वरूपोऽङ्को देयः । तस्योपरिस्वाङ्गाभावादुत्तर्गसिद्ध एव प्रथमोऽङ्कः ।
अन्ते त्वेक एवाधः । द्वयमधो मिलतीतीयं प्रक्रिया । प्रथमकोष्ठद्वयस्य पूरितत्वाद्वितीया-
दारभ्य देयम् । तत्र द्वितीये द्वयम् । तृतीये पुनरेकम् । चतुर्थे त्रयम् । पञ्चमे पुनरेकम् ।
षष्ठे चत्वारि । सप्तमे पुनरेकम् । इति प्रक्रियया आद्येऽङ्का देयाः । मध्ये शून्यकोष्ठेष्वेषा
प्रक्रिया । पूर्णायुक्तोऽशिरःकोष्ठाङ्कपरकोष्ठस्याङ्गौ द्वावप्येकीकृत्य मध्यकोष्ठेऽङ्को देयः ।
एवं सर्वत्र यादृच्छं कोष्ठकान्विरचय्य मात्रामेरुः कर्तव्यः । अत्रेदमनुसंधेयम्—कतिस-
मकले लघवः कति च गुरुवः । कति त्रियमकले लघवः कति च गुरुवः । कति वा प्रस्ता-
रसंख्येति प्रश्ने मेरुणा प्रत्युत्तरं देयम् । तत्र द्विकले समप्रस्तारे एकः सर्वगुरुः । द्वितीयो
द्विकलात्मकः सर्वलघुरिति संकेतः । त्रिकले त्रियमे द्वावेककला एकगुरुर्हो चान्ते सर्वल-
घुचिकल इति समकले । चतुष्कले चार्द्ध द्विगुरुः स्थानत्रये चैकगुरुर्द्विकलधान्ते सर्व-
लघुरिति । एवमेव प्रकरणे यादृच्छं मात्रा मेरुर्गोष्ठमात्राप्रस्तारेषु लघुगुरुप्रक्रिया

ज्ञातव्या । अथवा समकलप्रस्तारे वामतः क्रमेण द्वौ चत्वारः पदष्टावनेन क्रमेण गुरुज्ञानम्, विषमे त्वेकत्रिपञ्चसप्तन्यनेन क्रमेण लघुज्ञानमन्ते च सर्वत्र (लघु) सर्वलघुरिति । उभयना-
प्येको द्वौ त्रय इत्यनया सख्या दक्षिणतो व्युत्क्रमेण भेदज्ञानम् । अत्र च वामभागे सर्वत्रै-
ककाङ्क्ष्यले सर्वगुरुरिति शिवम् । वाणीमूषणेऽप्युक्तम्—‘द्वयं द्वयं समं कोष्ठं कृत्वा ते-
ध्वेरुमपयेत् । एवं द्वेकत्र्येकचतुःक्रमेण प्रथमेष्वपि ॥ शीपाङ्गास्तपराङ्गाभ्यां शेषकोष्ठान्प्र-
रयेत् । मात्रामेस्तयं दुर्गः सर्वपामतिदुर्गमः ॥’ दोहापादाकुलकञ्चन्दसी ॥

अथ मात्रापताकामाह—

उद्दिष्टे सिरअङ्गा थप्पहु वामावत्ते परलइ लुप्पहु ।

एकलोप एकगुरु आण दुइतिणिलोपे दुइतिणि आण ।

मत्तपताका पिङ्गल गाव जो पावइ सो परिहि भुँझाव ॥ ४४ ॥

[उद्दिष्टसदृशाङ्गाः स्थाप्या वामावर्तेन.....लोपयेत् ।

एकलोपे एकगुरुमानय द्वित्रिलोपे द्वित्रान् जानीहि ।

मात्रापताकां पिङ्गलो गायति यः प्राप्नोति स परं बोधयति ॥]

उद्दिष्टमदशा अङ्गाः स्थाप्याः । ते यथा—एकद्वित्रिपञ्चाष्टप्रयोदशाद्याः । ततो वामावर्तेन
सर्वान्तिममङ्गं तत्पूर्वणाङ्गेन लोपयेदित्यर्थः । एकेनाङ्गनाभिमाङ्गलोपे कृते एकगुरुरूपमानय
अन्तिमलोपे द्विगुरुरूपमानय त्रिभिर्अन्तिमाङ्गलोपे त्रिगुरुरूपमानयेत्यादि शेषम् । एतादृशी-
मेनां मात्रापताकां पिङ्गलः शेषनागो गायति । अथ च य एनां प्राप्नोति स परं जनं पताकां
बोधयतीत्यर्थः । तत्र पदकलप्रस्तारे यथा उद्दिष्टमदशा अङ्गा एकद्वित्रिपञ्चाष्टप्रयोदश
स्थाप्याः ततः सर्वापेक्षया परस्त्रयोदशादृष्टतत्पूर्वोऽष्टमाङ्गस्तेनाष्टमाङ्गेन त्रयोदशाङ्गाभ्यवे लु-
प्तिऽवशिष्टाः पञ्च । तस्य पञ्चमाङ्गस्य तत्पूर्वत्र त्रिचमानत्वादष्टमाङ्गलोपात्परकल्या गुरुभा-
याद्य पञ्चमाङ्गात्तद्विप्रमो विधेय इति तथा च पञ्चमस्थाने ।।।।। एवमाकारं रूपमेकगुरु-
स्तीति ज्ञानं पताकापदम् । एतन्मन्त्रापि गुरुभावो ज्ञातव्यः । तथा पञ्चभिस्त्रयोदशाङ्गे
लुप्तेऽष्टावशिष्यन्ते ते तु पञ्चाधो लेख्याः । तथा त्रिभिस्त्रयोदशल्लोपे दशावशिष्यन्ते ते-
ऽष्टाधो लेख्याः । तथा द्वाभ्यां त्रयोदशल्लोपे द्व्यष्टावशिष्यन्ते । द्वयोर्विचमानत्वात् । परक-
ल्या गुरुरित्युक्तेष्व द्वितीयाङ्गमारभ्य गुरुर्षाञ्चमचारः । ततो द्वाभ्यामष्टभिश्च ततोपे त्रयो
दशः । तत्र एकाष्टभिस्तल्लोपे चत्वारि त्रयः । ततः पञ्च । त्रिभिस्तलोपादवशिष्टाः पञ्च-
माङ्गा इति एवेति पञ्चभिर्द्वयोभ्यां च ततोपे पदं चतुर्नामधः । पञ्चैकेन ततोपे तत्र ।
पदयो द्वित्रिलोपो कृत एवेति एकाष्टभिस्तलोपेन च समाध इति द्विगुरुस्थानानि पदं मेरा-
गुत्तरात् । तथा त्रिलोपे त्रिगुरुस्थानानि त्रिपञ्चाष्टलोपे भागो नास्ति । द्विपञ्चलो-
पोऽप्यष्टावशिष्यन्ते कृत एवेति पञ्चैकेन तलोपोऽप्यष्टावशिष्यन्ते कृत एवेति एकाष्टभिस्तलोपोऽपि

वृत्त एवेति एकत्र्यष्टभिर्मिलित्वा जातिर्द्वादशभिस्तद्धोषे कृते एकोऽवशिष्टः ॥ आद्यस्थाने ।
 सर्वगुर्वीर्यम् वक्तव्यम् । षण्मात्रापताका । एवमन्यत्रापि सप्ताष्टकानां यथाक्रमं पताका
 क्षातव्येति दिक् । वाष्पीभूषणेऽपि वर्णपताकामुक्ता 'एकैकमत्र मुक्ता ज्ञेया मात्रापताकापि' ।
 पादाकुलकं छन्दः ॥

अथ समार्थसमविषमजातिपद्युक्तस्थगुरुलघुवानप्रकारमाह—

पुच्छलछन्द कला कई पुच्छल वण्ण मिटाव ।

अवसिद्धे गुरु जाणिअहु लहु जाणिअव ताव ॥ ४५ ॥

[पृष्ठछन्दसः कलाः कृत्वा पृष्ठं वर्णं लुम्पेत् ।

अवशिष्टैर्गुरुं जानीत लघुं जानीत तदा ॥]

तथा च सर्वछन्दःसु कति गुरुः कति लघव इति प्रश्ने कृते पृष्ठं छन्द उद्भाषितचतुष्प-
 दमेव कलाः कृत्वा तासु कलासु छन्दोक्षरसंस्थां लभ्येत् । ततोऽवशिष्टाभिः कलाभिर्गुरुं
 जानीत । गुरुज्ञाने सति परिशेषालघुं जानीयादित्यर्थः । दोहा छन्दः ॥

[पिङ्गलादिभिराचार्यैरुज्जितां वर्णमर्कटीम् ।

एकाक्षरादिपर्दिशाल्यक्षरावधिलक्षिताम् ॥

शब्दैरनतिविस्तीर्णैः प्राकृतैरवहट्टकैः ।

वक्ष्ये लक्ष्यसमायुक्तां पञ्चमे प्रत्यये स्थिताम् ॥]

अथ वर्णमर्कटी पादाकुलरुच्छन्दश्चतुष्टयेनाह—

"छैप्पन्ती पत्थार करिज्जसु अक्खरसंखे कोट्ट धरिज्जसु ।

पहिली पन्ति वण्ण धरिलिज्जसु दोसरिपन्ति दुण्णपरिदिज्जसु ॥

उप्परअङ्गुणितकरिलेहि चौठी पन्ति सोइ लिहि देहि ।

चौठी अद्धा पँचमी पन्ति सोइ छठमा लिहु णिअन्ति ॥

पँचमी चौठी तिअहि मिलाव पिङ्गल जम्पे अङ्ग फलाउ ।

वित्त पमेअ मत्त अरु वण्णह गुरु लघु जाणिअ एअ सपण्णह ॥

अक्खरमक्खसि जाणहु सोइ जिहि जाणे मण आणँद होइ ।

जो युज्झई सोई पइज्झई मक्कलिजाले हत्थिअ रुज्झई ॥

लच्छीणाहेण कहे एम मक्कलिआए पवधम्मे ।

पेक्खह वण्णसकुण्डं मक्कलिअम्युह अण्णारुण्डम् ॥"

तत्रैकाक्षरादि पङ्क्तिशतक्षराद्यभिर्गणप्रस्तारेषु कतिवृत्तादयो भवन्ति इति प्रश्ने कृते वर्ण-
मर्कटिन्या प्रत्युत्तर देयम् । तद्विरचनप्रकारो लिख्यते — छप्पन्ती पञ्चपङ्क्त्या मनोहराकारया
प्रस्तार कुरु । तत्रैकाक्षरादि पङ्क्तिशतक्षरसत्यया कोष्ठक धारय विधेहीत्यर्थ । तत्र प्रथम-
पङ्क्ती वृत्तपङ्क्ती एकादिनाम् पङ्क्तिशतपर्यन्तवर्णास्तत्समेतरूपानङ्गान्धारय । लिखसु गृहाण ।
वृत्तानीति शेष । एव कृते प्रथमा वृत्तपङ्क्ति सिध्यति । अथ द्वितीया प्रभेदपङ्क्ति साधय-
ति—दोसरीति । ततो द्वितीयाया प्रभेदपङ्क्ती तद्विगुणान्पूर्वस्थापितवर्णद्विगुणान्प्रभेदसकेत-
रूपाङ्गादिकानङ्गान्कृत्वा देहीत्यर्थ । एव कृते द्वितीया प्रभेदपङ्क्ति सिध्यति । अथ प्रथ-
मापि तृतीया मानापङ्क्तिमुह्य तन्मूलभूता चतुर्थी वर्णपङ्क्ति साधयति—उपर्येति ।
अत्र स्थितिरित्याहार्यम् । तथा चोपरि स्थिते प्रथमपङ्क्तिस्थितैरेकद्वित्र्यादिभिरङ्गैर्द्विती-
यपङ्क्तिस्थितान् द्विचतुरष्टादिप्रमेण स्थितानङ्गा गणयित्वा गृहाण । पुनस्तानेवाङ्गान्द्विगुणि-
तान्छष्टचतुर्विंशत्यादिप्रमेण चतुर्थपङ्क्ती लिखित्वा देहि स्यापयेत्यर्थ । एव कृते चतुर्थी वर्ण-
पङ्क्ति सिध्यति । अथ पञ्चमपञ्चपङ्क्त्योर्गुरुलघुपङ्क्त्यो पूरणोपायमुपदिशति—चीठीत्युत्तरा-
र्धेन । ततश्चतुर्थपङ्क्तिस्थिताधाङ्गानेरुचतुर्द्वादशादिकानङ्गान्पञ्चमपञ्चपङ्क्त्योर्निभ्रमं यथा
स्यात्तथा लिख । चतुर्थीधाङ्गान्पञ्चम्या लिखिततानेवाधाङ्गान्पञ्चपङ्क्ती लिखेति । एव पञ्चमपञ्च-
पङ्क्ती गुरुलघुरूपे सिध्यति । एव पङ्क्तिद्वय साधयित्वा अयोर्विरतां तृतीया मानापङ्क्ति साध-
यति—तत पञ्चमपङ्क्तिस्थितानेव चतुर्द्वादशानङ्गाश्चतुर्थपङ्क्तिस्थितान्छष्टचतुर्विंशत्यादिनाम्
ङ्गाश्चैकाक्षरान्त्रिंशदक्षरादिरूपतामापाद्य तृतीयपङ्क्ती मेलय । एकाक्षरान् लिखेत्यर्थ ।
एव पिङ्गलो जल्पति । एव कृत तृतीया मानापङ्क्ति सिध्यति । वर्णमर्कटीफलमाह—
नितेति । एकाक्षरादीनि वृत्तानीत्यर्थ । प्रभेदास्तत्प्रभेदान्मात्रास्तत्तन्मात्रा वर्णा गुरुल-
घुस्तत्तद्वृत्तगुरुलघून् । इति प्रयोदशवर्णमर्कटी । एवमप्यापि मर्कटी समुदेया सुधीभिरि-
त्यल पञ्चितेन । तत्र सप्तमान् सिद्धाजानीहि । हे ताना , एवमक्षरमर्कटी जानीत । यस्यां
ज्ञातायां मनस आनन्दा भवति । अथ य एव पुण्यते स एव वृत्तानीनि पुण्यते
मान्य । ततो मर्कटीजाले हर्षा गजो दृश्यते । दुर्गमत्वादिति भावः ।

श्रीलक्ष्मीनाथमटेन मारायणननुमुदा ।

वर्णमर्कटिना प्रोक्ता पञ्चमे प्रत्यये स्थिता ॥

अथ माप्रामर्शे सप्रतिज्ञमाह—

“जा पिङ्गलेण कङ्कणा ण णियद्धा अप्प गन्धम्मि ।

त मत्तामकल्लिअ लन्टीणाहेण विरनिअं भणह ॥

मत्तासग्गे योद्धरु वन्तिउव पत्थाणि ।

तत्थ दुआदिअअड्डायरि पटमहि पन्ति विचारि ॥

आइ अङ्क परितज्जि कह सव्वहु पन्ति शशारि ।
 पुव्वज्जुअलसरिअङ्कधरु वीजी पन्ति विचारि ॥
 पढमपन्तिठिअअङ्करि वीजीपन्ति गुणेहि ।
 जो जो अङ्का जहँ परहि तं तिअ पन्ति भणेहि ॥
 पढमे यीअं अङ्कं वीए कोट्टे अ पञ्चमं अङ्कम् ।
 देउण याणहिउणं तदिउणं तीअचोत्थए देह ॥
 काऊण एकभावं पञ्चमपन्तिट्ठिअे अङ्के ।
 देऊण एकमङ्कं कुणेहि तेणव्व पञ्चमं पुण्णम् ॥
 तज्जिअ पञ्चममङ्कं पुव्वस्सि एकभावमायण्णे ।
 देऊण एकमधिकं छट्ठं कुण्णेहि परिपुण्णम् ॥
 काऊण एकभावं पञ्चमपन्तिट्ठिआण अङ्काण ।
 तज्जिअ पञ्चदहङ्कं एकं हेऊण कुणुसु मुणिकोट्टम् ॥
 एवं गिरवहिमत्तापत्थारे अङ्करिच्छोली ।
 होइ स्ति तेण कइणा ण कवो अङ्काण वित्थारो ॥
 एवं पञ्चमपन्ति पुण्णं काऊण पढममेकङ्कम् ।
 देऊण याणपन्तिट्ठिएहिं छट्ठिं कुणेहि अङ्केहि ॥
 काऊण एकभावं पञ्चमछट्ठिट्ठिए अङ्कम् ।
 पइकोट्ठं सुरुइवरो चोत्थि पन्ति च कुणउ परिपुण्णम् ॥
 वित्तं भेओ मत्ता वण्णा लहुआ तथा गुरुआ ।
 एदे छप्पन्तिकआ पत्थारा होन्ति वित्थारा ॥
 जत्थ अ हत्थिअरुज्झइ वज्झइ वित्तं च सुत्तसारिच्छम् ।
 तं मत्तामकलिअ दद्दूण अ कोण वज्झए सुरुई ॥
 णट्ठोहिट्ठं जह वा मेरुज्जुअल जहा पडाआ वा ।
 मकलिआ वि तहचिअ कोदूहलमेत्तारिणी भणिआ ॥
 इअ लच्छिणाहकइणा रइए रुइरे पवन्धम्मि ।
 पञ्चअपञ्चअवन्धं पेक्खह छन्दस्स सव्वस्सम् ॥”

अथ तत्रैवमात्रादिनिर्वचनमात्राप्रस्तारेषु कतिनतिजातिसर्वान्धवृत्तादयो भव-
न्तीति प्रथे कृते मात्रामर्शटिका प्रत्युत्तर देयमिति मात्रामर्शटीविरचनप्रसारे लिख्यते—
'या पिङ्गलेन कविना न निबद्धा आत्मनो ग्रन्थे । ता मात्रामर्शटिका लक्ष्मीनाथेन विर-
चिता भणन ॥ तत्र तद्विरचनप्रसारे साधेन द्विपया छन्दसा प्रथमपङ्क्तिसाधनोपाय-
माह—'मात्रासप्तयया कोष्ठं कुरु पङ्क्तिपट्टं प्रस्तारयित्वा । तत्र द्वादशानङ्गान्धारय प्रथ-
मपङ्क्तिं विचारयित्वा ॥ आद्याङ्कं परित्यज्य सर्वपङ्क्तिमध्ये । मो शिष्य, स्वामिमतमाना-
मस्यया पङ्क्तिपट्टं यथा सात्तया कोष्ठं कुरु प्रथमपङ्क्तिं वृत्तपङ्क्तिं यावदित्य ब्रमेण
द्व्यादिज्ञानङ्गान्स्थापय । सर्वांसा पङ्क्तिना मध्ये प्रथमाङ्कं परित्यज्य । अत्रैव च प्रतिभाति सर्वं
कोष्ठेषु प्रथमाङ्कन्यागो न सर्वकोष्ठन्यागपरं किं तु षष्ठ्युपपङ्क्तिप्रथमकोष्ठन्यागपरं इति तत्र
गुरोरभावात् अतश्च सप्रदायात्पञ्चसु कोष्ठेषु प्रथमाङ्कविन्यासोऽवश्यं कर्तव्य एव । अन्यथा
वक्ष्यमाणाङ्कविन्यासमङ्गापत्तेः । एव कृते प्रथमा उक्तपङ्क्तिं मिथ्यतीति । अथ द्वितीया
प्रभेदयति साधयति चरमाधेन—'पूर्वयुगलसदृशानङ्गान्धारय द्वितीयपङ्क्तिं विचारयित्वा ।'
एवमुक्तं भवति—एकद्वित्रिपञ्चाष्टादीञ्चद्विगुणान्यन्यायेन ब्रमतो धारय । एव कृते द्वि-
तीयप्रभेदपङ्क्तिं सिध्यतीति । अथ तृतीया मात्रापङ्क्तिं साधयति—पटमेति । प्रथमपङ्क्तिमि-
ताङ्कद्वितीया पाङ्क गुणय यो योऽङ्को यत्र पतति ततमेव तृतीयपङ्क्तिं भण । एवकृते तृतीया
मात्रापङ्क्तिं सिध्यतीति । द्विपयाउन्दासि । अथ त्रयमात्रा चतुर्थी वर्णपङ्क्तिमुद्बुध युग-
पदेव चतुर्थेयप्रपङ्क्त्यो साधनार्थं तन्मूलभूता प्रथम तावत्पङ्क्तिं साधयति—पटमेति । तत्र
प्रथमे द्वितीयमङ्कं पट्स्वपि पङ्क्तिषु प्रथमकोष्ठन्यागाद्वितीयकोष्ठमेवात्र प्रथम कोष्ठम् ।
अतोऽस्मिन्नेव द्वितीयमङ्कं तदपेक्षया द्वितीयकोष्ठे च पञ्चमाङ्कं इत्वा ततो षाण्णद्विगुणं
दश तद्विगुणं विंशतिश्चेत्येती द्वावङ्का तृतीयचतुर्थयो कोष्ठयोर्दत्त । विन्यसतेत्यर्थः ।
अथ तत्र पञ्चमकोष्ठपूरणप्रकारमाह—काङ्क्षेति । पञ्चमकोष्ठे स्थितानङ्गादीनङ्गाने-
नमाव कृत्वा एकीकृत्य तस्मिन्नेकीकृताङ्के एवमधिगम्य इत्वा ततश्च निष्पन्नेनाष्टविंशता
पूर्वापेक्षया पञ्चम कोष्ठम् पूर्णं कुरु । अत्रत्यषष्ठकोष्ठपूरणप्रकारमाह—तज्जिअ इति ।
पूर्वस्मिन्द्वादधादिवे पञ्चकोष्ठस्थिताङ्के एकीकृत्य सन्नेतस्मिन्पञ्चममङ्कं त्यक्त्वा पुनस्त-
त्रैवमधिगम्य इत्वा पूर्ववज्जातेनैकसप्तत्या षष्ठ कोष्ठं परिपूर्णं कुरु । अथ सप्तमकोष्ठपूरणो-
पायमाह—काङ्क्षेति । पञ्चमपङ्क्तिस्थितानां द्वादशादीनमेकमावर्मस्य कृत्वा तेषु पञ्चदशाङ्क-
न्यक्त्वा ततस्तेष्वपि चैव इत्वा सप्तमकोष्ठं त्रिंशत्तरेण शताङ्केन पूर्णं कुरुष्वेति शेषः ।
अष्टमकोष्ठपूरणप्रकारमाह—द्वादशित्वात्सप्तमपङ्क्तिस्थितानङ्गानेकीकृत्य तेष्वेकचत्वारिंशद-
धिकं (शत) परित्यज्य जानेन पञ्चत्रिंशदधिकेन शतद्वयेनाष्टम कोष्ठं परिपूर्णं कुरु । नवम-
कोष्ठपूरणप्रकारमाह—द्वादशिकाप्रवपङ्क्तिस्थितानङ्गानेकीकृत्य तेषु नवमङ्कं द्वाविंशदङ्कं । ततो
निष्पन्नेन विंशत्यधिकं चतुःशताङ्केन नवमकोष्ठपूरणं कुरु । दशमकोष्ठपूरणप्रकारमाह—
द्वादशिकाप्रवपङ्क्तिस्थितानङ्गानेकीकृत्य तेषु सप्ताङ्गस्युत्तरशतानां द्वाविंशदङ्कं । ततो निष्प-
न्नेन चतुश्चत्वारिंशदधिकं सप्तशताङ्केन दशम कोष्ठं पूरय । एव कृते चतुर्थेयप्रपङ्क्तिगर्भा

पञ्चमी लघुपङ्क्तिः सिध्यतीति संक्षेपः । 'एव निरवधिमात्राप्रस्तारेऽङ्गपरम्परा । भवतीति तेन कविना न कृतोऽङ्गानां विस्तारः ॥ अथ षष्ठगुरुपङ्क्तिपूरणप्रकारमाह—तत्र गुरुस्थानीयं प्रथम कोष्ठकं त्रिंशद्य अग्रिमकोष्ठे प्रथममेकाङ्कं दत्त्वा पञ्चमपङ्क्तिस्थितौ द्वितीयादिभिरङ्केष्यं पङ्क्तिं पूरय । एव कृते षष्ठी गुरुपङ्क्तिः सिध्यतीति । अथोर्वरितचतुर्थवर्णपङ्क्तिपूरणप्रकारमाह—काञ्चनेति । पञ्चमषष्ठपङ्क्तिस्थितानङ्गैकादीनङ्गान्प्रति कोष्ठमेकीकृत्य चतुर्थी पङ्क्तिं पूरय । अत्र षष्ठपङ्क्तावादि कोष्ठेऽङ्गानामावाचतुर्थपङ्क्तिप्रथमकोष्ठे प्रथमाङ्क एव दातव्यः । एव कृते चतुर्थी वर्णपङ्क्तिः सिध्यतीति । अत्र लघुगुरुपङ्क्तिपूरणप्रकारं सर्वाज सुगुप्तं च हरिशंकरः गादाकुलम्बयेनाह—

“पहिलें पोंती लहुदुइ आणहु सोई ले गुरु दुसरे आणहु ।

गुरु दुण्णामौ मत्ता सेख सो लहु दुसरें पिङ्गल लेख ॥

इम परिपाटी लघुगुरु आणहु गुरुलहु जोगि वण्ण पुण जाणहु ।

मत्ताभीतर गुरु हि मिटावहु तेह सों पुणि वण्णह जाणहु ॥”

लघुपङ्क्तेः प्रथमकोष्ठे द्वितीयाङ्कमानयत । अत्र प्रथमपद द्वितीयकोष्ठमेव लक्षयति । यत्स्वपि पङ्क्तिषु प्रथमकोष्ठस्यागादेकाङ्के गणनाभावात् गुरुकोष्ठानुपयोगाच्च । तमेव द्वितीयाङ्कमादाय गुरुपङ्क्तेर्द्वितीयकोष्ठे आनयत । तत्रापि द्वितीयपद तृतीयकोष्ठपरं ज्ञातव्यम् । अत्र गुरोः प्रथमकोष्ठे प्रथमाङ्क एव देयः । द्वितीयाङ्कस्याग्रे संचारितत्वात् । प्रथमकोष्ठे एकगुरुत्वाच्च । अथ लघुपङ्क्तेर्द्वितीयकोष्ठे पूरणप्रकारमाह—गुरुदुण्णेति । गुरुकोष्ठस्थितानङ्गान्द्विगुणीकृत्य तत्समानमात्राकोष्ठस्थितेष्वङ्केषु लोपय । तच्छेषाङ्क लघुद्वितीयकोष्ठेषु लिखेति पिङ्गलो भणितवान् । तत्रथा गुरुपङ्क्तेर्द्वितीयकोष्ठे द्वितीयाङ्कस्तद्विगुणश्चतुर्थाङ्कस्त तत्समानमात्राकोष्ठस्थं नवमाङ्के लोपय । तच्छेषाङ्का दश तान् लघुद्वितीयकोष्ठे लिख । एवमेकगुरुद्वितीयकोष्ठे पञ्चमाङ्कस्तद्विगुण दश तास्तत्समानमात्राकोष्ठस्थे विंशतिरप्ये लोपय । तच्छेषाङ्का दश तान् लघुतृतीयकोष्ठे लिख । अनया परिपाट्या यथेच्छं लघुपङ्क्तिकोष्ठाङ्गान्गुरुपङ्क्तिकोष्ठाङ्गान्वाचय । एव लघुपङ्क्तिं च सपाथोर्वरिता वर्णपङ्क्तिं साधयति—गुरुलघुपङ्क्तिस्थितानङ्गानेकीकृत्य तत्समानवर्णपङ्क्तिकोष्ठकेषु यावदिच्छं लिख । अथ वर्णपङ्क्तिं साधने प्रकारान्तरमाह—मत्ता इति । मात्रापङ्क्तिस्थिताङ्केषु तत्समानगुरुपङ्क्तिस्थितानङ्गान्लोपय । तच्छेषाङ्कैरपि वर्णपङ्क्तिं सिध्यतीति जानीहि । इति गुरुणा गोपितोऽपि मया शिष्यरोधाय विविच्य प्रकाशितः । एव पङ्क्तिपट्क संसाध्य मात्रामर्कटीफलमाह—वित्तमिति । ‘वृत्तं भेदो मात्रा वर्णा लघुमास्तथा गुरुकाः । एते पट्पङ्क्तिभूताः प्रस्तारा भवन्ति विस्ताराः ॥’ मात्रामर्कटीमाहात्म्यमाह—जल्य इति । ‘यत्र च हस्ती अवरुध्यते पथ्यते चित्तं च सूत्रसदृशम् । ता मात्रा मर्कटिका दृष्टा च को न बध्यते सुखि ॥’ को नासक्तो भवतीत्यर्थः । एतत्करणं कौतुकार्थमिव्याह—नदेति । ‘नष्टोद्दिष्टं यथा वा मेरुयुगलं यथा पताना वा । मर्कटिकापि तथैव कुतूहलकारिणी भणिता ॥’ उक्तमुपसहरति—इति । ‘इति

लक्ष्मीनायकविना रचिते रचिरे प्रबन्धेऽस्मिन् । प्रत्ययपञ्चबन्ध पर्यत छन्दस
सर्वस्वम् ॥'

अर्थकाक्षरादिपङ्क्तिशतक्षरपर्यन्त समस्तवर्णप्रस्तारपिण्डीभूतसख्यामाह—

छन्नीसा सत्तसआ तह सत्तारहसहस्ताई ।

याआलीसं लक्खं तेरह कोडी समग्गाई ॥ ४६ ॥

[पाँट्टशति सप्तशतानि तथा सप्तदशसहस्राणि ।

द्विचत्वारिंशल्लक्षाणि त्रयोदश कोटय' समग्गाणि ॥]

‘अङ्गाना वामतो गति’ इति न्यायेन त्रयोदश कोटय द्विचत्वारिंशल्लक्षाणि सप्तदशस
हस्राणि सप्तशतानि पाँट्टशतिश्च । समूर्ध्वनाक्षरादि पाँट्टिशत्यक्षरावधिप्रस्तारस्य पिण्डसख्ये-
त्यर्थः । अङ्गतोऽपि १३४२१७७२६ । ‘एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटय’ क्रमशः ।
अमुदमञ्ज खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्खवस्तस्मात् ॥ जलधिश्चान्य मध्य परार्धमिति दशगुणो
त्तरा माय्या ॥’

अथ ‘पद्य चतुष्पदी तच्च वृत्त जातिरेति द्विधा । वृत्तमक्षरसंख्यात जातिर्मात्राकृता
भवत् ॥’ इति प्रथम मात्राकृता जातिमभिधास्यन्माहूप्रवृत्तीनां जातीनां कलागणनानुद्दे-
शनमेणाह—

होइ गाहू मत्तचऊअण गाहाइ सत्ताअणी ।

तह त्रिग्गाह पलट्टि किज्जइ उग्गाहउ सट्टिकल ॥

गाहणि आ वासट्टि किज्जइ ।

तह वि पलट्टइ सीहिणी वे अग्गल हो सट्टि ।

सत्तरुअअण्णोण्णगणखन्धमत्तचउसट्टि ॥ ४७ ॥

[भवति गाहू मात्राश्चतुष्पञ्चाशद्गाथाया सप्तपञ्चाशत् ।

तथा विगाथा परावृत्त्य क्रियते उद्गाथापि पष्टिकला ॥

गाथिनी च द्वापष्टिः क्रियते ।

तथैव परावर्तते सिहिणी द्व्यधिका भवति पष्टिः ।

सप्तरूपाण्यन्योन्य गणानि स्कन्धके मात्राचतु पष्टि ॥]

चतुष्पञ्चाशन्मात्रा गाहू भवति । गाथाया सप्तपञ्चाशन्मात्रा भवन्ति । तथा विगाथा
परावृत्त्य क्रियते । मात्रा पर सप्तपञ्चाशदेव । उद्गाथापि पष्टिकला । गाथिन्याश्च द्वापष्टि-
कला । तथैव परावर्तते सिहिणी । मात्रा द्वापष्टिरेव । तानि सप्तरूपाणि अन्योन्य चतुर्मा-
त्रगणानि भवान्त । स्कन्धके चतुर्मात्रा भवन्ति । अत्र सर्वत्र सार्धमस्यगणा स्क-
न्धके त्वथै गणा । रद्दा छन्द ॥

अथ गाहू छन्दः—

पुव्वद्धे उत्तद्धे सत्तग्गल मत्तवीसाई ।

छट्ठमगण पअमज्जे गाहू मेरुव्व जुअलाई ॥ ४८ ॥

[पूर्वार्धे उत्तरार्धे सप्ताधिका मात्राविंशतिः ।

षष्ठो गणः पदमध्ये गाहू मेरु(रेव) युगले ॥]

पदमध्ये दलद्वयमध्ये मेरुयुगल भवति । दलद्वयेऽपि षष्ठो गण एकलध्वारमको भव-
तीत्यर्थः । मेरुरिति लघोर्नाम । एतादृश गाहूछन्दो भवति । इदमप्येतसोदाहरणम् ।
तथा च वाणीभूषणे—‘गाथोत्तरदलतुल्य पूर्वदल भवति यदि बाले । तामिह फणिपत्तिमणि-
तामुपगीतिं वर्णयन्ति बुधाः ॥’ उट्टवणिका यथा—SS, SII, SS, SII, SS, I,
SS, S, II SS, III, SS, SII, SS, I, SS, S,

गाहूमुदाहरति—जहा—(यथा)

‘चन्दो चन्दणहारो ताव अ रूअं पआसन्ति ।

चण्डेसरवरकित्ती जाव अ अण्णं ण दंसेइ ॥

[चन्द्रश्चन्दनहारस्तावच्च रूपं प्रकाशयन्ति ।

चण्डेश्वरवरकीर्तिर्यावच्चात्मानं न दर्शयति ॥]

चन्द्रश्चन्दनहार एते तावदेव रूप स्वात्मनः श्रुत्याभिमानेन प्रकाशयन्ति चण्डेश्वरस्य
राज्ञः कीर्तिर्यावदात्मानं न दर्शयति । ततोऽप्येतस्य कीर्तिरत्यन्तधनलेत्यर्थः । गाहू नि-
वृत्ता । अथ गाथा छन्दः—

पढमं चारहमत्ता बीए अट्टार हांहिं संजुत्ता ।

जह पढमं तह तीअं दहपयविट्ठसिआ गाहा ॥ ४९ ॥

[प्रथमं द्वादशमात्रा द्वितीयेऽष्टादश भवन्ति संयुक्ताः ।

यथा प्रथमं तथा तृतीये दशपञ्चविभूषिता गाथा ॥]

पद्याः प्रथमे चरणे द्वादश मात्रास्तथा द्वितीयेऽष्टादशभिः संयुक्ता भवन्ति । यथा
प्रथम तथा तृतीय द्वादशमात्रम् । या चतुर्थे चरणे पञ्चदशभिर्मात्राभिर्भूषिता भवति सा
गाथेत्यर्थः । भूषणेऽपि—‘आदिचतुर्थे द्वादश दशाष्टमात्रा तृतीयचरणे च । तुर्थे पञ्चदश
स्युर्गोथेय पिहलेनोक्ता ॥’ प्राकृते गाथा सस्कृते आयेति नामभेदः । इदमप्युदाहरणम् ।

गाथामुदाहरति—जहा

जेण विणा ण जिविज्जइ अणुणिज्जइ सो कआचराहो वि ।

पत्ते वि णअरडाहे भण कस्स ण चहहो अग्गी ॥

[येन विना न जीव्यतेऽनुनीयते स कृतापराधोऽपि ।

प्राप्तेऽपि नगरदाहे भण कस्य न वह्मोऽग्निः ॥]

कस्याश्चित्कलहान्तरितायाः सखीं प्रति वचनम् । येन विना न जीव्यते स कृतापरा-
धोऽप्यनुनीयते । उक्तमर्थमर्थान्तरेण दृढीकर्तुमाह—प्राप्तेऽपि नगरदाहे भण कस्य न
वह्मोऽग्निः । अपि तु सर्वस्य । उट्टवणिका यथा—SII, SII, SII, IIS, ISI, SS, S II
SS, III, SS, IIS, I, SS, S,

अथ गाथायां गणनियममाह—

सत्तगणा दीहन्ता जो णलह छट्ट णेह जो विसमे ।

तह गाहे विभभद्वे छट्टं लहुअं विआणेहु ॥ ५० ॥

[सत्तगणा दीर्घान्ता जो नलघू पष्टे नेह जो विपमे ।

तथा गाथा द्वितीयार्धे पष्टं लघुकं विजानीत ॥]

अत्र चतुष्कलाः सत्त गणा दीर्घान्ता गुर्वन्ता इत्यर्थः । अत्र पष्टो गणो जगणो भवति
नगणलघू वा भवत इति नियमः । इह विपमे स्थाने प्रथमतोतीयपञ्चमसप्तमस्थाने जगणो न
भवति । तथा गाथाया द्वितीयेऽर्धेऽपि पष्ट गणमेकलघ्व्वात्मकं विजानीत । भूयणेऽपि—
'सत्तगणाः मदीर्घाः सदीर्घा जगणो द्विजो(IIII)ऽथवा भवति । पष्टं लघूत्तदले विपमे
जगणो न गाथायाः ॥' गाथा छन्दः ॥

सर्वगाथासु सामान्यलक्षणमाह—

सव्याए गाहाए सत्ताधण्णाइ होन्ति मत्ताइं ।

पुञ्चदम्मि अ तीसा सत्ताइसा परदम्मि ॥ ५१ ॥

[सर्वस्या गाथाया सप्तपञ्चाशद्वन्ति मात्राः ।

पूर्वार्धे च त्रिंशत्सप्तविंशति परार्धे ॥]

सर्वस्या गाथायाः सप्तपञ्चाशन्मात्रा भवन्ति । तत्र विभक्तः—पूर्वार्धे त्रिंशत् सप्तविंश-
तिमात्राः परार्धे च । गाथा छन्दः ॥

अथ गाथायाः सप्तविंशतिभेदेषु लक्ष्मीनाम्नामाया गाथामुपलक्षयति—

मत्ताइसा हाग सहा जस्मम्मि तिणिण भेहाइं ।

मा गाहाणं गाहा आभा तीसकम्भग लच्छी ॥ ५२ ॥

[सप्तविंशतिगुरवः श्लाघ्या यस्यां तिस्रो रेखाः ।

मा गाथानां गाथा आया त्रिंशदक्षरा लक्ष्मीः ॥]

दश मात्रायां सप्तविंशति गुरवः श्लाघ्यास्त्रिंशद रेखास्तत्रो लक्षः । पूर्वार्धे पञ्चत्रय-

णरेखाद्वयमुत्तरार्धे च षष्ठलघ्वात्मकरेखामात्र मिलित्वा रेखात्रय यस्या सा गायाना मध्ये
आद्या त्रिंशदक्षरा सप्तविंशतिगुरुकरघुत्रयवती लक्ष्मीनामधेया भवति । गाथा छन्द ॥

अथ तत्प्रशस्तापुर सर भेदानयनप्रकारमाह—

तीसकखराहिँ लच्छी सव्वे वन्दन्ति होइ विक्खाआ ।

हासइ एक एक वण्ण ता कुणह णामाइ ॥ ५३ ॥

[त्रिंशदक्षरा लक्ष्मीं सर्वे वन्दन्ते भवति विख्याता ।

हसत्येकैको वर्णस्तदा कुरुत नामानि ॥]

त्रिंशदक्षरा लक्ष्मीं गाथा सर्वे कविपण्तिता वन्दन्ते । अभिवादनपूर्व स्तुवतीत्यर्थ ।
अत्र यदा एक-को वर्णो हसति न्यूनत्व प्राप्नोति तदा एष गृह्य गच्छतस्तदा सप्तविंशति
नामानि कुरुत । गाथा छन्द ॥

अथाद्या लक्ष्मीमुपलक्षयनिव गाथाभ्या नामा-यदिशति—

लच्छी ऋद्री बुडी लज्जा रिज्जा खमा अ देही अ ।

गौरी धौई चुण्णा छाआ कन्ती महामाई ॥ ५४ ॥

किस्ती सिद्धी माणी रामा गौही विसा अ वासीआ ।

सोहा हरिणी चक्का सारसि कुररी सिंही अ हसीआ ॥ ५५ ॥

[लक्ष्मी ऋद्विबुद्धिर्लज्जा विद्या क्षमा च देही च ।

गौरी धौत्री चुर्णा छाया कातिर्महामाया ॥

कीर्ति सिद्धिर्गोमिनी रामा गाहिनी विश्वा च वासिता ।

शोभा हरिणी चक्री सारसी कुररी सिंही च हसिका ॥]

अत्र प्रथमा गाथा सप्तावशतिगुरुकरखात्रयवती त्रिंशदक्षरा लक्ष्मी एकगुरुह्रासन लघु
द्वयवृक्षा गायया सप्तविंशतिभेदा स्फुटीकृत्य प्रदर्शयते—यथा—१७ गुरु ३ लघु
३० अक्षर लक्ष्मी । २६ गुरु ५ लघु ३१ अक्षर ऋद्धि । २५ गुरु ७ लघु ३०
अक्षर बुद्धि । २४ गुरु ६ लघु ३३ अक्षर लज्जा । २३ गुरु ११ लघु ३४ अ
क्षर विद्या । २३ गुरु १३ लघु ३५ अक्षर क्षमा । २१ गुरु १५ लघु ३६ अक्षर
देही । २० गुरु १७ लघु ३७ अक्षर गौरी । १९ गुरु १९ लघु ३८ अक्षर धौत्री ।
१८ गुरु २१ लघु ३९ अक्षर चुर्णा । १७ गुरु २३ लघु ४० अक्षर छाया । १६
गुरु २१ लघु ४१ अक्षर काति । १७ गुरु २७ लघु ४२ अक्षर महामाया ।
१४ गुरु २९ लघु ४३ अक्षर कीर्ति । १३ गुरु ३१ लघु ४४ अक्षर सिद्धि ।

१ 'राई रवि' २ 'गाहिणी वीमा रवि' ३ 'सीही हसीआ' रवि ४ 'गात्रि'
रवि ५ 'मनोरमा' रवि ०

१२ गुरु. ३३ लघु. ४५ अक्षर. मानिनी । ११ गुरु. ३५ लघु. ४६ अक्षर. रामा ।
 १० गुरु. ३७ लघु. ४७ अक्षर. गाहिनी । ९ गुरु. ३९ लघु. ४८ अक्षर. विश्वा । ८
 गुरु. ४१ लघु. ४९ अक्षर. वासिता । ७ गुरु. ४३ लघु. ५० अक्षर. शोभा । ६ गुरु.
 ४५ लघु. ५१ अक्षर. हरिणी । ५ गुरु. ४७ लघु. ५२ अक्षर. चक्री । ४ गुरु. ४९
 लघु. ५३ अक्षर. सारसी । ३ गुरु. ५१ लघु. ५४ अक्षर. कुरी । २ गुरु. ५३ लघु.
 ५५ अक्षर. मिही । १ गुरु. ५५ लघु. ५६ अक्षर. हंसी । एते सप्तविंशतिभेदाः । ए-
 तस्मादुदाहरणानि मत्कृतोदाहरणमन्त्रयो क्रमेण द्रष्टव्यानि ॥

अथ गाथापाठप्रारम्भमुपदिशति—

पट्टमं धीं हंसपदं श्रीं सिंहस्य विक्रमं जाभा ।

तीणं गजवरलुलिभं अहिवरलुलिभं चउत्थणं गाहा ॥ ५६ ॥

[प्रथममिव हंसपदं द्वितीये सिंहस्य विक्रमो यादव् ।

तृतीये गजवरलुलितमहिवरलुलितं चतुर्थके गाथायाः ॥]

प्रथमं द्वादशमात्रं चरणं ह्रस्वपदवन्मन्थरं यथा स्यात्तथा पठ्यते । अथवा 'पट्टमं धीं'
 इति वक्षितपाठः । तत्र प्रथमाहिं ह्रस्वगमनवत्पठेदित्यर्थः । द्वितीयचरणे सिंहविक्रमो यादव्
 तादृक् पठ्यते । तृतीयचरणे गजवरस्य लुलितं यथा गतिविशेषो भवति तथा पठ्यते । च-
 तुर्थेऽचरणेऽहिवरस्य लुलितं गतिविशेषो यथा भवति तथा पठ्यते । गाथा स्रन्दः ॥

अथ गणभेदेन गाथायाः सावस्थामेदं दोषमाह—

गच्छे जे कुलर्मन्ती वेणाभक्केहि होइ संगहिणी ।

णाभक्कीणां गण्डा वेसा बहुणाभआ होइ ॥ ५७ ॥

[एकेन जेन कुलमन्ती द्वाम्या नायकाभ्यां स्वयंप्राहिणी ।

नायकहीना गण्डा वेसा बहुनायका भवति ॥]

एकेन जेन गणनेन गाथा कुर्वन्ता भवति । जगणस्य नायकरूपसंयत्तादिनि भावः । द्वाम्या
 नायकाभ्यां जगणाभ्यां स्वयंप्राहिना सुखप्राप्ता भवति । नायकहीना गण्डा भवति । बहु-
 नायका गाथा वेसा भवति । द्वितीयार्थः स्पष्टः । गाथा स्रन्दः ॥

अथ लघुसंख्याभेदेन गाथायां वर्णभेदमाह—

नेरहलहुआ विणी पआईमेहि गतिणी भणिआ ।

मत्तार्हसा वेमी मेसा मा सुदिणी होइ ॥ ५८ ॥

१. 'वि' रवि०. २. 'अहिलुडिअणउण्ण' रवि०. ३. 'मिहिरिमवहुतं प-
 ण्णने' रवि०. ४. 'गजवरलुलिभं सन्तलं पठ्यते' रवि०. ५. 'चतुर्थमहिदुलितम् ।
 यथा सर्पाणां शेषे नावत्यं तथागमाने यदन्तं पठ्यन् इत्यर्थः' रवि०. ६. 'वन्ती' रवि०.
 ७. 'ममहिणी' रवि०.

[त्रयोदशलघुका विप्रा एकविंशतिभिः क्षत्रिया भणिता ।

सप्तविंशतिभिर्वेद्या शेषा सा शूद्रा भवति ॥]

त्रयोदशवर्णा लघुका यस्यां सा तदवधिका विप्रा । ब्राह्मणी भवतीत्यर्थः । एकविंशति-
भिर्लघुकैः क्षत्रिया भणिता । सप्तविंशतिभिर्लघुकैर्गाथा वैद्या भवति । शेषा तु उनविश-
दाभ्य शेषैर्लघुकैः शूद्रा भवति । गाथा छन्दः ।

विषमस्थानदत्तजगणाया गाथाया दोषमाह—

जा पदम तीअ पञ्चम सत्तमठ्ठाणे ण होइ गुरुमज्झा ।

गुण्वणिण गुणरहिआ गाहा दोसं पआसेइ ॥ ५९ ॥

[या प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमस्थाने ननु भवति गुरुमध्या ।

गुर्विणीव गुणरहिता गाथा दोषं प्रकाशयति ॥]

या गाथा प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमस्थाने ननु गुरुमध्या जगण्युक्ता भवति गुर्विणीव गुण-
रहिता सरलकायक्षिमा सा गाथा दोष प्रकाशयति । अतो विषमस्थानस्थनायका सा न
कर्तव्येत्यर्थः । गाथा छन्दः ॥ गाथा निवृत्ता ।

विग्गाहा छन्दः—

विग्गाहापदमदले सत्ताईसाई मत्ताई ।

पच्छिमदले ण तीसा इं अं जं पिङ्गलेण णाएण ॥ ६० ॥

[विगाथाप्रथमदले सप्तविंशतिर्मात्राः ।

पश्चिमदले ननु त्रिंशदिति जल्पितं पिङ्गलेन नागेन ॥]

विगाथायाः पूर्वां सप्तविंशतिर्मात्रा भवन्ति । चरमदले उत्तरार्धे ननु त्रिंशन्मात्रा
भवन्तीति जल्पितं पिङ्गलेन नागेन । गाथादलवैपरीत्येन विगाथा भवतीत्यर्थः । इदमप्यु-
दाहरणम् । भूषणे तु—‘गाथा द्वितीयतुर्यौ पादौ भवतस्तु विपरीतौ । सेय भवति विगाथा
फणिनायकपिङ्गलेन सप्रोक्ता ॥’ इति ॥

विगाथामुदाहरति जहा—

परिहर माणिणि माणं पेक्खहि कुसुमाई णीवस्स ।

तुम्ह कए खरहिअओ गेह्णइ गुडिआधणुंअ किर कामो ॥

[परिहर मानिनि मानं प्रेक्षस्व कुसुमानि नीपस्य ।

युष्मत्कृते खरद्दयो गृह्णाति गुटिकाधनुः किल कामः ॥]

मानवर्ती नायिका प्रति धृष्टस्य नायकस्य वचनम् । यथा हे मानिनि, मानं परिहर
त्यज । प्रेक्षस्व नीपस्य कदम्बस्य कुसुमानि । युष्मत्कृते खरद्दयोऽयन्त कठोराशयः

कामोऽस्मिन्यर्थासमये शेषपुष्पाणाममावात्किल मुटिकाधनुर्गृह्णाति । अतस्त्यजेन मान-
मिति भावः । अथ वा तादृशीं कान्तकृतानुनयमपृह्वतां नायिका प्रति दूयुक्तिः ॥ उटव-
णिका यथा—॥॥, ५॥, ५५, ५॥, ॥५, १, ५५, ५ ॥ ५॥, ५॥, ॥५, ५॥, ॥५, ५॥,
॥५, ५, विगाढा निवृत्ता ॥

अधोद्वारा छन्दः—

पुञ्चदे उत्तदे मत्ता तीसन्ति सुभअ संभणिआ ।

सो उगगाहो वुत्तो पिङ्गलकइदिट्ठ सट्ठिमत्तङ्गा ॥ ६१ ॥

[पूर्वार्धे उत्तरार्धे मात्रास्त्रिंशत्सुभग संभणिताः ।

सा उद्गाथा वृत्ता पिङ्गलकविट्ठटा पट्टिमात्राङ्गा ॥]

पूर्वार्धे उत्तरार्धे च यत्र मात्रास्त्रिंशत्सम्यग्भणिताः । सुभगेति मात्राविशेषणम् । सा
पिङ्गलकविट्ठटा पट्टिमात्राङ्गा कलापट्टिशीरा उद्गाथा वृत्ता । अत्र सर्वत्रावद्वद्भाषाया
लिङ्गव्यत्यय प्रातिपदिकनिर्देशो वा न दोषाधारक इति गुरुवः । इदमप्युदाहरणम् । इय-
मेव प्रन्यान्तरे आर्यागीतिरित्युच्यते । भूषणे तु—‘गाथा द्वितीयतुयांवदादशमात्ररी म-
दतः । मात्रापट्टिशीरा प्रोक्ता सा गीतिरिह हि फणिपतिना ॥’

उद्गाथामुदाहरति—जहा—

‘सोऊण जस्स णामं अंसू णअणाई सुमुहि रुन्धन्ति ।

भण वीरचेइवइणो पेच्छामि मुहं कहं जहिच्छं से ॥’

[श्रुत्वा यस्य नाम अश्रूणि नयने सुमुखि रुन्धन्ति ।

भण वीरचेदिपतेः प्रेक्षिष्यामि मुखं कथं यथेच्छं तस्य ॥]

चेदिपतावनुरक्ता फाचिइशंनोत्तल्लिफाकुला कुलवधूरा निजमसीमाह—यथामप्र-
वणेनापि सार्विकभावाविर्भावदधुपातस्तद्वदनदर्शनमतिदूरापास्तमित्युत्कलिफाकुलाह वी-
रस्य चेदिपतेः यथ मुखं प्रेक्षिष्यामीति सामुक्तायाच.(?) । उद्गाथिका यथा—५५, ५॥,
५५, ५५, ॥५, ॥॥, ५५, ५ ॥ ॥५, ५॥, ॥५, ५५, ॥५, ५५, ५५, ५, उद्गाथा
निवृत्ता ॥

अथ गाहिनीसिंहिनी—

पुञ्चद तीममत्ता पिङ्गल पभणेइ मुदिणि सुणेहि ।

उत्तदे यत्तीमा गाहिणि विवरीअ सिंहिणी भणु सयम् ॥६२॥

[पूर्वार्धे त्रिंशन्मात्राः पिङ्गलः प्रमणति मुग्धे नृणु ।

उत्तरार्धे द्वात्रिंशद्गाहिनी विपरीतां सिंहिनीं भणु सयम् ॥]

यत्र पूर्वार्धे प्रथमदले त्रिशन्मात्रा भवन्ति उत्तरार्धे चरमदले द्वात्रिंशन्मात्राः संभूय द्वापष्टिर्यत्र भवन्ति पिङ्गलः प्रमणति मुग्धे शृणु सा गाहिनी छन्दः । तद्विपरीतां सि-
हिनीं सत्यं भण । कथयेत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे द्वात्रिंशन्मात्रा उत्तरार्धे च त्रिशन्मात्रा इति
विपर्ययार्थः । वाणीमूषणेऽपि—‘यदि गायतुर्यपदं त्रिशतिमात्रं च गायिनी भवति । फ-
णिपतिपिङ्गलमणितं तद्विपरीतं ॥ सिहिनीवृत्तं स्यात् ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

गायिनीमुदाहरति—जहा—

‘मुञ्चहि सुन्दरि पाभं अप्पहि हसिऊण सुमुखि खग्नं मे ।
कप्पिअ मेच्छशरीरं पेच्छइ वअणाइ तुझ धुअ हम्मीरो ॥’

[मुञ्च सुन्दरि पादमर्पय हसित्वा सुमुखि खङ्गं मे ।

कल्पयित्वा म्लेच्छशरीरं प्रेक्षते वदनानि युष्माकं ध्रुवं हम्मीरः ॥]

संप्रामयात्रायां चरणपतितां पत्नीं प्रति हम्मीरवचनम्—मुञ्च सुन्दरि पादम् । विप्र-
मा कुर्वित्यर्थः । हे सुमुखि, अर्पय हसित्वा मम खङ्गम् । खङ्गप्रदणानन्तरं प्रतिजानीते—
कल्पयित्वा छेदयित्वा म्लेच्छशरीरं प्रेक्षते वदनानि युष्माकं ध्रुवं हम्मीरः । अनिरुक्तम्ले-
च्छशरीरो भवन्मुखं नावलोकयितुं सहिष्य इति भावः ॥

सिहिनीमुदाहरति—जहा—

‘वरिसइ कणअह विट्ठि तप्पइ भुअणे दिआणिसं जग्गन्तो ।

णीसङ्क साहसङ्को णिन्दइ इन्दे अ सूरविम्भं अ ॥’

[वर्षति कनकाय वृष्टिं तपति भुवनानि दिवानिशं जाग्रत् ।

निःशङ्क साहसाङ्को निन्दतीन्द्रं च सूर्यबिम्बं च ॥]

कथितकविश्रुतमादित्यं स्तीति । अयमर्थः—अयं कनकाय वृष्टिं वर्षति, इन्द्रस्तावज-
लवृष्टिं वर्षति । असी भुवनानि तपति, सूर्यबिम्बं भुवनं तपति । इन्द्रः सूर्यो वा दिवसे
जागति, अयं तु दिवानिशं जाग्रदेवावतिष्ठत इत्यर्थः । उदवणिक्ता उभयोर्यथा—SII, SII,
SS, SII, IIS, III, SS, S II SII, SII, SS, SII, IIS, ISII SS, S, II III, III
SS, SII, IIS, ISI, SS, SS II SS, S II SS, SII, ISI, SS, S, II, गायिनीसिहिनी
निवृत्ते ॥

अथ स्कन्धकं छन्दः—

चउमत्ता अट्टगणा पुज्वद्धे उत्तद होइ समरुभा ।

सो रत्नधभा विभाणट्ट पिङ्गल पमणेइ मुद्धि बहुसंभेभा ॥ ६३ ॥

[चतुर्मात्रिका अष्टौ गणाः पूर्वार्धे उत्तरार्धे भवन्ति समरुभाः ।

तं स्कन्धकं जानीहि पिङ्गलः प्रमणति मुग्धे बहुसंभेदम् ॥]

चतुर्मात्रिका गणा अथौ भवन्ति पूर्वार्धे उत्तरार्धे च समरूपाः । दलद्वयेऽपि मिलित्वा चतुःषष्टिमात्रकशरीरं स्कन्धकं विजानीत । पिङ्गलः प्रमणति मुग्धे । बहुसभेदमष्टाविंश-
तिप्रभेदमित्यर्थः । भूषणेऽपि—‘स्कन्धकमपि तत्कथितं यत्र चतुष्कलगणाष्टकेनार्धं
स्यात् । तत्तुल्यमग्रिमदल भवति चतुःषष्टिमात्रकशरीरमिदम् ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

स्कन्धकमुदाहरति—जहा—

‘अं अं आणेइ गिरिं रहरहचक्रपरिघट्टणसहं हणुआ ।

तं तं लीलाइ णलो वामकरत्थं हिअं रपइ समुदे ॥’

[यं यमानयति गिरिं रविरयचक्रपरिघट्टनसहं हनूमान् ।

तं तं लीलया नलो वामकरस्ताम्भितं रचयति समुद्रे ॥]

उद्वणिका यथा—SS, SS, ॥S, ॥॥, S॥, ॥S, ॥S, ॥S ॥ SS, SS, ॥S,
S॥, SS, ॥S, S॥, SS ॥

अथ स्कन्धकस्य व्याप्यव्यापकमावेन सर्वगुरुकृतस्यैकगुरुद्वारे [लघु]द्वयश्च वाया-
विंशतिभेदाः । तानुद्दिशति—

णन्दउभइउसेससारङ्गसिचयम्भवारणवरुण ।

णीलुमअणतालङ्कसेहरसरुगअणुसरहुविमहरवीर ॥

णअरुणरुसिद्धणेहलु ।

मअगलुभोलउसुद्धसगिनुम्भकलसससि जाण ।

सरहसेसससरु गुणहु अट्टाइस खन्धाण ॥ ६४ ॥

[नन्दभद्रशेषसारङ्गशिवब्रह्मवारणवरुणाः ।

नीलमदनतालाङ्कशेखरशरगगनशरमविमतिक्षीराणि ।

नगरनरस्निग्धस्नेहाः ।

मदकलभूपालशुद्धसरित्कुम्भकलशशशिनो जानीहि ।

शरमशेषशशधराः जानीत अष्टाविंशतिस्कन्धकाः ॥]

दे शिवाः, शैवशेषशशधराः प्राकृतकवयः । गुणहु जानीत । अष्टाविंशतिस्कन्धका
इति । यथा—३० गुरु. ४ लघु. ३४ अक्षर. नन्दः । २९ गुरु. ६ लघु. ३५ अक्षर.
भद्रः । २८ गुरु. ९ लघु. ३६ अक्षर. शेषः । २७ गुरु. १० लघु. ३७ अक्षर. सा-
रहः । २६ गुरु. १२ लघु. ३८ अक्षर. शिवः । २५ गुरु. १४ लघु. ३९ अक्षर.
ब्रह्मा । २४ गुरु. १६ लघु. ४० अक्षर. वारण । २३ गुरु. १८ लघु. ४१ अक्षर. व-

रुण । २२ गुरु २० लघु ४२ अक्षर नील । २१ गुरु २२ लघु ४३ अक्षर मदन ।
 २० गुरु २४ लघु ४४ अक्षर ताताङ्क । १९ गुरु २६ लघु ४५ अक्षर शेखर ।
 १८ गुरु २८ लघु ४६ अक्षर शर । १७ गुरु ३० लघु ४७ अक्षर गगनम् ।
 १६ गुरु ३२ लघु ४८ अक्षर शरम् । १५ गुरु ३४ लघु ४९ अक्षर विमति ।
 १४ गुरु ३६ लघु ५० अक्षर क्षीरम् । १३ गुरु ३८ लघु ५१ अक्षर नगरम् ।
 १२ गुरु ४० लघु ५२ अक्षर नर । ११ गुरु ४२ लघु ५३ अक्षर लिग्ध । १०
 गुरु ४४ लघु ५४ अक्षर स्नेह । ९ गुरु ४६ लघु ५५ अक्षर मृदकल । ८ गुरु
 ४८ लघु ५६ अक्षर मृपाल । ७ गुरु ५० लघु ५७ अक्षर हृद्द । ६ गुरु ५२
 लघु ५८ अक्षर सरित् । ५ गुरु ५४ लघु ५९ अक्षर कुम्भ । ४ गुरु ५६ लघु
 ६० अक्षर कलश । ३ गुरु ५८ लघु ६१ अक्षर शशी । एतदष्टाविंशतिभेदा ।
 एषामुदाहरणान्युदाहरणमज्ञर्यो द्रष्टव्यानि । तालङ्किनी छन्द ॥

अष्टाविंशतिभेदानयनप्रकारमाह—

चौलघु कथं वि पसरजहिं सो सहि नन्दहु जाण ।

गुरु दुट्टइ वि वि लहु वढइ त तं णाम विआण ॥ ६५ ॥

[चतुर्लघव कुत्रापि प्रसरन्ति त सखि नन्द जानीहि ।

गुरुर्हसति द्वौ द्वौ लघू वृद्धिं प्राप्तुस्तत्तन्नाम विजानीहि ॥]

अयमर्थ — चतुर्लघुत्वात्मके स्वधने त्रिशङ्कुरन्धत्वारो लघवस्तदा नन्द । एव
 मन्युऽपि ज्ञया । पष्ठे जगणसावश्यत्वाच्चत्वारो लघव इत्युक्तम् । दोहा छन्द ॥

अथाथ नन्दमुदाहरति—

‘चन्दा कुन्दा कासा हारा हीरा तिलोअणा कैलासा ।

जेत्ता जेत्ता सेत्ता तेत्ता कासीस जिण्णिआ ते रिस्ती ॥’

[चन्द्र कुन्द काशी हारो हीरखिलोचन कैलास ।

यावदावच्छेत्तानि तावत्काशीस जितानि तव कीर्त्या ॥

कश्चित्कवी राजानं दिवोदासं स्तौति—यथा—चन्द्र कुन्द काश हार हीर तिलो-
 चन शिव कैलास यावदावच्छेत्तानि तावद्दे काशीस, त कीर्त्या जितानि । तदपक्षया ते
 कीर्तिधन्येत्यर्थः । उट्टवणिता यथा—SS, SS, SS, SS, SS, ISI, SS SS ॥
 SS, SS, SS, SS, SS, ISI, SS, SS, इति गायत्र्यप्रकरणम् ॥

१ ‘तालङ्क’ रवि० २ ‘क्षीरनगरम्’ रवि० ३ ‘स्नेह’ रवि० ४ ‘मदगण’ रवि०
 ५ ‘भाल’ रवि० ६ ‘हृद्दसरित्’ रवि० ७ ‘पुन्यति लघुद्वयं कथं तथा तथा नामानि
 जानीत ।’ रवि० ८ ‘ग’ रवि० ९ ‘जि’ रवि०

अथ दोहा छन्द —

तेरह मत्ता पढम पअ पुण एआरह देह ।

पुण तेरह एआरहह दोहालक्ष्ण पह ॥ ६६ ॥

[त्रयोदश मात्राः प्रथमे पादे पुनरेकादश दत्थ ।

पुनस्त्रयोदशैकादश दोहालक्षणमेतत् ॥]

त्रयोदश मात्रा प्रथमचरणे पुनर्द्वितीयचरणे एकादश पुनस्तृतीयचरणे त्रयोदश पुन-
श्चतुर्थचरणे एकादशैव । द्विपयालक्षणमेतत् ॥

द्विपयामुदाहरति—

‘सुरभरु सुरही परसमणि णहि वीरेससमाण ।

ओ वकल ओ कठिणत्तणु ओ पसु ओ पासाण ॥’

[सुरतरः सुरभिः स्पर्शमणिर्नहि वीरेशसमानः ।

अथ वल्कलोऽथ कठिनतनुरथ पशुरथ पाषाणः ॥]

पश्चित्तविर्विधिरस्तीति—सुरतरः कल्पद्रुमः, सुरभिः कामधेनुः, स्पर्शमणिश्च, एते
त्रयोऽपि नहि वीरेश्वरसमानाः । एतेषु कल्पतरुर्वल्कलमथ, ओ अथ च कठिनतनु
पाशमथत्वात्, कामधेनु पशु विधेनरहिता, स्पर्शमणि पाषाणो जड एवेति । अथ च
मृदुहृदयो विवेचनं मुनी विलक्षणम्वमान ॥

उद्वर्गिमानरूपे दृष्टव्या । तथा द्विपयायास्त्रयोविंशतिभेदानेनैव गुरदासेन लघुद्वय-
पृष्ठाद्—

भमरु भामरु सरहु सेवाणु,

मण्डूअ मण्डु करहु,

णरु मआलु मैभगलु पओहरु,

चलु वाणरु तिण्णिअलु,

कच्छ मच्छ सहूल अहिर,

वग्घ तिराडउ सुणह तह

उन्दुरु सण्णपमाण,

गुरु रुदुह ये लहु वदइ

तं तं णाम त्तिआण ॥ ६७ ॥

[भ्रमरो भ्रामरः शरमः श्येनः,
 मण्डूको मर्कटः करमः,
 नरो मरालो मदकलः पयोधरः,
 चलो वानरस्त्रिकलः,
 कच्छपो मत्स्यः शार्दूलोऽहिवरः,
 व्याघ्रो बिडालः शुनकस्तथा
 उन्दुरः सर्पप्रमाणः,
 गुरुस्तुव्यति द्वे लघू वर्धते
 तत्तन्नाम विजानीत ॥]

इति त्रयोविंशतिभेदाः । रङ्गा छन्दः ॥

त्रयोविंशतिभेदानयनप्रकारमाह—

छव्विसु अक्खर भमरहो गुरु वाइस लघु चारि ।

गुरु दृट्ठि ये लहु वट्ठि तं तं नाम विआरि ॥ ६८ ॥

[पङ्क्तिशाल्यक्षरो भ्रमरो गुरवो द्वाविंशतिर्लघवश्चत्वारः ।

गुरुस्तुव्यति द्वौ लघू वर्धते तत्तन्नाम विचारय ॥]

ते यथा—२२ गु. ४ ल. २६ अ. भ्रमरः । २१ गु. ६ ल. २७ अ. भ्रामरः । २० गु. ८ ल. २८ अ. शरमः । १९ गु. १० ल. २९ अ. श्येनः । १८ गु. १२ ल. ३० अ. मण्डूकः । १७ गु. १४ ल. ३१ अ. मर्कटः । १६ गु. १६ ल. ३२ अ. करमः । १५ गु. १८ ल. ३३ अ. नरः । १४ गु. २० ल. ३४ अ. मरालः । १३ गु. २२ ल. ३५ अ. मदकलः । १२ गु. २४ ल. ३६ अ. पयोधरः । ११ गु. २६ ल. ३७ अ. चलो । १० गु. २८ ल. ३८ अ. वानरः । ९ गु. ३० ल. ३९ अ. त्रिकलः । ८ गु. ३२ ल. ४० अ. कच्छपः । ७ गु. ३४ ल. ४१ अ. मत्स्यः । ६ गु. ३६ ल. ४२ अ. शार्दूलः । ५ गु. ३८ ल. ४३ अ. अहिवरः । ४ गु. ४० ल. ४४ अ. व्याघ्रः । ३ गु. ४२ ल. ४५ अ. बिडालः । २ गु. ४४ ल. ४६ अ. शुनकः । १ गु. ४६ ल. ४७ अ. उन्दुरः । ० गु. ४८ ल. ४८ अ. सर्वलघुः सर्पः । एते त्रयोविंशतिभेदाः । एतेषामुदाहरणान्युदाहरणमज्जर्या द्रष्टव्यानि । दोहा छन्दः ॥

अथ भ्रमरं प्रथममुदाहरति—जहा (यथा)—

‘जा अद्धे पव्वइ सीसे गङ्गा जांसु ।

जो देवैणं चल्लहो वन्दे पाअं तामु ॥’

१. रङ्गाछन्दोलक्षणं त्वमे व्यक्तमेव. २. ‘नामु’ रवि०; ‘वसति’ इति तच्छाया. ३. ‘नेआण’ रवि०; ‘लोकाणा’ इति तच्छाया.

[यस्यार्धाङ्गे पार्वती शीर्षे गङ्गा यस्य ।

यो देवानां बलमो वन्दे पादं तस्य ॥]

अथ लघुसप्त्यामेदेन द्विपथाया वर्णमेदमाह—

यारह लहुआ विष्णी तह वार्सेहिं खत्तिणी भणिआ ।

वत्तीस होइ वेसी जा इअरा सुदिणी होइ ॥ ६९ ॥

[द्वादश लघवो विप्रा तथा द्वाविंशत्या क्षत्रिया भणिता ।

द्वात्रिंशता भवति वैश्या अष्टचत्वारिंशता शूद्री भवति ॥]

चतुर्लघुवमारभ्य द्वादशलघुपर्यन्ता द्विपथा विप्रा ब्राह्मणी भवति । तथा त्रयोदशलघु-
वमारभ्य द्वाविंशत्या लघुर्लक्षत्रिया भणिता । त्रयोविंशतिलघुवमारभ्य द्वात्रिंशत्या लघु-
वर्गवैश्या भवति । या इतरा सा सर्वा शूद्रा भवति । गाथा छन्दः ॥

विषमचरणस्यजगणाय दोषमाह—

जिस्सा पढमहिं तीए जगणा दीसन्ति भ पाए ण ।

चण्डालह घररहिआ दोहा दोस पभासेइ ॥ ७० ॥

[यस्या प्रथमे तृतीये जगणा दृश्यन्ते च पादे ननु ।

चाण्डालगृहस्थिता दोहा दोष प्रकाशयति ॥]

यस्या दोहायाः प्रथमे तृतीये च पादे ण ननु जगणा दृश्यन्ते सा दोहा चाण्डालगृ-
हस्थितेव दोषं प्रकाशयति । यद्वा प्राकृते पूर्वनिपातानियमानुदृष्टितचाण्डालेऽपि दोषा-
वदा भवति । गाथा छन्दः ॥

दोहायां गणनियममाह—

छक्रुलु चक्रुलु तिण्णिक्कलु णेमपरि तिसम पभन्ति ।

समपाअहिं अन्तेक्कक्कलु ठवि दोहा णिन्भन्ति ॥ ७१ ॥

[पटूलक्षतुष्यलक्षिकलोऽनेन प्रकारेण विषमे पतन्ति ।

समपादेऽन्त एवक्रुला स्थापय दोहा निर्भाता]

पटूल चतुष्पट विस्तरधानया रीत्या त्रयोऽस्मी गणा विषमे प्रथमे तृतीये च चरणे
पतन्ति । समपादे तृतीय चतुर्थे च चरणे पटूलक्षतुष्यलक्षिकलोऽनेन प्रकारेण विषमे पतन्ति ।
पूर्वोक्तं । वार्ताभूषणेऽपि—‘पटूलक्षतुष्यलक्षिकलो विस्तरमपि विषमपदे विनिर्धेदि । समपादादे
पटूलक्षिकलो दोषमाप्तेहि ॥’ दोहा निवृत्ता (दोहा निवृत्ता) ॥

अह रसिआ (अथ रसिका छन्दः—)

दिअवर गण धरि जुअल,
पुणविच तिअ लहु पअल,
इमविहि विवि छउपअणि ।
जैम सुहइ सुससि रअणि,
तह रसिअउ मिअणअणि,
ऐअदहकल गअगमणि ॥ ७२ ॥

[द्विजवर गणयोर्धारय युगलं,
पुनरपि त्रयो लघवः प्रकटाः,
अनेन विधिना बिम्बितानि पट्पदानि ।
यथा शोभते सुशशी रजन्यां,
तथा रसिकाना मृगनयने,
एकादशकलं गजगमने ॥]

प्रथमं द्विजवर गणयोश्चतुर्लघुगणयोर्युगलं धारय । पुनरपि च त्रिलघुनौ गणः प-
तति । अनेन विधिना बिम्बितानि पट्पदानि यत्र तत्र छन्दः शोभते । यथा सुशशी
रजन्या तथा रसिअउ रसिकाना मध्य एतदेकादशकल छन्दः । हे मृगनयने हे गजग-
मने शोभते इति । भूषणे तु—ललितमिति नामान्तरम् । यथा—‘द्विजवर युगमिह रचय,
त्रिलघुगणमिह कलय, सुललित कलितरसपदि, सरसिजमुखि भवति यदि, जगति
विदितललितमिति, वरफणिपतिरिति वदति ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

रसिकामुदाहरति—जहा(यथा)—

‘विमुह चलिअ रण अचलु,
परिहरिअ. हअगअवलु,
हलहलिअ मलअणिवइ,
जसु जस तिहुअण पिवइ,
वणरसिणरवइ लुलिअ,
सअलउवरि जसु फुलिअ ॥’

[विमुखं चलितो रणादचलः,
परिहृत्य हयगजचलं,
हलहलितो मलयनरपतिः,

यस्य यशस्त्रिभुवनं पिबति,
 वाराणसीनरपतिर्लुलितः,
 सकलोपरि यशः पुष्पितम् ॥]

कथितस्सचिदग्रेऽचलनरपते समरादृणादपमानमनुवर्णयस्तत्कटक्षोभमुपवर्णयति—
 विमुखः पराधुक् चलितो रणादचलाद्योऽपि परिहृत्य ह्यगजनलं तदानीमेव मलयनरपति-
 रपि हलङ्घित आरुस्मिन्सजातसाध्वसोऽभूत् । यस्य यशस्त्रिभुवनं पिबति । व्याप्नोती-
 त्यर्थः । अथ च वाराणसीनरपतिरपि लुलितः पराधुक् अभूत् । सकलस्य लोभस्योपरि
 यस्य यशः पुष्पितम् । विरसितमित्यर्थः । उद्विग्नता स्पष्टा ॥

अत्रैतस्य छन्दस उक्तलति नामान्तरमाह—

आह्वयउक्कञ्ठ मिठ लोहगिणिमह सारु ।
 गुरु वट्टइ मिचल घटइ त त नाम मिआरु ॥ ७४ ॥

[आदिकाव्यमुक्कञ्ठा कृत लोहगिण्या सारम् ।

गुरुवर्धते द्वौ लघू हसतस्तत्तन्नाम विचारय ॥]

सर्वलघु रसिनाञ्जन्द । आदिकाव्यमर्थात्प्रथमं भेदं कृत्वा 'उक्कञ्ठा' इति नाम
 मिठं कृतम् । छन्दोविद्विरिति शेषः । कीदृशम् । लोहगिण्यामेतत्संवापरभेदे छन्दसि
 सारभूतम् । उद्विग्नमित्यर्थः । अत्र च यदा गुरुवर्धते द्वौ लघू हसतस्तदा तत्तन्नाम विचारय ।
 दोहाछन्दः ॥

लघुद्वयदातेनेकगुरुद्वयोपपन्नया अष्टौ भेदास्तानुद्दिशति—

लोहगिणि हसिणिआ रेहा ताल्नी कपि गम्भीरा ।

काली कलरुदाणी उक्कञ्छा अट्ट नामाह ॥ ७५ ॥

[लोहगिणी हसी रेखा तालद्वी कम्पी गम्भीरा ।

काली कालरुदाणी उक्कञ्छाया अष्ट नामानि ॥]

लोहगिणी, हसी, रेखा, तालद्वी, कम्पी, गम्भीरा, काली, कालरुदाणी, इत्यष्टौ
 उपपन्ना नामानि । भेदा इत्यर्थः । गाहाञ्जन्द ॥

अथाष्टभेदानयनप्रारम्भात्—

लोहगिणि मय्यल्लु जत्थ गुरु पेक्क होइ मा हसी ।

ज ज वट्टइ हारो नाम जो जत्थ मो नत्थ ॥ ७६ ॥

१ लुगति शि० २ 'यारि शि०', 'यत्र यन्तरो गुरुः सा हसी । तत्र
 यदा यदा यन्तरो गुरुः यथा तथा तदा नामानि यथेन । अत्रिदं नाम उक्तं
 नामैव' इति तत्प्रागनुमापिणः शिखरव्याख्या

[लोहंगिणी सर्वलघुर्यत्र गुरुरेको भवति सा हंसी ।

यो यो वर्धते हारो नाम यद्यत्र तत्तत्र ॥]

लोहंगिणी सर्वलघुका । यत्रैको गुरुर्भवति सा हंसी । एवं लघुद्वयहासेनैकगुरुदृष्ट्या यन्नाम यत्र तन्नाम तत्र । अत्र सर्वत्र षट्षष्टिमात्राः । ते यथा—६६ मात्रा सर्वे लघुका लोहंगिणी । ६४ ल० १ गु० ६६ मा० हंसी । ६२ ल० २ गु० ६६ मा० रेखा । ६० ल० ३ गु० ६६ मा० तालद्विणी । ५८ ल० ४ गु० ६६ मा० कम्पिणी । ५६ ल० ५ गु० ६६ मा० गम्भीरा । ५४ ल० ६ गु० ६६ मा० काली । ५२ ल० ७ गु० ६६ मा० कलकद्राणी । एतेऽष्टावुक्छया भेदाः । गाहाछन्दः ॥

अथ रोलाछन्दः—

‘पदम होइ चउवीस मत्त अन्तर गुरु जुत्ते,

पिङ्गल होते सेसणाभ तण रोला वुत्ते ।

गगाराहा हारा रोलाछन्दो जुज्जइ,

एके एके दुट्ठइ अण्णो अण्णो वट्ठइ ॥ ७७ ॥

[प्रथमं भवन्ति चतुर्विंशतिर्मात्रान्तरा गुरुयुक्ताः,

पिङ्गलोऽभवच्छेपनागस्तेन रोला विवृता ।

एकादश हारा रोलाछन्दसि योज्यन्ते,

एकस्मिन्नेकस्मिन्नुटितेऽन्योऽन्यो वर्धते ॥]

पिङ्गलो ब्राह्मणोऽभवद्यः शेपनागस्तेन रोलाख्यं छन्दो विवृतम् । अत्र रोलाछन्दसि एकादश हारा गुरवो योज्यन्ते । एकैकगुरुहासेनान्योऽन्यो लघुर्वर्धते । अत्र च यथा-कथञ्चित्प्रतिचरणं चतुर्विंशतिः कलाः कर्तव्या इति । वाणीभूषणेऽपि—‘रोलावृत्तमवेहि नागपतिपिङ्गलभणित प्रतिपदमिह चतुरधिककलाविंशतिपरिगणितम् । एकादशमधिविर-विरलिलजनचित्ताहरणं मुललितपदमदकारि विमलरुविरुष्ठाभरणम् ॥’ इति । इदमभ्यु-दाहरणम् ॥

रोलामुदाहरति—जहा (यथा)—

‘पअभरदरमरुधरणितरणिरैह धुल्लिअ शंपिअ,

कमटपिट्टरपरिअ मेरुमंदरसिर कंपिअ ।

कोहे चलिअ हम्मीरवीरगअजुहसंजुत्ते,

किअउ कट्ट हाकंद मुन्छि मेच्छिअके पुत्ते ॥’

[पदभरमर्दिता धरणिस्तरणिः स्थितो धूल्याच्छादितः,

कमठपृष्ठमधः पतितं मेरुमन्दरशिरः कम्पितम् ।

कोपेन चलितो हम्मीरवीरो गजयूथसंयुक्तः,

कृतः कष्ट हाक्रन्दो मूर्च्छितं म्लेच्छानां पुत्रैः ॥]

कश्चित्कविर्वारहम्मीरप्रयाणमनुवर्णयति—पदभरेण मर्दिता धरणिस्तरणिः सूर्यः स्थितस्तदा धूल्या समाच्छादितः । ‘तरणिरयः’ इति वा । कमठपृष्ठमधः पतितम् । अतिमारादादिभूमौऽप्यपस्तादृत इति भावः । मेरुमन्दरयोरपि शिरः कम्पितम् । यदा कोपेन चलितो हम्मीरवीरो गजयूथसंयुक्तस्तदा कृतो हाक्रण्डः, मूर्च्छितं च म्लेच्छानामपि पुत्रैरिति ॥

यथास्यैकैरगुरुह्वासेन लघुद्वयद्वया त्रयोदशमेदास्तानुदिशति—

कुन्द करबल मेह तालंफ,

कलरुद्र कोकिल कमल,

इन्दु संभु चामर गणेशरु,

सहस्रकलह सेस भण,

णाभराभ जंपह फणेशरु,

तेरह अक्खर जं पलह,

एग्गारह गुरु देहु,

अक्खर अक्खर जं ठदह,

तं तं णाम भणेहु ॥ ७८ ॥

[कुन्दः करतलो मेघस्तालाङ्कः,

कालरुद्रो कोकिलः कमलम्,

इन्दुः शंभुचामरो गणेश्वरः,

सहस्राक्षः शेषो भणति,

नागराजो जल्पति फणीश्वरः,

त्रयोदशाक्षराणि यदि पतन्ति,

एकादश गुरुन्दत्य,

अक्षरमक्षरं यदि वर्धते,

तत्तन्नाम भणन ॥]

यथा—१३ गु. ७० ल. ९६ मा. कुन्दः । १२ गु. ७२ ल. ९६ मा. करतलः ।
 ११ गु. ७४ ल. ९६ मा. मेघः । १० गु. ७६ ल. ९६ मा. तालाङ्कः । ९ गु. ७८ ल.
 ९६ मा. कालरुद्रः । ८ गु. ८० ल. ९६ मा. कोकिलः । ७ गु. ८२ ल. ९६ मा. क-
 मलम् । ६ गु. ८४ ल. ९६ मा. इन्दुः । ५ गु. ८६ ल. ९६ मा. शंभुः । ४ गु. ८८
 ल. ९६ मा. चामरः । ३ गु. ९० ल. ९६ मा. गणेश्वरः । २ गु. ९२ ल. ९६ मा.
 सहस्राक्षः । १ गु. ९४ ल. ९६ मा. शेषः । इति त्रयोदश भेदान्मणति नागराजः ।
 फणीश्वरो जल्पति । त्रयोदशगुरुसंख्या मानय । एकादश गुरुन्दत्त । द्वी द्वी लघू प्रति-
 चरणाभिप्रायेणापीति भावः । अथवा त्रयोदशाक्षरेषु गुरुषु अक्षरमक्षरमेकैको गुरुर्द्यदि
 पतति लघुद्वयं च वर्धते तदा तत्तन्नाम जानीत । एतेषामुदाहरणमर्ज्यामुदाहरणानि
 द्रष्टव्यानि । रत्नाछन्दः ॥

अथ गन्धाछन्दः—

दहसत्तवण्ण पढम पअ भणह सुअणा,

तह. वीअम्मि अठारहि जमअजुअचरणा ।

एरिस्ति अ वीअदल कुणह भणइ पिङ्गलो,

गन्धाणा णाम रूअ उहो पिण्डअजणचिस्तहलो ॥ ७९ ॥

[दशसत्तवर्णान्प्रथमे पदे भणत सुजनाः,

तथा द्वितीयेऽष्टादश यमकयुगचरणा ।

एतादृशं च द्वितीयदलं कुरुत भणति पिङ्गलः,

गन्धाना नाम रूपकं भवति पण्डितजनचित्तहरम् ॥]

भोः सुजनाः, सप्तदशवर्णान्प्रथमचरणे भणत । तथा द्वितीयचरणेऽष्टादशभिर्वर्णरूप-
 लक्षिता यमकयुगचरणा । यमकद्वययुक्तचरणेत्यर्थः । एतादृशमेव द्वितीयदलं कुरुतेति भ-
 णति पिङ्गलः । गन्धाना नाम रूपकं पण्डितजनचित्तहरं भवति । अत्र यमकत्वाद्दलयो-
 र्वियमिति । वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—‘दशसत्तवर्णमिह रचय प्रथमचरणं द्वितीयमष्टादल(श)-
 कलितमिति हृदयहरणम् । ईदृशमुत्तरदलमपि हृदयसंधानकं नागपतिपिङ्गलभणितमिति
 ऽप्यु गन्धानकम् ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

पुनरपि शिष्यसोधनाय गन्धानक्रमेण स्पष्टीकृत्याह—

दहसत्तवखर संठवहु पढमचरण गन्धाण ।

थीए कम्बर पुणु जमअ दइ अट्टारहइ विआण ॥ ८० ॥

[सप्तदशाक्षराणि संस्थापयत प्रथमचरणे गन्धाने ।

द्वितीयेऽक्षराणि पुनर्यमकं दत्वाष्टादशैव विजानीत ॥]

गन्धानाख्ये छन्दसि सप्तदशाक्षराणि स्थापयत प्रथमचरणे । द्वितीये चरणे पुनर्यमक
दत्त्वाष्टादशाक्षराण्येव विजानीत । दोहाछन्दः ॥

गन्धानामुदाहरति—

‘कण्ण चलंते कुम्म चलइ पुणु वि असरणा,
कुम्म चलंते महि चलइ भुअणभअंकरणा ।
महिअ चलंते महिहर तह अ सुरअणा,
चक्कवइ चलंते चलइ चक्क तह तिहुअणा ॥’

[कर्णे चलति कूर्मश्चलति पुनरशरणः,
कूर्मे चलति मही चलति भुवनभयकारणा ।
मह्यां चलन्त्यां महीधरास्तथा च सुरजनाः,

चक्रवर्तिनि चलति चलति तथा त्रिभुवनचक्रम् ॥]

कथित्कविः कर्णनरपतिं स्तौति—कर्णे राज्ञि सद्गामार्थं चलति सति कूर्मः पुनरश-
रणः सञ्चलति स्थानप्रत्ये भवति । तस्मिञ्चलति भुवनभयंभया मह्यां चलति । मह्यां च-
लन्त्यां महीधरा मेघादयश्चलन्ति । तथा च सति तदाश्रिताः सुरजना देवसंघाश्चलन्ति ।
एवं कर्णे चलति दिक्चक्रः चलति । तथा त्रिभुवनं चलति । इतस्ततो भ्रमतीत्यर्थः । उ-
द्भवणिका यथा—SII, SS, SII, III, II, S, SII, SS, III, III, III, S, III,
SS, III, III, IIS, SII, IIS, SII, ISI, III, IS, गन्धाना निरुक्ता ॥

अह चउपइआ छंदा—अथ चतुष्पदीछन्दः—

चउपइआछंदा भणइ फणिदा चउमत्ता गण सत्ता,
पाएहिं सगुरु करि तीस मत्त धरि चउसअ असिअ णिरुत्ता ।
चउ छंद लविज्जइ एक ण किज्जइ को जाणइ ऐहु भेऊ,
कइपिगल भासइ छंद पआसइ मिअणअणि अमिअ एहु ॥८१॥

[चतुष्पदीछन्दो भणति फणीन्द्रश्चतुर्मात्रकान्सप्त गणान्,
पादान्ते सगुरुन्वृत्त्वा त्रिंशन्मात्रा धृत्वा चतुःशतमशीतिश्च निरुक्ता ।
चतुर्षु छन्दःसु लिख्यत एकं न क्रियते को जानात्येनं मेदं.
कविः पिङ्गलो भाषते छन्दः प्रकाशते हे मृगनयनेऽमृतमेतत् ॥]

चतुष्पदीछन्दो भणति फणीन्द्रः । चतुर्मात्रकान्सप्त गणान्कदे सगुरुन्वृत्त्वा त्रिंशन्मात्रा
धृत्वा चतुःशतमशीतिश्च निरुक्ता । चतुर्षु छन्दःसु योजनीयमेकं न परर्णीयम् । यो जा-

नात्येन भेदम् । कविः पिङ्गलो भाषते । मृगनयनेऽमृतमेतत् । अथमर्थः—चतुष्पदीछन्द एतत्पदचतुष्टययुक्तमेकं चरणम्, एतादृशपदचतुष्टयं तादृशं छन्द इत्यभिप्रायः । तत्र च-
तुर्मात्रिका सप्तगणा भवन्ति, पादान्ते च सर्वत्र गुरुः कर्तव्यः । एव च त्रिशन्मात्रा-
पादे भवन्तीति फलितोऽर्थः । एव च सति विंशत्यधिक मात्राशतकं चरणचतुष्टयेऽपि भ-
वति । तत्सर्वमेवैकमेव चरणं तदभिप्रायेणात्र मात्राणां चतुःशती साशीतिर्निरुक्ता, तदे-
कलं न कर्तव्यं चतुश्छन्दोयुक्तमेव कर्तव्यमिति । वाणीभूषणे तु विंशत्युत्तरशतमात्रात्मक-
मेवोक्तम्—‘चौपद्यादृत्तं त्रिशन्मात्रं फणिपतिपिङ्गलगीतं, कुरु सप्ततुरगममतिहृदयगम-
मन्ते गुरुमुपनीतम् । यदि दशवसुरविभिश्छन्दोविद्धि क्रियते यतिरभिरामः, सपदि ध्रुव-
समये नृपतिः । कवये कितरति ससदि कामम् ॥’ इदमप्युदाहरणम् । ग्रन्थगौरवभयाच्चतुष्पदि-
काया पादमेकमुदाहरति—जहा (यथा)—

‘जसु सीसहिं गङ्गा गोरि अधंगा गिम पहिरिअ फणिहारा,
कंठठ्ठिअवीसा पिंधण दीसा संतारिअसंसारा ।

किरणावलिकंदा णंदिअ चंदाणअणहिं अणल फुरंता,
सो संपअ दिज्जउ थहुसुह किज्जउ सुख भवानीकंता ॥’

[यस्य शीर्षे गङ्गा गौर्यधाज्ञे ग्रीवाया परिधृतः फणिहारः,

कण्ठस्थितविषः पिधानं दिशः संतारितससारः ।

किरणावलिकन्दो नन्दितचन्द्रो नयनेऽनलः स्फुरन्,

स सपदं ददातु बहुसुखं करोतु युष्मभ्य भवानीकान्तः ॥]

स इति प्रसिद्धो भवानीकान्तो युष्मभ्य सपदं ददातु । बहुसुखं च करोतु । स क ।
यस्य शीर्षे गङ्गा स्फुरति । यस्याधाज्ञे ग्रीवा वसति । येन ग्रीवाया परिधृतः फणिहारः ।
यश्च कण्ठस्थितविषः । यस्य पिधानं वासो दिक् । दिग्म्वर इत्यर्थः । संतारितस्तारकोपदे-
शात्संसारो येन तयाभूतः । यश्च किरणावलीना दीप्तिरदम्बानां वन्द उत्पत्तिस्थानम् ।
‘यद्भासा सर्वमिदं भासते’ इति ध्रुते । नन्दित आनन्दितो हर्षयुक्तचन्द्रो यस्मिन् । यस्य
नयने मालस्यतार्तीयलोचने अनलो ज्वलन् स्फुरन् । अस्ति इति शेषः । उदाहरिका
यथा—॥५, ॥५, ५५, ॥५, ५॥, ॥॥, ॥५, ५, ५५, ॥५, ५५, ॥५, ५५, ५॥, ५५,
५, ॥५, ॥५, ५५, ॥५, ५॥, ॥॥, ॥५, ५, ५५, ॥५, ॥॥, ॥५, ॥५, ॥५, ५५, ५,
यापया निरुक्ता ।

‘पिङ्गलकइदिट्ठउ छन्द उरिड्ठउ वत्त मत्त यासट्ठि करु ।

पउमत्तमत्तगण थेवि पाअ मण तिण्णि तिण्णि लहुअंत धरि॥८२॥

[पिङ्गलचतुष्टय छन्द उरट्टय घत्ता मात्रा द्विपट्टि कुरु ।

चतुर्मात्रिसप्तगणान्द्वयोरपि पादयोर्भरणं त्रीर्क्षाहृष्टानन्ते शृत्वा ॥]

कीर्तिर्वा, नागराजः पिङ्गलो घत्तानन्दनाम कथयतीति योजना । वाणीभूषणेऽपि—‘ए-
कादशविधमि तुरगविरामि यदि घत्तायुतं भवति । छन्दो घत्तानन्दमिदमानन्दकारि
नागपतिरिति वदति ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

अत्रैव गणनियममाह—

छक्कल आइहिं संठवहु तिणिण चउक्कल देह ।

पंचक्कल चक्कलजुअल घत्ताणंद मुणेह ॥ ८५ ॥

[पट्टलमादौ स्थापयतु त्रींश्वतुष्कलान्दत्त ।

पञ्चकलं चतुष्कलयुगलं घत्तानन्दं जानीत ॥]

आदौ पट्टकल गण स्थापयतु । ततस्त्रींश्वतुष्कलान्दत्त । तदनन्तर पञ्चकल चतुष्कल-
युगल च गण दत्त्वा घत्तानन्द छन्दो जानीत । दोहाछन्दः ॥

घत्तानन्दमुदाहरति—जहा(यथा)—

‘जो वंदिअ सिर गंग हणिअ अणंग अद्वंगहिं परिकर धरणु ।

सो जाई जणचित्तहरउ दुरितसंकाहर संकरचरण ॥’

[यो वन्दितः शीर्षे गङ्गाया हतोऽनङ्गोऽर्धाङ्गे परिकरं धृतवान् ।

स जयति जनचित्तहरो दुरितशङ्काहरः शंकरचरणः ॥]

यो वन्दितः शीर्षे गङ्गाया । येन हतोऽनङ्गः । यश्चार्धाङ्गे परिकरं कलत्रं धृतवान् ।
अतएव युवतिजनचित्तहरः । स शिवो जयतीति भावः । कीदृशः । दुरितशङ्काहरः ।
स्मरणमात्र इति भावः । पुनश्च यः शीर्षस्थितयापि गङ्गाया वन्दित इत्युरकार्षः सूचितः ।
पुनर्येन अनङ्गः कदर्यो हतः । यस्त्वभिक्षिप्य हन्यते स पूर्वं लक्ष्या ताव्यत इति भावः ।
पुनः पश्चादर्धाङ्गे परिकरधरः पार्वती धृतवान् । उट्टवणिका यथा—SSII, IIS, IIII,
ISi, SSI, IIII, IIII, SSS, IIS, IIII, ISI, SSI, ISI, IIII, घत्ता णिवुत्ता ।

अह छप्पअ—(अथ षट्पदछन्दः)

छप्पअ छंद छइल सुणहु अक्खरसंजुत्तउ,

एआरह तसु विरइ तु पुणु तेरह णिम्मत्तउ,

वे मत्ता धरि पढम तु पुणु चउचउक्कल किज्जइ ।

मज्जद्विअ गण पंच हेट्टविण्ण बिलहु दिज्जइ,

उल्लाल विरइ वे पन्धरह मत्ता अट्टाइस सोइ,

एवमुणह गुण्णह छप्पअपअ अण्णहा इयि किंवि ण होइ॥८६॥

[षट्पदं छन्दो विदग्धाः शृणुताक्षरसंपुक्तं,

एकादशसु तस्य विरतिः पुनस्त्रयोदशसु निर्भ्रमं,

द्वे मात्रे धृत्वा प्रथमं पुनश्चतुश्चतुष्कलाः क्रियन्ते ।

मध्यस्थितो गणः पञ्च अधोवर्णा लघुद्वयं दीयते,
 लट्तालयोर्विरतिर्द्वयोः पञ्चदशसु मात्रास्वष्टाविंशतिस्तत,
 एवं जानीत गणयत पट्पदपदमन्यथात्र किमपि न भवति ॥]

इतश्च पट्पदप्रकरणमारभ्यते—पट्पद छन्दो विदग्धाः शृणुत । अक्षरसंयुतम् । एता-
 दशकलासु तस्य विरतिः । तदनन्तरं त्रयोदशकलासु विधामो निर्भ्रमम् । द्वे मात्रे भूत्वा
 प्रथम ततः पुनश्चतुष्कलाः त्रियन्ते । मध्यस्थित एको गणः । एव चतुष्कलाः पञ्च ।
 द्वे चरणान्ते सर्वत्र लघुद्वयं दीयते । पञ्चावुलालचरणयोर्द्वाभ्यां षड्दशभ्यां विरतिः । अ-
 ष्टाविंशतिमात्रिणी च चरणौ भवतस्तौ । अत्र सर्वत्रानुक्तस्थले उर्वरितकलासु विधामसह्या
 ज्ञेयेति । एवं जानीत । गुणयन्तु पट्पदपदे महुत्तलक्षणादन्यथात्र न किमपि भवति । अ-
 यमर्थः—पूर्वं मात्राद्वयम् । ततश्चतुष्कलाः पञ्च । अथस्तु मात्राद्वयम् । एव पदचतुष्टयं विधे-
 यम् । अनन्तरमुलालछन्दसि षड्दशसु मात्रासु त्रयोदशसु विधामः तादृश पदद्वयमष्टा-
 विंशतिफलमनम् । एव काव्य पदचतुष्टयेन उलालपदद्वयेन द्वाभ्यां छन्दाभ्यां पट्पद
 भवति । इदमप्युदाहरणम् ॥

पट्पदमुदाहरति—जहा (यया)—

‘विंध्य दिदसंणाह वाह उणइ पैक्खर दइ,
 यंधु समदि रण धसउ साहिहम्मीरवभण लइ,
 उड्डु उणहपह भमउ खग्ग रिपुसीसहि सल्लउ,
 पक्खर पक्खर टल्लिपेलि पट्टभ अप्फालउ,
 हम्मीरकज्ज जज्जल भण कोहाणलमह मइ जलउ,
 सुलितानसीस करवाल दइ तज्जि उलेवर दिअ चलउ ॥’

[परिधाय दृढसनाह बाहोपरि सनाहं दत्वा,
 बन्धून्संभावयित्वा रणेऽनतीर्णः साहिहम्मीरवचनं गृहीत्वा,
 उड्डुपे नभःपथे अमामि खग्गेन रिपुशीर्षाणि क्षयामि,
 सनाहेन सनाहमपहस्तयित्वा पर्वतानास्फालयामि,
 हम्मीरकार्ये जज्जग्गे भणति कोपानलमग्येऽहं ज्वलामि,
 मुलतानशीर्षे करवाल दत्वा त्यक्त्वा कण्वरं दिवं चलामि ॥]

यधिरसिर्गिरहम्मीरगुणमृग्य अज्जलान्यस्य सोत्साहं प्रतिशममुपवर्गयति—यया मया
 परिश्रमो ददः सनाह । तुराणपरि सनाहं दत्वा, बन्धून्समावयित्वा, एतेऽहं रणेऽनतीर्णः,

साहिहम्मीरवचनं गृहीत्वा, उद्युपेऽन्तरिक्षे नमःपथे भ्रमामि । खजेनानेन रिपुशीर्षाणि प्र-
ति क्षपामि । संनाहनेन सनाहमपहस्तयित्वा पर्वतानप्यास्फालयामि । हम्मीरकृते जजलो
राजपुत्र एवं वदति । कोपानलमध्येऽहं ज्वलामि । सुलतानः सुरत्राणोऽल्लावदीनः
(जलालदीन्द्रः) तच्छीर्षे करवालं दत्त्वा त्यक्त्वा च कलेवरं दिवं चलयामीति प्रतिज्ञां करो-
मीति जजलस्य वचनम् । उद्भविका यथा—ऽ॥॥, २२, १२, २॥, २॥, ॥, २॥॥,
॥॥, १२, २२, ॥॥, ॥, २॥॥, ॥॥, १२, ॥२, ॥२, ॥, २॥२, ॥२, १२, २॥,
२२, ॥, २२, १२, २२, ॥, २२, ॥॥, ॥॥, १, ॥२, १२, ॥२, ॥, २॥, २॥, ॥॥, १.

एतस्यैव प्रकारान्तरेण लक्षणमाह—

पअपअतलउ णिवद्ध मत्त चउवीसइ किज्जइ,
अक्खर उंवर सरिस छंद इह सुद्ध भणिज्जइ,
आइहिं छक्कल होइ चारि चउकलउ णिवुत्तउ,
दुक्कल अंत ठवेहु सेसकइ वत्थु णिवुत्तउ,
वावण्ण सउ वि मत्तह मुणहु उल्लालउ सरिसउ गुणहु,
छप्पअ छंद परिसिअ होइ गंथ गंधिअ मरहु ॥ ८७ ॥

[पदपदतले निबद्धा मात्राश्चतुर्विंशतिः क्रियन्ते,
अक्षराणि डम्बराणि सदृशानि छन्द इति शुद्धं भण्यते,
आदी पट्कलो भवति चत्वारश्चतुष्कला निरुक्ताः,
द्विकलमन्ते स्थापयन्तु शेषकविना वस्तु निरुक्तं,
द्विपञ्चाशच्छतं मात्रा जानीत उल्लालेन सहैव गणयत,
पट्पदं छन्द एतादृशं भवति ग्रन्थं ग्रन्थित्वा श्रियध्वम् ॥]

पदे पदे प्रतिचरणमधस्ताद्विषयमात्राश्चतुर्विंशतिः क्रियन्ते । अक्षराडम्बरः सदृश एव
भवति । इत्यमुना प्रकारेण कृत छन्दः शुद्धं भण्यते । तत्र गणनियममाह—आदी पट्-
कलो गणो भवति । ततश्चत्वारश्चतुष्कला निरुक्ताः । द्विकल चान्ते स्थापयन्तु । शेषक-
विना तद्विस्तिवति नामान्तर निरुक्तम् । मात्रासंख्यामाह—संभूय द्विपञ्चाशदधिकं मात्रा-
शतकं १५२ जानीत । उल्लालेन सहैव गणयन्तु । एतेन काव्यस्य वर्णवत्या २६ उल्ला-
लस्य पट्पञ्चाशता ५६ संभूय द्विपञ्चाशदधिकं शतमित्यर्थः । भोः शिष्याः, किमिति
ग्रन्थग्रन्थन कृत्वा श्रियध्वमिति । मूषणेऽपि—‘पट्कलमादी तदनु चतुस्तुरां परिसतनु,
शेषे द्विकल कलय चतुष्पदमेव सचिनु, छन्दः पट्पदनाम भवति कविनायकगीतम्, यदे

[आदावन्ते द्वये पट्कलस्रयस्तुरंगमा मध्ये ।

तृतीये जगणो वा विप्रगणः काव्यलक्षणं बुध्यस्व ॥]

आदावन्ते च यत्र पट्कलगणो गणस्थानद्वये । मध्ये यत्र तुरंगमाश्चतुष्कलास्रयो
गणाः, तत्र तृतीयो जगणो भवति । किंवा विप्रगणश्चतुर्लघ्वात्मको गणः । तत्काव्य
छन्दः । एतल्लक्षणं बुध्यस्व । यदा काव्याभिधेयमेव छन्दः क्रियते तदैव जगणस्तृतीयो
भवति । लघुलालेन सम क्रियते तदा न नियमः । तत्र एकादशसु विधाम इत्याशयः ।
दोहाछन्दः ॥

अथानन्तर लघुद्वयद्वासेनैकैकगुरुद्वया काव्यस्य पञ्चचत्वारिंशद्देवान्दर्शयिष्यन्सर्व-
लघुक शक्रनामक वृत्तमाह—

चउ अग्गल चालीस गुरु एकके गुरु देहु ।

जो गुरु हीणउ सक सोइ णामग्गहण कुणेहु ॥ ८९ ॥

[चतुरधिकाश्चत्वारिंशद्गुरुव एकैकान्गुरुन्दत्य ।

यद्गुरुहीनं शक्रं तन्नामग्रहणं कुरुत ॥]

चतुरधिकाश्चत्वारिंशद्गुरुव एकैकगुरुद्विक्रमेण दातव्याः । यद्गुरुहीन सर्वलघुकं त-
च्छक्रनामकं छन्दः । ततो लघुद्वयद्वासेन एकैकगुरुद्वया नामग्रहणं कुरुत । दोहाछन्दः ॥
शक्रमुदाहरति—जहा (यथा)—

‘जसु कर फणिवइवलअ तरुणिवर तणुमहँ विलसइ,

णअण अणल गल गरल विमल ससि जेसु सिर णिवसइ ।

सुरसरि सिरमँहँ रेहइ सअलजणदुरितदलणकर,

हँसि ससिहर हर दुरिअ वितर हर अतुलअभअवर ॥

[यस्य करे फणिपतिवलयस्तरुणिवरा तनुमध्ये विलसति

नयनेऽनलो गले गरलं विमलः शशी यस्य शिरसि निवसति ।

सुरसरिच्छिरोमध्ये वसति सकलजनदुरितदलनकर

हसित्वा शशिधर हर दुरितं वितर हरातुलमभयवरम् ॥]

काथिद्भक्ताः शिवं प्रार्थयते—यस्य तव करे फणिपतेः शेषस्य वलयः कंकणं विल-
सति । तनुमध्ये वरतरुणी पार्वती विलसति । नयने अल्लिकस्थतातीयलोचनेऽनलो ज्व-
लति । गले च गरलं विलसति । विमलः शशी निष्कलद्रुधन्वो यस्य तव शीर्षे निवसति ।
सुरसरिन्मन्दाकिनी शिरसि वसति । एवविष, हे सकलजनदुरितदलनकर, शशिधर,

हे हर, मम दुरितं हर । अथ च अतुलममयवरं हसित्वा वितर । येनाहं कृतकृत्यो भवे-
यमिति भावः । अत्र प्रतिचरण चतुर्विंशतिः कलाः सम्भूय घण्णवत्यो मात्राः १६ इति-
तव्याः । विरतिरेकादशे त्रयोदशे च । सर्वलघुकं शक्रनामकं छन्दः ॥

पुनः सौर्यार्थे सावधिक भेदमाह—

जह जह बलभा वट्टिहइ तह तह णाम कुणेहु ।

संभु हिसउँ भण भिंगण चउआलीस मणेहु ॥ ९० ॥

[यथा यथा बलया वर्धन्ते तथा तथा नामानि कुरु ।

शंभुमारभ्य भण मृङ्गणं चतुश्चत्वारिंशतं जानीहि ॥]

यथा यथा बलयो गुरुवर्धन्ते तथा तथा नामानि भेदान्कुरु । शंभुमारभ्य गणशृङ्गमव-
धीकृत्य गणय । चतुश्चत्वारिंशन्नामानि जानीहि । शेषो छन्दः ॥

नामान्येवाह—जहा (यथा)—

ता सक्को संभो सूरु गंडो खंधो विजओ दण्णो,

तालंको समरो सीहो सेसो उत्तेओ पंडिवक्खो ।

परिधम्म मरालु मइदो दंडो मक्कलु मक्खेणु सरहट्ठो,

वासंतो कंठो मोरो बंधो भमरो भिण्ण मरहट्ठो ॥ ९१ ॥

बलहट्ठो राओ बलिओ रामो मंथाणो बलि मोहो,

सहसरको बालो दरिओ सरहो दंभोऽहो उदंभो ।

बलिअंको तुरओ हरिणो अंधो मुद्धीए तह भिंगो,

वत्थूआणामो विंगलणाओ जंपइ छंदपबंधो ॥ ९२ ॥

[तानि शक्रः शंभुः सूरु गण्डः स्कन्धो विजयो दर्पः

तालाङ्कः समरः सिंहः शेष उत्तेजाः प्रतिपक्षः ।

परिधर्मो मरालो मृगेन्द्रो दण्डो मर्कटो मदनो महाराष्ट्रः

वसन्तः कण्ठो मयूरो बन्धो भ्रमरो भिन्नो महाराष्ट्रः ॥

बलभट्टो राजा बलितो रामो मन्यानो बली मोहः

सहस्राक्षो बालो दत्तः शरभो दम्भोऽह उदम्भः ।

१. 'सीसो' रवि०. २. 'फणिवक्खो' रवि०. ३. 'आणूवट्ठो' इति रविकरः, 'अनुबन्धः'
इति तच्छाया. ४. 'हारो हरिणो अंधो मुद्धी भिंगो' रवि०.

वलिताङ्गस्तुरंगो हरिणोऽन्धो मुग्धे तथा मृद्वः

वास्तूकनाम पिङ्गलनागो जल्पति च्छन्दःप्रबन्धः ॥]

यानि गुरुद्वया नामानि तानि । कथ्यन्ते इति शेषः । यथा—७ गु. ९६ ल. शक्रः । १ गु. ९४ ल. शंभुः । २ गु. ९२ ल. सूर्यः । ३ गु. ९० ल. गण्डः । ४ गु. ८८ ल. स्कन्धः । ५ गु. ८६ ल. विजयः । ६ गु. ८४ ल. द्रुपः । ७ गु. ८२ ल. तालाङ्गः । ८ गु. ८० ल. समरः । ९ गु. ७८ ल. सिंहः । १० गु. ७६ ल. शैवः । ११ गु. ७४ ल. उत्तेजाः । १२ गु. ७२ ल. प्रतिपक्षः । १३ गु. ७० ल. परिधर्मः । १४ गु. ६८ ल. मरालः । १५ गु. ६६ ल. मृगेन्द्रः । १६ गु. ६४ ल. दण्डः । १७ गु. ६२ ल. मर्कटः । १८ गु. ६० ल. मैदनः । १९ गु. ५८ ल. महाराष्ट्रः । २० गु. ५६ ल. वसन्तः । २१ गु. ५४ ल. कण्ठः । २२ गु. ५२ ल. मयूरः । २३ गु. ५० ल. बन्धः । २४ गु. ४८ ल. अमरः । २५ गु. ४६ ल. द्वितीयो महाराष्ट्रः । २६ गु. ४४ ल. बलमद्रः । २७ गु. ४२ ल. राजा । २८ गु. ४० ल. वलितः । २९ गु. ३८ ल. रामः । ३० गु. ३६ ल. मन्थानः । ३१ गु. ३४ ल. वली । ३२ गु. ३२ ल. मोहः । ३३ गु. ३० ल. सहस्राक्षः । ३४ गु. २८ ल. बालः । ३५ गु. २६ ल. दत्तः । ३६ गु. २४ ल. शरभः । ३७ गु. २२ ल. दम्भः । ३८ गु. २० ल. अहः । ३९ गु. १८ ल. उद्गम्भः । ४० गु. १६ ल. वलिताङ्गः । ४१ गु. १४ ल. दुष्टः । ४२ गु. १२ ल. हरिणः । ४३ गु. १० ल. अन्धः । ४४ गु. ८ ल. मृद्वः । एतेषु चतुश्चत्वारिंशद्भेदाः शक्येण सह पञ्चचत्वारिंशद्वास्तूकापरनामः काव्यस्य । हे मुग्धे, छन्दःप्रबन्धः छन्दसो प्रकरणेण बन्धो यस्मात् एवविधः पिङ्गलनागो जल्पति । इदं प्राकृतसूत्रम् ॥

पुनस्तामेव सख्यामाह—

पचतालीसह वर्युभा छंदे छंद विभंभ ।

अद्धा कइ पिंगल कहइ चलइ ण हरिहरबंभ ॥ ९३ ॥

[पञ्चचत्वारिंशद्वास्तूकच्छन्दसि छन्दांसि विजृम्भन्ते ।

सत्यं कविः पिङ्गलः कथयति चलति न हरिहरब्रह्मभिः ॥]

वास्तूकापरनामि काव्याख्ये छन्दसि शक्रादयः पञ्चचत्वारिंशच्छन्दोभेदा विजृम्भन्ते इति पिङ्गलः कविरुद्धा साक्षात्कथयति । हरिहरब्रह्मभिरपि न चलति । तैरप्यन्यथाकर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । दोहा छन्दः । एतेषामुदाहरणान्युदाहरणमन्त्रार्थमिव गन्तव्यानि ॥

१. 'ताटङ्गः' रवि०. २. 'शीर्षम्' रवि०. ३. 'फर्णाक्षः' रवि०. ४-५. एतयोः स्थाने रविकरटीकाया 'अनुबन्धः' इति पठ्यते. ६. इतोऽग्रे मूलपुस्तके रविकरव्याख्यायां च 'मित्रः' इति वर्तते. ७-८. एतयोः स्थाने 'वलिमोहः' इति समस्तो दृश्यते रविकरव्याख्यायाम्. ९. 'अहः' इति नास्ति रविकरव्याख्यायाम्. १०. अस्याग्रे 'हारः' इति रविकरव्याख्यायां वर्तते.

अथ पदस्य काव्यस्य दोषानाह—

पअह असुद्धउ पंगु हीण खोडउ पमणिज्जइ,
मत्त गगल वाकूल सुण्ण फल कण्ण सुणिज्जइ,
झलवज्जिअ तह वहिर अंध लंकारह रहिअउ,
वूल छदु उट्टवण अत्थ विणु दुच्चल कहिअउ,
हेरउ हट्टअक्खरहिँ होइ काण गुण सब्वहिँ गहिअ,
सव्वंगसुद्ध समरूपगुण छप्पअदोसँ पिंगलु कहिअ ॥ ९४ ॥

[पदे अशुद्ध पङ्क्तुर्हीन खञ्ज प्रमण्यते,
मात्राधिको वातूल शून्य फल कर्णेन श्रूयते,
झलवजितस्तत्र बधिरोऽन्धोऽलंकाररहित,
वूल छन्द उट्टवणिकायामर्थेन विना दुर्बल कथ्यते,
डेर हठाक्षरैर्भवति काणो गुणै सर्वै रहित,
सर्वाङ्गशुद्ध समरूपगुण पदपददोष पिङ्गलेन कथित ॥]

पदे चारणे अशुद्ध प्राकृतव्याकरणदुष्ट पङ्क्तित्थमिधीयते । हीनमात्रया खञ्जो भण्यते ।
मात्राधिको वातूल । तेन शून्य फल वर्णन श्रूयते । तथा झलकारलकाराभ्यां वाजितौ
बधिर इत्यभिधीयते । उपमाचलंकाररहितोऽन्धोऽभिधीयते । उट्टवणिकाया यदा पञ्चक
लज्जिकलो वा भवति तदा वूल । मूल इत्यर्थः । अर्थेन विना दुर्बल कथ्यते । हठाक-
ष्टकठोराक्षरै डेर । वेकर इत्यर्थः । श्लेषादिगुणरहित काण । सर्वैरङ्गैः शुद्ध समरूप-
गुण पदपददोष पिङ्गलेनैव कथितः । इति पदपदच्छन्दः ॥

अथ लघुसत्त्वाभेदेन वर्णमुपदिशन्प्रतिपदमात्रासत्यां पिङ्गलसत्या च कथयन् पदपद-
स्याप्येकसत्तिर्भवन्तीत्याह—

विप्प होइ वत्तीस खत्ति वेआल करिज्जसु,
अठतालिस लहु वेस सेस सुइउ सलहिज्जसु,
चउअग्गल पअ वीस मत्त छण्णवइ ठविज्जसु,
पचतालीसह णाम कव्वलक्खणह करिज्जसु,
छहवीस उल्लाल एकअइ विण्णिपाअ छप्पअ मुणहु,
समवण्ण सरिससमदोसगुण णाम एहत्तरिउ मुणहु ॥ ९५ ॥

[विप्रो भवति द्वात्रिंशता क्षत्रियं द्विचत्वारिंशता कुरुत,
 अष्टचत्वारिंशता लघुभिर्वैश्यं शैपैः शूद्रं सुश्राप्यम्,
 चतुरधिका पदे विंशतिर्मात्राः पण्णवति स्थापयत,
 पञ्चचत्वारिंशन्नामभिः काव्यलक्षणं कुरुत,
 पट्विंशतिमुल्लालस्यैकीकृत्य द्विपादस्य पट्पदं जानीत,
 समवर्णं सदृशसमदोषगुणं नामान्येकसप्ततिं जानीत ॥]

द्वात्रिंशलघुभिर्विप्रो भवति । ततो द्विचत्वारिंशद्विर्लुक्कः पट्पदं क्षत्रियो भवति ।
 ततोऽष्टचत्वारिंशद्विर्लुक्कैर्वैश्यो भवति । उर्वरितैः शैपैः शूद्रो भवति । इति तं सलहिज्जसु
 सुश्राप्यं कुरु । उल्लालरहितायाश्चतुष्पद्याः पदे चतुरधिकां विंशतिं मात्राः स्थापय । एवं
 च पिण्डसंख्यां मात्रापण्णवतिरूपां पादचतुष्टये स्थापय । ततश्च पञ्चचत्वारिंशन्नामभिः
 काव्यलक्षणं कुरु । अथोल्लालच्छन्दसः पट्विंशतिगुह्नेकीकृत्य पादद्वयाभ्यां पट्पदं जा-
 नीत । समवर्णं सदृशसमदोषगुणम् । यथा काव्यस्य दोषगुणास्तथा पट्पदस्यापि भवन्ती-
 त्यर्थः । तथा च पट्पदस्यापि एकसप्ततिनामानि परिगृह्यु । पञ्चचत्वारिंशन्नामानि का-
 व्यस्य, पट्विंशतिरुल्लालायाः समूय एकसप्ततिरिति । पट्पदी छन्दः ॥

अथोल्लालक्षणा—

तिणिण तुरंगम तिअल तहँ छहचउतिअ तहँ अंत ।

इमि उल्लाला उट्टवहु बिहुदल छप्पणमंत ॥ ९६ ॥

[त्रयस्तुरंगमास्त्रिकलस्ततः पट्चतुस्त्रयस्ततोऽन्ते ।

अनेनोल्लाला द्विदलाभ्यां पट्पञ्चाशन्मात्राः ॥]

प्रथम तुरंगमास्त्रयश्चतुष्कलगुणास्त्रयः, ततस्त्रिकलः, तदनन्तरं पट्कलः, ततः चतु-
 ष्कलः, ततस्त्रिकलः, समूयाष्टाविंशतिः कल्पः प्रथमचरणे । एवमुल्लालामुद्रवणिकया सं-
 क्षिप्तो कुर्वन्तु । तथा च द्वाभ्यां दलाभ्यां पट्पञ्चाशन्मात्रा भवन्ति । दोहाच्छन्दः ॥

अथ शास्त्रमालीप्रस्तावं दर्शयिष्यस्तत्र पूर्वं सर्वगुरुभेदमुदाहरति—जहा (यथा)—

‘जाआधंगे सीसे गङ्गा लोलन्ती,

सब्बासा पूरंती दुःखा तोटंती,

णाआराआ हाग दीसा वासंता,

वेआला जासंगे दुब्बा णासंता,

णाचंता उच्छाहे ताले भूमी कंपाले,

जादिट्टे मोक्खाआ सो तुल्लानं सुवम्बादो ॥’

[जायार्धाङ्गे शीर्षे गङ्गा लुलन्ती,
 सर्वाशाः पूरयन्ती दुःखानि त्रोटयन्ती,
 नागराजो हारो दिग्वासोऽन्तः,
 वेताला यस्य सङ्गे दुष्टान्नाशयन्,
 नृत्यन्नुत्साहेन तालैर्भूमिः काम्पिता,
 यस्मिन्दृष्टे मोक्षः स युष्माकं सुखदः ॥]

यस्य शिवस्य जाया पार्वती अर्धाङ्गे । तिष्ठतीति शेषः । यस्य शीर्षे गङ्गा लुलति ।
 फीदशी । सर्वाशाः पूरयन्ती । दुःखानि त्रोटयन्ती । यस्य नागराजो हारः । यस्य दि-
 ग्वासोऽन्तः । दिगेव वाससो वज्रस्यान्तौऽञ्चलं यस्य । यस्य सङ्गे वेतालाः । तिष्ठन्तीति
 शेषः । पिशाचसहचर इत्यर्थः । दुष्टान्नाशयन्, उत्साहेन नृत्यन् ताण्डवं कुर्वन्, तालैर्भूमिः
 काम्पिता येन । अथ च यस्मिन्दृष्टे मोक्षः ॥ शिवो युष्माकं सुखदोऽस्तु ॥

अर्थकसप्तनिर्देशनयनप्रकारमाह—

चडभालीस गुरु कव्वके छहवीसउ उल्लाल ।

जे गुरु दुइइ लहु वढइ एहत्तरि पत्थार ॥ ९७ ॥

[चतुश्चत्वारिंशद्वारवः काव्यस्य पङ्क्तिशतिरुल्लालस्य ।

यदि गुरुस्तुत्यति लघुवर्धते एकसप्ततिप्रस्तारः ॥]

चतुश्चत्वारिंशद्वारवः काव्यस्य, पङ्क्तिशतिरुल्लालायांः संभूय सप्ततिः । तेषु यदि केचन-
 मेण गुरुर्हसति, लघुद्वयं वर्धते तदा सप्ततिसंख्याका भेदा भवन्ति । सर्वशेषे च सर्वलघ्वा-
 त्मकमेकम् । एवमेकसप्ततिप्रस्तारः । दोहा छन्दः ॥

तदेवाह—

अजअ वेआसी अकखरउ गुरु सत्तरि रविरेह ।

एककखर वढ गुरु घटइ इम परिलहुआदेह ॥ ९८ ॥

[अजये द्वयशीतिरक्षराणि गुरुवः सप्तती रविरेखाः ।

एकमक्षरं वर्धते गुरुर्हसति अनया परिपाठ्या लघुकान्देहि ॥]

अजयनाम्नि पठ्यते व्यतीत्यक्षराणि । तत्र विवेकः—मसतिगुरुवः, रविसंख्याका रेखा
 लघवः, ततो यावद्विपश्चादधिकशतमक्षरं तावदेकैकमक्षरं सर्वलघुप्रभेदान्तं वर्धने । एको
 गुरुर्हसति । लघुद्वयं वर्धते । अनया परिपाठ्या यावत्सर्वलघुर्भवेत्तावद्वलघुकान्देहि । इति
 प्रथमो भेदः ॥

अथ तानुदाहरति—

अजभ विजउ बलि कण्ण वीर वेआल विहण्णउ,
 मकलु हरि हर बंभ इंदु चंदणु सुसुहंकरु,
 साण सीह सहूल कुंभ कोइल खरु कुंजरु,
 मअण मच्छ तालंक सेस सारंग पओहरु,
 ता कुंद कमलु वारण सरहु जंगम जुइअट्टवि लहइ,
 सरु सुसरु समरु सारसु सरअ छप्पअणाम पिंगल कहइ ॥९९॥
 मेरु मअरु मअ सिद्धि बुद्धि करअलु कमलाअरु,
 धवल मणउ धुअ कणउ किसणु रंजणु मेहाअरु,
 गिह्व गरुड ससि सूर सल्ल णवरंग मणोहरु,
 गअणु रअणु णरु हीरु भमरु सेहरु कुसुमाअरु,
 ता दिप्पु संख वसु सइ मुणिणाअराअ पिगलु कहइ,
 छप्पअणाम एहत्तरिहिं छंद णाअराअ पत्थरिलहइ ॥ १०० ॥

[अजयो विजयो बलिः कर्णो वीरो वेतालो बृहन्नलः,
 मर्कटो हरिर्हरो ब्रह्मा इन्दुश्चन्दनः सुशुभंकरः,
 श्वा सिंहः शार्दूलः कूर्मः कोकिलः खरः कुज्जरः,
 मदनो मत्स्यस्तालाङ्कः शेषः सारङ्गः पयोधरः,
 ततः कुन्दः कमलं वारणः शरभो जङ्गमो शुतीष्टो दाता,
 शरः सुशरः समरः सारसः शारदः पट्पदनामानि पिङ्गलः कथयति ॥
 मेरुर्मदकरो मदः सिद्धिर्बुद्धिः करतलः कमलाकरः,
 धवलो मनो ध्रुवः कनक कृष्णो रञ्जनं मेघकरः,
 ग्रीष्मो गरुडः शशी सूर्यः शल्यो नवरङ्गो मनोहरः,
 गगनं रत्नं नेरा हीरो भ्रमरः शेखरः कुसुमाकरः,
 ततो दीपः शङ्खो वसु शब्दो मुनिर्नागराजः पिङ्गलः कथयति,
 पट्पदनामान्येकसप्ततिं छन्दस्कारः प्रस्तार्य लभते ॥]

यथा—७० गु. १२ ल. ८२ अ. अजयः । ६९ गु. १४ ल. ८३ अ. विजयः ।
 १८ गु. १६ ल. ८४ अ. बलिः । ६७ गु. १८ ल. ८५ अ. कर्णः । ६६ गु. २० ल.

८६ अ. वीरः । ६५ गु. २२ ल. ८७ अ. वेतालः । ६४ गु. २४ ल. ८८ अ. बृहन्नलः ।
 ६३ गु. २६ ल. ८९ अ. मर्कटः । ६२ गु. २८ ल. ९० अ. हरिः । ६१ गु. ३० ल.
 ९१ अ. हरः । ६० गु. ३२ ल. ९२ अ. ब्रह्मा । ५९ गु. ३४ ल. ९३ अ. इन्दुः ।
 ५८ गु. ३६ ल. ९४ अ. चन्दनम् । ५७ गु. ३८ ल. ९५ अ. शुभकरः । ५६ गु.
 ४० ल. ९६ अ. र्धा । ५५ गु. ४२ ल. ९७ अ. सिद्धः । ५४ गु. ४४ ल. ९८ अ.
 शार्दूलः । ५३ गु. ४६ ल. ९९ अ. कूर्मः । ५२ गु. ४८ ल. १०० अ. कोकिलः ।
 ५१ गु. ५० ल. १०१ अ. खरः । ५० गु. ५२ ल. १०२ अ. कुन्नरः । ४९ गु. ५४
 ल. १०३ अ. मदनः । ४८ गु. ५६ ल. १०४ अ. मत्स्यः । ४७ गु. ५८ ल. १०५
 अ. तालाङ्गः । ४६ गु. ६० ल. १०६ अ. शेषः । ४५ गु. ६२ ल. १०७ अ. सा-
 रङ्गः । ४४ गु. ६४ ल. १०८ अ. पयोधरः । ४३ गु. ६६ ल. १०९ अ. कुन्दः ।
 ४२ गु. ६८ ल. ११० अ. कमलम् । ४१ गु. ७० ल. १११ अ. वारणः । ४० गु. ७२ ल.
 ११२ अ. शरमः । ३९ गु. ७४ ल. ११३ अ. जङ्गमः । ३८ गु. ७६ ल. ११४ अ.
 शुतीष्टम् । ३७ गु. ७८ ल. ११५ अ. दाता । ३६ गु. ८० ल. ११६ अ. शरः । ३५ गु. ८२
 ल. ११७ अ. सुशरः । ३४ गु. ८४ ल. ११८ अ. समरः । ३३ गु. ८६ ल. ११९
 अ. सारसः । ३२ गु. ८८ ल. १२० अ. शारदः । ३१ गु. ९० ल. १२१ अ. मेघः ।
 ३० गु. ९२ ल. १२२ अ. मदकरः । २९ गु. ९४ ल. १२३ अ. मदः । २८ गु. ९६
 ल. १२४ अ. सिद्धिः । २७ गु. ९८ ल. १२५ अ. बुद्धिः । २६ गु. १०० ल. १२६
 अ. करतलम् । २५ गु. १०२ ल. १२७ अ. कमलाकरः । २४ गु. १०४ ल. १२८
 अ. धवलः । २३ गु. १०६ ल. १२९ अ. मनः । २२ गु. १०८ ल. १३० अ. ध्रुवः ।
 २१ गु. ११० ल. १३१ अ. कनकम् । २० गु. १११ ल. १३२ अ. कृष्णः । १९ गु.
 ११४ ल. १३३ अ. रत्नम् । १८ गु. ११६ ल. १३४ अ. मेघकरः । १७ गु. ११८
 ल. १३५ अ. ग्रीष्मः । १६ गु. १२० ल. १३६ अ. गदहः । १५ गु. १२२ ल.
 १३७ अ. शशी । १४ गु. १२४ ल. १३८ अ. सूर्यः । १३ गु. १२६ ल. १३९ अ.
 शल्यः । १२ गु. १२८ ल. १४० अ. नवरात्रः । ११ गु. १३० ल. १४१ अ. मनोहरः ।
 १० गु. १३२ ल. १४२ अ. गगनम् । ९ गु. १३४ ल. १४३ अ. रत्नम् । ८ गु.
 १३६ ल. १४४ अ. नरः । ७ गु. १३८ ल. १४५ अ. हीरः । ६ गु. १४० ल. १४६
 अ. भ्रमरः । ५ गु. १४२ ल. १४७ अ. श्रेष्ठरः । ४ गु. १४४ ल. १४८ अ. कुसु-
 माकरः । ३ गु. १४६ ल. १४९ अ. दीपः । २ गु. १४८ ल. १५० अ. शङ्खः । १
 गु. १५० ल. १५१ अ. वसु । ० गु. १५२ ल. १५२ अ. (१५२ मात्रा) शब्दः ।
 इति शाला मनसि विचारयित्वा नागराजः पिङ्गलः कथयति । इत्येकसप्ततिः पट्पदानां
 नामानि । छन्दस्कारः प्रस्तार्य लभते । नामभेदानिति शेषः ॥

पट्पदच्छन्दसि नामसंख्यानयनप्रकारान्तरमाह—

सत्ते सच्चहि होइ लहु अद्द विसज्जहि ताम ।

तहिंवि विसज्जहि एकसर एहि पमाणे णाम ॥ १०१ ॥

[यावन्तः सर्वे भवन्ति लघवोऽर्धे विसर्जय तासु ।

तास्वपि विसर्जयैकशरमेतत्प्रमाणि नामानि ॥]

यावन्तः सर्वे लघवो भवन्ति । द्विपञ्चाशदधिकशतश्रुता इत्यर्थः । तासु कलास्यधे विसर्जय । अवशिष्टा पदसप्ततिः । तास्वपि शरसंख्यां विसर्जय । एवं सति यावत्सोऽवशिष्यन्ते । प्रकृते एकसप्ततिः । एतत्प्रमाणि नामानीति दोहाछन्दः । एतेषामुदाहरणान्युदाहरणमञ्जरीतोऽवगन्तव्यानि क्रमेण । पट्पदं निवृत्तम् ॥

अह पज्जटिआ (अथ पञ्जटिका छन्दः)—

चउमत्त करहु गण चारि ठाँइ,

ठवि अन्त पओहर पौँइ पौँइ ।

चउसट्ठि मत्त पज्जहरइ इन्दु,

ऐम चारिपाअ पज्जटिआ छन्दु ॥ १०२ ॥

[चतुर्मात्रिकान्कुरुत गणांश्चतुःस्थाने,

स्थापयित्वान्ते पयोधरं पादे पादे ।

चतुःपट्टि मात्राः प्रक्षरतीन्दु-

रेवं चतुष्पादेः पञ्जटिका छन्दः ॥]

चतुर्मात्रिकांश्चतुरो गणांश्चतुःस्थाने चतुर्धरणे स्थापयित्वा नियमेन पयोधरं चतुष्फलं चतुर्यं स्थापयित्वा । एवं पदचतुष्टयेन चतुःपट्टिभिः (ष्टया) मात्राभिः पञ्जटिका भवति । यथा इन्दुश्चन्द्रमाः षोडशकलाभिरमृतं क्षरति तथा षोडशमात्राभिरैकचरणोऽस्याः पीयूषवर्षा भवतीति भावः । तथा सति षोडशकलैव पञ्जटिकानामकं छन्दो निष्पाद्यते इति । मूषणेऽप्युक्तम्—‘चत्वारि चतुष्कलानि देहि तत्रापि जगणमन्ते विधेहि । मणिता फणिनायकपिङ्गलेन पञ्जटिकेयं षोडशकलेन ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

पञ्जटिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

‘जै[ण] गंजिअ गौडाहिवइ राउ,

उइण्ड उट्टइसौं भअ पएउ ।

१. ‘छन्दःप्रशंसायाह—इदं शुक्ला इन्दुश्चन्द्रमाः प्रसिद्यते । अमृतं क्षरतीत्यर्थः ।’ इति रविकारव्याख्या.

गुरुविक्रम विक्रम जिणिभ जुज्झ,
ता कण्णपरक्कम कोइ बुज्झ ॥'

[येन गञ्जितो गौडाधिपती राजा,
उद्दण्ड उत्कलेशो भयेन पलायितः ।

गुरुविक्रमो विक्रमो जितो युद्धे,
तस्मात्कर्णपराक्रमं कोऽपि बुध्यते ॥]

कश्चित्कविः कर्णे स्तौति—कर्णस्य पराक्रमं कोऽपि बुध्यते । अपि तु न कोऽपि ।
येन गञ्जितो गौडाधिपतिः । यस्य भयेन उद्दण्ड उद्गतदण्डोऽपि उद्दृष्टो उत्कलेशः प-
लायितः । गुरुविक्रमो यस्यैव विक्रमो येन युद्धे जितः । ता तस्मात्कस्तत्र पराक्रमं जानी-
यादिति भावः । उट्टवणिका यथा—SS, ॥S, S॥, ॥S, SS, ॥S, ॥॥, ॥S, ॥S,
॥S, ॥॥, ॥S, SS, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S.

अपाटिलाछन्दः—

सोरह मत्ता पाठ अडिल्ल ह
वेवि जमक्का भेउ अडिल्लह ।
होइ ण पभोहर किं पि अडिल्लह
सुपिअ अन्त भण छन्द अडिल्लह ॥ १०३ ॥

[षोडश मात्राः पादे अडिल्ल ह
द्वे अपि यमके भेदं कलयतः ।

भवति न पयोधरः कथमध्यप्रयोजकः
सुप्रियोऽन्ते भण छन्दोऽडिल्लम् ॥]

अत्र षोडश मात्राः पादे लभ्यन्ते । द्वयोरपि द्वायोर्यमका भवत इति कलया भवति ।
न पयोधरो जगणः कथमपि । अन्तेषु चतुर्थेऽपि चरणेषु सुप्रियो लघुद्वयात्मको गणो
भवति यत्र तच्छन्दोऽडिल्लानामकमित्यर्थः । भूषणेऽप्युक्तम्—‘छन्दसि षोडशकले वि-

१. ‘बुध्यते’ इति दैवादिकस्य बुधधातोः कर्तरि रूपम्. २. रविकरव्याख्याने ‘दि’वर्ण-
स्थाने ‘लि’ इति वर्णः प्रतिचरणं दृश्यते. तथा च “द्वे यमके भेदं कलयतः । कलिवली
कामधेनू । ‘इल्लिल्ली स्वार्थे’ इतील्लप्रत्ययः । ‘हहिजेराः पादपूर्णे’ इति हप्रत्ययः । ‘प्रायो-
लोपः’ इति प्रायोवचनादादावपि ककारलोपः । पयोधरः कीदृक् । अडिल्लह अप्रयोजकः ।
अप्रयोजकवाचकादल्लशब्दादिल्लप्रत्ययो हप्रत्ययश्च ।” इति तद्व्याख्यानान्तरम्.

लासिनि प्रतिपदमन्ते यमकविलासिनि । अद्विलनामपयोधरधारिणि शेषे नियतलघुद्वय-
धारिणि ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

‘जेंण आसावरि देहा दिन्हउ
सुत्थिर डाहररज्जा लिन्हउ ।
कालंजर जिण कित्ती अप्पिअ
धण आवज्जिअ धम्मकें अप्पिअ ॥’

[येनासावरीदेशो दत्तः
सुस्थिरं डाहरराज्यं गृहीतम् ।
कालंजरे येन कीर्तिरर्पिता
धनमावर्ज्य धर्मेऽर्पितम् ॥]

येन कर्णेन [आ]सावरीदेशः मार्गणेभ्यो दत्तः । येन च सुस्थिरं डाहरराज्यं पार्वती-
यान्विजित्य गृहीतम् । येन च कालंजरे दुर्गे कीर्तिः स्थापिता । येन च धनमावर्ज्य
धर्मार्थमेवापितमर्थिभ्यः । स कर्णो जयतीति वाक्यशेषः ॥ उद्धवणिका यथा—॥५,
५॥, ५५, ५॥, ५॥, ५॥, ५५, ५॥, ५५, ॥॥, ५५, ५॥, ५५, ५॥, ५॥.

अथ पादाकुलकं छन्दः—

लहु गुरु एक णिम्म णहि जेहा,
पअ पअ लेक्खह उत्तमरेहा ।
सुकइ फण्हिदह कंठहवलअं,
सोरहमत्ता पाआकुलअम् ॥ १०४ ॥
[लघुगुर्वोरेको नियमो नहि यत्र,
पदे पदे लिख्यन्त उत्तमरेखाः ।
सुकवेः फणीन्द्रस्य कण्ठवलयं,
षोडशमात्रं पादाकुलकम् ॥]

यत्र लघूनां गुरुणा वा एकोऽपि नियमो नास्ति । पदे पदे उत्तमरेखा भवन्ति । अ-
तरान्तरा लघुगुरुश्च भवतीत्यर्थः । अथ च सुकवेः फणीन्द्रस्य पिङ्गलस्य कण्ठवलयं
षोडशमात्रं पादाकुलकं छन्दो भवतीति । भूषणेऽपि—‘अक्षरगुरुलघुनियम-

१. याचकेभ्यः. २. ‘अन्यन्तानुरागात्फणीन्द्रेण प्रैवेयकत्वेन घृतमिति प्रसिद्धिः । स-
र्गाणां कण्ठे बलयाकारा रेखा भवन्तीति ।’ इति रविकूरव्याख्याविशेषः.

विरहित भुजगराजपिङ्गलपरिमणितम् । भवति सुगुम्फितषोडशकलक वाणीभूषण पा-
दाकुलकम् ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

तदुदाहरति—जहा (यथा)—

‘सेर एक जउ पावउँ धित्ता,
मंडा वीस पकावउँ णित्ता ।
टंक एक जउ सैंधव पाभा,
जो हउ रंक सोइ हउ राभा ॥’

[सेरमेकं यदि प्राप्नोमि घृतं,
मण्डकान्विशतिं पचामि नित्यम् ।
टङ्क एको यदि सैन्धवः प्राप्तः,
योऽहं रङ्गः सोऽहं राजा ॥]

कस्यचिद्विदूषकस्य वचनम्—सेरमात्र यदि प्राप्यते घृत तथा मण्डकान्विशतिं पचामि
नित्यम् । तत्र टङ्कमात्र यदि सैन्धव लवण प्राप्त तदा य एवाह रङ्गः स एवाह राजा ॥ उ-
द्वेगिका यथा—SISIIISIISS, SSISIIISIISS, SISIIISIISS, SIIISIIISIISS यथा वा—
‘मलयपर्वनहृतकुसुमपरागः परभृतनिभृतरणितवनभागः । चिरतरसंचितमानदुरन्तः कस्य
न मुदमुपनयति वसन्तः ॥’

अथ चउबोलाछन्दः—

सौरहँ मत्तहँ बे धि पमाणहु,
वीअ चउठुहिँ चारिदहा ।
मत्तह सठ्ठि समगल जाणहु,
चारिपभा चउबोल कहा ॥ १०५ ॥

[षोडशमात्राभिर्द्वावि प्रमाणयत,
द्वितीये चतुर्थे चतुर्दश ।
मात्राः पष्टि समग्रा जानीत,
चतुष्पदा चउबोला कथिता ॥]

षोडशमात्राभिर्द्वा चरणौ प्रथमतःतीयत्री प्रमाणयत । द्वितीये चतुर्थे चरणे च चतुर्दश
मात्राः । एव पष्टिमात्राभिश्चतुष्पद जानीत ॥

चउबोलामुदाहरति—

रे धणि मत्तमअंगजगामिणि,
 खंजणलोअणि चंदमुही ।
 चंचल जुव्वण जात ण आणहि,
 छइल समप्पइ काँइ णही ॥
 [रे प्रिये मत्तमतङ्गजगामिनि,
 खञ्जनलोचने चन्द्रमुखि ।
 चञ्चलं यौवनं जातं न जानासि,
 विदग्धेभ्यः समर्पयसि कुतो नहि ॥]

कस्याचित्तरूप्यामासक्तस्य [कस्यचिद्] वचनम्—रे धणि हे वनिते, मत्तमतङ्गज-
 गामिनि, हे खञ्जनलोचने, हे चन्द्रमुखि, यतश्चञ्चलमिदं यौवनं हस्तस्थितजलमिव गच्छन्न
 जानासि । अतः छइलेभ्यः अस्मदादिनिटेभ्यः कुतो न समर्पयसि । अहो ते भ्रम इति
 भावः ॥ उद्धवणिका यथा—S॥S॥S॥S॥, S॥S॥S॥S, S॥S॥S॥S॥, ॥S॥S॥S.

अथ रङ्गाछन्दः—

पंदम विरइ मत्त दहपंच,
 पअ बीअ धारह ठवहु,
 तीअठौव दहपंच जाणहु,
 चारिम एगारविं,
 पंचमे हि दहपंच माणहु,
 अठ्ठा सठ्ठा पूरवहु,
 अगगे दोहा देहु,
 रौअसेण सुपसिद्ध इअ,
 रइ भणिज्जइ एहु ॥ १०६ ॥
 [पंचमे विरचय मात्राः पञ्चदश,
 पदे द्वितीये द्वादश स्थापयन्तु,
 तृतीयस्थाने पञ्चदश जानीत,

चतुर्थे एकादश,
 पञ्चमे पञ्चदशानयन्तु,
 अष्टपाष्टि पूरयन्तु,
 अग्रे दोहां दत्त
 राजसेनः सुप्रसिद्धामिति
 रङ्गां भणति इमाम् ॥]

प्रथमे पदे पञ्चदश मात्रा विरच्य । पदे द्वितीये द्वादश । तृतीयस्थाने पञ्चदशमात्रा
 गीत । चतुर्थे एकादश मात्राः । पञ्चमे पञ्चदश मात्रा आनयन्तु । एवं पञ्चपदेषु अष्ट-
 ष्टि मात्राः पूरयन्तु । अग्रे दोहा इत्य । राजसेनो नाम राजा सुप्रसिद्धामिमां रङ्गा भ-
 णति । इदमप्युदाहरणम् ॥

एतस्या एव गणनियममाह—

विस्रम त्रिकल संठवहु निणिण पाइक् करहुलइ,
 भंत गरिंद किं विप्प पढम वे मत्त अवरपद,
 ममपभ तिभ पाइक् सञ्चलहु भंत विमज्जहु,
 चउटाचरण विचारि णक्क लेहु कट्ठिभ लिज्जसु,
 पेम पंच पाभ उटवण्ण कह वत्थुणाम पिंगल कुणइ,
 ठवि दोसहीण दोहाचरण गभसेण रङ्गह भणइ ॥ १०७ ॥

[विषमे त्रिकलं स्थापयन्तु त्रयः पदातयः क्रियन्तां,
 अन्ते नेन्द्रः किंवा विप्रः प्रथमं द्वे मात्रे अपरपदे,
 समपदे त्रयः पदातयः सर्वलघुमन्ते विसर्जयन्तु,
 चतुर्थचरणे विचारयित्वैकं लघुमारुप्य गृह्यन्तु,
 एवं पञ्चसु पादेपूङ्गवणिकां कृत्वा वस्तुनाम पिङ्गलः करोति,
 स्थापयित्वा दोषहीनं दोहाचरणं राजसेनो रङ्गा भणति ॥]

विषमे पदे प्रथमतृतीयपञ्चमे प्रथम त्रिकलं स्थापयन्तु । ततस्त्रयः पदातयः चतुष्क-
 लाः क्रियन्ताम् । अत्र प्रथमपादस्थान्ते नेन्द्रो मगणः । किंवा विप्रगणः चतुर्-
 ष्वात्मको भवति । ततोऽपरत्र मग्रे द्वितीये चतुर्थे च द्वे मात्रे प्रथमतो इत्वा त्रयः पदातयः
 चतुष्कलास्त्रयगणाः, पूर्वस्थापितमात्राद्वयेन सह वर्तव्या इत्यर्थः । सर्वेषु पदेषु लघुमन्ते

विसर्जयन्तु । चतुर्थे चरणे विचारयित्वा कार्यः । उट्टवणिकां विधाय तुरीयचरणे एक लं-
घुमाकृष्य गृह्णन्तु । तेन चतुर्थे चरणे एवादशैव कट्याः । अतस्तृतीयो गणत्रिकलत्रिल-
घात्मको भवति, इत्येव पञ्चसु पादेषु उट्टवणिकां कृत्वा अष्टपष्टिमाश्राध पूरयित्वा वस्तु-
भूत तच्छन्दसो नाम पिङ्गलः करोति । 'वस्तु' इत्येतस्यैव नामान्ताम् । वापा (?) स्था-
पयित्वा दोषहीन दोहाचरणं राजसेनो नाम राजा रजामिति भणति । षट्षपी च्छन्दः ॥

तामुदाहरति—जहा (यया)—

‘भमइ महुअर फुल्ल अरविंद,
णवकेसुकाणण फुल्लिअ,
सव्वदेस पिअ राव वुल्लिअ,
मिअल पवण लहु वहइ,
मलयकुहर णववलि पेड्डिअ,
चित्तम णोभउसर हणइ,
दूर दिगन्तर कंत,
केपरि अण्णउ वारिहउ,
इम परिपल्लिअ दुरंत ॥’

[भ्रमति मधुकरः स्फुटितमरविन्दं,
नवकिंशुककाननं पुष्पितं,
सर्वदेशे पिको रावं कूजति,
शीतलः पवनो लघु वहति,
मलयकुहरे नववल्लीं प्रेरयित्वा,
चित्तं मनोभवशरो निहन्ति,
दूरे दिगन्तरे कान्तः,
केन प्रकारेणात्मानं स्थापयिष्यामि,
एवं परिपतितं दुरन्तम् ॥]

काचित्प्रोषितमर्तुका समागत वसन्तमवलोकयत्मानं शोचति—यया हे सखि, मधुरो
भ्रमरो भ्रमति । स्फुटितमरविन्दम् । विकसितमित्यर्थः । नवकिंशुककाननं च पुष्पितम् ।

१ ‘सुणिअ’ रवि०. ‘ध्र्यते’ इति तच्छाया. रमणीयश्चाय पाठ. २. ‘परिमिलिअ’
वि०. ‘परिमिलित’ इति तच्छाया.

अथ च सर्वदेशे पितृ पञ्चम कूजति । शीतलपवनो मलयानिल मलयकुहरस्थनवद्वयी
मभिनववृत्ता प्रेरयित्वा लघु मन्द वहति । एव वसन्ते जाते सति चित्त च मनोभवशरा
हन्ति । दूर दिगन्तरे कान्त । कथमिदानामात्मानं स्थापयिष्यामि । एव पतित दुरन्त
दुःखमिति । एतस्या एवान्वय नवपदमिति नामान्तरम् । उद्धवणिका यथा—III, IIII,
SII, ISI, IS, ISI, III, SI, ISI, SII, III, IIII, III, III, IIII, ISI,
SII, SII, III, III, SII, IS, I, SII, IS, III, IIIII, IS, I

अर्थतस्य छन्दसः सप्त भेदा भवन्तीति नामतस्तांनुद्दिशति—

करही नन्दा मोहिणी चारुसेणि तह भद्र ।

राभसेण तालंरु पिभ सत्त वत्सु णिप्फंद ॥ १०८ ॥

[करमी नन्दा मोहिनी चारुसेना तथा भद्रा ।

राजसेना तालङ्किनी प्रिये सप्त वस्तूनि निष्पन्नानि ॥]

करमी, नन्दा, मोहिनी, चारुसेना, भद्रा, राजसेना, तालङ्किनी, इति प्रिये सप्त भेदा
वस्त्वपरनामकरणाच्छन्दसो निष्पन्ना । दाहा छन्दः ॥

तेषां लक्षणमाह—

पढमतीअपञ्चमपअह तेरह मत्ता जासु ।

धीअचउत्थएआरहहिँ ऋरहिँ भणिज्जसु तासु ॥ १०९ ॥

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु त्रयोदशमात्रा यस्या ।

द्वितीयचतुर्थयोरेकादश करहीं भणति ताम् ॥]

प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु यस्यास्त्रयोदश मात्रा । अथ च द्वितीयचतुर्थयोरेकादश मात्रा ।
एव पञ्च पदानि, एतदग्रे दोहा यस्यास्तां करमी भणति । दोहा छन्दः ॥

पढमतीअपञ्चमपअह मत्त होइ दहचाणि ।

धीअचउत्थएआरहहिँ णद भणिज्ज त्रिआरि ॥ ११० ॥

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु मात्रा भवन्ति चतुर्दश ।

द्वितीयचतुर्थयोरेकादश नन्दा भणति विचार्य ॥]

यस्या प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु चतुर्दश मात्रा । द्वितीयचतुर्थयोरेकादश, तां विचार्य
दोहा च दत्ता नन्दा भणति । दोहा छन्दः ॥

पढमतीअपञ्चमपअह णव दह मत्ता जासु ।

धीअचउत्थएआरहहिँ त मोहिणि मुणिआसु ॥ १११ ॥

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु नव दश मात्रा यस्याः ।

द्वितीयचतुर्थयोरेकादश तां मोहिनीं जानीहि ॥]

प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु नव दश ऊनविंशतिमात्राः । यस्या द्विचतुर्थे एकादश । अमे दोहा यत्र तो मोहिनीं जानीहि । दोहा च्छन्दः ॥

पदमतीअपञ्चमपअह मत्त पण्णरह जासु ।

वीअचउत्थएआरहहिँ चारुसेणि मुणिआसु ॥ ११२ ॥

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु मात्राः पञ्चदश यस्याः ।

द्वितीयचतुर्थयोरेकादश चारुसेनां जानीहि ॥]

प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु मात्राः पञ्चदश । द्वितीयचतुर्थयोरेकादश । सदोहां तां चारुसेनां जानीहि । दोहा च्छन्दः ॥

पदमतीअपञ्चमपअह मत्ता दहपंचाइ ।

वीअ चउत्थे वारहहिँ भइणाम कहिआइ ॥ ११३ ॥

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु मात्राः पञ्चदश ।

द्वितीयचतुर्थयोर्द्वादश भद्रानां कथय ॥]

प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु पञ्चदश । द्वितीयचतुर्थयोर्द्वादश मात्रा दत्त्वा दोहां भद्रानां कथय । दोहा च्छन्दः ॥

पदमतीअपञ्चमपअह मत्त पण्णरह जेतु ।

सम वारह अरु एकदह राअसेणु भण तेत्तु ॥ ११४ ॥

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु मात्राः पञ्चदश यत्र ।

समे द्वादश पुनरेकादश राजसेनां भण तत्र ॥]

प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु पञ्चदश मात्राः, द्वितीये द्वादश, चतुर्थे एकादश, तस्यान्ते दोहा, ता राजसेनां भण ॥

पदमतीअपञ्चमपअह मत्ता सोलह जासु ।

सम वारहएआरहहिँ तालङ्गिणि भण तासु ॥ ११५ ॥

१. चारुसेनालक्षणरूपासी दोहा मूलपुस्तके नास्ति. २. 'अथ च पद्मावती पद्मिनी नायिकां भण । यस्याः स्थाने स्थाने चतुर्मात्राः ब्रह्मक्षत्रविद्यशूद्ररूपाः, अष्टौ गणा अष्ट-नायिकासु गण्यन्त इत्यर्थः । पद्मिनी च जातिचतुष्टयादुत्पद्यत इति प्रतिदिः । ध्रुवं नि-धितम् । सा कथं चतुर्मात्रिका । कर्णः क्षत्रियः । कारतलो वैश्यः । विप्रो ब्राह्मणः । च-रणः शूद्रः । एवंरूपेण चतुर्मात्रिकत्वं यस्याः । उत्कृष्टा । यदि तस्याः पयोधरः स्तनः प-तति तदा क्रिमियं मनोहरा । सा च यथा नायकगुण पीडयति, पितरं सत्रासयति, य-न्तसामभिरक्तो भवति कविस्तमुद्गासयति' इति रविकरव्याख्यान्तरम्.

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु मात्राः षोडश यस्याः ।

समे द्वादशैकादश तालङ्किनीं भण ताम् ॥]

प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु षोडश मात्राः, द्वितीये द्वादश, चतुर्थे एकादश, अन्ते दोहा यस्यास्ता तालङ्किनीं भणेति । एतेषामुदाहरणानि सुषुद्धिभिः स्वयम्भूतानि । इति गद्याप्रकरणम् ॥

अथ पद्मावती छन्दः—

भणु पडमावत्ती ठाणं ठाणं चउमत्ता गण अट्टाआ

धुव कण्णो करअलु विण्णो चरणो पाए पाअ उक्किठाआ ।

जइ पलइ पओहर किमइ मणोहर पीडइ तह णाअक्कगुणो

पिअरह संतासइ कह उव्वासइ इय चंडालचरित्त गणो ॥ ११६ ॥

[भण पद्मावती स्थाने स्थाने चतुर्मात्रिका गणा अष्टौ

ध्रुवं कर्णः करतलं विप्रश्चरणः पादे पाद उत्कृष्टाः ।

यदि पतति पयोधरः किमियं मनोहरा पीडयति तथा नायकगुणं

पितरं संत्रासयति कविमुद्रासयलयं चण्डालचरित्रो गणः ॥]

यस्याः स्थाने स्थाने चतुर्थपि चरणेषु चतुर्मात्रिकाश्चतुष्कल गणा अष्टौ भवन्ति । तां पद्मावती भण । कै के गणा इत्याह—कर्णः गुरुद्वयात्मको गणः । करतलः गुर्वन्तश्चतुष्कलः । विप्रः चतुर्लङ्घ्यात्मको गणः । चरणः आदिगुरुर्मनशाख्यः । ध्रुव निश्चितम् । एत एव गणाः पौर्वापर्येण वसुसप्त्याका पादे पादे उत्कृष्टाः कार्याः । अत्र ‘ध्रुवधम्मो’ इति कचिरपाठः । तत्र धर्मी युधिष्ठिरः, तेन कुन्तिपुत्रत्वाद्गुरुद्वय विवक्षितम् । अत्र यदि पयोधरो जगणः पतति तदा किमियं मनोहरा, (मनोहरा) न भवतीत्यर्थः । अथ च यस्य कवित्वं क्रियते तस्य नायकस्य तथा गुणं पीडयति, पितरं त्रासयति, कवित्वस्य पित्तं कविरेव विवृणोति—कविमुद्रासयति, तस्मादत्र छन्दसि अथ जगणश्चण्डालचरित्रः सर्वथा त्याज्यः । उक्तं च भूषणे—‘यद्यष्टचतुष्कलगणनिर्मितपदकरपदकर्णद्विजविहिता सा पद्मावतिका विषुधसुमहिता जगणविरहिता सुरुविहिता । इह दशवसुमुवर्नर्भवति विरामः सकलामिमतफलाय तदा फणिनायकपिङ्गलभणितसुमङ्गलरसिकमनःसविहितमदा ॥’

पद्मावतीमुदाहरति—अद्या (यथा)—

‘भअभज्जिअ वंग भंगु कलिंगा तेलंगा रण मुत्ति चले

मरहट्टा धिट्टा लग्गिअ कट्टा सोरट्टा भअ पाअ पले ।

चपारणकंपा पन्वभङ्गम्मा उत्थी उत्थी जीवहरे

कासीसरराणा क्रिअउ पआणा विज्जाहर भण मंतिवरे ॥'

[भयेन पलायिता वङ्गा भग्ना. कालिङ्गास्तैलङ्गा रण मुक्त्वा चलिता ,

महाराष्ट्रा धृष्टा लग्नाः काष्ठा. सौराष्ट्रा भयेन पादे पतिता ,

चम्पारण्याना कम्प पार्वतीया क्षम्पा उपर्युपरि जीवगृहे,

काशीश्वरराज्ञि कुर्वति प्रयाण विजयहरो भणति मन्त्रिवर ॥]

कश्चित्कवि काशीश्वरस्य राज्ञो विजयप्रयाणमनुवर्णयति—वङ्गा वङ्गदेशाया भयेन पलायिता । अप च कालिङ्गा कलिङ्गदेशस्या , तेऽपि भग्ना । तैलङ्गा अपि रण त्यक्त्वा चलिता । धृष्टा महाराष्ट्रा । एकस्त्रीभूय लग्ना काष्ठा । लग्ना दिश इत्यर्थ । सौराष्ट्रा भयेनागत्य पादे पतिता । अथ च चम्पारण्यदेशायाणा कम्पो जात । पार्वतीया उत्थी उत्थी उपर्युपरि जीवाना मनुष्याणा हरेर्गृहे एव क्षम्पा निलीना । जीवगृहे गोप्यस्थले क्षम्पा निलीना इति वा । एतत्प्रतापतपनमयादुर्गम्मा इव स्थिता इत्यर्थ । उट्टरगिका यथा—॥S, ॥S, SS, ॥S, SS, SS, ॥S, ॥S, ॥S, SS, SS, ॥S, SS, SS, ॥S, ॥S, SS, ॥S, SS, ॥S, SS, SS, ॥S, SS, ॥S, S॥, ॥S, SS, S॥, ॥S, ॥S

अथ कुण्डलिका छन्द —

दोहालक्खण पढम पढि कण्ह अद्ध णिरुत्त,

कुण्डलिआ धुअअण मुणहु उल्लाले सजुत्त,

उल्लाले संजुत्त जमक्क सुद्धउ स ल्हिज्जइ,

चउआलह सउ मत्त सुक्कइ दिढबंधु कहिज्जइ,

चउआलह सउ मत्त जासु तणुभूसणसोहा,

तं कुण्डलिआ मुणहु पढम जह पढिअइ दोहा ॥ ११७ ॥

१ 'सुरविच्छिन्नधु (पिष्टल) पश्यति' इति रविवरव्याख्या २ 'अथ गुणालंकारोपपद्यति—यस्यास्तनी शरीरे मूषणशोभा इत्यन्ति । मूषणमन्कारः । शोभा कान्ति । गुण इति शेष । द्वित्रयस्य बहुवचन नियम् । तेन मूषणशोभे यस्यान्तर्नी हास्ये कुर्वन्ते । त्रियत्सल्याकगुणशोभा इत्याह—चतुश्चत्वारिंशमात्रा । अत्र प्राकृत पूर्वनिपातानियम् । तेन व्यवहितनापि मात्रासंज्ञेनान्वयः ।' इति रविवरव्याख्या तथा चैव छन्दः—'चउआल हसउ मत्त जासु-तणु-भमणसोहा'

[दोहालक्षणं प्रथमं पठित्वा काव्येनार्धं निरुक्त्वा,
कुण्डलिकां बुधजना जानीत उल्लालेन संयुक्ताम्,
उल्लालेन संयुक्तं यमकं शुद्धं तल्लभते,
चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतं मात्राः सुकाविना दृढबन्धः कथ्यते,
चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतं मात्रा यस्यास्तनुभूषणशोभा,
तां कुण्डलिकां जानीत प्रथमं यत्र पठ्यते दोहा ॥]

प्रथमं द्विपयालक्षणं पठित्वा काव्येनार्धं निरुक्त्वा कुण्डलिकां जानीत । कीदृशीम् ।
उल्लालेन संयुक्ताम् । उल्लालनमेव उल्लालः परावर्तनं, तेन युक्तमेव पदं पुनः पठेदित्यर्थः ।
ननु पदपदबहुलालेन छन्दसा युक्तमिति, तस्मात्सिद्धावलोकादन्यायेन निकटवर्तिना पदेन
शुद्धं यमकं श्लाघ्यते । तत्राष्टसु पदेषु क्रियन्ते मात्रा इत्याकाङ्क्षायामाह—चतुश्चत्वा-
रिंशदधिकं शतं मात्रा यत्र भवन्ति । सुकाविना दृढो बन्धः कथ्यते । दोहाया अष्टच-
त्वारिंशत्, काव्यस्य पञ्चवर्तिमिलित्वा चतुश्चत्वारिंशदधिकशतं कलाः तनुभूषणशोभा
यस्यास्तां कुण्डलिकां मुणहु जानीत । एतेनाष्टपदी कुण्डलिकैति तात्पर्यार्थः । तथा चोक्तं
मूषणे—‘कुण्डलिका सा कथ्यते प्रथमं दोहा यत्र । रोलाचरणचतुष्टयं प्रभवति नियतं तत्र ॥
प्रभवति नियतं तत्र पदं प्रति सुललितयमकरम् । अष्टपदी सा भवति विविधकविनीशल-
गमकरम् ॥ अष्टपदी सा भवति सुरितपण्डितमण्डलिका । कुण्डलिनायकभणितविपुधकरणं
कुण्डलिका ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—(जहा) यथा—

‘ढोहो मारिअ दिह्लिमहँ मुच्छिव मेच्छसरीर,
पुर जज्जल्लामंतिवग्ग चलिअ वीर हम्मीर,
चलिअ वीर हम्मीर पाअभर मेदणि कं पइ,
दिगमग्ग णह अंधार धूलि सुग्गरह आच्छाइहि,
दिगमग्ग णह अंधार आण खुरसाणुकउल्ला,
दरमरि दमसि विपक्खमारु दिह्लिमहँ ढोह ॥’
[दोहो मारिता दिह्लिमह्ये मुच्छितं म्लेच्छशरीरैः,
पुरो जज्जल्लमन्त्रिवरश्चलितो वीरो हम्मीरः,
चलितो वीरो हम्मीरः पादभरेण मेदिनी कम्पते,

१. अत्र वृत्तमद्रमयात्सहिता न विहिता. २. दोहनाम्ना प्रसिद्धो काव्यविशेषः. ३. सा-
प्रतं ‘दिह्लि’ ‘देह्लि’ इति वा नाम्ना ख्याता नगरी. ‘दिह्लिवग्गमपाणिपञ्चतले’ इति प-
ण्डितराजः.

दृङ्मार्गे नभस्यन्धकारो धूलि सूर्यरथमाच्छादयति,
 दृङ्मार्गे नभस्यन्धकार आनीत खुरासानस्यौल,
 विपक्षामारिता दिङ्मीमध्ये दोहा ॥]

काश्चिद्वन्दी वीरहम्मारप्रयाणमनुवर्णयति—यदेव दिङ्मीमध्ये प्रयाणदिण्डिम समाहृतस्त
 दानीमेव मूर्च्छित म्लेच्छशरीरे । अनन्तर च पुरस्कृतजजलमन्त्रिवर चलितो वीरहम्मीर ।
 ततश्च हस्यश्चपदातिचरणमेरेण मेदिनी कम्पत । दिङ्मार्ग नभसि चान्धकार स्फुरति ।
 धूलि सूर्यरथमाच्छादयति । एव दिङ्मार्गे नभामार्गे चान्धकारो विस्त्रुतिमानीत । ख
 रासानस्य ओलो दण्ड , हे राजन् , त्व चरणमद(द)नेन दमसि(दाम्यसि) विपक्षान् ।
 त्रिमुत सप्रामेण । एव यस्य तवाहता दिण्डिमो दिङ्मीमध्ये इति । उद्धवणिका यथा—
 SSS, IIS, III, SIIIS, IIS I, IIS, SS, III, IIIIS, SS, I, IIIIS, SS, ISI, IIS,
 IIS, II, IIIII, SS, ISI, SII IIS, II, IIIII, SS, ISI, IIS, IIS, S, IIIII, IIS
 ISI, SS, IIS, S

उद्धवणिकाम स्पष्टीकरोति—

पदमहि दोहाचारिपञ्च चतुषञ्च षड्वह देह ।

इम कुण्डलिभा अट्टपञ्च पञ्च पञ्च जमर कुण्डे ॥ ११८ ॥

[प्रथम दोहाचतुषद चतुषद काव्यस्य दत्त ।

एव कुण्डलिकामष्टपदी पदे पदे यमका कुरत ॥]

प्रथमेव द्विपञ्चचतुषद ततश्चतुषद काव्यस्य दत्त । एव कुण्डलिकामष्टपदी पदे
 पद यमका च उक्त । दोहा च्छन्द ॥

पञ्चपदस्तु आदी दोहा । तत सोरडा, अथाद्विपरीतदोहा । तत काव्यमिति कु
 ण्डलिकालक्षणमाह । तस्मिन्क्षे एवञ्चत द्विवर्तिमान्ना भवति ॥

अथ गगनाद्गच्छ—

पञ्च पञ्च टट्टु जाणि गभणगउ मत्तारिहसिणा,
 भाअउ वीम रत्त सरअग्गल लहुगुरुमेमिणा ।

पदमहि मत्तचारिगण रिज्जह गणह पआमिओ

वीमकार मभह पञ्च पिअ गुरु अन्त पआमिओ ॥ ११९ ॥

[पद पद स्थापयन् तात्वा गगनाद्गच्छ मात्राविभूति,

भगवु विगति कय जराधेरा लघुगुरुक्षेपिता ।

लीनः । परित्यज्य कुञ्जरान् । सुरासानाधिपती रणमध्ये खुहिभ विक्षोभ प्राप्य अहितसागर
लङ्घते स्म । यद्वा अधिक यथा स्यात्तथा । हम्मीरे चलिते सति हारावो रिपुषु कातरेषु
पतितः । उद्वणिका यथा—SII, III, SII, III, ISI, ISI, S, SII, SII, III, SII, III,
IIS, IS, IIS, SII, III, III, IIS, IISI, S, SS, III, ISI, III, III, III, SI, S
अथ द्विपदीछन्दः—

आइग इंदु जत्थ हो पढम हि दिज्जइ तिणि धणुहरं
तह पाइक्कुअल परिसंठवहु विधिविचित्तसुंदरं ।
सरसइ लइअ पसाउ तेह पुहमी करह कइत्त कइअणा
महुरचरणअंत लइ दिज्जसु दोपई मुणहु बुहअणा ॥ १२१ ॥
[आदिग इन्दुर्यत्र भवति प्रथम हि दीयन्ते त्रयो धनुर्धराः,
तथा पदातियुगल परिसंस्थापयन्तु विधिविचित्रसुन्दरम् ।
सरस्वत्या गृहीत्वा प्रसादं तत्र पृथिव्या कुरुत कवित्वं कविजनाः
मधुरचरणमन्ते दत्तं द्विपदीं जानीत बुधजनाः ॥]

आदिस्थ इन्दुः पदकलो गणः प्रथमं यत्र भवति । ततो दीयन्ते त्रयो धनुर्धराश्चतुष्कल-
गणा यत्र । तथा पदातियुगलं चतुष्कलयुगलं परिसंस्थापयन्तु । एवं विधितो विचित्रसु-
न्दरमिति छन्दोविशेषणम् । सरस्वत्या सकाशात्प्रसादं गृहीत्वा तथा पृथिव्या कुरुत क-
वित्वं कविजनाः । मधुरो गुरुस्तं चरणान्ते दत्तः । एतादृशं द्विपदीछन्दो जानीत बुधाः ।
अत्रेदं लक्षणद्वयं [द्विपदीद्वयेन ज्ञातव्यं न तु पदचतुष्टयम् । द्विपदीति नामविरोधात्तयो-
दाहरणाच्च । अत्रेन्दुर्यस्यैव लघुद्वयगुरुद्वयात्मकः (IIS) पदकलस्तथापि पदकलमात्रोपल-
क्षकः लक्ष्ये तथैव दर्शनात् ॥

उत्तामेवोद्वणिकां दोहाछन्दसा स्पष्टीकृत्याह—

छकलु मुह संठाविकहु चकलु पंच कैरेहु ।
अंतहि एकइ हार दइ दोवइच्छंद कहेहु ॥ १२२ ॥
[पदकलो मुखे संस्थापयित्वा चतुष्कलान्पञ्च कुरुत ।
अन्त एक हार दत्त्वा द्विपदीछन्दः कथयतु ॥]

पदकलं मुखे स्थापयित्वा ततश्चतुष्कलान्पञ्चगणान्कुरुत । अन्ते च एकहारो गुरुस्तं
दत्त्वा द्विपदीछन्दः कथयतु । मूषणेऽपि—‘आदी पदकलसंगतमेतत्तदनु पञ्चचतुष्कलम् ।
गुर्वन्तं द्विपदी भवतीह हि विशत्यष्टकलदलम् ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

१ एतत्पूर्वं मूलपुस्तके ‘अह दोपई’ इति पाठो दृश्यते. २ ‘अण पइअणा’ इति मूल-
पुस्तकस्य पाठः. ३ ‘मधुरचरणं पदकल’ इति रविवरव्याख्यानम्. ४ ‘ठोहु’ इति
मूलपुस्तकस्य पाठः.

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

दाणउदेव वेवि दुक्कतउ गिरिवरसिहर कंप्पिओ,
हअगअपाअवाअउट्ठंतउ धूलिहि गअणह झंप्पिओ ॥
(‘सातउ सिंधुणीर उच्छलिअइ मेअणिजलहरपूरिओ,
असुरसुरेंदसमरदरसणहु तित्तिहु अणवरचूरिओ ॥’)

[दानवदेवौ द्वावपि परस्पर मिलितौ गिरिवरशिखर कम्पितम् ।
हयगजपादाघातोत्थितधूलिभिर्गगनमाच्छादितम् ॥]

दानवदेवौ द्वावपि समामर्थमेकदा परस्पर मिलितौ । अत एव गिरिवरस्य सुमेरौ
शिखर कम्पितम् । अथ च हयगजपादाघातोद्भूतधूलिभिर्गगन च विशेषेण पिहितम् ।
उद्धवणिका यथा—S॥S, ISI, SS, IIII, IIII, ISI, S, (२८) ॥IIIS, ISI, ISI, ISI,
IIII, ISI, S, (२८)

अथ झुल्लुहणाउन्द —

पढम दह दिज्जिआ पुण वि तह किज्जिआ
पुण वि दहसत्त तह विरइ जाआ ।
एम परिविविहुदल सत्तसततीसपल
एहु कहु झुल्लाणा णाअराआ ॥ १२३ ॥
[प्रथम दश दीयन्ते पुनरपि तथा क्रियन्ते
पुनरपि सप्तदश तथा विरतिर्जाता ।
अनेन परदलेऽपि^(१) सप्तत्रिंशत्पतन्ति
इमा कथयति झुल्लाणा नागराज ॥]

प्रथम दश मात्रा दीयन्ते । अर्थास्तत्र विरति क्रियत । पुनरपि तथा कर्तव्या । पुन-
रपि सप्तदशमात्रासु विरतिर्जाता च । अनयैव रीत्या दलद्वयेऽपि मात्रा सप्तत्रिंशत्पतन्ति यत्र
तामिमां नागराज पिङ्गलो झुल्लाणामिति कथयति । इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

सहस मअमत्तगअ लक्खल्लग पक्खग्गिअ
साहिदुइ साजि खेलत्त मिंदू ।

कोपि पिअ जाहि तह थपि जसविमल महि
 जिणइ णहि कोइ तुह तुलुक हिंदू ॥
 [सहस्रं मदमत्तगजौल्लक्षं लक्षं संनद्धा-
 न्सज्जीकृत्य साहिद्वयं केन्दुकमिव खेलति ।
 आक्रुश्य प्रिय [याहि] तत्र स्थापयित्वा विमलयशो मद्यां
 जेष्यति नहि कोऽपि त्वां तुरुष्को हिन्दू ॥]

सहस्रं मत्तान् नागान् । सहस्रशब्दोऽसंख्यातवाची । लक्षं लक्षं संनद्धानश्चवारान् स-
 ज्जीकृत्य साहिदुपाति(?) साहिद्वयं केन्दुकमिव खेलति । अतिसुन्दरसंगरं रचयतीत्यर्थः ।
 अतो हे प्रिय, आक्रुश्य गल(?) तत्र स्थापयित्वा विमलयशो मद्यां कोऽपि तुरुष्को
 हिन्दू वा त्वां न जेष्यति । काचिन्महामदं स्वभर्तारमुत्साहयति ॥ उट्टवणिका यथा—
 IIIISII, SIIISII, SIIISIS, SIISS (१७) SIIISII, SIIIIII, IIIISII, IISS (१७).

अथ खज्जाछन्दः—

धुअ धरिअ दिअवरणवगण कमलणअणि बुह-
 अणमण सुहइ जिमि सिसि रअणि सोहए ।
 पुण विअ विरइ विहुपअ गअवरगमणि रअण
 पर फणिवइ भण सुमरु बुहअणसोहरा ॥ १२४ ॥

[ध्रुवं धृत्वा द्विजवरगणान्नव कमलनयने बुध-
 जनमनः सुखयति यथा शशी रजन्यां शोभते ।
 पुनरपि विरतिः पदद्वयेऽपि गजवरगमने रगणः
 परे फणिपतिर्भणति स्मर बुधजनमनोहरम् ॥]

यत्र निश्चित धृत्वा पूर्वं द्विजवरस्य चतुर्लघुकचतुष्कलस्य नव गणान् हे कमलनयने,
 विपुषजनमनः सुखयति । बुध (?) छन्दः । तत्र यथा शशी रजन्यां शोभते । रगणो
 नवद्विजगणोपरि शोभते । हे गजवरगमने, पुनरपि विरतिः पदद्वयेऽपि । नव विप्रगणाः
 पथाद्रगण इति खज्जाछन्दः । वरः श्रेष्ठः फणिपतिर्भणति । [हे] बुधजनमनोमोहकं तस्मि-
 न्नेति । इदमप्युदाहरणम् ॥

एतदेव दोहाछन्दसा स्पष्टीकृत्याह —

विहुदल णय पल विप्पगण जोहल अन्त ठवेहु ।
 मत्त इआलिस खंजपअ दह गण तथ मुणेहु ॥ १२५ ॥

[दलद्वये नव पतन्ति विप्रगणा जोहलमन्ते स्थापयतु ।

मात्रा एकचत्वारिंशत्खञ्जापदे दश गणास्तत्र जानीत ॥]

यदत्र दलद्वये नव गणा विप्राश्चतुर्लघ्वात्मका पतन्ति । अन्ते जोहल रगण स्थाप-
यतु । समूयेरुचत्वारिंशन्मात्रा खञ्जाहन्दस पतन्ति गास्तत्र दश पतन्तीति जा-
नीत । भूषणेऽपि—‘द्विजवरनवगणमुपनय तदनु च विमलकमलदलमृदुलसुतनु रगणमिह
खञ्जके । द्विदलममलमिति फणिवरनरपतिनिगदित[मिद]मतिशयगुणसहृद[यहृदयसु]र-
ञ्जके ॥’ इदमप्यदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

अहि ललइ महि चलइ गिरि पलइ [ईर खलइ] ससि धुमइ अमिअ
व[म]इ मुअ[ल] जिवि बुट्टए ।

पुणु तलइ पुणु [खलइ पुणु ललइ] पुणु घुमइ पुणु वमइ जिविअ विविह
परिसमर दिट्ठए ॥

[अहिल्ललति मही चलति गिरि' पतति [हर स्वलति] शशी घूर्णति अ-
मृत वमति मृता जीवित्वोत्तिष्ठन्ति ।

पुनस्तयति पुनः स्खलति पुनर्ललति पुनर्धूषते पुनर्वमति जीविता विविधा
परितः समरे दृष्टा. ॥]

कस्यचित्समरमनुवर्णयति—परकटकभरेणाहि शेषो ललति चलति । स्थानध्रष्टो भव
तीत्यर्थः । अतएवावट्ठम्काभावान्मही चलति । तस्मादेकगिरि वैलास पतति । तदाश्रयो
हर स्खलति । अत एव दशौ घूर्णते । घूर्णनेनामृत वमति । अतोऽमृतसपर्कादेव मृता अपि
सुभटा जीविस्त्वैतिष्ठन्ति । ततश्च भूमिस्तादृशमारवती भवति । अतः शपाहि पुनरपि
तरति । पुन स्खलति । पुनर्ललति । पुनर्घूर्णते । पुनर्वमति । पुनश्च जीविता विविधा.
परित समरे दृष्टा भटा । अत्र महीचलने शेषचलन हेतुः । वैलासपतने महीचलननि-
त्युत्तरोत्तर प्रति पूर्वस्थ हेतुत्वमिति अलङ्कारः । उद्धवणिका यथा—IIII, IIII, IIII,
IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII,
IIII, IIIS (४१) IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIIS (४१)=(८२)

अथ सिक्खा(शिखा)उन्द —

सस्तिवअणि गअगमणि पअ पअ दिअछगण पअहर सस्तिव ।

पैठ पढम लहु विविह पअलि दिअगण अहिअ जअल दल भणइ स
सिअ ॥ १२६ ॥

१ 'हर खलइ' इत्येकस्मिन्पुस्तके न वर्तते २ 'पदमविविहितु' इति खनिजरसमत पाठः, 'प्रथमतो विविधलघुन्' इति तच्छाया

अथ मालाछन्दः—

पद्मचरण ससिवअणि मिअणअणि णव दिअगण पअल पुण वि
तह रअण ठवहु अंतए कण्णो ।

पिंगलणाअ भणंता माला सेसं पि गाहस्त ॥ १२८ ॥

[प्रथमचरणे शशिवदने मृगनयने नव द्विजगणाः पतन्ति पुनरपि तथा
रगणं स्थापयतान्ते कर्णः ।

पिङ्गलनागो भणति मालां शेषमपि गाथायाः ॥]

हे शशिवदने, हे मृगनयने, कर्णो गुरुद्वयात्मको गणो भवति । शेषं द्वितीयचरण गा-
थाया अर्थे यस्मिन्स्तन्मालाछन्दः पिङ्गलनागो भणति ॥ इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्तलक्षणमेव दोहाच्छन्दसाह—

पद्म होइ णव विष्णगण जोहल कण्ण ठवेहु ।

गाहा अद्धा अंत दइ मालाछंद कदेहु ॥ १२९ ॥

[प्रथमं भवन्ति नव विष्णगणा जोहलं कर्णं स्थापयत ।

गाथाया अर्थमन्ते दत्वा मालाछन्दः कुरुत ॥]

यत्र प्रथमं नव विष्णगणाः ततो जोहल रगणः पुनर्गुरुद्वयम् । पुनः पञ्चचत्वारिंशन्मात्राः,
पञ्चाङ्गायाया अर्थे सप्तविंशतिर्मात्राः उत्तरार्धे यत्र तन्मालाछन्दः ॥ तथा चोक्त वाणी-
मूषणे—“द्विजवरनवगणमतिशयसुरुचिरमिह कुव तदनु रगणमपि कलय कमलमुखि कर्ण-
वच्छेपे ॥ अपरदल गाथाया मालारुत विचित्र तत् ॥” इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

घरस्त जल भमइ घण गअण सिअल पवण मणहरण कणअपि-
अरि णचइ विजुरि फुल्लिआ णीवा ।

पत्थरवित्थरहिअला पिअला णिअलं ण आवेइ ॥

[वर्षति जलं भ्रमति घनो गगने शीतलः पत्रनो मनोहरणः कनकपीता ।
नृत्यति विद्युत्फुल्लिता नीपाः ।

प्रस्तरविस्तारहृदयः प्रियो निकटं नायाति ॥]

काचित्प्रोषितमर्दना वर्षासमग्रमालोक्य सर्वामाह—हे सखि, वर्षति जलम् । भ्रमति
घनः । शीतलः पत्रनो मनोहरणः । वहति इति शेषः । किं च [क]नकपीता नृत्यति विद्युत् ।
नीपा [फुल्लिताः] एवविधेऽपि समये जाते प्रस्तरविस्तारहृदयो महापापणहृदयः प्रिय इ-

१. ‘पवित्रम्’ इति वाणीमूषणस्यः पाठः.

हे मित्र, राजा [लु]ब्धः, समाजः खलः, कथूः कलहकारिणी, सेवको धूर्तः, एव सति यदि जीवन सुखरूप प्रार्थयसे तर्हि गृह परिहर । विरज्य सन्यास कुरु । इति कचिद्वृत्त्यं प्रति मित्रमाह । उट्टवणिका यथा—ऽऽऽऽ, ॥ऽ, ॥, ॥॥ऽ, ॥ऽ, ॥, ॥ऽ॥, ॥॥ऽ, ॥ऽ, ॥, ॥॥॥, ॥॥, ॥, ॥ऽ॥, इति पद्मावतीछन्दः ॥

अथ सोरठा छन्दः—

सो सोरठ्ठुज जाण जं दोहा विपरीअ ढिअ ।

पअ पअ जमक बखाण णाअराअ पिंगल कहइ ॥ १३२ ॥

[तां सोरठा जानीहि या दोहा विपरीता स्थिता ।

पदे पदे यमकं व्याख्याहि नागराजः पिङ्गलः कथयति ॥]

ता सोरठा जानीहि । या विपरीतैव दोहा स्थिता । तत्र च पदे पदे यमकं व्याख्येहि । इति नागराजपिङ्गलः कथयति । प्रथमचरणे एकादश, द्वितीये त्रयोदश, तृतीये एकादश, चतुर्थे त्रयोदशेति । भूपणेऽप्युक्तम्—‘तत्सोरठाट्टतममलमुरगपतिरिति वदति । यद्दोहा-विपरीतमिह जनहृदि मुदमुपनयति ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

सो माणिअ पुणवंत जासु भत्त पंढिअ तनअ ।

जासु चरिणि गुणमंति सो वि पुहवि सगगहणिलअ ॥

[स मान्यते पुण्यवान्यस्य भक्तः पण्डितस्तनयः ।

यस्य गृहिणी गुणवती सोऽपि पृथिव्या स्वर्गनिलयः ॥]

कश्चित्कस्मैचिच्छाघते—स एव मान्यते पुण्यवान् यस्य तनयो भक्तः, अर्थात्पितुः, पण्डितश्च । यस्य च गृहिणी गुणवती ॥ ॥ पृथिव्यामपि वर्तमान स्वर्गनिलयोऽमरौ भवति । उट्टवणिका यथा—ऽऽ॥॥ऽ । (११) ऽऽऽऽ॥॥॥ (१३) ऽ॥॥॥ऽऽ (११) ऽ॥॥॥ऽ॥॥ (१३)

अथ हाकलिछन्दः—

सगणा भगणा दिअगणइ मत्त चउइह पअ पलइ ।

संठइ वंको विरइ जहा हाकलिरुअह एहु कहा ॥ १३३ ॥

[सगणो भगणो द्विजगणो मात्राश्चतुर्दश पदे पतन्ति ।

संस्थाप्य वक्रं विरतौ यथा हाकलिरूपमिदं कथितम् ॥]

यत्र सगणो गुर्वन्तश्चतुष्कल भगणो गुर्वादि, द्विजगणश्चतुर्लघ्वात्मकश्च । अत एव व्यस्तसमस्ता गणा भवन्ति । अन्ते वर गुरमेक संस्थाप्य मात्राश्चतुर्दश मिलित्वा वर्णा-श्चैरादश पदे पदे उत्तरार्धे दश पतन्ति, तदिदं हाकलिछन्दोरूपं कथितम् । इदमप्यु-दाहरणम् ॥

उक्तलक्षणमेव साक्षरनियममाह —

मत्त चउइह पअ पअह एग्गाह वण्णोहि ।

दह अक्खर उत्तरदलहि हाकलिछंद कहेहि ॥ १३४ ॥

[मात्राश्चतुर्दश पदे पदे एकादशभिर्वर्णैः ।

दशाक्षराण्युत्तरदले हाकलिच्छन्दः कथय ॥]

यत्र मात्राश्चतुर्दश पदे पतन्ति, एकादशवर्णैश्च पूर्वदलम्, दशाक्षरैरुत्तरदलं यत्र तं हाकलिच्छन्दः कथय ॥ वाणीमूषणे त्वक्षरनियमो नोक्तः । 'द्विजगणसगणभगणकलिता, भवति चतुर्दशकलकलिता । अन्ते गुरुमुपधाय सदा, हाकलिरेषा भवति तदा ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

उच्चउ छावणि विमल घरा तरुणी वरिणी विणिअपरा ।

वित्तकपूरल मुंदहरा वरिसासमआ सुक्खकरा ॥

[उच्चा छदिर्विमलं गृहं तरुणी गृहिणी विनयपरा ।

वित्तपूरितं मूलगृहं वर्षासमयाः सुखकराः ॥]

उच्चा छदिः विमल गृह विनयपरा तरुणी चेद्वृहिणी यस्य वित्तैः पूरितं मूलगृहं तस्य वर्षासमयाः सुखकरा भवन्ति । इति दरिद्रवचनं वयस्य प्रति । उट्टवणिका यथा—
S||S||S||S, ||S||S||S, S||S||S||S, ||S||S||S.

अथ मधुमारच्छन्दः—

जसु पलइ सेक्ख पअहर एक ।

चउमत्त तेअ महुभार एअ ॥ १३५ ॥

[यस्य पतति शेषे पयोधर एकः ।

चतुर्मात्रिकास्त्रयो मधुभार एषः ॥]

यस्य पतति शेषे दलद्वयान्ते पयोधर एकः । जगण एकः । पततीत्यर्थः । तत्पश्चाच्छतुर्मात्रिका गणास्त्रयो यत्र तन्मधुमारच्छन्दः । वाणीमूषणे तु गणनियमो यद्यपि दर्शितः तथापि चतुष्कलमात्रे पर्यवसन्नो ज्ञेयः । 'सगणं विधाय-जगणं विधाय । श्रुतिर्मात्रप्रधाम मधुभारनाम ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

जसु चंद सीस पिधणह दीस ।

सो संभु एस तुह सुंम्म देउ ॥

[यस्य चन्द्रः शीर्षे विधानं दिशः ।

स शंभुरेप तुम्यं शुभं ददातु ॥]

यस्य चन्द्रः शीर्षे । यस्य परिधानं दिशः । स शुभेषु पुण्यं शुभं ददातिवति । उद्धव-
णिका [यथा]—॥५, ॥५, ॥५, ॥५ ५५, ॥५, ॥५, ॥५.

अथाभीरुचन्दः—

गारह मत्त करीज अंत प[ओ]हर दीज ।

पद्म सुछंद अहीर जंपइ पिगलवीर ॥ १३६ ॥

[एकादश मात्राः क्रियन्तेऽन्ते पयोधरो दीयते ।

एतत्सुच्छन्द आभीरं जल्पति पिङ्गलवीरः ॥]

यत्रैकादश भाषाः प्रतिपदं क्रियन्ते । यत्र चान्ते जगणो दीयते । एतच्छब्द आभीर-
नामरुमिति जल्पति पिहलः । भूषणेऽपि—‘एकादशकलधारि कविकुलमानसहारी ।
इदमाभीरमवेहि जगणमन्तमभिधेहि ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

तामसाहरति—जहा (यथा)—

सुंदरि गुज्जरि णारि लोभण दीहविसारि ।

पीनपओहरभार लोलइ मोत्तिअहार ।।

सुन्दरी गुर्जरी नारी ^३लोचने दीर्घविसारिणी ।

पीनपयोधरभारे लुठति मौक्तिकहारः ॥]

उद्वग्निका यथा—S||S||S||, S||S||S||, S||S||S||, S||S||S||.

अथ दण्डकलाछन्दः—

कुंतलरु धणुदुरु हभवरु गभवरु छकलु विविपाएकदले

वत्तीसमत्तह पभसु पसिद्धह जाणह ब्रुहअणा हिअअतले ।

सडवीहृद्गलकल संपुणउरुअ फणिभासिअ भुअणे

दंडभल गिरुत्तड गुरुसंजुत्तड पिगलणाभ जपतं मणे ॥ १.३७ ॥

[कुन्तकरो धनुर्धरो हयवरो गजवरः पट्टकलः पदातिद्वयमेकदले

द्वारिंशन्मात्राः पदेषु प्रसिद्धा जानीत बुवज्जना हृदयतले ।

अष्टाविंशत्यधिकशतकालं संपूर्णरूपं फणिभाषितं भुवने

दण्डकलं निरुक्तं गुरुसंयुक्तं पिङ्गलनागो जल्पति ॥]

१. 'सदह' रवि०. 'सद्वा एकादश' इति तदर्थः. २. अस्योदाहरणस्य व्याख्या लक्ष्मी-
नाथ-रविकारकृतयोर्व्याख्ययोर्नास्ति. ३. अत्र 'यस्याः' इत्यासन्ननीयम्.

...बुध्यस्व । तदुक्तं भूषणे—‘बुरगैकमुपधाय सुनरेन्द्रमवधाय । इह दीपकमवेहि
लघुमन्तमभिधेहि ॥’ इदमप्युदाहरणम्—जहा (यया)—

जसु हत्थ करवाल विपक्षकुलकाल ।

सिर सोह वरछत्त संपुण्णससिवत्त ॥

[यस्य हस्ते करवालो विपक्षकुलकालः ।

शिरसि शोभते वरच्छत्रं संपूर्णशशिवत् ॥]

यस्य राशौ हस्ते करवालः स्वहः शोभते । कीदृशः । शत्रुकुलकालकल्पः । यस्य च
शिरसि वरमुत्तम छत्र शोभते संपूर्णशशिवत् ॥ उट्ठवणिक्ता यया—॥S॥S॥S॥S॥S॥,
॥S॥S॥S॥S॥S॥S॥.

अथ सिंहावलोकच्छन्दः—

गण विप्प सगण धरि मत्त कअं

भणु सिंघवलोअणु छंदु धुअम् ।

गुणिगण मण बुज्झहु णाअ भणा

तसु जगणु ण भगणु ण कण्णगणा ॥ १.३९ ॥

[विप्रगणसगणौ धृत्वा षोडश मात्रा

भणन्तु सिंहावलोकनं छन्दो ध्रुवम् ।

गुणिगणा मनसि बुध्यध्वं नागो भणति

यस्य जगणो न भगणो न कर्णगणः ॥]

भो गुणिगणाः, विप्रसगणाभ्यामेव प्रतिपद षोडश मात्रा धृत्वा भणन्तु सिंहावलोकनं
छन्दः । ध्रुवं निश्चितं बुध्यध्वम् । नागो भणति । अत्र न जगणो न भगणो न च कर्ण-
गणो भवति । व्यस्तसप्तस्ताभ्यां विप्रगणाभ्यामेव षोडशरुल सिंहावलोकनं छन्दो भवति ।
एतच्च श्रद्धालान्धनक्रमेण चरणान्तवर्णद्वयावलम्बनेन भवतीति ज्ञेयम् । तथा चोक्तं वा-
णीभूषणेऽपि—‘शृणु सिंहावलोकितवृत्तवर वरयमरुमनोहरचरणधरम् । धरणीपतिमानस-
मधिकलितं किल वेदचतुष्कलमणललितम् ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्तामेवोट्ठवणिक्तां स्पष्टीकरोति—

विप्पसगण पअ त्रेवि गण अंत विस्ज्जहि हार ।

पच्छा हेरि कइत्त करु सोलह कल पत्थार ॥ १४० ॥

[विप्रगणसगणौ पदे द्वावप्यन्ते विसृज हारम् ।

पश्चाद्दृष्ट्वा कवित्वं कुरु षोडश कलाः प्रस्तारे ॥]

अत्र छन्दसि विप्रगणसगणावेव द्वौ गणौ पदे पततः । ततोऽन्ते हारं गुहं विसर्जय । सगणस्यान्ते गुरुत्वात् सगण एव पदान्ते देय इत्यर्थः । छन्दसोऽन्वयकतामाह—पदान्ते यदक्षरद्वयं तदेवाग्रिमपदादौ देयमित्यर्थः । अत एव सिंहावलोकनमिति ॥

तामुदाहरति—जहा (यया)—

हणुज्जजरगुज्जरराजदलं

दल दलिभ चलिभ मरहट्टबलम् ।

बल मोलिभ मालवराजकुला

कुल उज्जल कलचुलि कण्ण फुला ॥

[हतमुज्ज्वलगुर्जराज्यदलं

दलेन दलितं चलितं महाराष्ट्रबलम् ।

बलेन मोटितं मालवराजकुलं

कुलोज्ज्वलः कलचुलिः कर्णः स्फुरति ॥]

कश्चित्कर्णमुपवर्णयति—हतमुज्ज्वलमतिस्फीतं गुर्जराज्यस्य दलं सैन्यम् । येन दलेन स्वसेनासमुदायेन दलितं चूर्णीकृतम्, अत एव चलितं महाराष्ट्राणां बलं कटकम् । येन बलेन बलात्कारेण मोटितमुत्खातं मालवराजस्य कुलम् । एवविधः कुलोज्ज्वलः कलचुलिवशोद्भवः कर्णः फुला स्फुरति । अथवा स्फुटं सत्यम् । कर्ण एव कलावतीर्ण इति भावः ॥ उट्टवणिका यया—॥S॥S॥S॥S, ॥॥॥॥॥S॥S, ॥S॥S॥S॥S, ॥S॥॥॥S॥S

अथ प्लवगमच्छन्दः—

जत्थ पढम छअमत्त पअ प्पअ दीसए

पंचमत्त चउमत्त गणा णहि किज्जिए ।

संभलि अंत लहू गुरु एक चाहए

मुद्धि पवंगमछंद विअक्खण मोहए ॥ १४१ ॥

[यत्र प्रथमं पण्मात्रः पदे पदे दृश्यते

पञ्चमात्रश्चतुर्मात्रो गणो नहि क्रियते ।

संस्पृश्यान्ते लघुर्गुरुकोऽपेक्षते

मुग्धे प्लवगमच्छन्दो विचक्षणान्मोहयति ॥]

अथ लीलावतीछन्दः—

गुरु लहु णहि णिम्म णिम्म णहि अक्खर पलइ पओहर विसम समं

जहिकहु णहि णिम्म तरलतुरअ जिमि पसर विदिस दिस अगमगमम् ।

गण पंच चउक्कल पलइ णिरंतर अंत सगण धुअ कण्णगणं

परिचलइ सुपरिलील लिलावइ कलवतीमु विसाम करम् ॥ १४३ ॥

[गुरौ लघौ नहि नियमो नियमो नह्यक्षरे पतति पयोधरो विपमे समे,

यत्र कोऽपि नहि नियमस्तरलस्तुरगो यथा प्रसरति विदिशि दिश्यगम्ये गम्ये ।

गणाः पञ्च चतुष्कलाः पतन्ति निरन्तरमन्ते सगणो ध्रुवं कर्णगणः,

परिचलति सुपरिलीलया लीलावती द्वात्रिंशत्कलासु विश्रामं करोति ॥]

यत्र छन्दसि लघौ गुरौ वा नियमो नास्ति । अक्षरेऽपि न नियमः । अत्र विपमे चरणे जगणः समेऽपि पयोधरो जगणः पतति । अत्र कोऽपि नियमो नास्तीत्यर्थः । तरलस्तुरगो यथा प्रसरति दिक्षु विदिक्षु अगम्ये गम्ये च । स्थले इति शेषः । तथा सुतरां परितो लीलया समन्ततः खेलया इयं लीलावती परिचलति । करः कर्णौ द्विजगणौ भगणो जगण इति चतुष्कलाः पञ्चापि गणा निरन्तरमेकोपक्रमेण पतन्ति । तत्रान्ते ध्रुवं निश्चितं स दिव्यगणो भवति । किंच सा लीलावती द्वात्रिंशत्कलासु विश्रामं करोति । लघुगुणैरेक्षया गणेऽपि नियमो नास्ति । यथाकथंचिद्द्वात्रिंशत्कलाः पूरयितव्याः । तथा च भूपणे—‘लघुगुरुवर्णनियमविरहितमिह हि सुकलय चतुष्कलमष्टगण द्वात्रिंशत्कलविरचितमिदमतिशयसहृदयहृदयदुःखहरणम् । लीलावतिका भवति च करकर्णद्विजगणभगणजगणकलिता फणिनायकपिहलविरचितमद्भुतवृत्तममलगुम्फनललिता ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

घर लग्गइ अगिग ज्जलइ धहधह कह णह पह दिगमग अणलभरे

सवदेस पसरि पाईक्क लुरइ धणि थण हरजहण दुहाव करे ।

भअ लुक्किअ थक्किअ वैरितरणिगण भेरवभेरिअसइ पले

महि लुट्टइ पट्टइ रउसिर तुट्टइ जक्खण वीर हमीर चले ॥

[गृहेषु लग्नोऽग्निर्ज्वलति धहधहं कृत्वा नहि पन्था दिव्भागोऽनलभृतः,

सर्वदेशे प्रसृतः पदातिश्चलति धनीनां स्तनौ गृहाञ्जघनान्द्विधा करोति ।

भयेन लीनाः श्रान्ता वैरितरुणीगणा भैरवभेरीशब्दे पातिते,

मह्यो लुठति आहन्ति रिपुशिरस्योदयाति यस्मिन्क्षणे वीरो हम्मीरश्चलितः]

कश्चिद्वन्दी हम्मीरप्रयाणं वर्णयति—यस्मिन्क्षणे वीरो हम्मीरश्चलितस्तस्मिन्क्षणे श-
त्रुगृहेषु लमोऽग्निः ध्वषहेति कृत्वा ज्वलति । नास्ति पन्याः कुत्रापि । दिव्यागोऽनलेन
भृतः । 'पह पह' इति काचित्कः पाठः । तत्र नमःपयोऽनलेन भृतः । तस्मिन्नेव च
क्षणे सर्वदेशे प्रभृतः पदातिश्चलति । यः पदातिवर्गधनीनां शत्रुवधूनां स्तनी गृहान् जय-
नादि द्विधाकरोति । 'धण' इति पाठे धणं स्तनौ इति सपदातिश्चलतीति । यस्य हम्मीरस्य
भैरवभेरीशब्दे पतिते सति पलायमानवैरितरुणीगणाः श्रान्ताः सन्तो भयेन कचिन्नि-
लीनः । रिपुरपि मग्नः लुठति । शिरः पिष्ट । आहन्तीत्यर्थः । श्रोत्यति । केशानिति
शेषः ॥ उट्टवणिका यथा—॥५, ॥५, ॥११, ॥११, ॥११, ॥११, ॥११, ॥५, (३२) ॥५, ॥११,
५५, ॥११, ॥११, ॥११, ॥५, ॥५, (३२) ॥५, ॥५, ॥५, ॥११, ॥५, ॥५, ॥५, ॥५, ॥५,
(३२) ॥५, ॥५, ॥११, ॥५, ॥५, ॥५, ॥५, ॥५, (३२) ॥

अथ हरिगीताछन्दः—

गणचारि पञ्चकल टुविज्जसु वीअठाअहि छकलो

पअ पअह अंतहि गुरु करिज्जसु वण्णणेण सुसव्वलो ।

दह चारि दुक्कइ दहहु माणहु मत्त अठइस पाअ भो

हरिगीअ छंद पसिद्ध जागहुं पिंगलेण पआसिओ ॥ ११४ ॥

[गणांश्चतुरः पञ्चकलान्स्थापयत द्वितीयस्थाने षट्कलः

पदे पदेऽन्ते गुरुं कुरुत वर्णनेन सुसर्वलम् ।

दश चत्वारो द्वौ दश द्वौ मानयन्तु मात्रा अष्टाविंशतिं पादे

हरिगीताछन्दः प्रसिद्धं जानीत पिङ्गलेन प्रकाशितम् ॥]

भोः शिष्याः, गणांश्चतुरः पञ्चकलान् स्थापयत । द्वितीयस्थाने षट्कलं कुरुत । प्रति-
पदमन्ते चैकं गुरुं कुरुत । छन्दः वर्णनेन सुतरां सर्वं लातीति तादृशम् । तत्र चरणेषु
मात्रानियममाह—दश, चत्वारः, द्वौ, दश, पुनर्द्वौ, एतत्सर्वं मित्वा पादे अष्टाविंशन्मात्रा
इति मानयन्तु । तदेतच्छब्दो हरिगीतानामकं प्रसिद्धं पिङ्गलेन प्रकाशितं जानीत ॥ भूष-
णेऽपि—'इन्द्रासनं प्रथमं विसर्जय तदनु संविनु षट्कलं ननु तदनु पञ्चकलत्रयं किल
कुरु विरामे कुण्डलम् । अष्टाधिकामिह विंशतिं च कलाः कलावति सुन्दरं हरिगीत-
मिति हरिगीतकं वरवृत्तप्रतिस्तमन्दिरम् ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्तलक्षणमेवाह—

वीए छकलु एक कहु चारि पञ्च कल देहु ।

वारहउत्तर मत्त सउ माणसु अन्त ठवेहु ॥ १४५ ॥

जइ पलइ पओहर किमइ मणोहर हरइ कलेवर तासु कई :

तिब्भङ्गी छन्दं जाणि आणन्दं भणइ फणिन्दो विमलमई ॥१४६॥

[प्रथमं दशसु विथामोऽष्टसु विरतिः पुनर्वसुषु विरती रसेषु विरति-

रन्ते. गुरुः शोभते त्रिभुवनं मोहयति सिद्धः श्लाघते वरतरुणः ।

यदि पतति पयोधरः किमिदं मनोहरं हरति कलेवरं तस्य कवेः

त्रिभङ्गी छन्दो जानीतानन्दं भणति फणीन्द्रो विमलमतिः ॥]

यत्र प्रथमं दशसु मात्रासु रहणं विथामः, ततोऽष्टसु विरतिः, पुनरपि वसुषु विरतिः, ततो रसेषु पदसु विरतिः, अन्ते पदचतुष्टयस्यान्ते यत्र गुरुः शोभते तच्छन्दस्त्रिभुवनं मोहयति । सिद्धोऽपि वरतरुणोऽपि श्लाघते इति तस्य च्छन्दसः प्रशंसा । दोषमप्याह—यद्ये-
तस्मिच्छन्दसि पयोधरो जगणः पतति तदा किमिदं मनोहरम् । अपि तु नेत्यर्थः । किं च
यस्य कवित्वं क्रियते तस्य कलेवर हरति कवेरपि । तस्मादत्र जगणो न कर्तव्यः । एत-
त्रिभङ्गीछन्दः सुखानन्दजनकं विमलमतिः फणीन्द्रो भणति । अत्र चरणे द्वात्रिंशन्मात्रा
भवन्ति, अष्टौ चतुष्फला गणा भवन्ति ॥ भूषणेऽपि—‘प्रथमं यदि दशमं वदति विरामं
तदनु त्रिकाम वसुवसुर्कं वसुविमलतुरंगममतिहृदयंगम हृषितभुजंगमवृषतिलकम् । त्रिश-
द्विकलासंविहितविलासं सततनिवासं हृदयमुदः मदमुदितभुजङ्गी मोहनरङ्गी वदति त्रिभ-
ङ्गीवृत्तमदः ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

उदाहरति—जहा(यथा)—

सिरकि[जिज]अगङ्गं गोरिअदङ्गं हणिअअणङ्गं पुरदहणं

किअफणिवइहारं तिहुअणसारं वीदिअछारं रिउमहणम् ।

सुरसेविअचरणं मुणिअणसरणं भउभअहरणं सूलहरं

साणन्दिअवअणं सुन्दरणअणं गिरिवरसअणं णमअ हरम् ॥

[शीर्षकृतगङ्गं गौर्यर्धाङ्गं हतानङ्गं पुरदहनं

कृतफणिपतिहारं त्रिभुवनसारं विदितक्षारं रिपुमथनम् ।

सुरसेवितचरणं मुनिगणशरणं भवभयहरणं शूलघरं

सानन्दितवदनं सुन्दरनयनं गिरिवरशयनं नमत हरम् ॥]

कश्चिद्वक्तुः शिवं स्वीति—आ लोकाः, एतादृशं हरं नमत । कीदृशम् । शीर्षे
कृता गङ्गा येन । कृता गौरी अर्धाङ्गे येन । हतोऽनङ्गो येन । पुरस्य त्रिपुरस्य दहनो य-
स्तम् । कृतः फणिपतेः शेषनागस्य हारो येन । त्रिभुवने सारं श्रेष्ठम् । विदितं भस्म येन

विरचितभस्मालेषपरिपूर्णम् । रिपूषामन्धकगजादीनां मयनम् । सूरैरिन्द्रादिभिः सेवित-
चरणम् । मुनियणानां शरणं रक्षितारम् । भनमवहरणं सत्तारभीतिनाशनमन्ते तारफोप-
देशात् । शूलधरम् । आनन्देन सहितं वदनं यस्य । सुन्दरं रमणीयं लोचनं यस्य । गिरि-
वरः कैलासस्तत्र शयनं यस्य ॥ उद्वेषिका यथा—॥५, ॥५, ५५, ॥५, ५॥, ५॥, ५॥,
॥५, (३२) ॥॥, ॥५, ५॥, ॥५, ५५, ॥५, ५॥, ॥५, (३२) ॥५, ॥॥, ५॥, ॥॥,
५॥, ॥॥, ५५, ॥५, (३२) ५५, ॥॥, ५५, ॥॥, ५॥, ॥॥, ५॥, ॥५, (३२) ॥ वाणी-
भूषणे यथा—‘विधिवायुधमण्डितसगरपण्डितरणदण्डितपाखण्डमटे चण्डासुरतण्डिनि पुर-
हरमण्डिति शशधरखण्डिनि पद्मजटे । भवसागरस्तारिणि दुर्मतिहारिणि मङ्गलकारिणि मयि
सुखिर गिरिराजमुवांसिनि शैलनिवासिनि शम्भुविलासिनि देहि वरम् ॥’

अथ दुम्मिल(दुर्मिला)छन्दः—

तीसदुहीमत्तह परिसंजुत्तह वुहअण एअ भणंति नरा

विसमन्ति अ ठाअहि एरिसभागहि पअ पअ दीसइ कण्णगणा ।

ता दह पदमं ये अट्ठाअं तेह चउदह तीअहि किअणिलओ

ओ एरिसि छंदे तिहुअणवंदे सो जैणउ उहु दुम्मिलओ ॥१४७॥

[द्वात्रिंशन्मात्राभिः परिसंयुक्तं बुधजना एतद्गणति नरा

विश्राम्यति च स्थानेष्वेतादृशभागेषु पदे पदे दृश्यते कर्णगणाः ।

तदशसु प्रथमं द्वितीयमष्टमं ततश्चतुर्दशसु तृतीयया कृतनिलयं

यदेतादृशं छन्दस्त्रिभुवनवन्दितं तद्बुध्यध्वमहो दुर्मिलरुम् ॥]

हे नरा बुधजनाः, पिहलस्तदुर्मिलकानामक छन्दो भणति । तस्मिन् । यद्वात्रिंशन्मा-
त्राभिः परिसंयुक्तम् । पाद इति शेषः । यच्च विश्राम्यति त्रिषु स्थानेषु एतादृशभागेषु वि-
रतिर्भांगव्रितयेषु । पदे पदे प्रतिपदं दृश्यते कर्णगणो गुरुद्वयात्मकः । तत्प्रथमं विधान-
स्यात् दशसु, ये द्वितीय विरतित्वाग अट्ठाअ अष्टम स्थानम् । ततश्चतुर्दशसु मात्रासु तृ-
तीयविरता कृतनिलयम् । यदेतादृशं त्रिभुवनवन्दित छन्दः, तद्बुध्यध्वमहो जना इति
पिहलो भणति । इति ॥ इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्तलक्षणमेवाह—

‘देहवसुचउदह विरइ कर विसम कण्णगण देहु ।

अंतर विप्पपंदइ भण दुम्मिल छंद कहेहु ॥ १४८ ॥

१. ‘बुहअणराठ (बुधजनराजो)’ रवि०. २. ‘ठाअइ’ रवि०. ३. ‘जइ पुज्जाइ (पदि
पुण्यते)’ रवि०. ४. रविदासीयपुस्तके नोपलभ्यते.

[दशवसुचतुर्दशसु विरतिं कुर्वन्तु विश्रामे कर्णगणान्दत्थ ।

अन्तरे विप्रपदातिकान्भणन्तु दुर्मिला छन्दः कथयन्तु ॥]

दश-अष्टचतुर्दशमात्रासु विरतिं कुर्वन्तु । तत्र त्रिग्रामे कर्णगणान्दत्य । अन्त-
राले विप्राश्चतुर्लघुका पदातय साधारणाश्चतुर्मात्रा गणास्तान्भणन्तु । एव दुर्मिलाछन्द
कथयन्तु ॥ भूषणेऽपि—‘द्वात्रिंशन्मात्र भवति पवित्र पण्डितिजल्पितवृत्तवार दशवसुमु-
वर्नैर्यतिरत्र प्रभवति कविकुलहृदयानन्दकरम् । यद्यष्टचतुष्कलकलितसत्त्वपदमिति दु-
र्मिलनामधर नरपतिवरोपणवन्दिविभूषणभुवनविदितसत्तापहरम् ॥’ इदमप्युदाहरणम् ॥

तामसाहरति—अहा (यथा)—

જોઈ નિજિજીઅ ધાલા જિણુ નિલ્વાલા મોહનતા પિટંત વલે

भजा वि अ चीणा देप्पहि हीणा लोहावल हाकंद पले ।

ઔદ્યોગિક ક્રિત્તી પાવિઝ મોડિઝ માલકરામયલે

तैलंग वभग्गिअ वहरिणलग्गिअ कासीसरराज जे वखण्ण चले ॥

यिेन धारा कृता जिता नृपाला भोटन्त पीडयश्चलित.

भग्ना अपि च चीना दर्पेण हीना लोहाबले हाक्रन्दः पतित ।

ओड़ उद्घातित कीर्ति प्राप्ता च मोटित मालवराजबल

तैलङ्गा भग्ना बहुमणलम्बा काशीश्वरराजो यत्क्षणे चलित ॥]

वक्षिन्त्रवि काशीश्वरप्रयाणमनुवर्णयति—येन धारा ब्यूह कृत । अस्मिन्नेवान्तरे नृ-
पाला शत्रवो जिता एव । 'गेवाला' इति क्वचित्पाठः । तत्र नेपाला जिता । भो-
टन्तदेशस्यो लोकः पीडयन्तुर शिरश्च ताडयन्निर्गतः । भ्रमाश्वीनाश्वीनदेशस्थाः । की-
दृशा । दर्पेण हीनाः । लोहावले देशे हाहन्तो हाहान्तर पतितः । उरुल्ल उद्धापितः ।
ततश्च कीर्तिरपि प्राप्ताः । मोदितश्च मालवराजस्य बलम् । तैलनास्तु बहुतरङ्गमस्ता
भ्रमा पलायिताः । एककाशीश्वरो राजा यस्मिन्क्षणे चलितः, तस्मिन्नेव क्षणे इयमवस्था
जातेत्यर्थः ॥ उद्धवणिका यथा—SS ॥S, ॥S, SS, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, (३२) SS,
॥S, SS, ॥S, SS, S॥, SS, ॥S, (३२) SS, SS, ॥S, SS, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S,
(३३) SS, SS, ॥S, ॥S, S॥, ॥S, ॥S, (३२) ॥

अथ हीरञ्जन्द —

णाअ पभण तिणि छ गण अंत कराहि जोहल

हार टचिअ पुण चि सुपिअ विण्णगणहि सँवलम् ।

१ 'दण्डविहीना लोहावल' रवि. २ स्वर्गीयाश्चरितिविशेषाधिपाराशर्यस्य स्व-
गतौ लक्षणया प्रयोग

तिणिग धरहिँ वे वि करहि अंत रगण लक्खण

क यण जणइ दप्प भणइ हीर सुकइ पक्खण ॥ १४९ ॥

[नागः प्रभणति त्रीनपट्टकलग्नानन्ते कुरु जोहलं

हारं स्थापयित्वा पुनरपि सुप्रिय विप्रगणैर्शवलम् ।

त्रीन्धारय द्वावपि कुर्वन्ते रगणं लेख्य

को मनुष्यो जानाति दर्पेण भणति हीरः सुकविः प्रेक्षते ॥]

भोः शिष्य, हीरानामकमिदं छन्दो नागः पिबलः प्रभणति तत्त्वं शृणु । तत्र त्रीन् पट्ट-
कलग्नान्कुरु । तस्यान्ते जोहलं रगणं कुरु । पट्टकले निशेषमाह—हारं गुहं पूर्वं स्था-
पयित्वा । हे सुप्रिय सुतरो प्रिय शिष्य, हारानन्तरं विप्रगणैश्चतुष्कलेः सर्वलघुकैः श-
पलमिति छन्दोविशेषणम् । पदे कलत्रसंख्यामाह—तिष्णीति त्रीन्धारय द्वौ कुण्डौ ‘अ-
ङ्गस्य वामा गतिः’ इति गणिते त्रयोर्विशतिः कलाः पादे भवन्तीत्यर्थः । अन्ते रगणं ले-
ख्य कश्छन्दस्कार एतच्छन्दो जानाति । अपि तु न कोऽपि । दर्पेण गर्वेण हीरस्तु कविर्भ-
णति अन्यः कः प्रेक्षते । अद्यावधि कस्यापि नयनगोचरो नाभवदिति नावः । अत्र
छन्दःकविनात्रैक्यगवगन्तव्यम् ॥ इदमप्युराहरणम् ॥

उक्तमेवाह—

हार सुप्रिअ भेण विप्पगण तीए भिण्णसरीर ।

जोहल अंते संठवहु तेइस मत्तह हीर ॥ १५० ॥

[हारं सुप्रिय भण विप्रगणस्त्रिधा भिन्नशरीरः ।

जोहलमन्ते संस्थापयतु त्रयोर्विशतिमात्रमस्ति हीरम् ॥]

हे सुप्रिय शिष्य, पूर्वं हारं गुहं भण । ततो विप्रगणश्चतुर्लघुकः । स च त्रिधा भिन्न-
शरीरः । एवं त्रिवारं कर्तव्यः । तदन्ते जोहलं रगणं स्थापय । एवं सति त्रयोर्विशतिर्मात्रा
हीरच्छन्दसः पदे पतन्ति समुदिता दिनवतिर्मात्रासंख्या ॥ भूषणेऽप्युक्तम्—‘वह्निरगणम-
न्तरगणमेकचरणशोभितं पश्य सुदृष्टि नामनृपतिरत्र वदति नो हितम् । रामभजनका-
लपठन एव रटनरञ्जनं हीरकमिति नाम मयति काममवति सञ्जनम् ॥’

हीरमुदाहरति—जहा(यणा)—

चिक्रदलण थोमदरण तक्क सरुण रिंग ए

नं न इगट दिंग इ गट रंग चल तुरंग ए ।

धूलिधवल हक्कसवल पक्खिपवल पत्ति ए

कण्ण चलइ कुम्म ललइ भुम्म भरइ कित्ति ए ॥

१. ‘गण’ इति पठित्वा ‘सुप्रियो द्विलघुर्गणः, तथाविप्रगणद्वयं विप्रगणो वा’ इति रवि-
दासेन व्याख्यायि.

[.....

.....रङ्गे[ण] चलन्ति तुरंगा ए ।

धूलिधवला हक्कसवलाः पक्षिप्रवलाः पक्षय ए

कर्णे चलति कूर्मो ललति भूमिभ्रियते कीर्त्या ए ॥]

धिकदलनेत्यादि घोटकगतिशब्दानुकरणम् । एवं रङ्गे युद्धस्थाने रङ्गेण कौतुकेन वा चलन्ति तुरंगा धूलिधवलाः । हक्केण वीरकृतशब्दविशेषेणोपलक्षिताः सवलाः समर्थाः पक्षिण इव प्रपलाः प्रकृष्टवलाः पदात्तयोऽपि । चलन्तीति श्लेषः । एवं कर्णे चलति सति कूर्मो ललति स्थानभ्रष्टो भवतीत्यर्थः ॥ भूमिभ्रियते कीर्त्या । अत्र चतुर्ध्वपि चरणेषु 'ए ए' इति ससंभ्रमाश्चर्ये ॥ उट्टवणिका यया—SIIII, SIIII, SIIII, SII, (२३) SIIII, SIIII, SIIII, SII, (२३) SIIII, SIIII, SIIII, SII, (२३) SIIII, SIIII, SIIII, SII, (२३) ॥ बाणीमूषणेऽपि—'ध्यानमटत साम पठत नाम रटत कैशव धर्ममयत शर्म भजत कर्म सज्जत शैशवम् । द्वारमवनदाररमणसारचयनवासना तावदयति नावतरति कालवृ-
पतिशासना ॥'

अथ जनहरणच्छन्दः—

पथ पथ ठह कल सहि विभचकमलमुहि दह वसु पुण वसु
विरह करे

सवपथ मुणिदिअगण दिअ विरम सगण सिरिफणिवह भण
सुकइवरे ।

दह तिगुण करहि कल पुण वि धैर जुअल एम परि परिठउ
चतुचरणा

जइ परइ कवहु गुरु क(त)वहु ण परिहर बुहअणमणुहर ज-
णहरणा ॥ १५१ ॥

[पदे पदे स्थापयित्वा कलाः सुखि विचककमलमुखि दशसु वसुपु पुन-
वसुपु विरति कुरु

सर्वपदेपु मुनिद्विजगणान्देहि विरामे सगणं श्रीफणिपतिर्भगति सुक-
विवरः ।

१. 'पथम पलइ जहि सुणहि सुमुहि (प्रथमं पतति यत्र नृपु सुमुखि)' रवि०. २. 'दिअ दिअगण तह परहि सगण (दीयते द्विजगणस्ततः परे सगणः)' इति रवि०. ३. 'ठह (स्थापय)' रवि०.

दश त्रिगुणाः कुरु कलाः पुनरपि धर युगलमेवं परिपाठ्या परिस्थापय
चतुश्चरणेषु

यदि पतति कदाचिद्गुरुः क(त)दापि न परिहर बुधजनमनोहरं
जनहरणम् ॥]

हे विरुचकमलमुखि, पदे पदे स्थापयित्वा कलाः, तत्र प्रथमं दशसु कलासु विरति
कुरु । ततो वसुकलासु पुनरष्टसु पुनः षट्सु विरतिं कुरु । सर्वपदेषु मुनिद्विजगणान्देहि ।
विरामे सप्तगणान्ते सगणं नियमेन देहि । एवमष्टौ गणान् कुरु इति श्रीफणिपतिः सुक-
विवरो भणति । दश त्रिगुणिताः कलाः कुरु । एवं त्रिंशत् पुनरपि धारय गुरुकलाम् ।
एवं द्वात्रिंशत्कलाः पदे भवन्ति । एवं परिपाठ्या परिस्थापय चतुश्चरणेषु (पाठान्तरे)
कलाः परिस्थापय । किंच यदि पतति कदाचिद्गुरुः, तदा कदापि मा परिहर मा त्यज ।
इदं बुधजनमनोहरं जनहरणनामकं छन्द इति ॥ इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्तलक्षणमेव स्पष्टीकृत्याह—

यत्तीस होइ मत्ता अन्ते सगणाई ठावेहि ।

सव्व लहू जह गुरुभा एको बे वि पाएहि ॥ १५२ ॥

[द्वात्रिंशद्भवन्ति मात्रा अन्ते सगणान्स्थापय ।

सर्वे लघवो यदि गुरुक एको द्वावपि पादेषु ॥]

अत्र द्वात्रिंशन्मात्रा भवन्ति अन्ते सगणान्स्थापय तन्मध्ये एव । अत्र गुरुरेको द्वौ
वा पादे भवतः तदा न दोषः । अधिके तु भवत्येव ॥ ग्राह्यछन्दः ॥ भूपणे तु—‘लघुगु-
रुनियमगतमिह फणिमणिमतमवगतमतिस्तुतिगिरपदं दशवसुमुधनैर्यतिरिह यदि भवति
रत्तिकजनहृदयविहितमदम् । वसुविमलचतुष्कलगणहतगुणिगणधरणविरामाहितसगणं
कचिदपि गुरुसहितं भवति कविहितं छन्दः सुन्दरि जनहरणम् ॥’

तमुदाहरति—जहा (यथा)—

खुर खुर खुरि खुल कि महि धंघररच कलहि णणण गृदिफरि
तुरअ चले

टटट गृदि परइ टप धंसइ धरणि धणु चकमक कर धंहुदिसि
चमरे ।

१. ‘पाठ रणरणक गणपृणि गृणि रं गे तुरअ चले’ रवि०. २. ‘धाइ तुरअ’ रवि०.

३. ‘चउरि’ रवि०.

त्रि वि सल्ल पहिल्लिअ तुरह वहिल्लिअ रहहअगअ पसरन्त धरा
गुरु सज्जि वरा

जइ जग्गि गिरुत्तउ दहगणजुत्त चउसधि हि चालीस धरा भणु
मअणहरा ॥ १५३ ॥

[प्रिये भणामि मनोहर प्रेरयित्वा (१) पयोधर सुभगस्वभाव सुखिग्व क्षण
स्थिर कुरु मनो

यदि राज्य विमन्यते अनुसर क्षत्रिय निष्कास्य बहिश्छन्दो भण यथा
स्मर्यते ऋणम् ।

द्वौ द्वौ शल्यौ प्रथम तुरग स्थापयित्वा रघुहयगजा प्रसरन्ति धर गुरु
सजीकृत्य वर ।

यदि जाम्बवन्तिको दशगणयुक्त चतु सधौ हि चत्वारिंशद्वर भण मदन-
गृहम् ॥]

हे प्रिये, मनोहर मदनगृह नाम छन्दो भणामि । किं कृत्वा । पयोधर प्रेरयित्वा (१)
जगण दूरीकृत्येत्यर्थ । त्व सुभगस्वभाव, सुखिग्व मन क्षण स्थिर कुरु । दत्तनिष्ठा १२-
शिवत्यर्थ । यदि राज्य विमन्यते तदानुसर क्षत्रियजातिम् । तदेवाह—छन्दो शा
लसागराद्वहिराकृत्येदं छन्दो भण । तत्प्रशस्तामाह—यथा परकायमूर्ण खलद् तदा स्मृ
तिपथमुपेति, तथेतदपि ॥ उद्वणिमामाह—द्वौ द्वौ शल्यौ लघु प्रथम वहिल्लिअ स्थाप
यित्वा तत्तत्तुरगहयगजपदातयो नव चतुष्पला जगणरहिवा प्रसरन्ति । शेषे गुरु स-
जीकृत्य स्थापित । कीदृश । अस्मिन्मध्यं दसि पदान्ते जग्गि जाम्बवन्ति भेष्टत्वेन सगणत्वेन
यदि निरस्तं तदा चतुष्पलगणदशनेन युक्तमिति छन्दोविशेषणम् ॥ चउसधौ पदचतुष्टये
चत्वारिंशमात्रा । समुदितलक्ष्यचतुष्टयपिण्डरत्नासक्त्या पद्मपुत्तरत्नात्मिका भवतीति ध
रास्थानवानि । एतादृशलक्षणलक्षित दशवसुमुवनाष्टरुविरातिर मदनगृह नाम छन्द ॥
इदमप्युदाहरणम् ॥

उत्तरलक्षणमवाह—

वेत्रि मत्त सिरि ठाउम्हु वल्ला अन्तण ठवेहु ।

णय चउवल्लगण मज्झ धरि मअणहराइ करेहु ॥ १५४ ॥

[द्वे मात्रे शिरसि स्थापयित्वा नवमते स्थापयितु ।

नव चतुष्पलगणान्मध्ये धृत्वा मदनगृह वृत्त ॥]

द्वे मात्रे शिरसि आदौ स्थापयित्वा अन्ते पदान्ते वलयं गुरुं स्थापयन्तु । ततो मात्राद्वयगुर्वोर्मध्ये नव चतुष्कलगणान्श्रुत्वा मदनगृहं नाम छन्दः कुरुत ॥

किं च—

चउसंधि हि चालीमकल दह गण तत्थ मुणेहु ।

पअहर वज्जिअ हे सुपिअ मअणहराई कुणेहु ॥ १५५ ॥

[चतुःसंधौ चत्वारिंशत्कला दश गणास्तत्र जानीत ।

पयोधरं वर्जयित्वा हे सुप्रिया मदनगृहं कुरुत ॥]

पदचतुष्टये चत्वारिंशत्कलाः पदचतुष्टयेऽपि दश गणाजानीत । हे सुप्रियाः, पयोधरं जगणं वर्जयित्वा मदनगृहमिति छन्दः कुरुत ॥ मूषणे त्व[न्य]थोक्तम्—‘प्रथमं कुरु पदकलमन्ते कुण्डलमिह मध्ये वसुधुरगधर संतापहरं दश वसुभुवनाष्टभिरत्र चरणमपि भवति विरामो यदि ललित कवित्रलयहितम् । फणिनायकमणिसं जगणविरहितं चत्वारिंशत्कलाकलितं भुवने महितं पृत्त रसनिकरं तन्मदनहर नरपतिसंसादि लब्धपद गुरुशोकुतुदम् ॥’

मदनगृहमुदाहरति—जहा(यया)—

जिणि कंस विणासिअ कित्ति पआसिअ मुट्ठिअरिट्ठविणास करु
गिरि^१ हत्त धरु जमलज्जुण भज्जिअ पअभरगज्जिअ कालिअकुल
जैस भुवन भरे^२ ।

चाणूर विहण्डिअ णिअकुल मण्डिअ राहामुहमहुपाण करे जिमि
भमरवरें

सो सुअ णराअण विणपराअण चित्त हि चिन्तिअ देउ वरा
भउभीतिहरा ॥

[येन कंसो विनाशितः कीर्तिः प्रकाशिता मुष्टिकारिष्टविनाशः कृतः

गिरिर्हस्ते धृतो यमलार्जुनौ भजितौ पदभरगजितं कालियकुलं यशसा
भुवनं भृतम् ।

चाणूरो विखण्डितो निजकुलं मण्डितं राधामुखमधुपानं कृतं यथा भ्र-
मरवरेण

स तुभ्यं नारायणो विप्रपरायणश्चित्ते चिन्तितं ददातु वरं भवभीतिहरः ॥]

१. इदं लक्षणान्तरं रविदासटीकायां ॥ व्याख्यातम्. २. ‘रिट्ठिअरिट्ठिणि’ इति र-
विदासेन व्याख्यातम्. ३. ‘गिरि तोलि धरु’ इति पाठो रविदासटीकापुस्तके. ४. ‘सं-
हार कर’ इत्यप्यधिकृतः पुर पुस्तकत्रयेऽपि.

येन कंसो विनाशितः, अत एव कीर्तिः प्रकाशिता । येन मुष्टिकारिष्टयोर्विनाशः कृतः ।
 येन च गोवर्धनो गिरिर्हस्तेन धृतः । येन च यमलार्जुनौ भग्नौ । येन च पद्मरेण गजितं
 [कालियं] कुलम् । येन च यज्ञसा भुवनं भृतम् । येन चाणूरोऽपि त्रिखण्डितः । येन च नि-
 जकुलं यादववृन्दं मण्डितम् । येन च राधामुख[मधु]पानं कृतं यया भ्रमरवरेण सरसिजम-
 करन्दः पीयते । स नारायणो विप्रपरायणो युष्माकं चित्तचिन्तितं ददातु । कीदृशः । भवभी-
 तिहरः संसारभयनाशनः ॥ उट्टवणिक्ता यथा—॥५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥,
 ५॥, ५, (४०) ॥, ॥॥, ५॥ ॥॥॥, ५॥, ५५, ॥॥, ॥॥, ५॥, ॥॥, (४०) ५, ५॥, ५॥,
 ॥॥, ५॥, ५५, ॥॥, ५॥, ॥॥, ५ (४०); ५, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥, ५॥,
 ५॥, ५॥, ५, (४०) ॥ ग्रन्थान्तरेऽपि—‘विरहानलतप्ता सीदति गुप्ता रचितनलिनदलत-
 लपतले मरकतविमले करकलितरूपोलं गलिननिचोलं नयति सततशदितेन निशामनि-
 मेपदशा । न सखीमभिनन्दति रुजमनुविन्दति निन्दति हिमकरकरनिकर परितापकरं
 मनुते इदि भारं मुक्ताहारं दिवसनिशाकरं दीनमुखी जीवितविमुखी ॥’

अथ मद्धा छन्दः—

एहु छन्द सुलक्षण भणइ विभक्खण जम्पइ पिङ्गलणाअ

बिसमइ दह अक्खर पुण अठ अक्खर पुण एगारहठाड ।

गण आइहि छकलु पञ्च चउकलु अन्त गुरु लहु देह

सउ सोलह अगाल मत्त सगाल भणु मरहटा एहु ॥ १५६ ॥

[एतच्छन्दः सुलक्षणं भण्यते विचक्षणो जल्पति पिङ्गलनागः

विश्राम्यति दशस्वक्षरेषु पुनरष्टसु पुनरेकादशस्थाने ।

गण आदी पट्कलः पञ्च चतुष्कलाः अन्ते गुरुं लघुं देहि

शतं षोडशाधिकं मात्राः सकलाः भण मरहटामेतत् ॥]

सुलक्षणमेतच्छन्दो भण्यते यद्विचक्षणः पिङ्गलनागो जल्पति यद्विश्राम्यति पूर्वं दशस्व-
 रेषु पुनरष्टसु पुनरेकादशस्थाने । अत्राक्षरशब्दो मात्रावाचकः, तद्भूतत्वात् ॥ [उट्टवणि-
 काप्रकारमाह—] आदी पट्कल एकः, ततः पञ्च चतुष्कलाः, तत एको गुरुः, ततो
 लघुश्च इति प्रकारेण षोडशैकानि शतकला दत्तम् । एतच्चतुष्टयविण्ढकलासंख्या षोडशा-
 धिकशतकं (११६) मात्रा यत्र तदेतन्मरहटानामक छन्दो भण ॥ भूषणेऽपि—‘आदी कुट्ट
 पट्कलमत्र चतुष्कलपञ्चानन्दमिनोऽपि दशस्वैकादश भगति निरनिवशमधिकशुचार्मपलो-
 पि । विंशतिनवसंख्यं केविबुलमस्यं नन्दितगुणिगणकौटि मरहटावृत्तं मिल जयट्टये(ते)-
 वृत्तापि विनगकरोटि ॥’

मरहट्टामुदाहरति—जहा (यथा)—

जसु मित्त धणेसा सुसुर गिरीसा तहवि हु पीधण दीस
जह अमिअहकन्दा णिअगहि चन्दस तहविहु भोभण वास ।

जइ कणअसुरझा गोरी अद्धझा तहवि हु डाकिणिसझ
जो असहि दिआवा दैवसहावा कवहु ण हो तसु भझ ॥

[यस्य मित्रं धनेशः श्वशुरो गिरीशस्तथाप्येव पिधानं दिशः
यद्यप्यमृतकन्दो निकटस्थश्चन्द्रस्तथाप्येव भोजनं विषम् ।

यद्यपि कनकसवर्णा गौर्यर्धाङ्गी तथाप्येव डाकिनीसङ्गः

यो यशो ददाति दैवस्वभावः कदापि न भवति तस्य भङ्गः ॥]

यस्य मित्रं धनेशः, श्वशुरो गिरिशः, तथापि खलु पिधानं वस्त्रं दिगेव । यद्यप्यमृत-
कन्दो निकटस्थश्चन्द्रः, तथापि यस्य भोजनं विषमेव । यद्यपि कनकमवर्णा गौरी अ-
र्धाङ्गे, तथापि खलु डाकिनीसहः योगिनीसहचरः । यो यशो ददाति । भक्तैभ्य इति शेषः ।
यश्च देवस्वभावः कदापि न भवति तस्य भद्रः ॥ उद्धवणिका यथा—॥९॥, ९९, ॥॥,
९९, ॥॥, ९॥, ९१, (२९) ॥॥॥, ९९, ॥॥, ९९, ॥॥, ९॥, ९१, (२९) ॥॥॥, ९९,
९॥, ९९, ॥॥, ९१, ९१, (२९) ॥॥॥, ९९, ९॥, ९९, ॥॥, ९॥, ९१, (२९) ॥ वाणीमू-
षणेऽपि—‘अभिमतधनदाता सिद्धिविधाता जगदन्तरगतिशील, दुरितहृददाही विश्ववि-
गाही कल्पक्षयकृतलील । भुवनत्रयवन्दितगिरिजानन्दतद्वहिरासि स्थिरवास, दह हुतवह
पापं देहि दुरापं वसुद्वततिमिरविलास ॥’

इति लीलावर्तप्रकरणम् ।

प्राकृतसूत्रेणोक्तञ्छन्दसा नामान्याह—

गाहू गाहा विगाहा उगाहा गाहिणी सींहिणी खन्धा दोहा उ-
 कन्धा रोला गन्धाना चउपइआ घत्ता घत्ताणन्द छणाभा पज्झ-
 ढिआ भडिह्ला पाभाउलअं चउवोला णउपअ पउमावत्ती कुण्डलिआ
 मअणंगउ दोअई झुल्लणा खल्लपअ सिक्खा माला चुलिआला मोरट्ठा
 हाकलि महुआर महारु दँडअरु दीपक सिहालोअ पवट्ठा लीलावद
 हरिगीआ तिअभट्ठी दुम्मिह्ला हीरो जनहरणी मअणहग मरहट्ठा-पत्त-
 तालीस धरा ॥

[गाहू गाथा विगाथोद्गाथा गाथिनी सिंहिनी स्कन्धक द्विपथा रसिका
रोला गन्धानक चतुष्पदी घत्ता घत्तानन्द पट्पदी पञ्चाटिका अडिल्ला पा-
दाकुलक चतुष्पदी नवपदी पद्मावती कुण्डलिका गगनाङ्गन द्विपदी झु-
ल्लुणा खज्जा शिखा माला चुलिआला सोराष्ट्रा हाकलि मधुमार आभीर द-
ण्डकला दीपक सिंहावलोक प्लवगम लीलावती हरिगीता • त्रिभङ्गी दुर्मिला
हीरका जनहरण भदनगृह मरद्दा । एतानि पञ्चचत्वारिंशत्स्थानकानि ॥]

एतानि पञ्चचत्वारिंशत्स्थानकानि । अन्यान्यपि प्रस्तारगत्या मुधीभिर्हृत्वाणि ॥ शिवम् ॥

पिङ्गला[चा]र्यविरचितमानावृत्तप्रकाशकम् ।

छन्द प्रदीपममल जगद्भवनदीपकम् ॥

मुनीपुरसभूमीभिमितेऽब्दे श्रावणे सिते ।

नागराजतिथौ भट्टलक्ष्मीनाथोऽप्यरीरचत् ॥

इत्यालकारिकचक्रचूडामणिश्रीमद्भयमद्वात्मजशीलक्ष्मीनाथभट्टविरचिते पिङ्गलप्रदीपे
मात्रावृत्तारण्ये प्रथमे परिच्छेदे ॥

द्वितीय परिच्छेद ।

मदजलपरिमलपरिमिलदलिकलकलरूपटकलितकमलनन ।

जय जय निजपदसरसिजनमदीभिमत्तघटनजवन गजवदन ॥

कृत्वा कौतुहलतो मात्रावृत्तस्य पिङ्गले माध्यम् ।

लक्ष्मीनाथस्तनुते सद्भाष्य वर्णवृत्तस्य ॥

अथैकाक्षरपादादारभ्यैकैकाक्षरवर्धिते पादैर्वर्द्धितक्षरपर्यन्तं वर्णवृत्तान्युच्यते ।
इतश्च लक्ष्यलक्षणवैरैक्यमवगन्तव्यम् ॥

श्री सा ।

जं गो ॥ १ ॥

[श्री सा ।

यत्र गुरु ॥]

सा श्री । श्रीनामन छन्द इत्यर्थः । यत्र गो गुरुर्भवतीत्यर्थः ॥ अत्र सर्वत्र—‘गुरोको
गमारो लघुरोको लघार’ इति मनेत् ॥ भूषणेऽप्युक्तम्—‘यद्ग सा श्री ॥’

१ भूषणे तु ‘उपगीति’ इत्यस्य नामान्तरमुक्तम्. २ शिवदासेन तु—‘चउघाला,
मुठ्ठा’ इति द्वे अनुस्त्वा ‘तेभालिस हरा’ इति मूलं पठित्वा ‘इति त्रयधरारिंश-
न्दांसि भवन्ति’ इति व्याख्यातम्

श्रियमुदाहरति—जहा (यथा)—

गोरी ।

रक्खो ॥ २ ॥

[गौरी ।

रक्षतु ॥]

गौरी युष्माकक्षतु ॥

यथा वा—

खे भे ।

द्वे स्तः ॥ ३ ॥

[इह भेदौ ।

द्वौ स्तः ॥]

अर्थराक्षप्रस्तारे द्वौ भेदौ गुरुल्लेख । तत्रागो गुरुवक्तः । द्वितीयः सुधीभिरुच्यः ॥
अथ व्यक्षरप्रस्तारे कामछन्दः—

दीहा वीहा ।

कामो रामो ॥ ४ ॥

[दीर्घौ द्वौ ।

कामो रामः ॥]

यत्र द्वौ दीर्घौ तद्वामाग्न्य छन्दः । रामोऽभिराम इत्यर्थः ॥ अक्षरद्वयात्मक पदम् ॥
मूलेऽपि—‘यस्मिन्हारी कामः स स्यात् ॥’

काममुदाहरति—जहा (यथा)—

जुज्जे तुज्जे ।

सुट्ठं देऊ ॥ ५ ॥

[पुद्गे तुम्भम् ।

जुमं ददातु ॥]

पुद्गे मंप्राप्ते तुम्भं जुम ददातु समुत्पत्त्यर्थः ॥ यथा वा (भूषोऽणुत्तम्) —‘वैष्णवं
वः समुदेयान्’ । मन्थान्तरे ‘गौ खी गी’ इति नामान्तरम् ॥ उद्घटिता यथा—५५, (८) ॥

१. रविदामटीरापुष्पके नोपलब्धे. २. ‘सुट्ठ’ इति पठित्वा ‘जुमं’ इति ध्यात्वातं
रविदामेन. ३. रविदामटीरापुष्पके नोपलब्धे.

अथ मधुछन्दः—

लहु जुभा ।

महु धुभ ॥ ६ ॥

[लघु युगम् ।

मधु ध्रुवम् ॥]

यत्र लघुद्वयं तन्मधुनामकं छन्दो निश्चितम् ॥ भूपणेऽपि—‘द्विकलु मधुरिति’ ॥
उदाहरति—जहा (यथा)—

हर हर ।

मम मलु ॥ ७ ॥

[हर हर ।

मम मलम् ॥]

हे हर, मम पाप हर ॥ उट्टवणिका यथा—॥, (८) ॥
अथ महीछन्दः—

लगो जही ।

मही कही ॥ ८ ॥

[लगो यत्र ।

मही कथिता ॥

यत्र पूर्वं लघुः, ततो गुरुः, तन्मही कथिता ॥ भूपणेऽपि—‘लघुर्गुरुर्मही स्मृता’ ॥
तामुदाहरति—जहा (यथा)—

सई उमा ।

रखो तुमां ॥ ९ ॥

[सती उमा ।

रक्षतु त्वाम् ॥]

उमा गोरी त्वा रक्षतु । कीदृशी । सती पतिव्रतेत्यर्थः ॥ उट्टवणिका यथा—॥५, (८) ॥
अथ सारुछन्दः—

सारु एह ।

गो वि रेह ॥ १० ॥

[सारुरेपः ।

गुरुद्वितीयो रेखा ॥]

यत्र पूर्वो गुरुः, द्वितीयो रेखा लघुः, तत्सारुनामकं छन्दः ॥

सारुमुदाहरति—अहा (यया)—

संभु एउ ।

सुब्भ देउ ॥ ११ ॥

[शंभुरयम् ।

शुभे ददातु ॥]

अयं शंभुर्गुप्मभ्यं सुखं ददातु ॥ उट्ठणिका यया—SI, c ॥ अत्र चत्वारो भेदा उदाहृताः ॥

अथ व्यक्षरप्रस्तारे तालीछन्दः—

ताली ए जाणीए ।

गो कण्णो तिच्चण्णो ॥ १२ ॥

[ताल्येपा ज्ञायते ।

गुरुःकर्णो त्रिवर्णः ॥]

यत्र पूर्वं गो गुरुः, अनन्तरं कर्णो गुरुद्वयात्मकः । सर्वगुरुः (त्रिवर्णः) सा ताली नामरुछन्दः ॥ भूपणेऽपि—‘ताली सा निदिष्टा ।……मो यत्र’ ॥ ग्रन्थान्तरे नारीति ॥

तामुदाहरति—अहा (यया)—

तुझाण अझाण ।

चण्डेसो रक्खे सो ॥ १३ ॥

[गुप्मानस्मान् ।

चण्डेशो रक्षतु सः ॥]

स प्रसिद्धचण्डेशः शिवो गुप्मानस्मावक्षतु ॥ उट्ठणिका यया—SSS. १२ ॥

अथ प्रियाछन्दः—

हे पिए लेक्खिए ।

अक्खरे तिण्णि रे ॥ १४ ॥

[हे प्रिये लक्ष्यते ।

अक्षराणि श्रीणि रे ॥]

हे प्रिये यत्र रे रगणे त्रीणि अक्षराणि, सां प्रिया लक्ष्यते ॥ भूपणेऽपि—‘जोहल द-
श्यते । सा प्रिया कथ्यते ॥’

तमुदाहरति—जहा (यथा)—

संकरो संकरो ।

पाउ णो पाउ णो ॥ १५ ॥

[शंकरः शंकरः ।

पातु नः पातु नः ॥]

अ सुखं करोतीति तथा शंकरः शिवः नः पातु नः पातु । भादौ वीप्सा ॥ उट्टवणिका
यथा—SIS. १२ ॥

अथ शशीछन्दः—

सैसी यो जणीयो ।

फणीन्दो मणीभो ॥ १६ ॥

[शशी यो जनितः ।

फणीन्द्रेण भणितम् ॥]

यत्र पदे यो (यगण) आदिलघुर्यगणो जनित उत्पादितस्तच्छन्दः फणीन्द्रेण भणितम् ॥
भूपणेऽपि—‘यकारो यदा स्यात् । शशी कथ्यते तत् ॥’

तमुदाहरति—जहा (यथा)—

भवानी हसन्ती ।

दुरितं हरन्ती ॥ १७ ॥

[भवानी हसन्ती ।

दुरितं हरन्ती ॥]

दुरितं हरन्ती हसन्ती भवानी गुप्मानव्यादिति शेषः ॥ उट्टवणिका यथा—ISS. १२ ॥

अथ रमणछन्दः—

सगणो रमणो ।

सहिओ कहिओ ॥ १८ ॥

[सगणो रमणः ।

सख्यः कथितम् ॥]

१. ‘पावम.’ इति व्याख्यात रविदासेन. २. ‘ससी णो मणीभो’ इति पठित्वा ‘यगणेन
नात’ इति व्याख्यात रविदासेन. ३. ‘हरतु’ इति व्याख्यात रविदासेन.

सख्यः यत्र पदे सगणो गुर्वन्तो गणः, तद्रमणाख्यं छन्दः कथितम् ॥ भूपणेऽपि—‘स-
गणो रमणः । कविना कथितः ॥’

रमणमुदाहरति—जहा (यथा)—

ससिणा रञ्जनी ।

पङ्कणा तरुणी ॥ १९ ॥

[शशिना रजनी ।

पत्या तरुणी ॥]

यथा शशिना रजनी शोभते तथैव पत्या संयुक्ता तरुणी राजते ॥ उद्दण्डिका यथा—
॥५. १२ ॥

अथ पञ्चालछन्दः—

तैक्कार जं दिट्ठ ।

पञ्चाल उक्किट्ठ ॥ २० ॥

[तकारो यत्र दृष्टः ।

पञ्चाल उत्कृष्टः ॥]

यत्र तकारस्तगणोऽन्यलघुर्दृष्टः, स पञ्चाल उत्कृष्ट इति ॥ भूपणे तु—‘कर्णेन ग-
न्धेन । पाञ्चालमाख्याहि ॥’

तमुदाहरति—जहा (यथा)—

सो देउ सुखखाई ।

संघारि दुःखाई ॥ २१ ॥

[स ददातु सुखानि ।

संहृत्य दुःखानि ॥]

स शिवो दुःखानि संहृत्य सुखानि ददातु ॥ भूपणेऽपि—‘शर्माणि सर्वाणि । देवानि
शर्वाणि ॥’ उद्दण्डिका यथा—५५. १२ ॥

अथ मृगेन्द्रछन्दः—

णरेन्द्र ठवेहु ।

मिणन्द्र करेहु ॥ २२ ॥

[नरेन्द्रं स्थापयन्तु ।

मृगेन्द्रं कुर्वन्तु ॥]

नरेन्द्रं जगणे गुह्यमध्यमं गण स्थापयन्तु मृगेन्द्रनामक छन्दः कुर्वन्तु ॥ भूषणेऽपि—
'नरेन्द्रमुदेहि । मृगेन्द्रमवेहि ॥'

तसदाहरति—

दुरन्त वसन्त ।

स कन्त दिगन्त ॥ २३ ॥

[दुरन्तो वसन्तः ।

स कान्तो दिगन्ते ॥]

दुरन्तो वसन्तः, स कान्तो दिगन्ते ॥ उष्टवणिका यथा—[SI. १२ ॥

अथ मन्दरछन्दः—

भो जहि सो सहि ।

मन्दर सुन्दर ॥ २४ ॥

[भो यत्र स सखि ।

मन्दरः सुन्दरम् ॥]

हे सखि, भो भगणो गुवादिगणो यत्र सम्मन्दरनामकमति सुन्दर छन्दः ॥ भूषणेऽपि—
'भो यदि वञ्चति । मन्दरमञ्चति ॥'

मन्दरमुदाहरति—जहा (यथा)—

सो हर तोहर ।

संकट संहर ॥ २५ ॥

[स हरो युष्माकम् ।

संकटं संहरतु ॥]

स प्रतिज्ञो हरः शिवो युष्माक सङ्कट संहरतु ॥ उष्टवणिका यथा—[SI. १२ ॥ म-
न्दरो निरुतः ॥

अथ कमलच्छन्दः—

कमल प्रभण ।

सुमुखि नगण ॥ २६ ॥

[कमलं प्रभण ।

सुमुखि नगणः ॥]

हे सुमुखि यत्र नगणशिलघ्वात्मको गणः क्रियते तत्कमलनामक वर्णययात्मक छन्दः ॥
तथा च वाणीभूषणे—'कमलमयतु । नगणमिदं तु ॥'

कमलमुदाहरति—जहा (यथा)—

रमण गमण ।

कमण कमण ॥ २७ ॥

[रमण गमनम् ।

..... ॥]

हे रमण, कुत्र गमनं क्रियत इति शेषः ॥ उद्वणिक्ता यथा—॥३॥ १२ ॥ कमल नि-
वृत्तम् ॥ अत्रापि व्यक्षरप्रस्तारगन्याष्टौ भेदा भवन्तीति तावन्तोऽप्युदाहर्य प्रदर्शिताः ॥

अथ चतुरक्षरे प्रस्तारे प्रथमं तीर्णां छन्दः—

चागी हारा ईट्टा कारा ।

वीए कण्णा जाणे तिण्णा ॥ २८ ॥

[चत्वारो हारा इष्टाः कराः ।

द्वौ कर्णौ जानीत तीर्णम् ॥]

भोः शिष्य, यत्र चत्वारो हारा गुरवो भवन्ति, इष्टाः(?) कराः । तत्र चरणे गणनिय-
ममाह—एकस्मिन्पादे द्वौ कर्णौ गुरुद्वयात्मककर्णौ भवतः, तत्तीर्णांश्च छन्दः । वर्णचतु-
ष्टयात्मक पदम् ॥ वार्णाभूषणेऽप्युक्तम्—‘यस्मिन्वृत्ते कर्णः कर्णः । वेदैर्वर्णः सा
स्यार्त्तार्णा ॥’

तीर्णमुदाहरति—जहा (यथा)—

जाभा माभा धुत्ता पुत्ता ।

इण्णे जाणी किज्जे जुत्ता ॥ २९ ॥

[जाया माया पुत्रा धूर्ताः ।

एवं ज्ञात्वा क्रियतां युक्तम् ॥]

यधिमिषं प्रति वदति—ज्ञाया वध्माया महावधिकेत्याः । पुत्रा अपि धूर्ताः । ए।
ज्ञात्वा क्रियतां युक्तम्—इति ॥ उद्वणिक्ता यथा—SSSS; ॥ संज्ञांस्तर्णां ॥

अथ पारिच्छन्दः—

वण्ण पारि मुदि धारि ।

विण्णिण्ण हार दो स सार ॥ ३० ॥

१. ‘रमणस्य गमने विदेनगमने कस्या मन अपि तु न कस्या अपीत्यर्थः’ इति रविदाग-
च्यान्यादर्शनेन ‘रमणगमने । कस्या मनः’ इति छात्रा प्रन्देने २. ‘भरा कारा’ इति
मूलमाधिय ‘भरीं कारा’ इति व्याख्याने रविशमेन. ३. ‘कस्या भवता दो भवतः ।
दोस मायिन्ना’ इति रविदागच्यान्यानुसृत्य तु ‘दागन्तर्हाणि दोस मायिन्ना’ इति
प्यात्रा प्रदीयते.

[वर्णाश्वत्वारो मुग्धे धारिः ।

..... ॥]

हे मुग्धे यत्र वर्णाश्वत्वारः पदे भवन्ति ता धारी । तस्मान्मुत्तरोत्तरो हारी गुरुद्वयम्,
द्वौ शरी लघुद्वयं च ॥ अयमर्थः—चतुर्वर्णात्मरूपदे धारीनाम्नि च्छन्दसि प्रथमं गुरुः,
ततो लघुः, अनन्तरं गुरुलघू । इत्युक्तं भवति—रगणः, ततश्चेन्नो लघुः—इति ॥ त-
दुक्तं वाणीभूषणे—‘यत्तु पक्षि दण्ड लक्षि । वेद वर्णे धारि धारि ॥’ इति ॥

धारीमुदाहरति—अहा (यथा)—

देउदेउ संभु देउ ।

जासु सीस चन्द दीस ॥ ३१ ॥

[देवदेवः शंभुर्ददातु ।

यस्य शीर्षे चन्द्रो दृश्यते ॥]

देवानामपि देवः स शंभुर्गुह्यं शुभं ददातु । यस्य शीर्षे चन्द्रो दृश्यते । चन्द्रशेखर
इत्यर्थः । उट्टवणिका यथा—SIS, ४×४=१६ ॥ धारी निरुत्ता ॥

अथ नगाणी छन्दः—

पओहरो गुरुत्तरो ।

नगाणिआ स जाणिआ ॥ ३२ ॥

[पयोधरो गुरुत्तरः ।

नगाणिका सा ज्ञायते ॥]

यत्र पयोधरो जगणो गुरुमध्यमो गणो गुरुत्तरो गुर्वन्तो भवतीत्यर्थः । वर्णचतुष्टया-
त्मकं पदम् । तमगाणी छन्दो भवति । अर्थात्—द्वितीयध्वतुर्यश्च वर्णो गुरुर्भवतीति ॥
तदुक्तं वाणीभूषणे—‘द्वितुर्येकं गुरुयदा । नगाणिका भवेत्तदा ॥’

नगाणीमुदाहरति—अहा (यथा)—

सरस्सई पसण हो ।

कवित्तआ फुरत्तओ ॥ ३३ ॥

[सरस्वती प्रसन्नास्तु ।

कवित्वं स्फुरतु ॥]

सरस्वती प्रसन्ना भवतु, कवित्वं स्फुरतु ॥ उट्टवणिका यथा—SIS, १६ ॥ नगाणी
निवृत्ता ॥ अत्रापि चतुरक्षरस्य प्रस्तावगत्या षोडश भेदा भवन्ति । तेषु प्रत्यविस्तरश-
ङ्का त्रयो भेदाः प्रदर्शिताः ॥ अन्यैः (न्ये) सुधीभिर्हृत्नीयाः इति ॥

१. ‘सुम्भ’ इति पठित्वा ‘शुभं’ इति व्याख्यातं रविदासेन.

अथ पञ्चाक्षरप्रस्तारे सर्वगुरु समोहाछन्द —

संमोहारुर्ध्वं दिट्ठो सो भूअम् ।

वे कण्णा हारा भूअत्ता(जा)सारा ॥ ३४ ॥

[संमोहारूप दृष्ट तद्रूपी ।

द्वी कर्णो हारो मूलसारम् ॥]

यत्र वे द्वौ कर्णौ गुरुद्वयात्मकगणौ पूर्वं भवन । तत्र एको हारो गुरु । एवमेक-
स्मिंश्चरणे पञ्चापि गुरवो भवन्ति सत् मूलसार समोहानामक छन्द इत्यर्थः ॥ तथा च
वाणीभूयणे—‘द्वौ कर्णौ हारः समोहा सार’ । वर्णां पञ्चव नागाधीनोक्तम् ॥’

समोहामुदाहरति—जहा (यथा)—

उद्धण्डा चण्डी दूरित्ता खण्डी ।

तेलोआ सोक्खं देऊ मे मोक्खम् ॥ ३५ ॥

[उद्धण्डा चण्डी दुरितं खण्डयन् ।

त्रैलोक्यस्य सौरयं ददातु मे मोक्षम् ॥]

उद्धण्डा महिषामुगादिवधेनोद्धता चण्डी कान्यायनी दुरित सण्डयद्वा, (त्रैलोक्यस्य गुलम्,) मे मोक्ष च ददातु’ इति बन्धिरुक्तो देवीं प्रार्थयन्ने इति ॥ उद्धर्तव्यता यथा—SSSSS;
५=२० ॥ समोहा निवृत्ता ॥

अथ हारीछन्द—

आइहि अन्ते हारे सुजुत्ते ।

मग्गेकगन्धो हारी अछन्दो ॥ ३६ ॥

[आदायन्ते हारान्या सुयुक्तम् ।

मध्येकगन्धा हारी तच्छन्दः ॥]

आरी हाराभ्यां गुरुभ्यां तथा चान्ते हाराभ्यां मयुक्तम्, तयोर्मध्ये गन्धो लघुर्लोकः यत्र
तत् हारी छन्दः । पञ्चाक्षरपदम् । आदायन्ते कर्णौ, मध्ये लघु, एत पञ्चवर्णात्मकं पदमि-
त्यर्थः ॥ वाणीभूयणेऽपि—‘आदायन्तकर्णां पञ्चव वर्णाः । लघ्वेकधारी वाच्यः स हारी ॥’

हारीमुदाहरति—जहा (यथा)—

जा मत्तिभेत्ता धम्मेरुत्तिता ।

मा होइ जहारी धण्णा विजारी ॥ ३७ ॥

१. ‘हारीअवन्धी’ इति सूत्रे पठित्वा ‘हारीअवन्धी’ इति व्याख्यायन् बहिर्दामेन, २. ‘जुणा’
इति पठित्वा ‘मत्तिजुणा’ इति व्याख्यायन् बहिर्दामेन

[या भर्तृभक्ता धर्मैकचित्ता ।

सा भवति नारी धन्या प्रिया ॥]

या भर्तृभक्ता धर्मैकचित्ता भवति सैव नारी धन्या प्रिया ॥ भर्तुर्भवतीति भावः ॥
उट्टवणिका यथा—५५।५५, ५×४=२० ॥ हारी निरुक्ता ॥

अथ हसच्छन्दः—

पिङ्गलदिट्टो भ इइ सिट्टो ।

कण्णइ दिज्जो हंस मुणिज्जो ॥ ३८ ॥

[पिङ्गलदिट्टं मं दत्त्वा सृष्टम् ।

कर्णं दत्त्वा हंसं ज्ञातव्यम् ॥]

भोः शिष्याः पिङ्गलेन इष्ट भगण दत्त्वा पूर्वं सृष्टम्, पश्चात्कर्णं गुरुद्वयात्मवगण दत्त्वा
हसारय पश्चात्कर्णपदं छन्दो भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ अत एव याणीभूयथे—‘पिङ्गलदिट्टो
भादित्रिशिष्ट । कर्णेयुतोऽसौ भामिनि हंसः ॥’

हसमुदाहरति—अहं (यथा)—

सो मह कान्ता दूर दिगन्ता ।

पाउस आवे चेउ छुलावे ॥ ३९ ॥

[स मम कान्तो दूरे दिगन्ते ।

प्रावृडागता चेतश्चालयति ॥]

काचित्प्रोपितपतिता सखीमाह—हे सखि, स मम कान्तोऽधुना दूरे दिगन्ते वर्तते ।
इयं च प्रावृट् भागता चेतश्चालयति । किमिदानीमाचरणीयमिति शिक्षयेति भावः ॥
उट्टवणिका यथा—५५।५५, ५×४=२० ॥ हसो निरुक्तः ॥

अथ यमकच्छन्दः—

सुप्रियगण सरसगुण ।

सरह गण जमअ भण ॥ ४० ॥

[सुप्रियगणो सरसगुणम् ।

क्षुध्यमे.....यमकं भण ॥]

१. रविदासेन तु ‘सरस भण । सर ह गण जमअ गुण’ इति पठित्वा ‘तद्यमकं जानी-
त । यत्र सुप्रियो द्वित्वगुणः । वीटयः । समो रससपूर्वः इति बुध्यस्व ॥ ततः सर-
सिलगुणः सम्भवति’ इति व्याख्यातम्.

हे मुग्धे, यत्र सुप्रियगणो द्विलघुः एव गणो भवति । अथ च शरेणैव लघुना सु-
गुण सयुक्त एतादृश [न]गण सरहक्षगणमेतस्य गणस्य कुर्वन्त्यर्थः । एतादृश सर्वलघ्वा-
त्मकपञ्चाक्षरप्रस्तारान्यभेद पञ्चाक्षरपद यमराग्य छन्दो मण पठेयः । वाणीमूपणे-
ऽप्युक्तम्—‘नगणमनु द्विलघुः कुरु । फलितमिति यमरमिति ॥’

यमरमुदाहरति—जहा (यथा)—

पवण वह्न सगिगसह ।

मभण हण तवऽ मण ॥ ४१ ॥

[पवनो वहति शरीरमहः ।

मदनो हन्ति तापयति मनः ॥]

पवनो मलयानिलो वाति । शीदृशः । शरीरसह शरीर माह्वयन्मही सहः । ‘पहम्
गनी’ इत्यस्य दिवाघस्य (१) रूपम् । यद्वा तादृश पवन शरीर रुतं सृते । ‘साहयताह-
यश्चोम महति श्विणन्ययम् । अन्याय सृते नार्ता मिभ्यति क्षितिरक्षणः ॥’ इति कपिर-
हस्ये हलाधुवधनप्रामाण्यादिति । अथि च मदनो हन्ति तापयति च मनः । इति प्रो-
विनपतिनावचन सखी प्रतीति व्याख्येयमिति ॥ उद्गणितं यथा—॥॥॥, ५×४=२०॥
यमक निवृत्तम् ॥ अत्र प्रस्तारगत्या पञ्चाक्षरस्य द्वाविंशद्भेदा भवन्ति । तेषु भेदेषु चतुष्-
यमुक्तम् । शेषभेदा नोदाहृता ग्रन्थविस्तरभीत्या, सुधीभिस्तुत्या इति ॥

अथ पञ्चाक्षरप्रस्तारि सर्वगुरुगुणमाय भेद शेषाद्यं छन्दो लक्षयति—

याराह्ना मत्ता जं कण्णा तीभा होतम् ।

हाग छका बन्धो सेमा गभा छन्दो ॥ ४२ ॥

[द्वादश मात्रा यत्र कर्णान्त्रयो भवन्ति ।

हरिः पद्भिर्मन्त्रो त्रेपो राजा छन्दः ॥]

यत्र द्वादश मात्रा । शिष्यबोधनार्थं मात्रासङ्ख्या ॥ गणनियममाह—यत्र च त्रयः
कर्णा गुरुद्वयात्मिकास्त्रयो गणा भवन्ति । पञ्चाक्षर पदम् । एतदेव द्रवयति—पद्भिर्दीर्घैर्गुरुभि-
र्वन्धो यत्र तच्छेषान्त्र्यं छन्दःसु राजा । श्रेष्ठ छन्द इत्यर्थः ॥ तदुक्तं वाणीमूपणेऽपि—
‘एषा वर्णं पद्भिः प्रोक्ता छन्दोविद्धि । सर्वे वर्णा यस्यां दीर्घा त्रेषा सा स्यात् ॥’

शेषामुदाहरति—जहा (यथा)—

जुञ्जन्ती उहामे कान्तिना मंगामे ।

णञ्जन्ती संहारा दुगिता हम्मारा ॥ ४३ ॥

[युध्यमानोदामे कालिका संग्रामे ।

नृत्यन्ती संहरतु दुरितमस्माकम् ॥]

उदामे संग्रामे [युध्यमाना] नृत्यन्ती कालिका हम्मरो अस्माकं दुरित तापं संहरतु ॥
उद्वणिका यथा—SSSSSS; ६×४=२४ ॥ शेषा निवृत्ता ॥

अथ तिलकाछन्दः—

पिअ तिल धुअं सगणेण जुअम् ।

छअ वण्ण पओ कल अट्ठ धेओ ॥ ४४ ॥

[प्रिये तिलका ध्रुवं सगणस्य युगम् ।

पङ्कर्णाः पदे कला अष्टौ धृताः ॥]

हे प्रिये, तिलकाख्यं छन्दः । यत्र ध्रुवं निधितं सगणद्वयमन्तागुहगणद्वयं भवति ।
पङ्कर्णात्मकं पदम् । पदे चाष्टौ कला धृता यत्रेति कलासंख्या शिष्यबोधनार्थं पदपूरणार्थं
वा । अन्यथाक्षरघृते वर्णसंख्याया एवावश्यकत्वादिति ॥ वाणीमूषणेऽपि—‘सखि सद्धि-
तयं सुवतीहं यदा । रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥’

तिलकामुदाहरति—जहा (यथा)—

पिअभत्ति पिआ गुणवन्त सुआ ।

धैणमन्त घरा बहुसुखकरा ॥ ४५ ॥

[प्रियभक्ता प्रिया गुणवान्सुतः ।

धनवद्रूहं बहुसुखकरम् ॥]

काश्चित्स्वमित्र प्रत्याह—प्रियभक्ता प्रिया, गुणवान् सुतः, धनवद्रूहं बहुसुखकरमित्येत-
त्सर्वं यस्य भवति स धन्य इति भावः ॥ उद्वणिका यथा—।S।S; ६×४=२४ ॥ ति-
लका निवृत्ता ॥

अथ विग्जोहाछन्दः—

अक्खरा जे छआ पाअ पाअ ट्ठिआ ।

मत्त पञ्च हुणा विण्णि जोहागणा ॥ ४६ ॥

[अक्षराणि यत्र षट् पादे पादे स्थितानि ।

मात्रा पञ्च द्विगुणा द्वौ जोहागणौ ॥]

यत्र पादे पादे षडक्षराणि स्थितानि । यत्र च पञ्च द्विगुणा दस मात्राः । तत्रैव गणनि-

१. ‘टिळ’ इति पठित्वा ‘टिल्लानाम छन्दः’ इति व्याख्यातं रविदासेन. २. ‘ठिओ’
इति पद ‘स्थिताः’ इति व्याख्यातं रविदासेन. ३. ‘धणञ्जुत्त’ इति रविदासपुस्तके.

यममाह—विष्णि द्वौ जोहागणौ रणौ यत्र तत् विज्जोहाउन्दः नामगणयोरैक्यम् ॥
वाणीमूणे तु 'विमोहा' इति नामान्तरम्—'यत्र पादद्वये दृश्यते रद्वयम्', नागराजो-
दिता सा विमोहा मत्ता ॥'

विमोहामुदाहरति—

कंससंहारणा पक्षिसंचारणा ।

देवकीडिम्भभा देउ मे णिम्भभा ॥ ४७ ॥

[कंससंहारी पक्षिसंचारी ।

देवकीडिम्भो ददातु मे निर्भयम् ॥]

कंससंहारी पक्षिसंचारी देवकीनन्दनो मे मर्षं निर्भयं ददातु । ममाभयप्रदो भवत्वित्यर्थः ॥
उद्विगता यथा—SISSIS; ६×४=२४ ॥ विजोहा निवृत्ता ॥

अथ चतुरंसाच्छन्दः—

ठउ चउरंसा फणिवइभासा ।

दिअवरकण्णो फुल रमवण्णो ॥ ४८ ॥

[स्थापय चतुरंसां फणिपतिमापिताम् ।

द्विजवरकर्णो स्फुटं रसवर्णाम् ॥]

यत्र द्विजवरधतुलंष्वात्मनो गणः प्रथमम्, ततः कर्णो द्विगुहर्माणः, अत एव स्फुटं
रसवर्णं पक्षरं परं यत्र तां फणिपतिमापितां चतुरंसां स्थापय ॥ वाणीमूणेऽपि—'द्विज-
वरकर्णाविह रसवर्णा । भवति यदा सा किल चतुरंसा ॥'

चतुरमामुदाहरति—जहा (यथा)—

गउरिअकन्ता अभिनउ सन्ता ।

जदि परसन्ना दिअमहि धन्ना ॥ ४९ ॥

[गौरीकान्तोऽभिनये सन् ।

यदि प्रसन्नो द्यावापृथिव्योर्धन्यः ॥]

गौरीकान्तो यदि यदा अभिनये संस्तुण्डे वर्तमानो यस्य प्रथमः, ॥ तदा द्यावा-
पृथिव्योर्धन्यः ॥

जहा ना (यथा वा)—

भुअणअणन्दो निहुअणकन्दो ।

भमरसवण्णो म जअइ कण्हो ॥ ५० ॥

१. गविशमेन तु पूर्वोदाहरणं न दत्तम्. अत्रापि 'लभयभणन्दो निहुभणयन्दो'
इति पाठितम्.

शङ्खनारीमुदाहरति—जहा (यया)—

गुणा जस्त सुद्धा वहु रूअमुद्धा ।

घरे वित्त जग्गा मही तस्त सग्गा ॥ ५४ ॥

[गुणा यस्य शुद्धा बधू स्वमुग्धा ।

गृहे वित्तं जाग्रन्मही तस्य स्वर्गः ॥]

यस्य गुणाः शुद्धाः, यस्य बधू रूपेण मुग्धा सुन्दरी, यस्य गृहे वित्तं जाग्रदस्ति तस्य मही पृथ्वी स्वर्गः ॥ उट्ठवणिका यया—।SS।SS; ६×४=२४ ॥ शङ्खनारी निवृत्ता ॥

अथ मालतीछन्दः—

धअं सरवीअ मणीगुण तीय ।

दर्द लहु अन्त स मालद कन्त ॥ ५५ ॥

[ध्वजः शरद्वयं मणिगुणस्ततः ।

देवो लघुरन्ते सा मालती कान्ते ॥]

हे कान्ते, यत्र प्रथमं ध्वजो लघ्वादिविग्रहः, ततः शरद्वयं लघुद्वयम्, ततश्च मणिगुणो हारो गुरुरित्यर्थः । ततोऽन्ते एको लघुर्देवः । सा मालती मालतीनामक छन्दो भवतीति जानाहीति जगन्मूयेन मालती छन्द इति फणितोऽर्थः ॥ तथा चवार्णाभूषणेऽपि—‘यदा जगन्नि भवेदमन्यु । फणी वितनोति स मालतिकेति ॥’

मालतीमुदाहरति—जहा (यया)—

करा पसरंत वहुगुणवन्त ।

पफुल्लिअ कुन्द उगो सहि चन्द ॥ ५६ ॥

[कराः प्रसृताः बहुगुणवन्तः ।

प्रफुल्लिताः कुन्दा उदितः सखि चन्द्रः ॥]

हे सखि, बहुगुणवन्तः प्रमादाद्येनैकगुणयुक्ता किम्बुणाः प्रसृताः, प्रफुल्लिताः कुन्दाः, उदितचन्द्र इति वक्ष्याद्विप्रायिक्त्याः मत्नी प्रति वचः ॥ उट्ठवणिका यया—।S।।S।; ६×४=२४ ॥ मालती निवृत्ता ॥

अथ दमनकछन्दः—

दिअवर किअ भणहि सुपिअ ।

दमणअ गुणि फणिवद भणि ॥ ५७ ॥

[द्विजवरः क्रियते भण्यते सुप्रियः ।

दमनकं गुणी फणिपतिर्भणति ॥]

यत्र प्रथमं द्विजवरश्चतुर्लघुको गणः क्रियते पश्चात्सुप्रियो लघुद्वयात्मको गणो भण्यते । नगणद्वयेन [दमनकं छन्दः] इति फलितोऽर्थः । तद्दमनकं छन्द इति गुणी फणिपतिर्भणति ॥ वाणीभूषणे तु—‘द्विगुणनगणमिह वितनुहि । दमनकमिति [प्रति] गदति हि ॥’

दमनकमुदाहरति—जहा (यथा)—

कमलनयणि अमिअवअणि ।

तरुणि घरणि मिलइ जै पुणि ॥ ५८ ॥

[कमलनयना अमृतवचना ।

तरुणी गृहिणी मिलति यदि पुनः ॥]

कमलनयना अमृतवचना तदणी गृहिणी यदि पुनर्मिलति तदा सा विहाय न कुत्रापि गमिष्यामीति कस्यश्चिद्विदेशस्थस्य कामिनो मित्रं प्रति वचनम् ॥ उद्वेगिका यथा— ॥॥॥; ६×४=२४ ॥ दमनकं निवृत्तम् ॥ अत्र प्रस्तारयत्या पङ्क्तयस्य चतुःपङ्क्तिभेदा भवन्ति । तेष्वन्यन्तभेदसहिता अधी भेदाः प्रोक्ताः । शेषभेदाः सुधीर्मिरुहनीयाः । ग्रन्थविस्तरशङ्काया नाश्रीक्ता इति ॥

अथ सप्ताक्षरप्रस्तारे समानिकाछन्दः—

चारि हार किज्जही तिणिण गन्ध दिज्जही ।

सत्त अक्खरा ठिआ सा समानिआ पिआ ॥ ५९ ॥

[चत्वारो हाराः क्रियन्ते त्रयो गन्धा दीयन्ते ।

सप्ताक्षरा स्थिता सा समानिका प्रिये ॥]

हे प्रिये, सा समानिकाछन्द इत्यर्थः । यत्र पदे चत्वारो हारा गुरवः क्रियन्ते । अन्तरान्तरा च त्रयो गन्धा लघवः क्रियन्ते । एव सप्ताक्षराणि यस्या गुरलघुरूपेण स्थितानि सा समानिकेत्यनुपज्यते ॥ तथा च वाणीभूषणे—‘हारभेरुणा यदा रज्जुया मवेत्सदा । सप्तवर्णसंगता सा समानिका मता ॥’

समानिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

कुंजग चलंतआ पळला पलंतआ ।

कुम्मपिठ्ठि कंपए धूलि सूर अंपए ॥ ६० ॥

१. वाणीभूषणादर्शानुसारेण लिखितम्. २. ‘मुपुण’ इति ‘मुपुण्यैः’ इत्यर्थकं रविदासपुस्तके.

[कुंजराश्वलन्ति पर्वताः पतन्ति ।

कूर्मष्टं कम्पितं धूल्या सूरदलादितः ॥]

कुंजरा दन्तावलाश्वलन्ति स्म अत एव पर्वताः पतन्ति । यदा पर्वतान्प्रेरयन्तो गजा-
श्वलन्ति स्मेति योजनीयम् । अतश्चादिकूर्मस्यापि पृष्ठं कम्पितं धूल्या सूरस्तरणिः समा-
च्छादितः । इति कस्याचिद्वन्दिनश्वलति कर्णे राज्ञि वचनम् ॥ उद्धरणिका यथा—
SISISIS; ७x४=२८ ॥ समानिका निवृत्ता ॥

अथ सुवामच्छन्दः—

भणउ सुवामउ लहु सुविसेसनु ।

रैचि चतुमत्तह भगणइ अन्तह ॥ ६१ ॥

[भण सुवासं लघुसुविशेषम् ।

रचयित्वा चतुर्मात्रकं भगणमन्ते ॥]

हे प्रिये, यत्र लघवः सुतया विशिष्यन्ते । तदेवाह—आदी चतुर्मात्रकं विरच्य भन्ते
भगणमादिगुणगण दत्त्वा सुवासनामकं छन्दो भण ॥ तदुक्तं वाणीभूषणे—‘द्विजगणमाह
भगणमुपाहर । भणति सुवासकमिति पणिनायक ॥’

सुवासकमुदाहरति—जहा (यथा)—

गुरुजनभक्तउ बहुगुणमुत्तउ ।

जसु निय पुत्तउ म इ पुणमन्नउ ॥ ६२ ॥

[गुरुजनभक्ता बहुगुणयुक्ताः ।

यस्य त्रयः पुत्राः स एव पुण्ययान ॥]

गुरुजनभक्ता बहुगुणयुक्ता यस्य त्रयः पुत्राः स एव पुण्ययान् पुरय ॥ उद्धरणिका
यथा—IIISII; ७x४=२८ ॥ यथा च वाणीभूषणे—‘गिरिवान्दिनि दुर्गिनिदिनि ।
विदितवर्ता मयि कुद ररुणामयि ॥’ सुशायरो निवृत्तः ॥

अथ परदंभी—

चरण भण विण पदम म्मइ भण ।

जगण तसु अन्त भुणइ करहंन ॥ ६३ ॥

[चरणे गणो विप्रः प्रथमं.....स्थाप्यः ।

जगणस्तस्यान्ते जानीत करहंनम् ॥]

१. ‘र’ पदमत्तह भगणइ अन्तह’ इति पाठे ‘आदी चतुर्मात्रकं विरच्य भन्ते भगणः
प्रियो’ इति विरामो व्याख्यातयन् २. ‘गुण’ क. ‘अभिभ करहंन’ इति पठितम्
‘करहंनो मन्त्रो’ इति व्याख्यातं विदामेव.

पुष्पम्, काशः शरदि जायमानं तर्पणं कुसुमम् । ए इति भाषया एते । किंच हारो मुक्त-
कावली हीरं वज्रं हसो मराल एते । अनुक्ताश्च जगनि ये ये पारदैक्यसहरहासशरदनी-
रदप्रभृतयः श्वेता वर्णितास्तान्नरोपानेषा गुप्पत्कीर्तिर्जितवती ॥ उट्टवणिका यथा—
SSSSSSS; ७x४=२८ ॥ यथा वाणीमूषणे—‘दृष्टः कृष्णः कालिन्दीतीरे गोगोपानन्दी ।
वेणुवर्णितस्कानां चेतोहर्ता गोपीनाम् ॥’ इति ॥ शीर्षा निवृत्ता ॥ अत्र प्रस्तारगत्या
सप्ताक्षरस्याष्टाविंशत्यधिरुशत(१२८)भेदेषु चत्वारो भेदाः प्रदाशताः । ग्रन्थविस्तरभीया
शेषभेदा नोदाहृताः सुधीभिर्हृत्वास्त इति ॥

अथाष्टाक्षरप्रस्तारे सर्वगुणात्मरुमाद्यं(त) विद्युन्मालाछन्दो लक्षयति—

विज्जूमाला मत्ता सोला पाए कण्णा चारी लोला ।

एअंरुअं चारी पाआ भत्ती खत्ती विज्जू गभा ॥ ६७ ॥

[विद्युन्माला मात्राः षोडश पादे कर्णाश्चत्वारो लोलाः ।

एवंरूपं चतुर्थं पादेपु भक्त्या क्षत्रियो वित्थ राजा ॥]

मोः शिष्याः, यत्र पादे चरणे लोलावबलाद्यत्वारः कर्णा द्विगुरवो गणा भवन्ति
गुणद्विगुणाः षोडशमात्राश्च, तद्विद्युन्मालाछन्दो वेदविभ्राममेवंरूपं चतुर्पादै वगुणवचरणं
भवतीति खत्री क्षत्रियजातिनागराजो भक्ती भक्त्या जल्यतीति वित्थ ॥ अत एवोक्त
कालिदासेन—‘सर्वे वर्णा दीर्घा यसां विभ्रामः स्वादेदंवेदैः । विद्वद्भूद्वैर्वाणावाणि व्या-
ख्याता सा विद्युन्माला ॥’ वाणीमूषणेऽप्युक्तम्—‘उक्ता यस्यामर्शा वर्णाः पादे पादे
सर्वे दीर्घाः । विभ्रामः स्यात्तुर्वै तुर्ये विद्युन्माला निर्दिष्टा सा ॥’ इति ॥

विद्युन्मालामुदाहरति—जहा (यथा)—

उन्मत्ता जोहा दुक्कन्ता विणक्खन्तामक्खे लुक्कन्ता ।

णिक्कन्ता जत्ता धायन्ता णिक्कन्ती किस्ती पायन्ता ॥ ६८ ॥

[उन्मत्ता योधा मिलिता विपक्षमध्ये निलीयमानाः ।

निष्क्रान्ता यान्तो धावन्तो निभ्रान्ता कीर्ति प्राप्ताः ॥]

कथिद्वन्दी सगरं वर्णशनि—उन्मत्ता वीररमाविष्टा योधाः मुमटा दुक्कन्ताः परस्परं
मिथिता इत्यर्थः । कीदृशाः । विपक्षानामहितानां मध्ये लुक्कन्ता निलीयमानाः । एवं
निष्क्रान्ताः परस्परं व्याप्य निर्गता यान्तो निजवशदराभिचक्रं प्रतीत्यर्थः । धावन्त
इतस्तत्पथारीभारणार्थमित्यर्थः । अत एव निराशं भ्रान्तो भ्रैत्रोऽवग्रमन्तीति कीर्ति
प्राप्ताः कीर्तिरोप जाया इत्यर्थः ॥ उट्टवणिका यथा—SS SS SS SS; ८x४=३२ ॥ यथा
वाणीमूषणे—‘आगमिन्यो नो वामिन्यो वा या दाना भूयो भूः । अग्रगण्यारत्नारत्नं
मानेनानेन स्यादिकि ते ॥’ ग्रन्थान्तरे तु—‘मो मो मो मो विद्युन्माग’ । मगद्वयं गुरुद्वयं
च दरीनरान् विद्युन्मागपण्ड इति मगभेदेन लक्षणमभिहितम् । यथा—‘वामो वशी वि-

द्युन्माला बह्व्रेणी शाक्रश्वापः । यस्मिन्स स्यात्तापोच्छित्यै गोमध्यस्थः कृष्णाम्भोदः ॥
उट्टवणिका यथा—SSS SSS SS; <X४=३२ ॥ विद्युन्माला निरुत्ता ॥

अथ प्रमाणिकाछन्दः—

लङ्घू गुरू णिरन्तरा पमाणि अट्टभक्खरा ।

पमाणि दूण किज्जिए णराअ सो भणिज्जिए ॥ ६९ ॥

[लघुर्गुरुनिरन्तरं प्रमाणिकाष्टाक्षरा ।

प्रमाणिका द्विगुणा क्रियतां नराचः स भण्यताम् ॥

यत्र लघुर्गुरुश्च निरन्तरं भवति सा प्रमाणिकाछन्द इत्यर्थः । सा कतिवर्णेत्यपेक्षया-
माह—अट्टभक्खरा । अष्टाक्षरेत्यर्थः । सैयं प्रमाणिका चेद्विगुणा क्रियते । षोडशाक्षरपदे-
त्यर्थः । तदा स नराचो भण्यत इत्युत्तरत्र षोडशाक्षरपदच्छन्दसो लक्षणमपि लक्ष्यतेऽने-
नेति ॥ वाणीभूषणेऽपि—‘प्रसूनकुण्डलक्रमैरिहाष्टवर्णविभ्रमैः । मुजंगराजवर्णिता प्रमाणि-
केति सा मता ॥’

प्रमाणिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

णिसुंभसुंभखंडिणी गिरीसगेहमंडिणी ।

पअंडमुंडखंडिआ पसण्ण होउ चंडिआ ॥ ७० ॥

[निशुम्भशुम्भखण्डिनी गिरीशगेहमण्डिनी ।

प्रचण्डमुण्डखण्डिका प्रसन्नास्तु चण्डिका ॥]

निशुम्भशुम्भयोर्देवयोः खण्डिनी खण्डयित्री गिरीशस्य रुद्रस्य गेहं मण्डयत्यलंकरोति
या सा गेहमण्डिनी कालत्ररूपेणेत्यर्थः । एवंविधा प्रचण्डानां दैत्यमदानां मुण्डखण्डिका
चण्डिका कात्यायनी वः प्रसन्नास्तु ॥ ग्रन्थान्तरे तु ‘नगस्वरूपिणी’ इति नामान्तरम् ॥
अत एव कालिदासप्रत्ये—‘द्वितुर्यपष्ठमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा । तदा निवेदयन्ति तां पुषा
नगस्वरूपिणीम् ॥’ इत्याह ॥ उट्टवणिका यथा—।S।S।S।S; <X४=३२ ॥ छन्दोमगर्वा
तु—‘प्रमाणिका जरी लगी ।’ जगण्णगणी लगी लघुगुरू च यस्मिन्सत्प्रमाणिकाछन्द
इति गणभेदेन लक्षणमभिहितम् । यथा—‘पुनातु भक्तिरच्युता सदाच्युताह्विपद्योः ।
भुतिस्मृतिप्रमाणिका भवाम्बुराशितारिका ॥’ उट्टवणिका यथा—।S।S।S।S; <X४=३२ ॥
प्रमाणिका निरुत्ता ॥

अथ मल्लिकाछन्दः—

हारगंधधरेण दिट्टअट्टभक्खरेण ।

यारहाहि मत्त जाण मल्लिआसुछंदमाण ॥ ७१ ॥

१. ‘पपणेन’ इति पाठं ‘वन्धनेन’ इति व्याख्यातं रविदासेन.

[हारगन्धवन्धुरेण दृष्टाष्टाक्षरेण ।

द्वादशभिर्मात्राभिर्जानीहि मल्लिकासुच्छन्दोमानम् ॥]

हारो गुरुः, गन्धो लघुः, ताभ्यां बन्धुरेण प्रथमं गुरुनन्तरं लघुरेवं क्रमेण दृष्टान्यक्ष-
राणि यजेति तादृशेन चरणेन द्वादशमात्रेण मल्लिकास्य छन्दो जानीहि ॥ तदुक्तं वाणी-
भूषणे—‘हारशङ्खरुक्रमेण मण्डिताष्टवर्णकेन । वर्णिता कुण्डलेन मल्लिकेति पिङ्गलेन ॥’
इयमेव ग्रन्थान्तरे ‘समानिका’ इत्युच्यते ॥

मल्लिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

जेण जिण्ण खस्तिवंस रिट्ठि मुट्ठि केशि कंस ।

बाणपाणि कट्ठिण्ड सोउ तुझ सुक्ख देउ ॥ ७२ ॥

[येन जितः क्षत्रियवंशो रिट्ठो मुट्ठिः केशी कंसः ।

बाणपाणयः कर्तिताः स युष्यम्यं सुखं ददातु ॥]

येन भगवता धृतपरशुरामावतारेण क्षत्रियवंशो जितः । अथ च येन कृतकृष्णावतारेण
अरिष्टो मुट्ठिकः केशी कंसश्च जित इत्यनेनैवान्वयः । येन च बाणासुरस्य सहस्रबाहोः
पाणयः कर्तितादिउभाः । स युष्यम्यं सुखं ददातु ॥ उट्ठवणिका यथा—SISISIS; <x
x=३२॥ मल्लिका निवृत्ता ॥

अथ तुहाउन्दः—

तरलणभणि तुंगो पढमगणसुरंगो ।

णगणजुअलयदो गुरुजुअलपसिदो ॥ ७३ ॥

[तरलनयने तुङ्गा प्रथमगणसुरङ्गा ।

नगणयुगलयद्वा गुरुयुगलयप्रसिद्धा ॥]

हे तरलनयने, यत्र प्रथमगणेन गणः सुरङ्गो भवति । कति गणास्तत्रैवपेक्षायामाह—
नगणयुगलेन पद्दो गुरुयुगलेन च प्रसिद्धस्तुङ्गाय छन्दः । पूर्वं नगणद्वयम्, अनन्तरं
गुरुद्वयमिति कलितोऽयं । तदुक्तं भूषणे—‘दिगुणनगणकणैः सुलङ्घितवस्तुवर्णैः । रवित्रि-
दितरक्षा प्रभवति त्रिल तुङ्गा ॥’

तुहामुदाहरति—

कमलभमग्जीवो मअलभुअणदीवो ।

देलिअनिमिगडिओ उअइ तरणिविओ ॥ ७४ ॥

[कमलभमरजीवः सकलभुवनदीपः ।

दलिततिमिरटिम्ब उदेति तरणिविम्बः ॥]

यया—‘पञ्चलनृहं चपलैर्वत्सकुलैः केलिपरम् । ध्याय सखे स्मेरमुखं नन्दसुतं मा-
णवकम् ॥’ उट्टवणिका यया—S॥ SSI IS cX४=३२ ॥ माणवकक्रीडितरुं
निरुत्तम् ॥

अथानुष्टुप्छन्दः—

लघु स्यात्पञ्चमं यत्र गुरु षष्ठं च सप्तमम् ।

द्वितुर्यपादयोर्ह्रस्वमष्टाक्षरमनुष्टुभम् ॥

यत्र छन्दसि पञ्चममक्षरं चरणचतुष्टयेऽपि लघु तथैव षष्ठं गुरु द्वितीयचतुर्थयोः पा-
दयोः सप्तमं ह्रस्वं लघ्वित्यर्थः । शेषवर्णा अनियता यत्र । एवमष्टाक्षरं वृत्तमनुष्टुभं जानी-
यादिति शेषः । अन्यत्रापि—‘पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । षष्ठं गुरु विज्ञानी-
याच्छेषास्त्वनियता मताः ॥’ इति ॥

यया—

हृदयं मदयन्त्येते मदोन्मत्ताः शिलीमुखाः ।

विपाक्ताः पुष्पधनुषो मूर्ता इव शिलीमुखाः ॥

अत्र क्रमेण ‘अलिषाणी शिलीमुखी’ इत्यमरनिर्देशादर्थोऽवगन्तव्य इति ॥ उट्टवणिका
यया—॥S॥SSS,ISISISSI,॥ इदमेव हलायुधवृत्त्यादिषु छन्दोमन्त्रेषु नानागणभेदेन
विप्रमृत्तेषु वक्तृसंज्ञां लभते । सरलपुराणेषु च साधारण्येनाष्टाक्षरपादस्यानुष्टुपिति प्र-
सिद्धिः । विशेषतस्तु विद्युन्मालादीनि वृत्तान्यष्टाक्षरप्रस्तारे दक्षितानि । अत एव छ-
न्दोमन्त्रार्थमेकाक्षरादिषु द्विषन्त्यक्षरपादानां वृत्तानां धृत्यभ्युपगमाधारणसंज्ञाः प्रोक्ताः ।

यया—

‘आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्धितैः ।

पादैरुक्थादिसंज्ञा स्याच्छन्दःपङ्क्तिर्वाति गता ॥

उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥

त्रिष्टुप्च जगती चैव तथातिजगती मता ।

शर्करा चातिपूर्वा स्यादष्टयत्यष्टी ततः स्मृते ॥

भृतिश्चातिभृतिश्चैव रुतिः प्ररुतिराहृतिः ।

विरुतिः संरुतिश्चैव तथातिरुतिरुहृतिः ॥

इत्युक्ता छन्दसो संज्ञाः’ इति ।

विशेषतस्तु तत्र तत्र प्रस्तारे तथैव संज्ञा मातव्या । इत्याम्नां विस्तरेण ॥ अत्र प्र-

स्तारगत्याष्टाक्षरस्य षट्षाक्षरदधिकं द्विशतं भेदाः । तेषु कियन्तो भेदा उदाहृताः । शे-
षभेदा उहनीयाः सुबुद्धिमिरिति ॥

अथ नवाक्षरस्तारे महालक्ष्मीछन्दः—

दिट्ट जोहा गणा तिण्णिभा णाभराएण जा विण्णिभा ।

मासअद्वेण पाअ द्विअं जाण मुद्धे महालच्छिअम् ॥ ७७ ॥

[दृष्टा योधा गणास्त्रयो नागराजेन ये वर्णिताः ।

मासार्धेन पादे स्थिता जानीहि मुग्धे महालक्ष्मिकाम् ॥]

हे मुग्धे, यत्र नागराजेन पिङ्गलेन ये वर्णितास्ते त्रयोऽत्र जोहागणा रगणाः । मध्य-
लघुका गणा इति यावत् । दृष्टाः । अतो नवाक्षरं पदम्, पदे च मासार्धसंख्याभिः पञ्चद-
शभिर्मात्राभिः स्थितां महालक्ष्मिकां जानीहि । तदुक्तं वाणीभूषणे—‘दृश्यते पक्षिराज-
त्रयं यत्र वृत्ते मनोहारके । संतरा पिङ्गलेनोदिता सा महालक्ष्मिका कीर्तिता ॥’

महालक्ष्मीमुदाहरति—जहा (यथा)—

मुण्डमाला मला कण्ठिभा णाभराभा भुभा सट्ठिभा ।

वग्घछहा किआवासणा चण्डिभा पाउ सिहासणा ॥ ७८ ॥

[मुण्डमाला गले कण्ठिका नागराजो भुजे संस्थितः ।

व्याघ्रकृत्या कृतवसना चण्डिका पातु सिहासना ॥]

सा सिहासना सिहाधिष्ठा चण्डिका वः पातु । सा का । यस्या गले मुण्डानां माला
कण्ठिका कण्ठभूषेत्सर्षः । यस्या नागराजो भुजायां संस्थितः । कर्णभूता चण्डिका ।
व्याघ्रकृत्या पुण्डरीकचर्मणा कृतं वसनं वर्त्तं यया तथाभूता वः पालयति ॥ उद्वयविक्रमा
यथा—SIS, SIS, SIS, १×४=१६ ॥ महालक्ष्मी निरुता ॥

अथ सारङ्गिका छन्दः—

दिअवर कण्णो सअणं पअ पण मत्तागणणम् ।

सुरमुणिमत्ता लहिअं सहि सरगिका कहिअम् ॥ ७९ ॥

[द्विजवरः कर्णः सगणः पदे पदे मात्रागणनम् ।

शरमुनिमात्रा लभ्यन्ते सखि सारङ्गिका कथिता ॥]

हे सखि, यत्र प्रथमं द्विजवरयतुल्यपुत्रो गणः, सतः कर्णो द्विगुणोत्पन्नो गणः, ततः
सगणोऽन्तर्गुणगणः, एवंप्रकारेण यत्र पदे पदे मात्रागणनं क्रियत इति शेषः । तदे-
वाह—शराः पञ्च मूनयः सप्त मिन्दिरा इत्येतन्मात्राः पादे लभ्यन्ते यस्याः सा सार-

द्विका कथ्यते द्विजवरकर्णसगणैर्नवाक्षरपदसारद्विका छन्द इति फलितोऽर्थः ॥ तथा च वाणीभूषणे—‘द्विजवरर्णौ सगण विरचय यस्याक्षरणम् । जगद्भिराम हि तया भवति हि सारद्विकया ॥’

सारद्विकामुदाहरति—जहा (यथा)—

हरिणसरिस्साणअणा कमलसरिस्सावअणा ।

जुअजणचित्ताहरिणी पिअसहि दिट्ठा तरुणी ॥ ८० ॥

[हरिणसदृशनयना कमलसदृशवदना ।

युवजनचित्तहरिणी प्रियसखि दृष्टा तरुणी ॥]

हे प्रियसखि, स्वया सा दृष्टा । कीदृशी । हरिणसदृश नयन चञ्चलत्वात्तदुपमा यस्या सा एणाक्षीन्यर्थः । कमलसदृश विरचं सुगन्धि च वदन यस्याः सा तया पुनर्युवजनाना चित्त हरति तच्छीला इति कस्याश्चित्सख्या सखी प्रति वचनम् ॥ उद्वग्निका यथा— ॥॥, ५५, ॥५, ९×४=३६ ॥ यथा वाणीभूषणे—‘प्रणमत राधारमण नृगनृपवाधाशमनम् । असुरमदापाहणे यदुकुलचूडाभरणम् ॥’ सारद्विका निवृत्ता ॥

अथ पाइत्ताछन्द —

कुन्तीपुत्ताजुअ लहिअं तीए विप्पो धुअ कहिअम् ।

अन्ते हारो जह अणिअं पाइत्तारु फणिभणिअम् ॥ ८१ ॥

[कुन्तीपुत्रयुग लभ्यते ततो विप्रो ध्रुव कथितम् ।

अन्ते हारो यत्र जन्यते पाइत्ताख्य फणिभणितम् ॥]

मोः शिष्या, यत्र कुन्तीपुत्र कर्णस्तयोयुगं तेन गुरुचतुष्टय पूर्वं यत्र लभ्यते तीए सप्तस्वर्ताये वा स्थाने ध्रुवं निधित विप्रश्चतुर्लघुनो गणः कथ्यते । यत्र चान्ते धर-
णान्ते हारो गुरुर्जन्यते तदेतत् ‘पाइत्ता’ छन्दसो रूप फणिना विहृतेन भणितम् ॥ तया चोक्तः भूषणे—‘आर्द्रा कर्णद्वयन्दित कृत्वा विप्रं गुरुसहितम् । तदृत्तं पिङ्गलमणित पाइत्तेति धरणहितम् ॥’

पाइत्तामुदाहरति—जहा (यथा)—

फुहा णीना भम भमरा दिट्ठा मेहा जलसभरा ।

णथे जिज्जू पिअसहि आ आये कन्ता माहि कहिआ ॥ ८२ ॥

[फुहा नीपा भ्रमन्ति भ्रमरा दृष्टा मेघा जलसभराः ।

नृत्यति विद्युत्प्रियसरयन आगमिष्यति कान्तः सति कथय ॥]

१. ‘पाइत्ताअ उ कहिअम् (पाइत्ताख्यं तु कथितम्)’ इति रवि०. २. ‘विप्रम-
दिभा (प्रियसहिता)’ इति रवि०.

काचित्प्रोषितपतिकां निजसखीमाह—हे प्रियसखि, 'वर्णसमयेऽहमागमिष्यामि' इति प्रतिज्ञाय प्रस्थितो वल्लभः । तदिदानीं नीपाः कदम्बाः पुष्पिताः, भ्रमरा द्विरेफा भ्रमन्ति, मेघा अपि जलसमरा नीरमिश्रिता दृष्टाः, विद्युत्सौदामन्यपि नृत्यति । अतः परमपि कथय कान्तः कदायास्यतीति । एतादृशेऽपि समये नागतश्चेन्निश्चितं स कान्त एव सुखनाशकत्वात्, न तु वल्लभ इति भावः ॥ उट्टवणिका—SS, SS, III, S; ९×४=३६ ॥ पाइत्ता निट्टत्ता ॥

अथ कमलच्छन्दः—

सरसगणरमणिआ दिभगणजुअ पलिआ ।

गुरु धरिअ पइपड दहकलअ कमलउ ॥ ८३ ॥

[सरसगणरमणीयं द्विजगणयुगं पतितम् ।

गुरुध्रियते प्रतिपदं दशकलकं कमलम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र सरसौ रमणीया द्विजगणौ चतुल्लघुकणौ पतितौ । पदान्ते च गुरुध्रियते । एष पदे नव वर्णाः दश कलाश्च प्रतिपदं यत्र पतिताः, तरुमलनामकं छन्द इति ॥ तथा च वाणीभूषणे—'द्विजवरकणयुग कलय गुरुविरतिगम् । भणति फणिपतिरिदं कमलपतिरतिपदम् ॥'

कमलमुदाहरति—जहा (यया)—

चल कमलणअणिआ खलइ धणवसणिआ ।

हसइ परणिअलआ असइ धुअ वहुलिआ ॥ ८४ ॥

[चलति कमलनयना स्खलति स्तनवसनम् ।

हसति परनिकटेऽतोऽसती ध्रुवं ववूटिका ॥]

चलति कमलनयना, स्खलति स्तनवसनम्, हसति परनिकटे, अत एव ध्रुवं निधिमिव वहुलिआ ववूटी असतीत्यह मन्ये इति शेषः ॥ उट्टवणिका यया—III, III, S, ९×४=३६ कमलं निट्टत्तम् ॥

अथ बिम्बच्छन्दः—

रइअ फणि बिम्ब एसो गुरुजुअल सव्यसेसो ।

सिरहि दिअ मज्झ राओ गुणह गुणि एसहाओ ॥ ८५ ॥

[रचितं फणिना बिम्बमेतदुरुयुगले सर्वशेषे ।

शिरसि द्विजो मध्ये राजा गुणयत गुणिन एवंस्वभावम् ॥]

भो गुणितः, स्वभावादेवं गुणयत नात्र कश्चिदन्यं विचिरिति भावः । यत्र गुरुयुगलं

१. 'सगण गण (सगणगुणम् । चतुर्लघुयुगान्तरं गुरुसिति यावत्) इति रवि०.

सर्वशेषे पादान्ते शिरसि आदौ द्विजश्वत्थुर्लघुर्गणः, मध्ये विप्रकर्णयोर्मध्ये राजा जगणो
गुरुमध्ये गणो यस्मिस्तत्फणिना पिङ्गलेन रचित विम्बनामक छन्द इति ॥ भूषणे तु
गणभेदेनोक्तं यथा—‘नगणकरगन्धकर्णं भवति नववर्णपूर्णम् । फणिवदनभूषणं यद्भवति
किल विम्बमेतत् ॥’

विम्बमुदाहरति—जहा (यथा)—

चलइ चल वित्त एसो णसइ तरुणत्तवेसो ।

सुपुरुसगुणेण वद्धा थिर रहइ किञ्चि सुद्धा ॥ ८६ ॥

[चलति चलं वित्तमेतन्नश्यति तरुणत्ववेशः ।

सुपुरुषगुणेन वद्धा स्थिरावतिष्ठते कीर्तिः शुद्धा ॥]

हे वयस राजन् वा, एतच्चलं वित्तं चलति । किं च तरुणत्ववेशान्तरूपरूपं न-
श्यति । अतः कारणात्सुपुरुषस्य शौर्यौदार्यगाम्भीर्यमर्यादया प्रश्रुतिगुणेन वद्धा नद्धा छद्धा
शरच्चन्द्रावदात्ता स्थिरा कल्पान्तस्थायिनी कीर्तिरवतिष्ठते । वित्तव्यावनादिकमतिचञ्चल-
स्याप्रश्नमित्य[तः] कीर्तिमेनामुपार्जयेति राजानं प्रति मित्रं प्रति वा कसचिन्निपुणमते-
र्वदनमिदम् ॥ उट्टवगिरा यथा—॥१॥, १२१, २२, १×४=१६॥ विम्बो निवृत्तः ॥

अथ तोमरछन्दः—

जसु आइ हत्थ विभाण तह ब पओहर जाण ।

पभणेइ णाअणरिन्द इम भाणु तोमरछन्द ॥ ८७ ॥

• [यस्यादौ हस्तं विजानीहि तथा द्वौ पयोधरौ जानीहि ।

प्रभणति नागनरेन्द्र एवं मानय तोमरछन्दः ॥]

हे कान्ते, यस्यादौ हस्तं सगुणं गुर्वन्तं गणं विभाणं विजानीहि । तथा द्वौ पयोधरौ
जगणीं गुरुमधुरमीं गणीं जानीहि । नागनरेन्द्रीं दर्शय कृताहारः प्रकुर्येण भगतीनि तत्प्रामा-
ण्यादेः तोमराख्यं छन्दो मानय ॥ वागीभूषणेऽप्युक्तम्—‘प्रथमं वरं विनिधाय जगणद्वयं
यं निधाय । इति तोमरं मुखहारि करिराजवभारिहारि ॥’

तोमरमुदाहरति—जहा (यथा)—

चलि चूअ कोरलसाव महुमास पयम गाव ।

मणमज्झ यम्मह ताव ण ह्नु कन्त अज्झु वि आय ॥ ८८ ॥

[चलिताभूतं कोरिलसावा मधुमासे पयमं गायन्ति ।

मनोमय्ये मन्मथस्नपनि न रालु कान्तोऽवाप्यायाति ॥]

वागिलोपितवजिरा वमन्तसमयेऽपि कान्तमनागन् मत्वाविन्निर्विण्मनामा साहूतं
सागीमाह—हे गवि, कोरिलसावाः पिरुणेनसाधनं रगन्तं प्रति श्रुताः । अथ यं

मधुमासेऽस्मिन्पञ्चमं स्वरं च गायन्ति । अतः प्राप्ते वसन्ते मनोमध्ये मन्मथस्तपति ।
यद्वा मम मनो मन्मथस्तापयति । न सलु कान्तोऽद्याप्यायातीति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—
‘सखि मादके मधुमासि व्रज सत्वरं किमिहासि । सद तेन किं विहरामि किमु पावकं
प्रविशामि ॥’ उद्धवणिका यथा—॥५, १५१, १५१, १५४=३६॥ सोमरं, निरुत्तम् ॥

अथ रूपामालीछन्दः—

पाआराआ जप्ते सारा ए चारी कण्ठा हन्ते हारा ए ।

अट्टादाहा मत्ता पाआए रूआमाली छन्दा जम्पीए ॥ ८९ ॥

[नागराजो जल्पति सारपिदं चत्वारः कर्णा अन्ते हार एकः ।

अष्टादश मात्रा पादे रूपामालाछन्दो जल्पते ॥]

भोः शिष्याः, नागराजः पिहलः सारमत्युत्कृष्टमिदं छन्दो जल्पति । यत्र च चत्वारः
कर्णा द्विगुरवो गणाः, अन्ते षडान्ते हारो गुरुः । ए एकः इत्यर्थः । एवं नवाप्यक्षराणि
गुरुणि मात्राधाष्टादश द्विगुणाभिप्रायेण गुरुणां यत्र पादे तद्रूपमालीनामकछन्दः कथ्यते
इति ॥ अयं च नवाक्षरप्रस्तारे प्रथमो भेदः । अत एव वाणीभूषणे—‘चत्वारोऽस्मिन्कर्णा
जायन्ते छन्दस्येकं हारं कुर्वन्ते । रन्ना वर्षाः पादे राजन्ते रूपामालीवृत्तं तत्कान्ते ॥’

रूपामालीमुदाहरति—जहा (यथा)—

जं जषे विज्जू मेहंधारा पंकुल्ला नीवा खदे मोरा ।

वाअन्ता मन्दा सीआ वाआ कम्पन्ता गौआ कन्ता णा आ ॥९०॥

[यन्जल्पति विद्युन्मेघान्धकारः प्रफुल्लिता नीपाः शब्दायन्ते मयूराः ।

वान्ति मन्दाः शीता वाताः कम्पन्ते गात्राणि कान्तो नायातः ॥]

काचित्प्रोषितप्रतिज्ञा सखीमाह—यवस्माद्विद्युत्तद्विभूयति । मेघा अन्धकाराश्च इ-
रितो यस्मात् । यतश्च नीपाः कदम्बाः प्रफुल्लिताः । किं च मयूराः कूजन्ति । केकारव-
ज्जुर्वन्तीत्यर्थः । वांति मन्दाः शीता वाताः । कम्पन्ते गात्राणि । अतः प्राप्ता प्राष्टद् ।
कान्तः परं नागत इति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘हत्वा ननु नृत्तन्ती चण्डं सा चण्डी
नः कल्याणं कुर्यात् । देवेन्द्रावाः प्रीत्या संपाप्ताः संसेवन्ते यथाशाम्भोजम् ॥’ उद्धवणिका
यथा—॥५, १५१, १५१, १५४=३६॥ रूपामाली निरुत्ता ॥ अत्रापि प्रस्तारगत्या
नवाक्षरस्य द्वादशाधिकपञ्चशतभेदेषु सप्त भेदा दक्षिताः । शेषभेदा उद्धनीयाः सुमतिभिरिति ॥

अथ दशक्षरप्रस्तारे संजुतछन्दः—

जसु आइ हत्थ विआणिओ तह वे पओहर जाणिओ ।

गुरु अन्त पिङ्गलजम्पिओ सहि छन्द संजुत थप्पिओ ॥ ९१ ॥

१. ‘अट्टादाहा’ इति रवि०. २. ‘जा पाए (यत्र पादे) इति रविदासपाठः सम्पदः.
३. ‘वाआ (वापाः) इति रवि०.

[यस्यादौ हस्तो विज्ञातस्तथा द्वौ पयोधरौ ज्ञातौ ।

गुरुन्ते पिङ्गलजल्पितं सखि छन्दः संयुता स्यापितम् ॥]

हे सुन्दरि, यस्यादौ हस्तः सगणो गुर्वन्तो गणो विज्ञातः । तथा ये द्वौ पयोधरौ जगणौ मध्यगुरुगणौ ज्ञातौ अन्ते पादान्ते गुरुः । तत्पिङ्गलेन जल्पितं संयुतेति छन्दः स्यापितम् । लोके इति शेषः ॥ सगणजगणद्वयगुरुभिः संयुतेति फलितोऽर्थः ॥ तथा च भू-पणे—‘सगणं पुरः कुरु शोभितं जगणद्वयं गुरुसगतम् । फणिनायकेन निवेदिता भवतीह संयुतका हिता ॥’

संयुतामुदाहरति—जहा (यया)—

तुह जाहि सुन्दरि अपण्णा परितज्जि दुज्जणथण्णा ।

विअसन्तकेअइसंपुला णं ह्दु ए वि आचिअ वप्पुला ॥ ९२ ॥

[त्वं याहि सुन्दर्यात्मनैव परित्यज्य दुर्जनस्थापनाम् ।

विकसत्केतकीसंपुटा न खल्वद्याप्यागतो वराकः ॥]

पाचितस्त्री प्रोषितपतिकां नायिरामभितारार्थं प्रेरयन्त्याह—हे सुन्दरि सर्वावयव-मर्णीये, दुर्जनस्थापनां कुलीनतारुण्यवत्या परित्यज्य अपण्णाभारमनैव याहि । सकेतनि-कुजगणमभिममति भावः । यतः—विकसत्केतकीसंपुटे प्रादृशाले न खल्वद्याप्या-गतः स वराक इति ॥ उट्टवणिका यथा—॥S, ISI, ISI, S, १०×४=४०॥ [संयुता निहता ॥]

अथ चम्पकमालाछन्दः—

हारं ठवीजे काहलदुज्जे कुन्तिअपुत्ता पैगुरुजुत्ता ।

हारं करीजे हारं ठवीजे चम्पकमाला छन्द कैहीजे ॥ ९३ ॥

[हारः स्थाप्यते काहलद्वयं कुन्तीपुत्र एकगुरयुक्तः ।

हस्तः क्रियते हारः स्थापते चम्पकमाला छन्दः कथ्यते ॥]

भो शिष्याः, यत्र प्रथमं दागे गुरुः स्थाप्यते । ततः काहलद्वयम् । लघुद्वयमित्यर्थः । ततः पुन्तीपुत्रः कर्णो द्विगुरुको गणः । कीदृशः कर्णः । एगुरुजुत्ता एकगुरयुक्तः । ततो हस्तः सगणो गुर्वन्तगणः क्रियते । यदान्ते दागे गुरुः स्थाप्यते । एवं हस्तं कर्णोः पादे यत्र क्रियन्ते तच्छन्दश्चम्पकमाला इति कथ्यते ॥ वर्णाभूषणे प्रचारान्तरेणोक्तम्—‘पारिषदाजप्रपुत्रागमा पुण्डरीकोमार्माद्विगुरार्थः । नन्दवर्णं हारद्वयपूर्णां चम्पकमालां भाति गुरार्थः ॥’ कथिदिगमेव रक्मवन्ती, कथिण रक्मवन्तीति ॥

१. ‘निहृ एहि आइहि (निभृजमेवामित्यर्थः) इति रविः. २. ‘गुरमेजुत्ता’ इति रविः. ३. ‘करीजे’ इति रविः.

चम्पकमालामुदाहरति—जहा (यथा)—

ओगरभक्ता रम्भभपक्ता गाइक घित्तादुद्धसुजुत्ता ।

मोइणिमच्छा णालिचगच्छा दिज्जइ कन्ता खा पुणमन्ता ॥ ९४ ॥

[शाक्तिभक्तः रम्भापत्रे गोघृतदुग्धसंयुक्तः ।

मोइणिमत्स्यो नालिचगुच्छो दीयते कान्तया खाद्यते पुण्यवृत्ता ॥]

शाल्योदनं गोघृतदुग्धसंयुक्तम्, किञ्च मोइणिमच्छा मत्स्यविशेषः, नालिचः शाकः, एतत्सर्वं कान्तया स्वहस्तेन रम्भापत्रे कदलीदले दीयते पुण्यवृत्ता मुच्यते इति वासविशद्वनस्य विदूषकस्य वा सोपहासं वचनमिति ॥ उट्टवणिक्का यथा—SII, SS, S, IIS, S, १०×४=४०॥ चम्पकमाला निवृत्ता ॥

अथ सारवतीछन्दः—

वीह लहूजुभ दीहलहू सारवई धुभ छन्द कहू ।

अन्त पवोहर ठानु धभा चोदहमत्तविरामकभा ॥ ९५ ॥

[दीर्घो लघुपुगं दीर्घलघू सारवतीं ध्रुवं छन्दः कथय ।

अन्ते पयोहरं स्थापय ध्वजं चतुर्दशमात्राविरामं.....॥]

मोः शिष्याः, यत्र प्रथमं दीर्घो गुरुः, तदनन्तरं लहूजुभ लघुद्वयमित्यर्थः । ततोऽपि दीर्घो गुरुः, तदनन्तरमेको लघुः, ततश्चान्ते दीर्घलघोरन्ते पयोधरो जगणो गुरुमध्यमो गणो यत्र । ततोऽपि ध्वजो लघ्वादिक्रियतः । एवं दश वर्णाः पादे मात्राश्चतुर्दश य यत्र भवन्ति तद्वत् निश्चितं सारवतीति छन्दः कथितमिति गुर्लपुद्ग्वं गुर्ललघू जगणलघ्वादित्रिकली य यत्र तत्सारवतीछन्द इति फलितोऽर्थः ॥ वर्णाभूषणे तु प्रकारान्तरेण लक्षणमभिहितं यथा—‘दीर्घलघुद्वयमाद्विगणा हारविराजिचतुश्चरणा । पिहलनागमवे भविता सारपती कविसार्पहिता ॥’

सारवतीमुदाहरति—जहा (यथा)—

पुत्त पवित्त यहुत्त धणा भत्ति कुट्टुम्भिणि सुद्धमणा ।

इक्क तगासइ भिगगणा को कर वव्वर सग्ग मणा ॥ ९६ ॥

[पुत्रः पवित्रो बहु धनं भक्ता कुटुम्भिनी शुद्धमनाः ।

हृष्टारेण त्रस्यति मृत्युगणः कः करोति बर्बरः स्वर्गे गन्तुः ॥]

कथिच्छालीनगृहस्थः स्वगार्हस्थेन मृत्योर्गर्शयते—भो अनुजीविनो लोका दे मिति वा । यस्य मम पवित्रः शुद्धः । पित्रमक्ता इति यावत् । एवंविधाः पुत्राः पुत्राग्रो नरकाणवरस्तनयाः सन्ति । अथ च यस्य ममात्मन्नाः परित्राः परिः कुलितं स्वमादयि

त्रायन्ते वज्रादपि रक्षका महावीरपराक्रमाः सन्ति । अथ च यस्य मम बहुलं धनं धनाधीशप्रतिस्पर्धि । विद्यत इति शेषः । अपि च कुटुम्बिनी वयः शुद्धमना अनुदिलान्तःकरणा सती भक्ता भर्त्रं जगत्तरा वास्ति । यस्य च मम हकेण अमुनेति वाद्मात्रेण भृत्यगणः सेवकवर्गः त्रसति । एवं सकलसुखानुभवे सति को वा वर्धरोऽतिवाचाटः स्वर्गे मनः करोति । महीतल एव स्वर्गसुखादपि बहुलतरङ्गमलामादिति भावः ॥ उद्वणिका—यथा—S, II, S, I, ISI, IS, १०×४=४० ॥ यथा वा[णीमूषणे]—‘माधवमानय मत्सविधं किं सखि चिन्तय मित्रवधम् । यत्र करिष्यसि मत्प्रणयं नो मम याति तदासमयम् ॥’ एतदनुसारेणोद्वणिकापि प्रदर्श्यते—S, II, SII, SII, S, १०×४=४० ॥ सारवती निरुता ॥

अथ सुपमाछन्दः—

कण्णो पढमो हत्थो जुअलो कण्णो तिअलो हत्थो पअलो ।

सोला कलभा छक्का बलभा एसा सुसमा दिट्ठासुसमा ॥ ९७ ॥

[कर्णः प्रथमो हस्तो द्वितीयः कर्णस्तृतीयो हस्तः प्रकटः ।

पोडश कलाः पड् बलया एसा सुपमा दृष्टासुसमा ॥]

हे मुग्धे, यत्र प्रथमः कर्णो द्विगुरुगणः, जुअलो द्वितीयो हस्तः सगणो गुर्वन्तमणो भवति । ततस्तिअलो तृतीयः कर्ण एव, सर्वशेषे हस्तः सगण एव प्रकटो यत्र दशाक्षरचरणे पोडश कला भवन्ति अथ छक्का बलयाः पड् गुरुवधतंसः शेषाः रेखा चैत्येवं पोडश मात्रा यत्र सासुसमा प्राणसमा । अतिप्रियेयर्थः ॥ मूषणे स्वन्ययोक्तम्—‘कर्णो दिलपुः कर्णो भगणः शेषे गुरुणा पूर्णधरणः । यसां भवति मुग्धे परमा सीया सुपमा दीव्यसुपमा’ ॥

सुपमामुदाहरति—जहा (यथा)—

भौहा कविला उच्चा णिअला मज्झे पिअला गेत्ताजुअला ।

रुक्खा वअना दन्ता विरला कैसँ जिविआ जाकी पिअला ॥ ९८ ॥

[भ्रुवः कपिला उच्चं ललाटं मध्ये पीतं नेत्रयुगलम् ।

रुक्मं वदनं दन्ता विरला कथं जीवति यस्य प्रिया ॥]

यसा भ्रुः कपिला, उच्चं ललाटम्, यसाश्च नेत्रयुगलं मध्ये पीतम् । विट्ठालसदृशमित्यर्थः । अथ च रुक्मं वदनं दन्ताश्च विरला दृश्यन्ते कथं जीवति यस्य स्वमपीदृशीः प्रिया मवसीति परमकुस्मितरूपां कसलां प्रति कसाश्चित्कान्तसकलव्यवाया बधनम् ॥ उद्वणिका यथा—SS, II, S, SS, II, S, १०×४=४० ॥ यथा वा[णीमूषणे]—‘एणीनयने केलीकलहे प्रियान्वद किं किं नो कुस्ते । धन्या रमणी सर्वे सहते दुःख मुखवत्त्वान्ते मनुते ॥’ तदनुसारेणोद्वणिका यथा—SS, II, SS, SII, S, १०×४=४० ॥ सुपमा निरुता ॥

अमृतगतितन्दः—

दिअवर हार पअलिआ पुण वि तह द्विअ करिआ ।

वसुलहु वे गुरुसहिआ अमिअगइ धुअ कहिआ ॥ ९९ ॥

[द्विजवरो हारः प्रकटितः पुनरपि तथास्थितं कुरु ।

वसुलघुद्विगुरुसहितामृतगतिर्ध्रुवं कथिता ॥]

भोः शिष्याः, सा अमृतगतिरिति ध्रुव निश्चितं कथिता । सा का । येन प्रथमं द्विज-
वरगणश्चतुर्लक्षात्मको गणः, ततो हारो गुरुः प्रकटितः, पुनरपि तथा स्थितं कुरु द्विज-
गणानन्तरं गुरुं कुर्यान्नर्थः । एवं सप्तमौ लघ्वो द्विगुरुसहिताश्रये यस्याः सामृतगति-
रिति ॥ वाणीभूषणे तु—‘नगणपयोधररुचिरा कुसुमविराजितसुररा । वसुलघुदीर्घगुण-
लला भवति सखेऽमृतगतिका ॥’ कश्चिदियमेव त्वरितगतिरिति ॥

अमृतगतिमुदाहरति—जहा (यथा)—

सरदसुधाअरवअणा विअअसरोरुहणअणा ।

मअगलकुअरगमणी पिअसहि दिट्ठिअ तरुणी ॥ १०० ॥

[शारदसुधाकरवदना विकचसरोरुहनयना ।

मदगलकुञ्जरगमना प्रियसखि दृष्टा तरुणी ॥]

हे प्रियसखि, त्वया सा तरुणी दृष्टा । कीदृशी । शारदसुधाकरवदना । पुनः की-
दृशी । विकचसरोरुहनयना । मदगलकुञ्जरगमना । इति ॥ उट्टवणिका यथा—॥॥, ५, ॥॥, ५,
१०×४=४० ॥ अमृतगतिर्निबृत्ता ॥ अत्र प्रस्तारगता दशाक्षरस्य चतुर्विंशत्यधिक स-
हस्रं १०२४ भेदा भवन्ति ॥ तेषु पञ्च भेदाः प्रोक्ताः । शेषभेदाः सुधीभिर्ह-
नीया इति ॥

अथैकादशाक्षरप्रस्तारे बन्धुच्छन्दः—

णीलसरुअह एक करीजे तिण्णि अआगण तत्थ भणीजे ।

सोलह मत्तह पाअ ठवीजे दुग्गुरु अन्तहि बन्धु कहीजे ॥ १०१ ॥

[नीलस्वरूपादेकः कर्तव्यस्त्रयो भगणास्तत्र भण्यन्ते ।

षोडश मात्राः पादे स्थाप्यन्ते द्विगुरुरन्ते बन्धुः कथ्यते ॥]

षोडशवर्णात्मकैर्भगणपञ्चकयुक्तैः षोडशभिश्चरणैश्चतुर्यन्दोभिप्रायेण नीलस्वरूप छन्दो
भवति । अतश्च नीलस्वरूपादेकश्चरणः कर्तव्यः । तत्र चरणे षोडशवर्णपञ्चभगणगुर्वा-
त्मके त्रयो भगणा गुर्वादिका गणा भण्यन्ते । अन्ते भगणत्रयान्ते द्विगुरुः कर्णो दीयते
पादे च षोडश मात्राः स्थाप्यन्ते यत्र तद्बन्धुः नामक छन्दः कथ्यते ॥ भूषणेऽप्युक्तम्—
‘मत्रयशोभितसंगतकर्ण एकसुसंगतपद्मिकवर्णः । पञ्चमराजनिवेदितबन्धू राजति भूपति-
समदि बन्धुः ॥’

बन्धुमुदाहरति—जहा (यथा)—

पाण्डुवंसहि जन्म करीजे संपन्न अज्जिय धम्म कं दीजे ।

सो उ जुहिट्ठिर संकट पाआ देवक लेखिअ केण मिटाआ ॥१०२॥

[पाण्डुवंशे जन्म कृतं संपदमर्जयित्वा धर्मार्थं दत्तम् ।

तेनापि युधिष्ठिरेण संकटं प्राप्तं देवेन लिखितं कः प्रमाटि ॥]

पाण्डुवंशे जन्म कृतम् । संपदमर्जयित्वा धर्मार्थं दत्तम् । तेनापि युधिष्ठिरेण संकटो वनवासाज्ञातवासलक्षणः प्राप्तः । अतः कारणादेवेन विधात्रा लिखितं कः प्रमाटि । न कोऽपीत्यर्थः ॥ उट्टवणिका यथा—SII, SII, SII, SS, ११×४=४४॥ यथा वा[णीभूषणे]—
'भक्षितवासरनायरुचन्द्रः कामिसंहस्तसमाहिततन्द्रः । दक्षितलोलतट्टिररवालः सोऽयमुपैति घनागमकालः ॥' [बन्धुनिवृत्तः ॥]

अथ सुमुखीछन्दः—

दिअवर हार लहूजुअला बलअ परिट्ठिअ हत्थअला ।

पअ कल चोदह जम्प अही कइवर जाणइ सो सुमुही ॥ १०३ ॥

[द्विजवरो हारो लघुयुगलं बल्यः प्रतिष्ठितं हस्ततलम् ।

पौदे कलाश्चतुर्दश जल्पत्यहिः कविवरा जानीत सा सुमुखी ॥]

भोः कविवराः, यत्र प्रथमं द्विजवंशचतुर्लघुको गणः, ततो हारो गुरुः, ततो लघुयुगलम्, अनन्तरं बलयो गुरुः, सतः प्रतिष्ठितं हस्ततलं सगणो गुर्वन्तगणो यत्र एवं पदे चतुर्दशमात्रा रुद्रवर्णाश्च यत्र तां सुमुखी जानीतेति जल्पत्यहिः शेषनाग इति ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेण लक्षणमभिहितम् । यथा—'नगणचिरालयसद्वितयं कविजनभाषितवृत्तचयम् । प्रभवति शेषसहस्रमुखी विनिगदितेह तदा सुमुखी ॥'

सुमुखीमुदाहरति—जहा (यथा)—

अइयल जुव्वणदेहधणा सिंघिअणसोअर बन्धुजणा ।

अथसउ कालपुरीगमणा परिहर वव्वर पापमणा ॥ १०४ ॥

[अतिचलानि यौवनदेहधनानि स्वप्नसोदरा बन्धुजनाः ।

अवश्यं कालपुरीगमनं परिहर वर्वर पापमनः ॥]

कश्चिदतिदुराचारिणं मित्रमुपदिशति—एतानि यौवनदेहधनान्यतिचपलानि, स्वप्न-

१. 'करीजे (कृतः)' रवि०. २. 'सोइ' (सोऽपि युधिष्ठिरः संकटं प्राप्तः) रवि०.
३. 'लिखण' रवि०. ४. 'समूहसमाहिततन्द्रः' भूषणपुस्तकपाठः. ५. परिकल्यादि-
लघुद्वितयं कुरु सगणवितयं विमलम् इति भूषणस्थपाठः. ६. 'मिरिपर' (धीरुहं
सोदराः) इति रवि०.

सहोदराः स्वप्रतुल्या बन्धुजनाः। अथ च अवश्यं कालपुरीगमनम्। अतः कारणाद्दे व-
र्वर वितथभाषिन्, पापे मनः परिहर ॥ उटवणिका यथा—॥॥, ५, ॥, ५, ॥५, ११×४=४४॥
सुमुखी निवृत्ता ॥

अथ दोषकच्छन्दः—

चामर काहलजुग ठवीजे हार लहजुअ तथ धरीजे ।

कर्णगणा पभअन्त करीजे दोधकछन्दहे णाम् कहँजे ॥१०५॥

[चामरं काहलयुगं स्थाप्यते हारो लघुयुगं तथा धरणीयम् ।

कर्णगणः पदान्ते कर्तव्यो दोधकछन्दो नाग कथ्यते ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं चामरं गुरुः, अनन्तरं काहलयुगं लघुद्वयं स्थाप्यते, ततो
हारो गुरुः, तदनन्तरं लघुद्वयम्, ततः तस्य तथा धारणीयम् । हारानन्तरं लघुद्वयं पुनः
स्थापनीयमित्यर्थः । पदान्ते च कर्णगणः कर्तव्यः, तद् दोधकमिति छन्दसो नाम कथ्यते ।
भगवत्प्रवृत्तयश्च दोधकमिति क्लृप्तोऽर्थः ॥ अत एव भूषणे—‘भञ्जितयं यदि कर्णस-
मेतं पिङ्गलनागसुभाषितमेतत् । पण्डितमण्डलसंहतचित्तं मामिनि भावय दोधकव्रतम् ॥’
‘दोधकमिच्छति भञ्जितयादौ’ इति छन्दोमञ्जर्यामप्युक्तम् ॥

दोधकमुदाहरति—(जहा) यथा—

पिङ्गजटावलिधारिभगङ्गा धारिअ णाअरि जेण अधङ्गा ।

चन्द्रकला जसु सीसहि णोक्खा सो मुँह संकर दिज्जउ सोक्खा १०६

[पिङ्गजटावलिधारितगङ्गा धारिता नारी येनार्धाङ्गे ।

चन्द्रकला यस्य शिरसि रमणीया स तुभ्यं शंकरो ददातु सुखम् ॥]

स शंकरस्तुभ्यं सुखं ददातु । संकः । पिङ्गजटावलीषु स्थापिता गङ्गा येन सः । तथा
येनार्धाङ्गेन नारी पार्वती श्रुता । यस्य शीर्षे [अति]णोक्खा परमरमणीया चन्द्रकला । राजत
इति शेषः ॥ उटवणिका यथा—॥॥, ५॥, ५॥, ५५, ११×४=४४॥ दोधकं निवृत्तम् ॥

अथ शालिनीछन्दः—

कर्णो दुण्णो हार एक्को विसज्जे सल्ला कण्णा गन्ध कण्णा सुणिज्जे।

वीसा रेहा पाअ पाए गणिज्जे सप्पाराए सालिणी सा पुंणोज्जे १०७

[कर्णो द्विगुणो हार एको विसृज्यते शल्यः कर्णो गन्धः कर्णः श्रूयते ।

विंशती रेखाः पादे पादे गण्यन्ते सर्पराजेन शालिनी सा ज्ञाप्यते ॥]

१. ‘कणिन्द भणीजे (कणीन्द्रो भणति) इति रवि०. २. ‘ठाविअ (स्थापित) इति
रवि०. ३. ‘ठाविअ (स्थापिता) इति रवि०. ४. ‘महु (मह्यम्) इति रवि०. ५. ‘मु-
णिजे (श्रूयते) इति रवि०. ६. ‘मणिजे (गण्यते) इति भण्यते.

मोः शिष्याः, सर्पराजेन पिहलेन सा शालिनी आश्रिता । सा का । यत्र कर्णो द्विगुणो भवति प्रथम द्वौ ऋणौ द्विगुरुवर्गणौ, तत एको हारो गुरुर्विषय्यते । ततश्च शल्यो लघुः, ततोऽपि ऋणः, तदनन्तरं गन्धो लघुः, अनन्तरं कर्ण एव श्रूयते । एव पदे रुद्रसख्या वर्णां विंशती रेखाः कलाः पादे पादे यत्र गण्यन्ते । सा शालिनीति ॥ वाणीभूषणेऽपि—
‘कृत्वा कर्णो मण्डितौ कुण्डलेन शङ्ख हार नूपुर रावयुक्तम् । धृत्वा युग्मं चामरं चाविभाति शालिन्येषा प्रेयसी पिङ्गलस्य ॥’ द्वितीयोऽर्थः स्पष्टः ॥ छन्दोमञ्जर्यां तु सयतिनियम गणान्तरेण लक्षणमुक्तं यथा—‘मात्तौ गो चेच्छालिनी वेदलोकेः’ इति ॥

शालिनीमुदाहरति—

रण्डा चण्डा दिक्खिदा धम्मदारा मज्जं मासं पिज्जए खज्जए अ ।
भिक्षा भोज्जं चम्मखण्डं च सेज्जाकोलो धम्मोक्खणो भादि रम्मो ॥

[रण्डा चण्डा दीक्षिता धर्मदारा मज्जं मासं पीयते खाद्यते च ।

भिक्षा भोज्यं चर्मखण्डं च शय्या कौलो धर्मः कस्य नो भाति रम्यः ॥]

कपूर्वमञ्जरीसाट(सट्ट)कस्य कापालिकमैरवानन्दस्य वचनं राजानं प्रति—रण्डा विधवा चण्डा परमकोपना दीक्षिता दीक्षितपत्नी अन्याश्च धर्मदाराः । गच्छाम इति शेषः । मज्जं मासं पीयते खाद्यते च । भिक्षया भोजनम्, चर्मखण्डः शय्या । कोलो धर्मः कापालिकधर्मः कस्य रम्यो रमणीयो न भातीति ॥ उट्टवणिक्का यथा—SS, SS, S, I, SS, I, SS, ११×४=४४ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘आरभ्यन्ते शर्मरर्माणि नूनं प्रक्षिण्णैः वाच्यतामाश्रमीतैः । तन्निष्पत्तौ वासुदेवः प्रमाणं यो वा वक्ता कृत्यकर्ताहमस्मि ॥’ शालिनी निधृता ॥ अत्रैव ‘वातोर्मीय गदिता म्मी तर्मी ग’ इति ग्रन्थान्तरे ॥ तत्र यदि पूर्वं म्मी मगणभगणौ, अथ च तर्मी तगणगुरु भवत, ततश्च गो गुरुर्भवति । तदा इयं वातोर्मी गदिता तनाम धृतमुक्तमित्युक्तम् ॥ यथा—‘ध्याता मूर्तिं क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्ना गदिता हेलयापि । ससारेऽस्मिन्दुरितं हन्ति पुसा वातोर्मी पोतमिबाम्भोधिमध्ये ॥’ उट्टवणिक्का यथा—SSS, SII, SSI, SS, ११×४=४४ ॥ अत्रानयोर्दृष्टयोरेकत्र पञ्चमो वर्णो गुरुरन्यत्र च लघुरिति स्वल्पो भेद इति कृत्वा चतुर्दशोपजातिभेदा उत्तरत्र दर्शयिष्यमाण-परिपाद्या विज्ञातव्या इति सूच्यत इत्यलमस्तिविस्तरेणेति ॥

अथ दमनकच्छन्दः—

दिअवरजुअ लहुजुअलं पअ पअ पअलिअवलअम् ।

चउषद चउचसुफलअं दमणअ फणि मण लल्लिअम् ॥ १७२ ॥

[द्विजवरयुगं लघुयुगलं पदे पदे प्रकटितवलयम् ।

चतुष्पदेऽष्टचत्वारिंशत्कलं दमनकं फणी भणति ललितम् ॥]

भोः शिष्या, यत्र प्रथम द्विजवरयुग चतुर्लघुकृष्णद्वयम्, ततो लघुद्वय पदे पदे अन्ते प्रकटितो वलयो गुरुर्यत्र । एव पदचतुष्टयेऽष्टचत्वारिंशत् ४८ कला यत्र, तद्दमनकमतिल-
लित छन्दो भवतीति फणिपति- पिङ्गलो भणति । द्विजवरद्वयसगणाभ्या दमनक छन्द
इति फलितोऽर्थः ॥ तथा च मूषणे—‘द्विजवरगणयुगममल तदनु च वलय परतलम् ।
फणिपतिवदपरिगणितं दमनकमिदमतिललितम् ॥’ इति ॥

दमनकमुदाहरति—जहा (यथा)—

परिणभससहरवभणं विमलकमलदलनभणम् ।

विहिभभसुरकुलदलनं पणमह सिरिमहुमहणम् ॥ ११० ॥

[परिणतशशधरवदनं विमलकमलदलनयनम् ।

विहितासुरकुलदलनं प्रणमत श्रीमधुमयनम् ॥]

भौ लोकाः, श्रीमधुमयन कृष्ण प्रणमत । कीदृशम् । परिणतस्य परिपूर्णोदशकलस्य
शशधरस्येव वदन यस्य तम् । पुन विमलकमलदलनयन लोचन यस्य तम् । विहितम्-
सुरकुलानां दनुजकुलानां दलन कृत येन तम् ॥ यथा गा[णीमूषणे]—‘प्रणमत मधुरिपु-
चरण भवजलनिधिपरितरणम् । अभिनवकिसलयरुचिर सुरपतिसकलमयहरम् ॥’ इति ॥
उद्घवणिका यथा—॥॥, ॥॥, ॥॥, ११×४=४४ ॥ दमनक निवृत्तम् ॥

अथ सेनिकाछन्द —

ताल णन्दएसमुद्दतूरआ जोहलेण एहु छन्द पूरआ ।

गारहाइ अकखराइ जाणिआ पाअराअजम्पिअ सेणिआ॥१११॥

[ताल आनन्दसमुद्रतूर्पा जोहलेनैतच्छन्दः पूरणीयम् ।

एकादशाक्षरा जानीत नागराजजल्पिता सेनिकाम् ॥]

भौ शिष्या, यत्र प्रथम ताल आदिगुरुस्त्रिंशत् ३। तत एव णन्दसमुद्दतूरआ आन-
न्दसमुद्रतूर्पाख्या आदिगुरुवक्षिकला एव ततश्च जोहलेन रणणेन मध्यलघुकृष्णनेतच्छन्द-
पूरणीयम् । अत्र च—एकादशाक्षराणि पादे ज्ञातव्यानीति नागराजेन पिङ्गलेन जल्पिता
सेनिका जानीत इति ॥ ‘ध्रेणुदीरिता रजौ रलौ गुरु’ इति छन्दोमञ्जर्या गणभेदेन
नामान्तरमुक्तम् ॥ वाणीमूषणे तु—‘हारशङ्खमण्डनेन मण्डिता या पयोधरेण वान्त्य अङ्किता ।
रूपनूपुरेण चातिदुर्लभा सेनिका भुजङ्गराजवल्गवा ॥’ गुफ्टधुक्भेगेनादशापि वर्णा यत्र सा
सेनिका । सैव च यदा हारशङ्खविपरीताभ्या रूपनूपुराभ्या लघुगुरुभ्या प्रमशो मण्डिता
सती वसुवर्णानन्तरं च यदि रणविपरीतेन पयोधरेण अगणेनाङ्किता भवति तदा सा भुज-
ङ्गराजवल्गवातिदुर्लभा सेनिका भवतीति विपर्ययेण सेनिकाच्छन्दोद्वयमुक्तमिति ॥

१ ‘यस्या तालो गुरुन्दो लघु समुद्रसह्यस्थाने स्थानचतुष्टये’ इति रवि०

सेनिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

शक्ति पत्तिपाअ भूमि कम्पिआ टप्पु खुन्दि खेह सूर शम्पिआ ।

गौडराअ जिण्णि माण मोलिआ कामरूपराअवन्ध लोडिआ ११२

[शदिति पत्तिपादैर्भूमिः कम्पिता टापोत्खातधूलिभिः सूर्यश्छादितः ।

गौडराजं जित्वा मानो मोटितः कामरूपराजवन्दी मोचिता ॥]

कश्चिद्वन्दी कर्णनरपतिं स्तौति—स कर्णो जयतीति युग्मकेनान्वयः । स कः ।
 शदिति पत्तिना पतत्पादाघातेन भूमिः कम्पिता । यस्य । तथा यः स्वतुराणां टापो-
 त्खातधूलिजालैः सूर्योऽपि समाच्छ्रयः । येन च गौडराजं जित्वा तस्य मानोऽईकारो मो-
 टितः । येन कामरूपराजस्य वन्दीकृता वनिता मोचिता ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘साधु-
 धाट्वाहुराजमण्डिता इत्तवीजरत्तपानपण्डिता । चण्डमुण्डशुम्भदम्भखण्डिका मङ्गलानि
 नो ददातु चण्डिका ॥’ उट्टवणिका यथा—SI, SI, SI, SI, SI, SI, ११×४=४४॥
 हारशङ्खविपरितरुपनूपुररुपः सेनिका यथा—‘मुदा पई सदा वहे महेशतवापि काममद्भुतं
 गणेश । करालमालपट्टिकाविशाल भजे मदीयहृत्सरोमराल ॥’ उट्टवणिका यथा—
 । S । S । S । S । S । S । ११×४=४४ ॥ सेनिका निवृत्ता ॥

अथ मालतीछन्दः—

कुन्तीपुत्ता पञ्चा दिण्णा जाणीआ अन्ते कन्ता एक्का हारा माणीआ ।

पाआ पाआ मत्ता दिट्ठा बाईसा मालत्तीछन्दा जम्पन्ता णापसा ११३

[कुन्तीपुत्राः पञ्च दत्ता ज्ञायन्ते अन्ते कन्त एको हारो मान्यते ।

पादे पादे मात्रा दृष्टा द्वाविंशतिर्मालतीछन्दो जल्पति नागेशः ॥]

भोः शिष्याः, यत्र कुन्तीपुत्राः पञ्च कर्णाः शरसंख्यया दत्ता ज्ञायन्ते, अन्ते च क-
 र्णानामवसाने फान्तः सुन्दर एको हारो गुरुर्मान्यते अभ्यर्हितः क्रियते । एवमेकादशापि
 वर्णो यत्र गुणः क्रियन्ते । अत एव पादे पादे गकारद्वैगुण्येन द्वाविंशतिर्माना दृष्टाः ।
 तन्मालतीनामरु छन्दो नागेशः शेषः पिङ्गलो जल्पतीति ॥ भूषणे तु—‘आदी चत्वारो-
 ऽस्या कर्णा दैश्यन्ते शेषे यस्यां रामा हारा ज्ञायन्ते । रुद्रैर्वर्णैः पादे पादे सख्याता माल-
 त्स्या वाणीभूषा विख्याता ॥’

मालतीमुदाहरति—जहा (यथा)—

ठामा ठामा इत्थीजूहा देक्खीआ णीला मेहा मेरुसिङ्गा पिक्खीआ ।

वीरा इत्थे अग्गे खग्गा रज्जन्ता णीलामेहामज्जे विज्जूणचन्ता ॥

१. अस्य चरणस्य लक्ष्मीनाथीव्याख्यायुतपुस्तके त्रुटितत्वाद्विदासीव्याख्यायुक्तं रा-
 नुसारेण लेखनं कृतमिति ज्ञेयम्. २. ‘कामरूपराजवन्धो मोचित.’ इति रवि०. ३.
 ‘जायन्ते’ इति भूषणपुस्तकपाठः. ४. ‘राजन्ते’ इति भूषणपुस्तके.

[स्थाने स्थाने हस्तियूया दृश्यन्ते नील मेघा मेरुशृङ्गे प्रेक्षन्ते ।

वीराणां हस्ताग्ने खड्गो राजते नीलमेघमध्ये विद्युन्नृत्यन्ती ॥]

स्थाने स्थाने हस्तियूया दृश्यन्ते यथा मेरुशृङ्गे नीला मेघाः प्रेक्षन्ते । अपि च वीराणां हस्ताग्ने खड्गो राजते नीलमेघमध्ये नृत्यन्ती विद्युदिवेति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘पादान्मापासीनो लीनः कल्पन्ते प्राग्दिनक्षोणीमर्तुः पाणिप्रोटे यः । व्यासाम्मोपिस्मिन्काले लीलाभिः सम्यक्सर्वोपध्या यत्पृष्ठे तिष्ठन् ॥’ उद्वणिका यथा—SS, SS, SS, SS, SS, S, ११×४=४४ ॥ मालती निवृत्ता ॥

अयेन्द्रवज्राज्जन्दः—

दिग्जे तैआराजुअला पएसु अन्ते णरेन्दो गुरुजुग सेसम् ।

जम्पे फणिन्दा धुअ इन्दवज्जा मत्ता दहा अट्ट समा सुसज्जा ॥ ११५

[दीयते तकारयुगलं पदेपु अन्ते नरेन्द्रो गुरुयुगं शेपे ।

जल्पति फणीन्द्रो ध्रुवमिन्द्रवज्रा मात्रा दशाष्ट समा सुसज्जा ॥]

भोः शिष्याः, यत्रादौ दीयते तकारयुगलं तगणयुगलं पदेपु चतुर्वर्षीत्यर्थः । अन्ते तनारयुगलावसाने नरेन्द्रो जगणो गुरुमध्यमोगणस्तस्यापि शेपे गुरुयुगं तद्वत् निधितमिन्द्रवज्राख्य छन्दः इति फणीन्द्रो जल्पति । मात्राद्याष्टादशत्रु पादे भवन्ति । समा नाधिका इत्यर्थः । सुसज्जा शोभनीकृत्य लिखिता इत्यर्थः ॥ अत एव छन्दोमञ्जर्याम्—‘स्वादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः’ इत्युक्तम् ॥ वार्णीभूषणे तु—‘कर्णध्वजौ गण्डमुखेन्द्रहारा भवन्ति तस्याश्वरणे समास्ते । साभिन्द्रवज्रावतिमानकान्ता भोमीन्द्रवज्रावज्रमरन्दधाराम् ॥’

इन्द्रवज्रामुदाहरति—अहा (यथा)—

मन्तं ण तन्तं ण हुं किं पि जाणे ज्ञाणं च णो किं पि गुरुप्पसाओ ।

मज्जं पिआमो महिलं रमामो मोक्खं च जामो कुलमार्गलम्मा ११६

[मन्त्रं न तन्त्रं न खलु किमपि जाने ध्यानं च न कोऽपि गुरुप्रसादः ।

मर्घं पित्रामो महिलं रमामो मोक्षं च यामो कुलमार्गलम्माः ॥]

कर्पूरमञ्जरीसाटकस्य भैरवानन्दकापालिकस्य राजानं प्रति वचनम्—अहं मन्त्रं तन्त्रं वा खलु निश्चयेन उभयोर्मध्ये किमपि न जाने, ध्यानं च न जाने, कोऽपि गुरुप्रसादो नो ग्रास्तीत्यर्थः । ‘साहि किं ज्ञानासायतं आह—मर्घं पित्रामं, महिला रमामः, कुलमार्गलम्मा मोक्षं व्रजाम इति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘रक्ताम्बुदेवोदितलम्बमाला शीताशुचण्डातपकुण्डलाभ्याम् । ताराशुतारावलिह्वहारैः स्वीया श्रिय भूषयतीव सया ॥’ उद्वणिका यथा—SS, SS, SS, SS, ११×४=४४ ॥ इन्द्रवज्रा निवृत्ता ॥

१. ‘दिग्जेइहीराजुअला पदासु (हीरकयुगलं पदेपु दीयते । हीर इति पञ्चकलमणस्य नाम)’ इति रवि०.

अथोपेन्द्रवज्राछन्दः—

णरेन्द एका तअणा सुसज्जं पओहरा कण्णगणा मुणिज्जा ।

उविन्दवज्जा फणिराअदिट्ठा पढन्ति छेआ सुहवण्णसट्ठा ॥११७॥

[नरेन्द्र एकस्तगणः सुसज्जः पयोधरः कर्णगणो ज्ञातव्यः ।

उपेन्द्रवज्रां फणिराजदृष्टा पठन्ति छेका शुभवर्णसाटकम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्रादावेको नरेन्द्रो जगणो गुरुमध्यमो गणः, ततः सुतरा सजस्तगणो-
ऽन्तलघुर्गणः, तदनन्तरं पयोधरो जगण एव । ततः कर्णगणो ज्ञातव्यः । तदुपेन्द्रव-
ज्राणामकं फणिराजेन पिङ्गलेन दृष्टं शुभ वर्णसाटकं वर्णरचितपद्यं छेका विदग्धाः पठन्ति ।
प्राकृते साटकं पद्यपर्यायम् ॥ अत एव छन्दोमञ्जर्याम्—‘उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघो सा’
इत्युक्तम् ॥ वाणीमूपणे तु—‘पयोधरं हारयुगं दधाना करं सशङ्खं वलयद्वयं च । उपेन्द्र-
वज्रा भुजगैकसारं विराजते पद्मगराजकान्ता ॥’ द्वितीयोऽर्थः स्पष्टः ॥

उपेन्द्रवज्रामुदाहरति—जहा (यथा)—

सुधम्मचित्ता गुणमन्त पुत्ता सुकम्मरत्ता विणभा कलत्ता ।

विसुद्धदेहा धनमन्तगेहा कुणन्ति के वव्वर सग्गणेहा ॥ ११८ ॥

[सुधर्मचित्ता गुणवन्तः पुत्राः सुकर्मरक्तं विनीतं कलत्रम् ।

विशुद्धदेहा धनवद्रेहाः कुर्वन्ति के वर्वराः स्वर्गमेवम् ॥]

यस्य सुधर्मे चित्तं येषामेवविषा गुणवन्तः पुत्रा सुकर्मरक्तं विनीतं बलनं चेद्भवति,
स्य च विशुद्धदेहा नीरोगशरीराश्च भवन्ति चेत् । धनयुक्तगृहाश्चेत्, तदा कुर्वन्ति के
वा वर्वराः स्वर्गाकाङ्क्षां स्वर्गं जेह कुर्वन्ति । एतादृशसामग्रीयुक्तानां पुरुषाणां भूलोकः
स्वर्गादिप्यतिरिच्यते इति ॥ यथा वा[णीमूपणे]—‘न षट्पदध्रेणिभिरेणद्वेष्टेन वा नवाम्मो-
धरकन्दलीभिः । अतुन्यता स्यात्करणीलतेति दिवा समुन्मीलति नान्धकारः ॥’ उद्व-
गिना यथा—ISI, SSI, ISI, SS, ११×४=४४ ॥ उपेन्द्रवज्रा निवृत्ता ॥

अथोपजातयः—

इन्द उविन्दा एक करिज्जसु चउअग्गल दह णाम मुणिज्जसु ।

समजाइहिं समअक्खरदिज्जसु पिङ्गल भणउवजादहिकिज्जसु १.१९

[इन्द्रोपेन्द्रे एकं कुरु चतुरधिकं दश नाम जानीहि ।

समजाती समान्यक्षराणि देहि पिङ्गले भणत्युपजातिं कुरु ॥]

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे छन्दसी एकं कुरु चतुरधिकं दश नाम १४ जानीहि । समजाती
समान्येराक्षराणि देहि पिङ्गले भणति । एवमुपजातिं कुर्वति । पाशउल्लंछन्दः ॥

१. रविदासेन न व्याख्यातम्.

तत्र चतुर्दशोपजातिभेदान्वयनप्रसारमाह—

चउअकखरके पत्थर किज्जसु इन्दउविन्दा गुरुलहु वुज्जसु ।

मज्झहिं चउदह हो उवजाइ पिङ्गल जम्पइ किञ्चि वेलाइ ॥१२०॥

[चतुरक्षरस्य प्रस्तारं कुरु इन्द्रोपेन्द्रयोर्लघुगुरुज्ज्ञानीहि ।

मध्ये चतुर्दश भवन्त्युपजातयः पिङ्गलो जल्पति किमिति व्याकुलाः॥]

चतुरक्षरस्य प्रस्तारं कुरु इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः लघुगुरुश्च जानीहि । मध्ये सर्वगुरुसर्वलघ्वोरन्तराले चतुर्दशोपजातयो भवन्तीति पिङ्गलो जल्पति किमिति व्याकुलीभरथ शिष्या इति ॥ अयमर्थः—चतुरक्षरप्रस्तारस्तावत्पदशविधः । तत्र गुरुचतुष्टयेनेन्द्रवज्रायाश्चतुष्पादशानम् । चतुर्थेऽपि पादेऽपिन्द्रवज्राया आदौ गुरुरिति शेषे नलघुचतुष्टयेनेपेन्द्रवज्रायाश्चतुर्थेऽपि पादेऽपिन्द्रवज्राया आदौ गुरुरिति शेषे नलघुचतुष्टयेनेपेन्द्रवज्रायाश्चतुर्दशोपजातयो भवन्तीति ॥ पादाकुलं छन्दः ॥ वाणीभूषणेऽपि—‘उपेन्द्रवज्रापदसंगतानि यदीन्द्रवज्राचरणानि य स्युः । तदोपजातिः कथिता कवीन्द्रभेदा भवन्तीह चतुर्दशास्याः ॥’ इति ॥

उपजातिमुदाहरति जहा (यथा)—

बालो कुमारो स षण्मुण्डधारी उप्पाअहीणा हँउँ एक गारी ।

अहणिसं खाहि विखं भिखारी गइ भविञ्ची किल का हमारी १२१

[बालः कुमारः स षण्मुण्डधारी उपायहीनास्म्येका नारी ।

अर्हनिशं खाद विषं भिक्षुकगतिर्भवित्री किल कास्माकम् ॥]

गौरी शिव प्रत्याह—बालः कुमारः स्कन्दः स षण्मुण्डधारी । षण्मुख इत्यर्थः । उपायहीना अर्जनात्मर्याहमेकला नारी । हे भिक्षुक शिव, त्वमहनिश विष खाद भक्षय । गतिर्भवित्री किल का । अस्माकं षण्मुखधारिणो बालकस्य भोजनमत्यावश्यकमित्येकलाया मम का वा गतिर्भविष्यति तत्र वेष्टि । तत्र तुं भिक्षुकस्य गरलभोजनेनापि क्षुत्प्रतिकारदर्शनादिति भावः । ‘बालो—’ इत्यत्र ‘उप्पाअ—’ इत्यत्र च पादद्वये इन्द्रवज्राया लक्षणम्, पादद्वये चोपेन्द्रवज्राया लक्षणमिति द्वादशी रामाख्येयमुपजातिरिति । अन्यथाऽप्युपजातयः सुसुद्धिभिराकरेण मत्कृतोदाहरणमज्रया च द्रष्टव्या इति ॥ अत्र च ‘बालः कुमारः’ इति ‘गतिर्भवित्री’ इति सविसर्गं केचित्पठन्ति । च विसर्गो न दोषाय लौकिकभाषाया अनियमात् । सस्कृतमिश्रणादेति सिद्धान्तः ॥

चतुर्दशानाम्पुपजातीना नामान्याह—

किञ्ची वाणी माला साला हंसी माआ जाआ बाला ।

अहा भदा पेम्मा रामा रिद्धी बुद्धी तासू णामा ॥ १२२ ॥

[कीर्तिर्वाणी माला शाला हंसी माया जाया वाला ।

आर्द्रा भद्रा प्रेमा रामा ऋद्धिर्बुद्धिस्तासां नामानि ॥]

कामिनीपक्षेऽर्थः स्पष्टः ॥ 'रात्पर्वत्तलौ रथोद्धता' इति चन्द्रोमज्या रादगणात्परे-
र्नगणरणलघुगुरुभी रथोद्धताऽन्दः ॥

यथा—

दीर्घघोषकुलदेवदीर्घिकापङ्कजं रविकारो व्यराजत ।

ईर्ष्ययैव दुहितुः पयोनिधेर्यत्र वासमकरोत्सरस्वती ॥

उट्टवणिका यथा—ऽ, १, ॥ऽ, १, ॥ऽ, १, ॥ऽ, ११×४=४४ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—

राधिका दधिविलोडनस्थिता कृष्णवेणुनिनदै रथोद्धता ।

यामुनं तटनिवुज्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहतिच्छलात् ॥

उट्टवणिका यथा—ऽऽऽ, ॥, ॥ऽ, १, ॥ऽ, ११×४=४४ ॥ इति रथोद्धता निवृत्ता ॥

अथ स्वागताऽन्दः—

हारिणी कनककुण्डलयुक्ता पुष्पपुष्करयुगा वलयश्रीः ।

वर्णिताहिपतिवक्रसहस्रैः स्वागता हरति कस्य न चेतः ॥ १२४ ॥

अथ च स्वयमेवागता स्वागता सुन्दरमागतमागमनं यस्या वेति तादृशी नायिका कस्य
न मानसं हरतीति ध्वनिः ॥ 'स्वागता रत्नभगैर्गुरुणा च' इति चन्द्रोमज्या रगणनगणम-
गणगुरुभिर्गुरुणा च स्वागता भवतीत्युक्तम् । यथा—

पङ्कजं तदपि पायसि ममं चन्द्रमाः स च घनान्तरितोऽभूत् ।

त्वम्मुखेन्दुहतयापि यिनोदं नैव हन्त सहते हतरेखा ॥

उट्टवणिका यथा—ऽ, १, ॥ऽ, १, ॥ऽ, ११×४=४४ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—

यस्य चेतसि सदा मुखैरी बहुश्रीजनविलासविलोलः ।

तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरवर्गः ॥

उट्टवणिका यथा—ऽऽऽ, ॥, ॥ऽ, ११×४=४४ ॥ स्वागता निवृत्ता ॥

अथानुकूलाऽन्दः—

स्यादनुकूला भतनगगाश्चेत् ॥ १२५ ॥

भगणतगणनगणगुरुगुरवश्चेद्वन्ति तदानुकूलाभिध चन्द्रो भवति ॥ यथा—

बल्लववेपा मुरिपुमूर्तिर्गोपमृगाक्षीकृतरतिपूर्तिः ।

वाञ्छितसिद्धौ प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥

उट्टवणिका यथा—ऽ॥, ॥ऽ, ११×४=४४ ॥ अनुकूला निवृत्ता ।

अथ भ्रमरविलसितचन्द्रः—

मो गो नौ गो भ्रमरविलसितम् ॥ १२६ ॥

मगणगुरुनगणद्वयगुरुभिर्भ्रमरविलसितानामकं छन्दो भवति ॥ यथा—

मुग्धे मानं परिहर न चिरात्तारुण्यं ते सफल्यतु हरिः ।

फुल्ला मल्ली भ्रमरविलसिताभावे. शोभां कल्यति किमु ताम् ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, S, III, III, S, ११x४ = ४४ ॥ भ्रमरविलसिता निवृत्ता ॥

अथ मोटनकच्छन्दः—

स्यान्मोटनकं तजजाश्च लंगौ ॥ २२७ ॥

तगणजगणद्वयलघुगुरुभिर्मोटनकनामा च्छन्दः ॥ यथा—

रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलश्चाणूरमहाभटमोटनकम् ।

यः कैलिलवेन चकार समे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु ॥

अत्र तुरीयचरणे पादान्तलघोर्वैकल्पिकं गुरुत्वं ज्ञेयम् ॥ उट्टवणिका यथा—SSS, S, S, S, ११x४ = ४४ ॥ अत्रापि प्रस्तारगत्या सूत्र (११) संख्याक्षरस्याष्टचत्वारिंशदधिकं सहस्रद्वयं २०४८ भेदा भवन्ति । तत्र कियन्तोऽपि भेदाः प्रोक्ताः, शेषा भेदाः सुर्धगभिः प्रस्तार्य समूहनीया इति ॥

अथ द्वादशाक्षरप्रस्तारे प्रस्तारादिभूतं विद्याधरनामकं छन्दोऽभिधीयते—

चारी कण्ठा पाए दिण्णा सव्वासारा पाभाअन्ते दिज्जेअन्ता चारी हारा।

छण्णावेआ भत्ता गण्णा चारी पाभा विज्जाहारा जम्पे सारा णाआराआ॥

[चत्वारः कर्णाः पादे दत्ताः सर्वसाराः पादान्ते दीयन्ते कान्ताश्चत्वारो हाराः।

पण्णवतिर्मात्रा गणिताश्चतुर्षु पादेषु विद्याधरं जल्पति सारं नागराजः ॥]

भोः शिष्याः, यत्र सर्वसारभूताश्चत्वारः कर्णा द्विगुरवो गणाः पादे दीयन्ते, पादान्ते कान्ताश्चत्वारो हारा गुरवश्च दीयन्ते । एवं द्वादशापि वर्णाः पादे गुरवः कर्तव्या इत्यर्थः । तत्र पदचतुष्टयेऽपि द्वादशचतुष्टकेण समुदिता वर्णा अष्टचत्वारिंशत् । तद्विगुणामिप्रायेण मात्राः पण्णवति (१६) गणिता यत्र तच्छन्दःसु सारं श्रेष्ठं विद्याधरनामकं छन्दो भवतीति नागराजः पिङ्गलो जल्पतीति ॥

विद्याधरमुदाहरति—जहा (यथा)—

वीसां कण्ठा वासू दीसा सीसा गङ्गा णाआराआ किज्जे हारा गौरी अङ्गा।

गैत्ते चम्मा मारु कामा लिज्जेकित्ती सोई. देऊ सुक्खं देऊ तुम्हा भत्ती॥

१. 'जासू कण्ठा वीसा दिठा (यस्य कण्ठे विपं दृश्यम्)' रवि०. २. 'गारी (नारी)' रवि०. ३. 'कन्धे रामा (गर्वणाभिरामः)' रवि०. ४. 'सजे (मक्ता)' रवि०. ५. 'उम्मा-भत्ता (उमाभर्ता)' रवि०.

[विपं कण्ठे वासो दिशः शीर्षे गङ्गा नागराजः कृतो हारो गौर्यङ्गे ।

गात्रे चर्म मारितः कामो लब्धकीर्तिः स देवः सुखं ददातु मुष्मभ्यं भक्त्या ॥]

॥ इति प्रसिद्धो दीप्यतीति देवः अप्रतिहतश्रीः परमशिवोऽनाद्यन्तो नित्यविरह-
शीलः । तदुक्तं योगवासिष्ठे—‘न देवः पुण्डरीकाक्षो न च देवखिलोचनः । आकारादि-
परिच्छिन्ने मिते वस्तुनि तत्कृतः । अकृत्रिममनावन्तं देवं देव उच्यते ॥’ इति प्रति-
पादितलक्षणः तुम्हा युष्मभ्य भक्त्या तोषितः सम् सुखं निरतिशयानन्दचिन्मयात्वादल-
क्षणं ददातु । स कः । यस्य विप कण्ठे, कालकूटपानात् । यस्य वासो दिक् । दिग्म्बर
इत्यर्थः । यस्य शीर्षे गङ्गा । गङ्गाधर इत्यर्थः । येन नागराजः शेषो हारः कृतः । येन च
गौरी पार्वती अर्धाङ्गे धृता । अथ च गात्रे चर्म गङ्गाजिनं च धृतम् । येन च कामः क-
र्षणं मारु मारितो रन्ध्रः । अत एव तेन तेन कर्मणा प्राप्ता कीर्तयेन तादृशो वः सुखदो-
ऽस्त्विति ॥ उद्भवणिका यथा—SS, SS, SS, SS, SS, SS, १२×४ = ४८ ॥
विधाधरो निवृत्तः ॥

अथ भुजङ्गप्रयात छन्दः—

धओ चामरो रूभओ सेस सारो ठए कण्ठए मुद्धए जस्थ हारो ।

चउच्छन्द किज्जे तथा सुद्धदेहं भुभङ्गापआअं पए वीसरेहम् ॥ १३० ॥

[ध्वजध्वामर (एवं) रूपः शेषः सर्वः स्थाप्यते कण्ठे मुग्धे यथा हारः ।

चतुश्छन्दः क्रियते तथा शुद्धदेहं भुजङ्गप्रयातं पदे विंशतिरेखम् ॥]

हे मुग्धे, यत्र धओ ध्वज आदिलघुलिकलः प्रथमं भवति, ततध्वामरो गुरुः, एवं रूप-
क्रमेण शेषः सपूर्णध्वरणः स्थाप्यते । तद्विस्तारमाह—यथा हारो मुक्ताहारश्चतुर्भिः सरैः
क्रियते, तथा इदमपि शुद्धदेहम् । उद्भवणिकसमीकृत गण पदे विंशतिरेखाः कला यस्य
तादृशं भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिश्छन्दोभिः किञ्चे कर्तव्यमित्यर्थः ॥

उक्तमेव प्रकारान्तरेण गाथाछन्दसा व्यक्तीकृत्याह—

अहिगण चारि पसिद्धा सोलहचरणेण पिङ्गलो भणइ ।

तीणि सखा वीसगल मत्तासंखासैमग्गा इ ॥ १३१ ॥

[अहिगणाश्चत्वारः प्रसिद्धाः षोडशचरणेन पिङ्गलो भणति ।

त्रीणि शतानि विंशत्यधिकानि मात्रासंख्यासमग्रा भवति ॥]

यत्र प्रथमं अहिगण आदिलघुः पञ्चकलोऽर्थात् यगणाश्चत्वारः पदे प्रसिद्धाः समस्तपु
छन्दोमन्येषु ‘भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्मैकारैः’ इति प्रसिद्धाः । अथ च—यगणस्य पञ्चकल-
त्वात्पदे विंशतिः कलाः । एवंरूपं षोडशचरणेन चतुर्भिश्छन्दोभिः प्रायेण विंशत्यधिका त्रि-

शती मात्राणां समग्रा सप्त्या भवतीति पिङ्गलो भणति ॥ वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—‘यदा वृत्तयो गन्धकर्णक्रमेण भवेयुश्चतस्रो वर वृत्तमेतत् । भुजङ्गप्रयात हरिप्रीतिहेतोर्भुजङ्गाधिराजस्तदा सजगाद ॥’ ॥

भुजङ्गप्रयातमुदाहरति—जहा (यथा)—

महामत्तमाभङ्ग पाए ठवीआ तहा तिक्खवाणा कडक्खे धरीआ ।

भुआ फास भोहा धनुहा समाणा अहो णाअगी कामराअस्स सेणा १३२

[महामत्तमातङ्ग पादे स्थापितस्तथा तीक्ष्णवाणा कटाक्षे धृता ।

भुजा पाशानि भुवो धनुया समानाहो नागरी कामराजस्य सेना ॥]

अहो इत्याश्चर्ये । इय कामराजस्य मदननरपते सना, नागरी अतिकुशला । राजत इति शेष । यद्वा—इय नागरी वदपेभूमीपते सेनेव भाति । सेनासामग्रीमाह—एतस्या पाए धरणे महामत्तमातङ्ग स्थापित । गजगमनेति भाव । अथ—एतस्या कटाक्षेऽप्याह तीक्ष्णवाणा स्थापिता । तवैव च भुजा समान शुद्ध धनु स्थापितमिति ॥ उट्टवणिका यथा—ISS, ISS, ISS, ISS, १२×४ = ४८ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘नि-शया तम पूरसपूरिताया प्रयान्ती रहस्त्वत्तभीष समुत्ता । अकस्मत्समालोक्य माम-न्तिके ते तदा द्वियुता तोयराशे सुता स्यात् ॥’ उट्टवणिनाप प्रनारातरेण यथा—1, SS, 1, SS, 1, SS, 1, SS, 1, SS, १२×४ = ४८ ॥ भुजङ्गप्रयात निवृत्तम् ॥

अथ लक्ष्मीधरच्छन्द —

हार गन्धा तहा कण्ण गन्धा उणो कण्ण सदा तहा तो गुरुआ गणो ।

चारि जोहा गणा णाअराआ भणो एहुरुएण लच्छीहरो सामुणो ॥१३३॥

[हारो गन्धस्ततः कर्णो गन्ध पुन कर्ण शब्दस्तथा तो गुरुगण्यते ।

चत्वारो योधा गणा नागराजो भणत्येतद्रूपेण लक्ष्मीधरो ज्ञातव्य ॥]

भौ शिष्या, यत्र प्रथम हारो गुरु, ततो गन्धो लघु, तत कर्णो द्विगुरुर्गण, तत पुनर्गन्धो लघुरेव तदनन्तर कर्ण तत शब्दो लघु तथा तो तकारस्तगणोऽत्यलघु-र्गण इत्यर्थ ॥ ततोऽपि गुरुगण्यते । एव द्वादशवर्णोत्तमं पदम् । उत्तलक्षणमेवोत्तरार्धेन स्पष्टीकरोति—चारिति । चत्वारो जोहा गणा रगणा मध्यलघुका गणा यत्रेतद्रूप लक्ष्मी-धर इति ज्ञातव्यमिति नागराज पिङ्गलो भणति ॥ वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—‘द्वादशीवर्णैक निमित्त सतत तद्वि लक्ष्मीधर वृत्तमासीर्तितम् । दृश्यते यच्चतुर्जोहर्लक्षित पनगाधीश-वाणाधिनोदायितम् ॥’ चतुर्जोहर्लक्षितुमा रगणैरित्यर्थ ॥ प्रनरान्तरे तु ‘सग्विणी’ इति नामान्तरम् ॥ अत एव छन्दोमञ्जर्याम्—‘वीर्तिता चतुर्षिना सग्विणी’ इत्युक्तम् ॥

लक्ष्मीधरमुदाहरति—जहा (यथा)—

भञ्जिआ मालवा गञ्जिआ णाणला णिञ्जिआ रुकुडा लुट्ठिआ गुञ्जग ।

वङ्गआ भङ्गआ ओटिआ मोटिआ मेण्डआ कण्णिआ कित्तिआ थण्णिआ ॥

[भञ्जिता मालवा गञ्जिताः कानला निर्जिताः कुकुटा लुण्ठिता गुर्जराः ।

वज्रा भग्ना उत्कला मोटिता म्लेच्छाः कर्तिताः कीर्तयः स्थापिताः ॥]

कथिद्वन्दी कर्ण स्तीति—येन कर्णेन मालवा देशविशेषा भञ्जिता आभर्दिताः, कान-
लाश्च देशविशेषा गञ्जिताः, कुकुटा अपि निर्जिताः, गुर्जरा लुण्ठिताः, वज्रा वद्देशा
भग्नाः, उत्कला मोटिताः, म्लेच्छाश्च कर्तिताः । लवणः खण्डिताः इत्यर्थः । अतः सर्वत्र
कीर्तिः स्थापिता येन स कर्णो जयतीति प्रवन्धस्थेन कर्त्रा सह संबध्यते ॥ उट्टवणिका
यथा—S, I, SS, I, SS, I, SS, I, S, १२×४ = ४८ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—
'रासकेलीकलोद्भाससंभावितं गोपसीमन्तिनीरुन्दसंललितम् । राधया गीतसंमुग्धयालि-
कितं नीमि गोपालकं देवकीपालकम् ॥' चरित्रिणी निवृत्ता ॥

अथ तोटकच्छन्दः—

सगण ध्रुव चारि पलन्ति जही गण सोलहमत्त विराम कही ।

तह पिङ्गलअं भणिअं उचिअं इह तोटकछन्दवरं रचिअम् ॥ १३५ ॥

[सगणा ध्रुवं चत्वारि पतन्ति यत्र गणेषु षोडशमात्रासु विरामः कथितः ।

तथा पिङ्गलेन भणितमुचितमिह तोटकछन्दोवरं रचितम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र ध्रुवं निश्चितं चत्वारः सगणा गुर्वन्तगणाः पतन्ति गणेषु षोडश-
मात्रासु विरामः कथितः । तथा पिङ्गलेन भणितमुचितं यत्तदिह लोके छान्दसिकेस्तो-
टकमिति छन्दोवरं रचितमिति ॥ भूषणेऽप्युक्तम्—'विनिषेहि चतुःसगणं रुचिरं रविसं-
ख्यकवर्णकृतं सुचिरम् । फणिनायकपिङ्गलसंभणितं कुरु तोटकवृत्तमिदं ललितम् ॥' 'वद
तोटकमब्धिसकारयुतम्' इत्यन्यत्रापि ॥

तोटकमुदाहरति—जहा (यथा)—

चल गुञ्जर कुञ्जर तज्जि मही तुअ बव्वर जीवण अज्जु णही ।

जइ कोपइ कण्णणरेन्दवरा रण को हरि को हर वज्जहरा ॥ १३६ ॥

[चल गुर्जर कुञ्जरास्त्यक्त्वा महीं तव बर्वर जीवनमद्य नहि ।

यदि कुप्यति कर्णनरेन्द्रवरो रणे को हरिः को हरो वज्रधरः ॥]

हे गुर्जर गुर्जराधिपते, कुञ्जरान्महीं त्यक्त्वा चल । अपसरेत्यर्थः । हे बर्वर वृथाप्रलापिन,
तव जीवनमद्य नास्ति । यदि कुप्यति कर्णनरेन्द्रः, तदा रणे को हरिः, को वा हरः, को
वज्रधरः । कुपितस्य तस्य पुरत एते देवा अपि स्थातुमशक्ताः, किमुत त्वम् । अतः
सर्वमपि वस्तुजातं विमृज्य महीमपि त्यक्त्वा पलायनमेवोचितमिति गुर्जरदेशाधिपतिं
प्रत्यमात्यवचनम् ॥ उट्टवणिका यथा—SS, SS, SS, SS, १२×४ = ४८ ॥
तोटकं निवृत्तम् ॥

अथ सारङ्गः—

जा चारितकारसंभेदकित्ठ सारङ्गरूपक सो पिङ्गले दिट्ठ ।

जा तीअवीसामसंजुत्त पाएहि णाजाणिए कान्ति अण्णोण्णभाएहि १३७

[यच्चतुस्तकारसंभेदोत्कृष्टं सारङ्गरूपकं तत्पिङ्गलेन दृष्टम् ।

यच्च तृतीयविधामसंयुक्तं पादेषु न ज्ञायते कान्तिरन्योन्यभागेषु ॥]

भोः शिष्याः, यच्चतुस्तकारस्य तगणचतुष्टयस्य सम्यग्भेदेनोत्कृष्ट सारङ्गरूपकं तत्पिङ्ग-
लेनैव दृष्टम्, यच्च पादेषु चरणेषु तृतीये वर्णे विधामसंयुक्तं न ज्ञायते कान्तिरस्य च्छन्दसो-
ऽन्योन्यभागेन प्रस्ताररीत्येत्यर्थः ॥ भूषणे तु—‘कर्णे ध्वज ओहलं चामरं हिं चिह्नं सतालं
सदा सविधेहि । ह्यातं तथा पिङ्गलाधीश्वरेण सारङ्गमेतच्चतुर्हीरकेण ॥’ चतुर्हीरकेण
चतुर्भिस्तगणैरित्यर्थः ॥ पञ्चकालप्रस्तारेऽन्तलयोः पञ्चकालस्य हीरकमिति संज्ञा, वर्णद्वये
तु तस्यैव तगणसंज्ञेत्युक्त एवार्थः इति ॥

सारङ्गमुदाहरति—जहा (यथा)—

रे गोड थकन्तु तो हस्तिजूहाइ पल्लट्टि जुडुन्ति पाइक्कवूहाई ।

कासीसराभासरासारअग्गेण की हत्थि की पत्ति की वीरवग्गेण ॥१३८॥

[रे गौड तिष्ठन्तु ते हस्तियूयानि परावृत्य युध्यन्ते पत्तिकव्यूहानि ।

काशीशराजशरासाराग्ने किं हस्तिभिः किं पत्तिभिः किं वीरवर्गेण ॥]

रे इति साक्षेप सरोधनम् । गोड गौर्देशाधीश, तव हस्तियूयानि गजराजवृन्दानि
यथन्तु क्षणे तिष्ठत्वित्यर्थः । यतः पाइक्कवूहाई पत्तिमातानि पल्लट्टि परावृत्य युध्यन्ते ।
यथा हस्तियूयविशेषण पदातिबहुलानीति । वस्तुतस्तु काशीशराजस्य शरासाराः बाणपर-
म्परास्तैशामग्ने किं हस्तिभिः, किं वा पत्तिभिः, किं वा वीरवर्गेण महासुभटसमुदाये-
नेति ॥ उट्टवणिका यथा—SSI, SSI, SSI, SSI, १२x४ = ४८ ॥ सारङ्गो निवृत्तः ॥

अथ मौक्तिकदामच्छन्दः—

पओहर चारि पसिद्धह ताम तितेरहमसह योत्तिअदाम ।

ण पूव्वहि हार ण दिज्जइ अन्त विहूमअ अग्गल छप्पण मत्त ॥१३९॥

[पयोधराश्वत्वारः प्रसिद्धास्तत्र त्रित्रयोदशमात्राभिर्मौक्तिकदाम ।

न पूर्वं हारो न दीपतेऽन्ते द्विसती षट्षष्वाश्वदाधिका मात्राणाम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र पदे चत्वारः पयोधरा जगणा गुरुमध्यमा गणाः प्रसिद्धास्तत्र त्रि-
भिरपिकास्त्रयोदश । अर्थात् षोडशमात्राभिः पदं यत्र तन्मौक्तिकदाम छन्दो भवति ।
अत्र च न पूर्वं हारो गुरुः, न चान्ते दीपन इति ॥ समुदितमात्रासंख्यामाह—षट्षष्वा-
श्वदधिकं शतद्वयं मात्राणामिति ॥ अयमर्थः—षोडशचतुष्केण चतुःषष्टिः, तत्र चतुर्भिः

सैमीक्तिरुदामोऽतिशोभाकरत्वादिदमपि वृत्तं चतुश्छन्दोभिप्रायेण चतुःपट्या कल्या चतु-
ष्कीकृत पट्यश्चासदधिकस्तद्व्यभामाधिकं भवतीति ॥ भूषणेऽप्युक्तम्—‘पशोपरमन
• चतुष्कमवेहि कलाधरणे किल पोड्य देहि । मुञ्चपतेर्हृदि मीक्तिरुदामस्तु वृत्तमिदं
भूषु मीक्तिरुदाम ॥’

मीक्तिरुदामोदाहरति—जहा (यया)—

कभा भनु दुव्वर तज्ज गरास खणे खण जाणिअ अच्छ गिसास ।
कुहूरेवतारदुग्गन्त वसन्त कि णिइअ काम कि णिइअ कन्त ॥१४०॥

[कायो भूतो दुर्बलस्त्यक्तो प्रासः क्षणे क्षणे ज्ञायतेऽच्छो निश्वासः ।

कुहूरेवतारदुग्गन्तो वसन्तः किं निर्दयः कामः किं निर्दयः कान्तः ॥]

काचित्प्रोषितमर्तुका सखीमाह—हे सखि, कायो दुर्बलो भूतः, प्रासस्त्यक्त एव । क्षणे
क्षणे ज्ञायतेऽच्छो निश्वासः । एवं सत्यपि प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् तारेणातिदीर्घेण
कुहूरेवाणां कोकिलानां स्वेण दुरन्तो वसन्तः । अपवा—कुहूरेवाणां कोकिलानां तारेणा-
तिदीर्घेण स्वरेण दुष्टोऽन्तो यस्य तादृशोऽयं वसन्तः प्रासः, तस्मात्—अयं किं वा कामो
निर्दयः मत्प्राणापहारकत्वात् । किं वा कान्तो वल्लभ एव निर्दयः, य एतादृशोऽपि मधुसूतने
नागत इति ॥ उद्भविका यथा—151, 151, 151, 151, १२×४ = ४८ ॥ यथा वा-
[गीभूषणे]—‘मया तेव किंचिदकारि कदापि विलासिनि वाम्यमनुस्मरतापि । तथापि
मनस्तव नाथसनाथ मज्जामि कुतो भवतीमपह्नीय ॥’ मीक्तिरुदाम निवृत्तम् ॥

अथ मोदकच्छन्दः—

तोटकच्छन्दो विपरीतं द्विविज्जसु मोदहच्छन्दह नाम करिज्जसु ।

चारिगणा भगणा सुप्रसिद्धा पिङ्गल जम्पइ किञ्चिहिलुद्ध ॥ १४१ ॥

[तोटकच्छन्दो विपरीतं स्थापय मोदकच्छन्दो नाम कुरु ।

चत्वारो गणा भगणाः सुप्रसिद्धाः पिङ्गलो जल्पति कीर्तिलुब्धः ॥]

हे मुग्धे, तोटकच्छन्दो विपरीतं कृत्वा स्थापय मोदकमिति छन्दसो नाम कुरु ।
अयमर्थः—‘चतुर्भिः सगणैरन्तर्गुह्यैर्गणैस्तोटकवृत्तं भवति । तद्विपरीतमादिगुरुकैश्च-
तुर्भिर्गणैर्मोदकं कुरु’ इति । तदेव स्पष्टीकृत्याह—चत्वारो भगणा आदिगुरुका गणाः
सुप्रसिद्धा यत्र तन्मोदकमिति कीर्तिलुब्धः पिङ्गलो जल्पति । भूषणे तु—‘पाद-
युगं कुरु नूपुरसुन्दरमाञ्च करो कुसुमद्वयमाहर । सुन्दरि सर्वजनैरुपमाहरमोदकवृत्त-
मिदं परिभाष्य ॥’

मोदमुदाहरति—जहा (यथा)—

गज्जड मेह कि अम्बर सामर फुल्लड नीव जि बुल्लड भम्मर ।

एकड जीअ पराहिण अम्मह कीलड पाउस कीलड वम्मह ॥१४२॥

[गर्जतु मेघ कि चाम्बर श्यामल फुल्लतु नीप किं चकूजतु भ्रमर ।

एक एव जीव पराधीनोऽस्माक गृह्णातु प्रावृट् गृह्णातु मन्मथ ॥]

काचित्प्रोषितपतिका वर्षासमयेऽपि वज्रममनागत मत्वातिखिनमानसा प्रियसखी-
माह—हे सखि, गर्जतु मेघ, श्यामलोऽम्बरे, नीप वदम्बोऽपि पुष्पितो भवतु । किं च
भ्रमराऽपि कूजतु । अस्मान् तु पराधीन परायत्त एक एव जीव तस्मादेन किं प्रावृ-
ट् गृह्णातु, किं वा मन्मथो गृह्णातु, अथवा—उभयोर्मध्ये कोऽपि कीलड कालयतु । जडी
करोत्वित्यर्थ ॥ उट्टवणिका यथा—SII, SII, SII, SII, १२×४ = ४८ ॥ मोदक
निवृत्तम् ॥

अथ तरलनयनीन्द —

नगण नगण कर चउगुण सुवइ कमलमुहि फणि भण ।

तरलणअणि सब करु लहु सबगुरु जवड नवरि कहु ॥ १४३ ॥

[नगणान्नगणान्कुरु चतुर्गुणान्सुकवि कमलमुखि फणी भणति ।

तरलनयनी सर्वान्कुरु लघून्सर्वगुरुर्यावन्निर्वाह्य कथय ॥]

हे कमलमुखि, नगणा सर्वलघुका गणा, ताश्चतुर्गुणान्कुरु । एव च द्वादशापि वर्णा
लघून्कुरु । प्रतिलोमगत्या प्रस्तारस्य यावत्सर्वगुरुर्भवति तावन्निर्वाह्य तरलनयनीनाम-
कमिद वृत्तम् । ईदृश सर्वलघ्वात्मक द्वादशवर्णप्रस्तारान्त्य भवतीति सुकवि पिङ्गलो भ-
णति ॥ वाणीभूषणे तु—‘द्विजवरगणयुगमुपनय सकुसुमनगणमिह रचय । सुवति विम-
लतरफणिपतिनिगदिततरलनयनमिति ॥’

तरलनयनीमुदाहरति—जहा (यथा)—

कमलवअण तिणअण हर गिरिवरसअण तिसुलधर ।

ससहरतिलअ गलगरल वितरहि महि अभिमतवर ॥ १४४ ॥

[कमलनयन त्रिनयन हर गिरिवरशयन त्रिशूलधर ।

शशधरतिलक गलगरल वितर मह्यमभिमतवरम् ॥]

कश्चिद्भक्त शिव प्रार्थयते—हे कमलवदन, हे त्रिनयन, हे हर, हे गिरिवरशयन,
हे त्रिशूलधर, हे शशधरतिलक हे चन्द्रशेखर, हे गलगरल, मह्यमभिमतवर वितर । देहा
त्यर्थ ॥ उट्टवणिका यथा—III, III, III, III, १२×४ = ४८ ॥ यथा का[णाभूषणे]—

‘अपहर पुरहर मम दरमभिनवकलियुगभयहर । हिमगिरि निहितशयनवर सुकृतसुलभ
शशधर ॥’ तरलनयनी निवृत्ता ॥

अथ सुन्दरीच्छन्दः—

नगण चामर गन्धजुआ ठवे चमर सहजुआ जइ संभवे ।

रगण एक पदान्त हि देविस्त्रिआ सुमुहि सुन्दरि पिङ्गललक्षिता १४५

[नगणश्चामरो गन्धयुगं स्थाप्यते चामरः शल्ययुगं यदि संभवति ।

रगण एकः पदान्ते दृश्यते सुमुखि सुन्दरि पिङ्गललक्षिता ॥]

हे सुमुखि, यत्र पूर्वं नगणत्रिलम्बात्मको गणः, ततश्चामरो गुरुः, तदनन्तरं गन्धयुगं लघुद्वयं स्थाप्यते, ततश्चामरो गुरुः, ततश्च शल्ययुगं लघुद्वयं यदि संभवति, ततश्चैको र-
गणो मध्यलघुको गणः पदान्ते दृश्यते तत्सुन्दरीनामरुच्छन्दः पिङ्गलेन लक्षितमिति ॥
भूषणे तु—‘कुसुमगन्धरसैरतिभूषिता चरणसंगतनूपरमण्डिता । करसुवर्णलसद्बलयान्विता
स्फुरति कस्य न चेत्तसि सुन्दरी ॥’ अथ च—तादृशी सुन्दरी नायिका कस्य चेत्तसि न
स्फुरतीत्यर्थः ॥

सुन्दरीमुदाहरति—अहा (यथा)—

यहइ दक्षिणमारुअसीअला रवइ पखम कोमल कोइला ।

महुअरा महुपानबहुसरा धरइ सुन्दरि संभममादरा ॥ १४६ ॥

[वहति दक्षिणमारुतशीतलो रीति पञ्चमं कोमलं कोकिलः ।

मधुकरा मधुपानबहुस्वरा धरति सुन्दरी संभ्रममादरात् ॥]

काश्चित्स्वमिश्रं प्रत्याह—शीतलो दक्षिणो मादतो मलयानिलो वहति, कोकिलः
पिकोऽपि कोमलं पञ्चम रीति । मधुकरा भ्रमरा मधुपानेन बहुस्वराः सन्तो भ्रमन्ति । अतः
एतादृशे वसन्ते महोत्सवे जाते सतीत्यं सुन्दरी कान्ता श्लेषनिमित्तं संभ्रममावेगमादराद्-
धातीति ॥ उट्ठणिका यथा—॥१, S, ॥, S, ॥, S, १२×४=४८ ॥ यथा बा[णी-
भूषणे]—‘असुलभा शरदिन्दुमुखी प्रिया भवसि कामविचेष्टितामीदृशे । मलयमादतंचालि-
तमालतीपरिमलप्रसरे हतवासाः ॥’ सुन्दरी निवृत्ता ॥

अथ द्वादशाक्षरप्रस्तार एव कानिचिद्वृत्ताणि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते । तत्र प्रथमं
प्रमिताक्षरच्छन्दः [वाणीभूषणे]—

करसङ्गिशङ्खवलया सरसा कनकद्वयैकवलया सुभुजा ॥

वरवर्णिनी रसिकसेव्यपदा प्रमिताक्षरा विजयते वनिता ॥ १४७ ॥

वनितापक्षे—सुगमोऽर्थः । वृत्तपक्षे—सगणजगणाभ्यां (सगणाभ्यां च) प्रमिताक्षरेति
फलितोऽर्थः ॥ अत एव छन्दोमञ्जर्या ‘प्रमिताक्षरा सत्रससैः कथिता’ इत्युक्तमिति ॥

यथा [वाणीभूषणे]—

अभजद्भयादिव नभो वसुधां दधुरेक्तामिव समेख दिशः ।

अभवन्मही पदयुगप्रमिता तिमिरावलीकवलिते जगति ॥

अत्र तुरीयचरणे पादान्तलघोर्विकल्पेन गुरुत्वमिति ॥

यथा वा—

अमृतस्य शीकरमिवोद्भिरती रदमौक्तिकांशुलहरीलुरिता ।

प्रमिताक्षरा मुरारिपोर्भणितिर्वजसुभ्रुवामभिजहार मनः ॥

‘प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनमर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥’

इति माघकाव्येऽपि ॥ उट्टवणिका यथा—॥५, ॥५१, ॥५२, ॥५३, १२×४=४८ ॥ प्रमिताक्षरा निवृत्ता ॥

अथ द्रुतविलम्बितं छन्दः—

द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥ १४८ ॥

नभौ नगणभगणी, अथ च भरौ भगणरगणी यत्र तद्रुतविलम्बितवृत्तम् इति शेष-
नागः पिङ्गल आहति ॥

यथा—

तरणिजापुलिने नवबल्लुर्वापरिपदा सह केलिकुतूहलात् ।

द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा बहे ॥

यथा वा माघकाव्ये षष्ठसर्गे—

‘नथपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमशोभयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥’

इति ॥ उट्टवणिका यथा—॥३, ॥५१, ॥५२, ॥५३, १२×४=४८ ॥ द्रुतविलम्बित
निवृत्तम् ॥

अथ चन्द्रवर्त्मच्छन्दः—

चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनमसैः ॥ १४९ ॥

रगणनगणभगणभगणचन्द्रवर्त्मोऽयं वृत्तमाचार्यो निगदन्तीति ॥

चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरै राजवर्त्म रहितं जनगमनैः ।

इष्टवर्त्म तदलङ्कुरु सरसे कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव वुत्तुकी ॥

उट्टवणिका यथा—॥५१, ॥५२, ॥५३, १२×४=४८ ॥ चन्द्रवर्त्म निवृत्तम् ॥

अथ वंशस्थविलं छन्दः—

वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ॥ १५० ॥

यत्र जतौ जगणतगणौ, अय च जरौ जगणरगणौ भवतः, तद्वंशस्थविलं वृत्तमित्याचार्या वदन्ति ॥ यथा—

विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः प्रपूर्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन् ।

ब्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां जहार मानं स हरिः पुनातु वः ॥

उट्टवणिका यथा—ISI, SSI, ISI, SIS, १२×४ = ४८ ॥ वंशस्थविलं निवृत्तम् ॥

अथेन्द्रवंशाछन्दः—

तच्चेन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुरौ ॥ १५१ ॥

तद्वंशस्थविलमेव प्रथमाक्षरे गुरौ सतीन्द्रवंशाख्यं तगणद्वयजगणरगणाभ्यां(गैः) वृत्तं भवतीति वेदितव्यम् ॥ अथ चैतयोर्वंशस्थविलेन्द्रवंशयोरुपजातयश्चतुर्वंश भवन्तीति त-
द्भेदाः सुपीभिः पूर्वप्रदर्शितप्रक्रियया स्तवनीया इत्युपदिश्यते । एते चोपजातिकृतचतुर्वंश
भेदाः प्रकृतप्रस्तारणिङ्संख्यातोऽधिका वेदितव्या इति ॥

इद्वंशा यथा—

दैत्येन्द्रवंशाग्निरुर्दार्णदीधितिः पीताम्बरोऽसौ जगतीतमोहरः ।

यस्मिन्नधाक्षुः शलभा इव स्वयं ते कंसचाणूरमुखा मखाद्विपः ॥

उट्टवणिका यथा—SSI, SSI, ISI, SIS, १२×४ = ४८ ॥ इन्द्रवंशा निवृत्ता ॥

अथ वैश्वदेवीछन्दः—

याणाश्चैरिच्छन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ॥ १५२ ॥

यत्र ममौ मगणद्वयम्, अथ च यौ यगणद्वयं च, यत्र याणाः पञ्च, अश्वाः सप्त, तै-
रिच्छन्ना जातविधामा सा वैश्वदेवी तन्नामकं वृत्तं भवतीति ॥

यथा—

अर्चामन्येषां त्वं विहायामराणामद्वैतं नैकं कृष्णमभ्यर्च्य भक्त्या ।

तत्राशेषात्मन्यर्चिते भाविनी ते भ्रातः संपन्नाराधना वैश्वदेवी ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, SSS, ISS, ISS, १२×४ = ४८ ॥ वैश्वदेवी निवृत्ता ॥

अथ मन्दाकिनी छन्दः—

ननररघटिता तु मन्दाकिनी ॥ १५३ ॥

या नगणद्वयरगणद्वयघटिता सा मन्दाकिनी तन्नामकं वृत्तमित्यर्थः ॥

यथा—

बलिदमनविधौ नमौ संगता पदजलरुहि यस्य मन्दाकिनी ।

गुरनिहितसिताम्बुजस्रग्निभां हरतु जगदधं स पीताम्बरः ॥

‘सहशरनिधिज तथा कार्मुकम्’ इत्यादि भारवी । ‘अतिसुरभिरभाजि पुण्यश्रिया’ इति माघे ॥ उह्वणिका यथा—III, III, S1S, S1S, १२x४ = ४८ ॥ मन्दा-किनी निवृत्ता ॥

अथ कुसुमविचित्राउन्दः—

नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥ १५४ ॥

यत्र नगण्यगणसहिता न्यौ नगण्यगणावेव भवतः, तत्कुसुमविचित्रानामकं वृत्तं भवतीति ॥

यथा—

विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कृतुक्वित्तगोपी पिहितचरित्रा ।

मुररिपुमूर्तिर्मुखरितवंशा चिरमवताद्वस्तरलवतंसा ॥

बह्वर्णिका यथा—॥१॥, १५५, ॥१॥, १५५, $१२ \times ४ = ४८$ ॥ कुसुमविचित्रा निवृत्ता ॥

अथ तामरसच्छन्दः—

इह वद तामरसं नजजा यः ॥ १५५ ॥

हे कान्ते, यत्र नगणजगणजगणाः, अथ च यो यगणो यदि भवति, तदा तामर-
साख्यं कृतं वद ॥

यथा—

स्फुटसुषमा मकारन्दमनोर्ज्ञं ब्रजललनानयनालिनिपीतम् ।

तव मुखतामरसं मुरशत्रो हृदयतडागविकासि ममास्तु ॥

उद्वगिक्ता यथा—III, ISI, ISI, ISS, $92 \times 4 = 46$ ॥ तामरस निरुत्तम् ॥

अथ मालतीछन्दः—

भयति नजाग्रथ मालती जरौ ॥ १५६ ॥

यत्र नर्जा नगणजगणौ, अथ च—जरौ जगणरगणौ भवतः सा मालतीछन्दो भवतीति॥

यथा—

इह कल्याच्युत केलिकानने मधुरससौरभसारलोलुपः ।

रुसुमरुतस्मितचारुविभ्रमामलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः ॥

कुञ्चिदियमेव 'यमुना' इति ॥ 'अपि विजहीहि दृष्टोपगृह्यम्' इति भारवी ॥ ३-
द्वयिका यथा—॥१॥, १५१, १५१, १५१, १२×४ = ४८ ॥ मातृती निरुक्ता ॥

अथ मणिमालाउन्दः—

त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुह्यकैः ॥ १५७ ॥

यत्र प्रथमं त्वौ तगणयगणौ, अथ च त्वौ तगणयगणावेव भवतः सा गुह्यार्धः पदा-
नानानैश्चिन्ना जातविधामा गणिमाता तन्नामकं धृतमित्यर्थः ॥

यथा—

प्रहामरमौलौ रत्नोपल्युक्ते जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला ।

गोविन्दपदाब्जो राज्ञी नखराणामास्ते मम चित्ते ध्वान्तं शमयन्ती ॥

उट्ठवणिका यथा—SSI, ISS, SSI, ISS, १२×४ = ४८ ॥ मणिमाला निवृत्ता ॥

अथ जलधरमालाछन्दः—

म्भौ स्मौ गौ चेज्जलधरमालाछन्दः ॥ १५८ ॥

यत्र प्रथमं स्मौ मगणमगणौ, अथ च स्मौ सगणगुरु भवतः, ततश्च गौ गुरुद्वयं चेद्भवति । किं च—अन्वयधत्वारः, अहान्यद्यौ, अष्टाद्वयोगाभिप्रायेण, तेः कृतविरतिः, तदा जलधरमाला तन्नामकं वृत्तमित्यर्थः ॥

यथा—

या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापोच्छित्त्यै जलधरमाला नम्या ।

भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलोला हरितनुरग्यात्सा वः ॥

उट्ठवणिका यथा—SSS, SII, IIS, S, SS, १२×४ = ४८ ॥ अत्रापि प्रस्तार-
गत्या द्वादशाक्षरप्रस्तारस्य पण्यव्यधिकं सदृशचतुष्टयं भेदा भवन्ति तेषु कियन्तः प्रद-
दिताः । शेषभेदाः सुधीभिः प्रस्तार्य सूचयितव्या इत्यलं पल्लवेनेति ॥

अथ त्रयोदशाक्षरप्रस्तारे मायानामकं छन्दो लक्ष्यते—

कण्ठा दुण्ठा चामर सहाजुभला जं

वीहा दीहा गन्धअजुग्गा पअलातम् ।

अन्ते कन्ता चामर हारा सुहकाभा

वाएत्ता भत्ता गुणजुत्ता भणु माआ ॥ १५९ ॥

[कर्णौ द्विगुणश्चामरः शल्ययुगलं यत्र

द्वौ दीर्घौ गन्धकयुग्मं प्रकटितम् ।

अन्ते कान्तश्चामरो हारः शुभकाया

द्वाविंशतिर्मात्रा गुणयुक्ता भण मायाम् ॥]

हे मुग्धे, जं यत्र प्रथमं कण्ठा दुण्ठा द्वौ कर्णौ गुरुद्वयात्मकौ कर्णौ भरतः, ततश्चा-
मरो गुरोरेव, तदनन्तरं शल्ययुग लघुद्वयमित्यर्थः । ततोऽपि वीहा दीहा गुरुद्वयम्, ततोऽपि
गन्धयुग लघुद्वयं प्रकटितम् । अन्ते एतदन्ते चामरो गुरुः, हारोऽपि गुरोरेव भवति ।
शिष्यबोधनार्थं पदपूरणार्थं वा चरणे मात्रानिषममाह—उभयत्राया शुद्धसरीरा द्वाविंश-
तिर्मात्रा गुणयुक्ता यत्र तं तां मायां मायानामकं वृत्तं भण पठेत्यर्थः ॥ यागीमूर्धने
तु—‘एता कर्णौ उण्डल्युक्ता कुरु रत्नं भूता पादं नृपयुक्तं कुरु हारम् । मायात्म

पिङ्गलनागोदितमेतज्जानीतादः पण्डितवक्ताम्बुजसारम् ॥' क्वचिदस्याः 'पदमस्तमयूरः'
इति नामान्तरम् ॥

मायामुदाहरति—जहा (यथा)—

ए अत्थीरा देक्ख सरीरा घरु जाआ

वित्ता पुत्ता सोअर मित्ता सब माआ ।

काहेलागी वव्वर बोलावसि मुज्जे

एका कित्ती किज्जहि जुत्ती अइ सुज्जे ॥ १६० ॥

[एतदस्थिरं पश्य शरीरं गृहे जाया

वित्तं पुत्रा सोदरा मित्रं सर्वाणि माया ।

किंनिमित्तं वर्वराकारयसि मां

एकां कीर्तिं कुरु युक्तां यदि जानासि ॥]

काश्चित्स्वयमतिनिर्विण्णः स्वमित्रमुपदिशति—हे वयस्य, एतदस्थिरं शरीरं पश्य, गृहं
सदन, जाया कलत्र, वित्तं धनं, पुत्रास्तनयाः, सोदरा भ्रातरः, मित्रमित्येतानि सर्वाणि
माया । हे वर्वर, किंनिमित्तमाकारयसि माम् । अतः कारणादेकां युक्तां कीर्तिं कुरु यदि
सुज्जे जानासि ॥ उट्टवणिका यथा—SS, SS, S, II, SS, II, SS, १३×४ = ५२ ॥
यथा वा[णीभूषणे]—‘उद्यद्वाधा सप्रति राधा मधुमासे शङ्के संकेतं प्रति याता किमुदास्ते ।
केलीकुञ्जं शून्यमवेक्ष्यास्त रहस्या प्राणप्राणं भावि कथं वा वदतास्याः ॥’ ‘हा तातेति
क्रान्दितमाकर्ण्य विपण्णः’ इत्यादि रघी ॥ माया निवृत्ता ॥

अथ तारकछन्दः—

ठइ आइ लहुजुअ पाय करीजे

गुरु सहजुआ गुरु सहजुआ जे ।

पअअन्त हि पाअ गुरुज्जुअ किज्जे

सहि तारअच्छन्दइ णाम भणिज्जे ॥ १६१ ॥

[स्थापयित्वादी लघुयुगं पादे कुर्या-

‘दुरुः शल्ययुगं गुरुः शल्ययुगं यत्र ।

पदान्ते.....गुरुयुगं कुर्या-

त्सखि तारकछन्दो नाम भण्यते ॥]

हे सखि, स्थापयित्वा आदी लघुद्वयं, ततः पादे यत्र गुरुशल्यी गुरुः, अथ च लघु-
द्वयमित्यर्थः । पुनरपि गुरुशल्यी, ततोऽपि जे यत् पूर्वं गुरुशल्यद्वयमुक्तम्, तदेवापि देय-

मिति ॥ पदान्ते च गुरुयुगं क्रियते तच्छन्दोनाम तारकमिति भण्यते । सगणचतुष्टये-
नान्तगुरुणा तारकमिति फलितोऽर्थः ॥ तथा च भूषणे—“यदि तोटकवृत्तपदे गुरुरेको
भवतीह तदा किल तारकवृत्तम् । फणिनायकपिङ्गलवर्णितमेतद्वरपण्डितमण्डलिका-
हृतचित्तम् ॥”

. तारकमुदाहरति—जहा (यथा)—

नवमञ्जरि लिज्जिअ चूअहगाच्छे

परिफुलिअ केसुणभावण आच्छे ।

जइ एत्थि दिगन्तर जाइहि कन्ता

किअ मैम्मह ण छिछ कि ण छिछ वसन्ता ॥ १६२ ॥

[नवमञ्जरी गृहीता चूतकगुच्छेन

परिपुष्पितं नवकिंशुक्लवनमच्छम् ।

यदि.....दिगन्तरं यास्यति कान्तः

कि मन्मथो नास्ति कि नास्ति वसन्तः ॥]

हे सखि, चूतद्वारेण नवमञ्जरी गृहीता । कि च (प्राकृते पूर्वविषातानियमात्) नवकिं-
शुक्लवनमिति सुन्दरं यथा भवति तथा परिपुष्पितम् । यदि तस्मिन्समये कान्तो दिगन्तरं
यास्यति तदा कि मन्मथो नास्ति कि वा वसन्त एव नास्ति, इति सखीं प्रति नायिका-
वचनम् ॥ उट्टवणिका यथा—॥, S, ॥, S, ॥, S, ॥, S, S, १३×४ = ५२ ॥ यथा
वा[णीभूषणे]—“अतिमारुतरं हृदि चन्दनपङ्क मनुते सरसीपवनं विपशङ्कम् । तव दुस्तर-
तारविद्योगपयोधेर्नहि पारमसी भविता परमाधेः ॥” तारको निवृत्तः ॥

अथ कन्दच्छन्दः—

धजा तूर हारो पुणो तूर हारेण

गुरु सइ किज्जे अ एक्का तभारेण ।

कएसा कला कन्दु जम्पिज्ज णाएण

असी होइ चउअग्गला सव्वपाएण ॥ १६३ ॥

[ध्वजस्तूर्य हारः पुनस्तूर्य हारः

गुरुः शब्दः क्रियते चैकस्तकारः ।

१. ‘किज्जिअ (कृता)’ रवि०. २. ‘केसुणभावण (किंशुक्लवनम्)’ रवि०. ३. ‘मैम्मह’
रवि०. ४. ‘गुरु पाटला कण्य एको लभारेण (गुरुः, अनन्तरं बाह्यो लघुः, ततः
कर्णो द्विगुराणः, ततो लभारो लघुरेको यथास्ति)’ रवि०.

एकविंशतिकलः कन्दो जल्पितो नागेन

अशीतिर्भवति चतुरधिका सर्वपादे[न] ॥

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं ध्वज आदिलघुल्लिकलः क्रियते, ततस्तत्प्रादिमुसुल्लिकलः, ततो हारो गुरुः, पुनरपि त्र्यंमादिगुरुल्लिकल एव, ततो हारो गुरुः, पुनरपि गुरुव, ततः शब्दो लघुः, ततोऽप्येकस्तकारस्तगण इत्यर्थः ॥ एवं पदे एकविंशतिः कला यत्र तत् नागेन पिङ्गलेन कन्द इति छन्दोनाम जल्पितम् । समुदितमात्रासंख्यामाह—सर्व-पादे[न] पादचतुष्टये[न] चतुरधिका अशीतिः कलाः भवन्तीति ॥ भूपणे तु—‘ध्वजं चामरं मण्डितं गन्धहारेण मृगेन्द्रद्वयं चापि युक्तं समुद्रेण । तदा भाविमोगीन्द्रवक्त्राब्ज-गीतेन जनानन्दकन्देन वृत्तेन कन्देन ॥’

कन्दमुदाहरति—जहा (यथा)—

ण रे कंस जाणेहि हौ एक वालाह

हऊं देवईपुत्त तो वंसकालाह ।

तहा गेहु कंसो जणाणन्दकन्देण

जहा ह त्ति दिट्ठो णिआणारिविन्देण ॥ १६४ ॥

[न रे कंस जानीह्यहमेको बाल इति

अहं तु देवकीपुत्रस्तव वंशकालः ।

तथा गृहीतः कंसो जनानन्दकन्देन

यथा हत इति दृष्टो निजनारीवृन्देन ॥]

रे वंस, अहं एकः कश्चन बाल इति मा जानीहि । अहं तु देवकीपुत्रस्तव वंशकाल इति बुध्यस्व । जनानन्दकन्देन देवकीवृन्देन तथा गृहीतः कंसो यथा हत एव दृष्टो नि-जनारीवृन्देनेति ॥ उदाहरिका यथा—IS, SI, S, SI, S, S, I, SSI, १२×४=५२ ॥ यथा वा[णीभूपणे]—‘हृतं ते मनो नन्दभोपालबालेन नवीनाम्बुवाहावलीचाददेहेन । सुपा-वीचिसंवाधविम्बाधरात्रेण स्फुरद्दहंशोभालसत्कान्तिपूरेण ॥’ कन्दो निवृत्तः ॥

अथ पङ्कतलीकन्दः—

चामर पढमहि पापगणो धुअ

संल चरणगण ठावहि सं जुअ ।

सोलह कलअ पआपअ जाणिअ

पिङ्गल पमणइ पङ्कअवालिअ ॥ १६५ ॥

[चामरः प्रथमं पापगणो ध्रुवं

शल्यश्चरणगणस्य स्थापय ततो युगलम् ।

षोडशकलाः पदे पदे ज्ञायन्ते

पिङ्गलः प्रभणति पङ्कावली..... ॥]

हे मुग्धे, यत्र प्रथमं चामरो गुरुः, ततः पापगणः पञ्चकलः सर्वलघुको गणः ध्रुवं निश्चितम्, ततः शल्यो लघुः, ततः पञ्चाक्षरगणजुञ्ज भगणद्वयं स्थापय । एवं च षोडश-
कलाः पदे पदे ज्ञायन्ते यत्र तत् पङ्कावली छन्द इति पिङ्गलः प्रभणति ॥ वाणीभूषणे
तु—‘पदे कुसुमरसगन्धमतः शरमण्डकयुगलकरूपमुपाहर । नागवृत्तिवरभाषितमुद्गुति
वृत्तममलमिह पङ्कावलिरिति ॥’

पङ्कावलिमुदाहरति—जहा (यथा)—

सो जग जणमउ सो गुणमन्तउ

जे कर परउअभार हसन्तउ ।

जो पुण परअभार विरुज्झइ

तासु जणणि किं ण थकइ वञ्छइ ॥ १६६ ॥

[स जगति जातः स गुणवा-

न्यः करोति परोपकारं हसन् ।

यः पुनः परोपकारं विरुध्यते

तस्य जननी किं न तिष्ठति वन्ध्या ॥]

स एव जगति जातः, स एव गुणवान्, यः करोति परोपकारं हसन्नायासेन । यः पुनः
परोपकारं विरुध्यते तस्य जननी किमिति वन्ध्या न तिष्ठति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—
‘शारदविशदनिशामपि निन्दति संप्रति हृदयभिदामनुविन्दति । मन्मथविशिष्टमयेन नि-
मीलति माधव तव विरहेण विपीदति ॥’ उट्टवणिका यथा— S, II, III, I, S II, S II,
१३×४ = ५२ ॥ पङ्कावली निरुक्ता ॥

अथ त्रयोदशाक्षरे प्रस्तार एव कानिचिद्दृष्टानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते ।

तत्र प्रथमं मृगेन्द्रमुखं छन्दः—

भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ॥ १६७ ॥

यत्र ननी नगणजगणी, अथ च जरौ जगणरगणी भरतः, ततो गो गुर्भरति
तन्मृगेन्द्रमुखं छन्दः ॥

यथा—

गुरुभुजवीर्यभरं हरिं मदान्वा

युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः ।

क्षुधितमृगेन्द्रमुखं मृगा उपेत्य

क नु खलु विभ्रति जीवनस्य योगम् ॥

लट्वणिका यथा—III, ISI, III, SIS, S, १३×४=५२ ॥ मृगेन्द्रमुखं निरुत्तम् ॥

अथ प्रहर्षिणीछन्दः—

आ(इया)शाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् ॥ १६८ ॥

मगणनगणजगणरगणगुरुभिः, आशाभिरष्टभिश्च(?) विसृतिर्यत्र भवति तत्प्रहर्षिणीछन्द इत्यर्थः ॥

यथा—

गोपीनामधरसुधारसस्य पानै-

रुत्तुङ्गस्तनकलशोपगूहनैश्च ।

आश्वर्यैः सुखरसविभ्रमैर्मुरारेः

संसारे मतिरभवत्प्रहर्षिणीह ॥

लट्वणिका यथा—SSS, III, ISI, SIS, S, १३×४=५२ ॥ प्रहर्षिणी निरुत्ता ॥

अथ रुचिराछन्दः—

जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्मेहैः ॥ १६९ ॥

यत्र जभौ जगणभगणी, अथ च सजौ सगणजगणौ भवतः, ततो गुरुः, चतुर्भिः, प्रहर्षैर्नवभिश्च विभ्रामो यत्र तद्विचिरानामरु छन्द इति ॥

यथा—

पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमी

परिभ्रमन्त्रजरुचिराङ्गनान्तरे ।

समीरणोल्लासितलतान्तराल्यो

यथा मरुत्तरलतमालमूरुहः ॥

लट्वणिका यथा—ISI, SII, IIS, ISI, S, १३×४=५२ ॥ रुचिरा निरुत्ता ॥

१. 'व्याशाभिः' इति पाठश्छन्दोमञ्जरीपुस्तके दृश्यते; तस्य 'त्रिभिर्दशभिः' इति व्याख्यानं वरम्. अत एव 'त्रिदशगतिः' वृत्तत्वाकरे पाठ उपलभ्यते.

अथ चण्डी—

नयुगलसयुगलमैरिति चण्डी ॥ १७० ॥

यन्नगणद्वयसगणयुगलयुग्मिर्गुक्तं भवति तच्चण्डीनामकं वृत्तमिति ॥

यथा—

जयति दितिजरिपुताण्डवलीला-

कुपितकवलकरकालियमौलौ ।

चरणकमलयुगचापलचण्डी

पदनखरुचिजनिभोगगणिश्रीः ॥

उद्धवणिका यथा—॥१, ॥१, ॥५, ॥५, ५, १३×४=५२ ॥ चण्डी निवृत्ता ॥

अथ मञ्जुभाषिणी—

सज्जसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ॥१७१ ॥

यत्र सगणजगणसगणाः, अथ च जगौ जगणगुरु भवतः, तन्मञ्जुभाषिणीछन्दः इति ॥
इयमेव सुनन्दिनीति शैबी ॥

यथा—

अमृतोर्मिशीतलकरेण लालय-

स्तनुकान्तिचोरितविलोचनो हरेः ।

नियतं कलानिधिरसीति बल्लवी

मुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी ॥

उद्धवणिका यथा—॥५, ॥५, ॥५, ॥५, ५, १३×४=५१ ॥ मञ्जुभाषिणी निवृत्ता ॥

अथ चन्द्रिका छन्दः—

ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाक्षर्तुभिः ॥ १७२ ॥

नगणद्वयतगणयुगलयुग्मिश्चन्द्रिका सप्तषट्क्षरचितविरतिर्भवतीति ॥

यथा—

शरदमृतरुचश्चन्द्रिकाक्षालिते

दिनकरत्नन्यातीरदेशे हरिः ।

विहरति रमसाद्बल्लवीभिः समं

त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥

यथा वा—

‘इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः

सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।

असुमतिविपिनं वेद दिग्व्यापिनं

पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम् ॥'

इति भारवी ॥ क्वचिदियमेव 'उत्पलिनी' ॥ उट्वणिका यथा—॥, ॥, SSI, SSI, S,
१३×४=५२ ॥ चन्द्रिका निरुता ॥

अथ कलहंसछन्दः—

सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः ॥ १७३ ॥

सगणजगणसगणा यत्र सगणगुरु च, स कथितः कलहंसः ॥ कुञ्चिदयमेव 'सिंह-
नादः' इति ॥

यथा—

यमुनाविहारकुतुके कलहंसो

व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः ।

जनचित्तहारिकलकण्ठमिनादः

प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥

उट्वणिका यथा—॥S, ISI, ॥S, ॥S, S, १३×४=५२ ॥ कलहंसो निरुतः ॥

अथ प्रयोधिता छन्दः—

सजसा जगौ च भवति प्रयोधिता ॥ १७४ ॥

सगणजगणसगणाः, अथ च जगौ जगणगुरु यत्र भवतः, तत्प्रयोधिताछन्दः ॥

यथा—

शायिता भृषा चटुलमाननिद्रया

रतिकेलिकुञ्जनिलये विलासिनी ।

मुखैरिणा वदनचुम्बनादिना

स्मितमाततान सपदि प्रयोधिता ॥

उट्वणिका यथा—॥S, ISI, ॥S, ISI, S, १३×४=५२ ॥ प्रयोधिता निरुता ॥

अत्रापि प्रस्तारगत्या त्रयोदशाक्षरस्य द्विनवत्युत्तरातमयी सहस्राणि च भेदाः । तेषु
क्रियन्तो भेदा उक्ताः । शेषभेदाः सुधीभिः प्रस्तार्याकारात्स्वनुद्धितो वा सूचनीया इति ॥

अथ चतुर्दशाक्षरप्रस्तारे वसन्ततिलका छन्दः—

कण्णो पइ उज पढमे जगणो अ वीण

अन्ते तुम्ह मअणो य अ तच्छ पाए ।

उत्ता वसन्ततिलभा फणिणा उरिद्धा

छेआ पटन्ति सरसा सुकइन्ददिद्धा ॥ १७५ ॥

[कर्णः पतति यत्र प्रथमो जगणश्च द्वितीयो-

ऽन्ते तुरङ्गः सगणो यश्च तथा पादे ।

उक्ता वसन्ततिलका फणिनोत्कृष्टा

छेकाः पठन्ति सुरसां सुकवीन्द्रदृष्टाम् ॥]

मोः शिष्याः, यत्र प्रथमो गणः कर्णः पतति, जगणो मध्यगुरुको गणो द्वितीयः, तत-
स्त्रुहः सगणः, पुनश्च सगण एव, तथा पादे य अ यश्च आदित्युर्यगणश्चेत्यर्थः । एवं यत्र
चतुर्दशाक्षरं पदं भवति सा फणिनोत्कृष्टा वसन्ततिलकोक्ता तां छेका विदग्धाः सुरसां
सुकवीन्द्रदृष्टां पठन्तीति ॥ कुत्रचिदियमेव सिंहोद्धता ॥ वाणीभूषणे ॥ प्रकारान्तरेणो-
क्तम्—‘कर्णस्फुरत्कनककुण्डलमण्डिता या भावान्विता चरणसंगतनूपुराः । गन्धा-
न्विता सुरसना वलयावनद्धा कान्ता वसन्ततिलका मुदमातनोति ॥’ कान्तापक्षे स्प-
ष्टोऽर्थः ॥

वसन्ततिलकामुदाहरति—जहा (यया)—

जे तीय तिकखचलचधखुतिहाअदिट्ठा

ते कामचन्द्रमहुपञ्चममारणिज्जा ।

जेसं पुणो णिवडिआ सअला वि दिट्ठी

चिट्ठन्ति ते तिलजलज्जलिदानजोग्गा ॥ १७६ ॥

[ये तस्यास्तीक्ष्णचलचक्षुस्त्रिभागदृष्टा-

स्ते कामचन्द्रमधुपञ्चममारणीया ।

येषु पुनर्निपतिता सकलापि दृष्टि-

स्तिष्ठन्ति ते तिलजलज्जलिदानयोग्याः ॥

कर्पूरमञ्जरीसाटकस्थं कर्पूरमञ्जरीवर्णनपरं विदूषकं प्रति राज्ञो वचनमिदम् ॥ ये
लोकास्तस्यास्तीक्ष्णेन चक्षुषाभिमाणेन कटाक्षेण दृष्टा वीक्षिताः, ते कामचन्द्रमधुपञ्च-
ममारणीया जाताः, येषु पुनर्निपतिता सकलापि दृष्टिः, ते तु तिलज्जलिदानयोग्यास्ति-
ष्ठन्ति, पूर्वमेव मृता इत्यर्थः ॥ उट्ठवणिका यथा—ऽऽ, १५, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, १४×४=५६॥
यथा वा[णीभूषणे]—‘शंभोः करेण पुलकाद्भ्रुवन्द्वारेण सस्मेरमाघृसति कुम्भमिमान-
नस्य । रोमाञ्जिताञ्जितकुचान्तचलाबलयाः पायात्रपातरत्नभीक्षितमम्बिकायाः ॥’ वसन्त-
तिलका निवृत्ता ॥

अथ चक्रपदचन्द्रः—

संभणिअ चरणगण पलिअ मुहो

संठविअ पुणु वि दिअवरजुअलो ।

जं करअलगण पअ पअ मणिओ

चक्रपअह भणु फणिवइ भणिओ ॥ १७७ ॥

[संभण चरणगणः पतति मुखे

संस्थापय पुनरपि द्विजवरयुगलम् ।

यत्र करतलगणः पदे पदे ज्ञात-

श्चक्रपदं भण फणिपतिर्भणति ॥]

हे मुग्धे, यत्र मुखे आदौ चरणगणो भगणो गुर्वादिगणो यत्र पतति, ततश्च संस्था-
पय, पुनरपि द्विजवरयुगलं चतुर्लघुक्रणद्वयम्, ततश्च यत्र करतलं सगणो गुर्वन्तगणो
यत्रैवं पदे पदे प्रतिचरणं ज्ञातः, तच्चक्रपदं वृत्तमिति फणिपतिर्भणतीति त्वं संभणेति ॥
भूषणे तु प्रकारान्तरेण लक्षणं लक्षितम्—‘कुण्डलकलितनगणमिह तृ(?)तयं गन्धकु-
सुमरसविरचितवलयम् । चक्रमुरगपतिवरपरिगणितं षोडशकलमिति सुललितभणितम् ॥’
आदावन्ते च गुरुद्वयम्, मध्ये द्वादशलघुभिः पिण्डतो वर्णचतुर्वंशात्मकः षोडशकलध्वरणो
यत्रेति फलितोऽर्थः ॥

चक्रपदमुदाहरति—जहा (यथा)—

खज्जणजुअलगणअणवरउपमा

चारुकणअलइभुअजुअसुसमा ।

फुल्लकमलमुहि गअवरगमणी

कस्स सुक्खिअफलं विहिगदु रमणी ॥ १७८ ॥

[खज्जनोपमनयनयुगलवरा

चारुकनकलतासुपमभुजयुगा ।

फुल्लकमलमुखी गजवरगमना

कस्य सुकृतफलं विधिघटिता रमणी ॥]

प्राकृते पूर्वनिपातानियमास्त्वख्जनोपमनयनयुगलेन वरात्युल्लेख्य चारुकनकलतासुपमाभु-
जयुगा । अयं वा—भुजयुगे चारुकनकलतायाः सुपमा यस्याः । अथ च—फुल्लकमल-
मुखी गजवरगमना मत्तगजराज्यामिनी रमणी विधिना कस्य सुकृतफलं दृष्टा ॥ उट्टव-
गिका यथा—511, 111, 111, 115, १४×४=५६ ॥ यथा वा[शीर्ष्यणे]—‘सुन्दरि न-
मसि जलदचयदधिरे देहि नयनयुगप्रतिधनचिजुरे । मानमिह न नुरु जलधरममये किं तव
भवति हृदयमिदमदये ॥’ चक्रपदं निरूपितम् ॥

अथ चतुर्दशाक्षरप्रस्तार एव कानिचिद्वृत्तानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते ।
तत्र प्रथमं वासन्ती छन्दः—

मस्तो मो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ॥ १७९ ॥

मगणतगणनगणमगणैर्गुरुद्वयेन च वासन्तीछन्दः ॥
यथा—

भ्राम्यदृङ्गीनिर्भरमधुरालपोद्गीतैः
श्रीखण्डाद्रेरद्भुतपवनैर्मन्दान्दोला ।
लीलालोला पल्लवविलसद्भस्तोल्यसैः
कंसारातौ नृत्यति सदृशी वासन्तीयम् ॥'

उट्टवणिका यथा—SSS, SSI, III, SSS, SS, १४×४=५६ ॥
अथासंवाधाछन्दः—

मो गो गो नौ मः शरनवभिरसंवाधा ॥ १८० ॥

यत्र पूर्व मगणस्ततो गुरुद्वयम्, ततश्च नौ नगणद्वयम्, अनन्तर मगणो भवति, शराः
पञ्च, तेन पञ्चभिर्नवभिश्च यत्र विरतिर्भवति तदसंवाधाछन्दः ॥
यथा—

‘वीर्याग्नौ येन ज्वलति रतिरसाक्षिते
दैत्येन्द्रे जाता धरणिरियमसंवाधा ।
धर्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुरभ्यर्थः
साधूनां बाधां प्रशमयतु कंसारिः ॥'

उट्टवणिका यथा—SSS, SS, III, III, SSS, १४×४=५६ ॥ असंवाधा निवृत्ता ॥
अथापराजिता छन्दः—

ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ॥ १८१ ॥

नगणगुगलरगणसगणलघुगुरुभिः स्वरैः सप्तभिः कृतत्रिधामापराजिता ॥
यथा—

‘यदनवधिभुजप्रतापकृतास्पदा
यदुनिचपचमूः परैरपराजिता ।
व्यजयत समरे समस्तरिपुत्रजं
जयाति जगता गतिर्गरुडघ्नजः ॥'

उट्टवणिका यथा—III, III, SSS, SS, I, S, १४×४=५६ ॥ अपराजिता निवृत्ता ॥

अथ प्रहरणकलिका छन्दः—

ननभनलगिति प्रहणकलिका ॥ १८२ ॥

नगणद्वयमगणनगणलघुगुरुभिः प्रहरणकलिकाछन्दः ॥

यथा—

व्यथयति कुसुमप्रहरण कलिका

प्रमदवनभवा तत्र धनुषि तथा ।

विरहविपादि मे शरणमिह ततो

मधुमधनगुणस्मरणमाविरतम् ॥

उट्टवणिका यथा—॥॥, ॥॥, S॥, ॥॥, ।, S, १४×४=५६॥ प्रहरणकलिका निवृत्ता ॥

अथ लोलाछन्दः—

द्विःसप्तच्छिदि लोला म्सौ म्मौ गौ चरणे चेत् ॥ १८३ ॥

यदि चरणे द्विः सप्तच्छिदि सप्तमिद्वेद्युक्ते म्सौ मगणसगणी, अथ च म्मौ मगण-
मगणी, ततश्च गौ गुरु भवतः, तल्लोलानामक छन्दः ॥

यथा—

मुग्धे यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्विभ्रमलोला

त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः ।

तद्वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भृङ्गसनाथे

श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं ध्रुव केलिम् ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, ॥S, SSS, S॥, SS, १४×४=५६॥ लोला निवृत्ता ॥

अथ नान्दीमुखी छन्दः—

स्वरभिदि यदि नौ सौ च नान्दीमुखी गौ ॥ १८४ ॥

यदि स्वरैः सप्तभिर्मेदोऽवच्छेदो यत्र तादृशे चरणे नौ नगणी, अथ च सौ तगणी,
ततश्च गौ गुरु भवतो यत्र, तन्नान्दीमुखी छन्दः ॥

यथा—

सरसखगकुलालापनान्दीमुखीयं

लहरिमुजलयाचारुफेनस्मितश्रीः ।

मुरहरकलयासत्तिमासाय किं ते

प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह ॥

उट्टवणिका यथा—॥॥, ॥॥, SSi, SSi, S, S, १४×४=५६॥ नान्दीमुखी निवृत्ता ॥

अत्रापि प्रस्तावण्य चतुर्दशाक्षरस्य चतुरशीत्यधिकानि त्रिशतानि षोडशसहस्राणि च

भेदानाम् । तेषु कियन्तो भेदाः प्रदर्शिताः । शेषभेदाः सुधीभिराकरतः स्वमत्या वा प्रस्तार्य
स्वयमूहनीया इति दिक् ॥

अथ पञ्चदशाक्षरप्रस्तारे भ्रमरावली छन्दो लक्ष्यते—

कर पञ्च पसिद्धं विलद्धवरं रअणं

प्रभणन्ति मनोहर छन्दवरं रअणम् ।

गुरु पञ्च दहा लहु एरिसिअं रइअं

भमरावलि छन्द पसिद्धं किअं ठइअम् ॥ १८५ ॥

[करैः पञ्चभिः प्रसिद्धं विलद्धवररचनं

प्रभणन्ति मनोहरं छन्दोवरं रत्नम् ।

गुरवः पञ्च दश लघव एतादृशं रचितं

भमरावली छन्दः प्रसिद्धं कृत्वा रचितम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र करैः पञ्चभिः सगणैर्गुर्वन्तर्गणैर्विशेषेण लब्धं वररचनं यत्र तत्
मनोहरं छन्दस्तु [उत्तमं] रत्नमाचार्याः प्रभणन्ति । अथ च—यत्र गुरवः पञ्च, लघवो
दश, तदेतादृशं छन्दो भमरावलीति रचितं पिङ्गलेन प्रसिद्धं कृत्वा स्थापितम् । इदानीं-
तनैराचार्यैरिति ॥ वाणीभूषणे तु—‘भुजसगतशङ्खयुगा वलयाकलिता करपुष्पसुगन्धवती
रसना रुचिरा । कनकद्वयनूपुरचास्तरा जयति भ्रमरावलिक्रा भुजगाधिपदुर्ललिता ॥’
द्वितीयोऽर्थः स्पष्टः ॥

भ्रमरावलीमुदाहरति—जहा (यथा)—

तुअ देव दुरित्तगणाहरणा चरणा

जह पावउ चन्दकलाभरणा सरणा ।

परिपूजउ तेज्जिअ लोभ मणा भवणा

सुह दे मह सोकविणासमणा रमणा ॥ १८६ ॥

[तव देव दुरितगणहरणश्चरणो (?)

यदि प्राप्नोमि चन्द्रकलाभरणं शरणम् ।

परिपूजयामि त्यक्त्वा लोभे मनो भवनं

सुखं देहि मया शोकविनाशमना रमण ॥]

१. ‘तुअ देउ—’ इति पठित्वा ‘तव देव दुरितगणहरणं चरणी यदि प्राप्नोमि । च-
न्द्रकलामरणं शरणम् ।’ ‘चन्द्रकलामरणं’ इत्यनेन चरणस्य नस्त्यचन्द्रकलावहर्णिताः,
एतादृशी चरणी परिपूजयामि’ इति ररिदातः.

कश्चिद्वक्तः शिवं प्रार्थयते—हे चन्द्रकलामरण चन्द्रशेखर देव, यदि तव दुरितग-
णहरणः पापसमूहविनाशकधरणः (१) शरणं प्राप्नोमि, तदा लोभे-मनस्त्यक्त्वा भवनं गृहं
निरन्तरं परिपूजयामि । अतो मद्यं तादृशं सुखं देहि हे रमण नित्यविहारशील, येनाहं
त्रिविधशोकविनाशमनाः । सामिति शेषः ॥ यथा का[णीमूपणे]—‘सखि संप्रति क प्रति
मीनमिदं त्रिहितं मदनेन धनुः सशरं स्वकरे निहितम् । नतिशालिनि का वनमालिनि
मानकथा रतिनायकशायकदुःखमुपमि वृथा ॥’ उद्वणिका यथा—॥५, ॥५, ॥५, ॥५,
॥५, १५×४=६० ॥ भ्रमरावली निवृत्ता ॥

अथ सर्वगुरुसारङ्गिकाछन्दः—

कण्ठा दीपणा सत्ता अन्ते एका हारा भाणीभा

‘पण्णाराहा हारा सारङ्गिका छन्दा आणीभा ।

तीसा मत्ता पाए पत्ता भोईराभा जम्पन्ता

छन्दा किज्जे कित्ती लिज्जे सूणी मत्था कम्पन्ता ॥ १८७ ॥

[कर्णा दीयन्ते सप्तान्त एको हारो मान्यते

पद्मदशहारं सारङ्गिकाछन्दो ज्ञातव्यम् ।

त्रिगुण्मात्राः पादे प्राप्ता भोगिराजो जल्पति

छन्दः क्रियते कीर्तिर्गृह्यते श्रुत्वा मस्तकं कम्पते ॥]

भोः शिष्याः, यत्र कर्णा द्विगुरवो गणाः सप्त दीयन्ते, अन्ते एको हारो गुहर्मान्यते
पूज्यते । अभ्यर्हितः कियत इत्यर्थः । एवं पदे पद्मदशापि हारा गुरवो यत्र तत्सारङ्गिका-
छन्द इति ज्ञातव्यम् ॥ तत्र शिष्यव्युत्पत्तिद्वये पादपूरणार्थं वा मात्रानियममाह—यत्र
पदे गुरुणा द्विगुणाभिप्रायेण त्रिगुण्मात्राः प्राप्ताः, तद्भोगिराजो जल्पति एवं छन्दः क्रि-
यते कीर्तिरपि तेन गृह्यते । किं बहुना—यच्छ्रुत्वा मस्तकं कम्पते ॥ एतस्या एव ग्रन्था-
न्तरे लीलाखेल इति नामान्तरम् ॥ तथा च छन्दोमञ्जर्याम्—‘एकन्यूनी त्रिगुण्माला-
पादौ चेललाखेलः’ इति ॥

सारङ्गिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

मत्ता जोहा वैट्टे कोहा अप्पाअप्पी गव्वीभा

रोसारत्तासव्वागत्ता सहा महा उव्वीभा ।

हत्थीजूहा सज्जा हुआ पाए भूमी कम्पन्ता

लेही देही छोडो उड्डो सव्वा मूरा जम्पन्ता ॥ १८८ ॥

१. ‘दत्ताः’ इति छाया रवि०. २. ‘आणीभा’ रवि०. ३. ‘भाणीभा’ रवि०.
४. ‘चम्पन्ता’ रवि०. ५. ‘उड्डे कोहा (उत्थिताः कुदाः)’ रवि०.

[मत्ता योधा वर्धितकोपा अहमहमिकया गर्विता

रोपारक्तसर्वगात्राः शल्यं भट्टा उत्थापिताः ।

हस्तियूथानि सज्जीभूतानि पादैर्भूमिः कम्पिता

गृहाण देहि त्यज प्रतीक्षस्व सर्वे शूरा जल्पन्ति ॥]

काश्चिद्वन्दी कस्यचिन्नरपतेः संप्राममुपवर्णयति—यत्र योधा भटा वर्धितकोपाः सन्तोऽत एव वीररसावेशेन मत्ताः, अणाभप्पी अहमहमिकया गर्विताः साहकारा जाताः । कीदृशाः । रोपेणारक्तसर्वगात्राः, तदनन्तरं तादृशसंप्रामे शल्यं भट्टाश्चायुधविशेषा उत्थापिताः । अथ च—हस्तियूथानि गजसमूहाः सज्जीभूतानि । अत एव संचरन्तुरावृण्वलपादेन भूमिः कम्पिता । किं च तादृशसंकुलीभूतसमरसीमनि सर्वे शूराः शूरान्तरं प्रति 'गृहाण, देहि, त्यज, प्रतीक्षस्व' इत्यादि संप्रामसंपादकं वचनं जल्पन्ति—इति ॥ यथा वा—'पायाद्वो गोविन्दः कालिन्दीकूलक्षोणीचक्रे रासोल्लासक्रीडद्वोपीभिः सार्धं लीलाखेलः । मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वैरक्रीडामिलोली यद्वदेवानामीशः स्ववेश्याभिः खेलन्तीभिः ॥' उट्टवणिका यथा—SS, SS, SS, SS, SS, SS, S, १५×४=६० ॥ यथा वा—'मा कान्ते पक्षस्यान्ते पर्याकान्ते देशे स्वाप्सीः [कान्तं वक्रं घृतं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रीं चेतुः । क्षुत्क्षामः प्रार्दधेतधेतो राहुः क्रूरः प्रायात्तस्मान्मान्ते हर्म्यस्यान्ते शार्थ्यकान्ते कर्तव्या ॥]' इति ज्योतिषिकाणां कालपरिमाणसूचकमुदाहरणमिति ॥ सारद्विका निवृत्ता ॥

अथ चामरच्छन्दः—

चामरस्त धीस मत्त तीणि मत्त अग्गला

अट्ट हार सत्त सार ठाइ ठाइ निम्मला ।

आइअन्तहारसार कामिणी मुणिज्जिए

अक्खरा दहाइ पञ्च पिङ्गले भणिज्जिए ॥ १८९ ॥

[चामरस्य विंशतिर्मात्रा तिस्रो मात्रा अधिकाः

अष्ट हाराः सप्त शराः स्थाने स्थाने निर्मलाः ।

आद्यन्तयोर्हारसाराणि कामिनि ज्ञायन्ते

अक्षराणि पञ्चदश पिङ्गलेन भण्यन्ते ॥]

हे कामिनि, चामरस्य छन्दसरूपधिका विंशतिजयोविंशतिर्मात्राः पदे भवन्ति । तत्राष्टौ हारा मुरवः, सप्त लघवस्ते च सप्त, स्थाने स्थाने निर्मला दृश्यन्ते यत्रेति नियमः । नियमान्तरमाह—आइअन्तहारसार आद्यन्तयोर्द्वौ गुरुः सारो यत्रैवस्थाणि पञ्चदशाक्षराणि पदे ज्ञायन्ते, तत्पिङ्गलेन नागराजेन चामरमिति छन्दो भण्यत इति यो-

अत्र(?) सखि चन्द्रमुखि विंशतिर्लघुमालकां

कविवरः संप्रो भणति छन्दो निशिपालकम् ॥]

हे सखि, पूर्वे हारं गुरुं धारय तत्तत्त्रयः शराः । लघुत्रयमित्यर्थः । हिंशि परि अनया परिपाद्या त्रयो गणा गुर्वादौ त्रिकलाः । पञ्चकला इत्यर्थः । अन्ते पञ्च[गण]कलगणत्र-
यावसाने रागणं मध्यलघुकं पञ्चकलमेव गणं कुरु ॥ तत्राक्षरनियममाह—अत्र छन्दसि
पञ्च गुरवः, पञ्च द्विगुणा [दश] लघवः । पदे पतन्तीति शेषः । मात्रानियममाह—हे च-
न्द्रमुखि, एतय निशिपालनाभि वृत्ते विंशतिर्लघुमालाः (कलाः), तदेतन्निशिपालाख्य
छन्दः कविषु वरो महाकवीन्द्रसर्पः पिङ्गलो भणतीति ॥ वाणीमूषणे तु प्रकारान्तरेणो-
क्तम्—‘तालशररज्जुपररञ्जवरसुन्दरं भावयुततालगतमन्यकृतचामरम् । शुद्धमतिनाग-
पतिहृदयकृतसंगमं वृत्तनिशिपालमसिताक्षि हृदयंगमम् ॥’

निशिपालमुदाहरति—जहा (यया)—

जुज्झ भड भूमि पल उट्ठि पुण लग्गिआ

सग्गमण खग्ग हण कोइ णहि भग्गिआ ।

वीर सर तिकखपर कण्ण गुण अण्णिआ

इत्थ तह जोह दह पाअ सह कप्पिआ ॥ १९२ ॥

[युद्धे भटा भूमौ पतन्ति उत्थाय पुनर्लग्नान्ति

स्वर्गमनाः] खड्गेन हन्ति कोऽपि नहि पलायितः ।

वीरैः शरास्तीक्ष्णफलाः कर्णे गुणमर्पिताः

इत्थं तथा योधा दश पादेन सह कार्तिताः ॥]

कश्चिद्वन्दी समरमुपवर्णयति—युद्धे समरे भटा योधा भूमौ पतन्ति, उत्थाय पुनर्ल-
गन्ति च । अभ्यभिन्नमिति [शेषः] । ततश्च तादृशमहावीराहवे सकलोऽपि वीरवर्गः स्वर्गमनाः
सन्नभिमुखं खड्गेनैव धारातीर्थाशया हन्ति । अतश्च न कोऽपि हि पलायितः । अथच वी-
रैस्तीक्ष्णफलाः शरा वाणाः कर्णे गुणं कृत्वा कर्णान्ताकृष्टशिञ्जिनीक कार्मुकं विधाया-
पिताः । परेष्वित्यर्थात् । इत्थं बाणपातनेनैव तथा दश योधा दशसंख्याकाः सुभटाः पा-
देन चरणेन सह कप्पिआ कार्तिताः । खण्डशः कृता इत्यर्थः ॥ उट्ठवणिका यया—SIII,
SIII, SIII, SII, १५×४=६० ॥ यया वा[णीमूषणे]—‘चन्द्रमुखि जीवमुपि वाति म-
लयानिले याति मम चित्तमिव पाति मदनानले । तापकरकामशरशत्यवरकीलितं मानमिह
पश्य नहि कोपमतिशीलितम् ॥’ निशिपालो निवृत्तः ॥

१. ‘पुण उटि’ रवि०. २. ‘पत्थे तह जोह दह चावे सह कप्पिआ (पार्थेन तत्र यो-
जिता दश ततः सर्वे कप्पिताः)’ रवि०. ३. ‘स्वर्गमनसः खड्गेन हन्ति’ इति छाया रवि०.

अथ मनोहंसं छन्दः—

जिह आइ हत्थ णरेन्दविण्णविं दिज्जिआ

गुरु एकु-काहलवैवि तक्कइ किज्जिआ ।

गुरु ठाइ गन्ध अ हार अन्तहि थप्पिआ

मणहंस छन्द पसिद्ध पिङ्गलजप्पिआ ॥ १९३ ॥

[यत्रादौ हस्तो नरेन्द्रद्वयं दीयते

गुरुरेकः काहलद्वयं तदनन्तरं क्रियते

गुरुं स्थापयित्वा गन्धं च हारोऽन्ते स्थाप्यते

मनोहंसं छन्दः प्रसिद्धं पिङ्गलजल्पितम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्रादौ हस्तः सगणो गुर्वन्तगणः, ततो नरेन्द्रद्वयं जगणद्वयं दीयते, अनन्तरमेको गुरुः । तक्कइ तदनन्तरम् । काहलवैवि काहलद्वयं लघुद्वयं क्रियते, ततो गुरुं स्थापयित्वा गन्धं च लघुमपि स्थापयित्वैर्यः । तथा—अन्ते यत्र हारो गुरुः स्थाप्यते सन्मनोहंसमिति प्रसिद्धं छन्दः पिङ्गलेन जल्पितमिति जानीत ॥ वाणीभूषणे तु—‘सगणं विधाय पयोधरद्वयसुन्दरं भगणं ततो विनिधाय चामरतोमरम् । मनहंसद्वयमिदं च पञ्चदशाक्षरं भणितं मुजंगमनायकेन मनोहरम् ॥’

मनोहंसमुदाहरति—जहा (यथा)—

जहि फुल्ल केसुअसोअचम्पअवज्जुला

सहकारकेसरगन्धलुद्धउ भम्मला ।

वह दक्खदक्खिण वाउ माणहभज्जणा

महुमास आविअ लोअलोअणरज्जणा ॥ १९४ ॥

[यत्र पुष्पिताः किंशुकाशोकचम्पकवज्जुलाः

सहकारकेसरगन्धलुब्धा भ्रमराः ।

वहति दक्षो दक्षिणो वायुर्मानभजनो

मधुमास आगतो लोकलोचनरञ्जनः ॥]

काचिद्वसन्तमुपकर्णयन्ती प्रोषितपत्तिका निजसखा माह—हे भस्त्रि, यत्र पुष्पिताः किंशुका अशोकाश्चम्पका वज्जुलाश्च । वसन्ते पुष्पिता इति । किंच—महकारकेसरगन्धलुब्धा भ्रमराः । वर्तन्ते इति शेषः । अथ ॥—वहति दक्षो दक्षिणो वातः मानानां भजनः, अतश्च मधुमासो वसन्तः समागतो लोकलोचनरञ्जनः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘नवम-शुवज्जलकुञ्जकजितकोकिले मधुमत्तचञ्चलचञ्चरीकुलकुले । समयेऽतिधीरसमीरकम्पि-

तमानसे किमु चण्ड मानमनोरथेन विविद्यते ॥' उट्टवणिक्का यथा—॥९, १९, १९, ९, ॥, ९, १, ९, १५×४=६० ॥ मनोहंसे निवृत्तः ॥

अथ मालिनी छन्दः—

पढम रससहितं मालिणी णाम वुत्तं

परमतिअपसिद्धं वीअ ठा मोणिबद्धम् ।

सरगुरुजुअगन्धं अन्त कण्णाणिबद्धं

भणइ सरसछन्दं चित्तमज्जे णिहितम् ॥ १९५ ॥

[प्रथमं रससहितं मालिनी नाम वृत्तं

परमत्रिकप्रसिद्धं द्वितीयस्थाने मनिबद्धम् ।

सरगुरुयुतगन्धमन्तकर्णनिबद्धं

भणति सरसच्छन्दश्चित्तमध्ये निहितम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं परमत्रिकप्रसिद्धं परमो हिलघ्वात्मको गणस्तादृशैस्त्रिभिः परमैः प्रसिद्धम्, रससहितं श्रद्धारादिरससहितं मालिनीति नाम तद्वृत्तं सरसम् । अत एव चित्तमध्ये निहितं छन्दः फणीन्द्रो भणतीति । कीदृशम् । वीअ ठा मोणिबद्धं परमत्रिकानन्तरं यद्वितीयस्थानं तत्र मोणिबद्धं मगणेन गुरुत्रयारम्भेन गणेन निबद्धम् । पुनः शतो लघुः, ततो गुरुयुतं ततोऽपि गन्धो लघुः तस्याप्यन्तो कर्णेन द्विगुर्वात्मकेन गणेन नितरां षड् संयुक्तमित्यर्थः ॥ भूषणे तु—प्रकारान्तरेण लक्षितम्—“द्विजकुसुमसुरूपार्णवताटङ्गयुक्ता कनकवलयहरिर्मण्डिता युक्तशङ्खा । सुललितरसनासौ नूपुरधीसमेता हारति रसिकचित्तं मालिनी कामिनीव ॥” कामिनीपक्षेऽर्थः स्पष्टः ॥ नागणद्वयमगणयगणयुग्मयुक्तं वसुस्वरकृतविरामं मालिनी वृत्तमिति फलितोऽर्थः ॥ अत एव छन्दोमञ्जर्याम्—“ननमययुतेयं मालिनी भोगिलीकैः” इत्युक्तमिति ॥

मालिनीमुराहरति—जहा (यथा)—

वहइ मलयवाभा हन्त कम्पन्त काया

हणइ सवणरन्धा कोइलालावबन्धा ।

सुणिअ दह दिसेंसुं भिङ्गसंकारभारा

हणइ हणइ हंजे चण्डचण्डालमारा ॥ १९६ ॥

[वहति मलयवातो हन्त कम्पतो काया

हन्ति श्रवणरन्ध्रं कोकिलालापबन्धः ।

श्रूयन्ते दशदिशासु भृङ्गसंकारभारा

हन्ति हन्ति हञ्जे चण्डचाण्डालमारः ॥]

काचित्प्रोषितपतिता सखीमाह—हे हजे नीचसत्तिसंघोषने । 'हे हजे हजे हलादाने
नीचां चेदी सखी प्रति' इत्यमरनिर्देशात् । मलयवातो दक्षिणानिलो वहति । अत एव
हन्ता इति श्लेदे । कम्पन्ते गात्राणि । अथच कोकिलालापन्यः ध्वन्यन्धे हन्ति पिङ्ग-
पक्षमस्वरप्रबन्धः कर्णान्धं भिनत्तित्यर्थः । किंच दशसु दिक्षु भ्रमाहंकारभाराः श्रूय-
न्ते । अत एव जातपलक्षण्योऽतिकठोराक्षय्याण्डाल इव माघे मारात्मकः कामो हन्ति
हन्ति । मामिति श्लेषः । अत्र हन्तीति वीप्सया निर्दयत्वमेतस्य मदनस्य सूचितमिति
भावः ॥ यथा वा[णीमूष्णे]—'नयनविगलदसुस्रोतसा कृप्यमाणे नवकिसलयतले हन्त
सुभा मृगाक्षी । प्रबलमदनपाषाणोल्लोरोर्वतिरेषा विरहजलधिपादं गन्तुमभ्यस्यतीव ॥'
उद्धवगिरा यथा—॥, ॥, ॥, ५५, १, ५५, १, ५५, १५×४=६० ॥मालिनी निवृत्ता ॥
अथ शरमउन्दः—

मणिभ सुप्रियगण रसजुमसहिओ

तह बिहु करअल पअ पअ लहिओ ।

चउचउकलगण पअ पअ सुहिओ

सरह सुप्रिय गणफणिबइकहिओ ॥ १९७ ॥

[मणितः सुप्रियगणो रसजुमसहितः

तथा द्वौ करतलं पदे पदे लब्धम् ।

चतुश्चतुष्कलगणाः पदे पदे सुहिताः

शरभं सुप्रियाः फणिगणपतिकथितम् ॥]

भौः सुप्रियाः सुतरां प्रियाः शिष्याः, प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् फणिगणानां पतिना-
(त्या) पिङ्गलेन कथितं तच्छरभार्थं उन्दः । कीदृशम् । यत्र सुप्रियगणो लघुद्वयात्मको
गणो रसजुमेन लघुद्वयेन सहितः पूर्वं मणितः पठितः, तथा—विहु द्वौ सुप्रियगणौ रसजु-
मेनैव सहितौ कार्यौ, ततः करतलं सगणः पदे पदे प्रतिपद लब्धः । यत्र चैवं प्रकारेण
पदे पदे चतुश्चतुष्कल गणाः सुतरां हिताः, तादृशं वृत्त शरभनामकमिति ॥ मूषणेऽपि—
'द्विजवरत्रि(?)नयनकलितमिह सगणं कलय शरभमतिरतिरतिकरणम् । कविवरसकलहृदय-
रुचेहरणं फणिवरनरपतिवदनविहरणम् ॥'

शरभमुदाहरति—जहा (यथा)—

हरहलकमलदलसुसिसवणअणा

सरअसगअससिसुसरिसवअणा ।

१. 'पअ पअ मुणिओ । सरह सुप्रिय गण फणिबइमणिओ (प्रतिपदं ज्ञाताः । शरभं
सुप्रिये गणप फणिपतिमणितम्)' रवि०.

ममगलकरिवरसभलसगमना

कैम सुकिमफलउ विहिगदु रमणी ॥ १९८ ॥

[तरलकमलदलसदृशनयना

शरत्समयशशिसुसदृशवदना ।

मदकलकरिवरसालसगमना

किं तत्सुकृतफलं.....रमणी ॥]

कश्चित्कामुकः कामपि कामिनीमुपवर्णयति—तरलकमलदलसदृशनयना शरत्समय-
शशिसुसदृशवदना मदकलकरिवरसालसगमना इयं रमणी येन सुकृतफलेन पुण्यपुञ्जेन
सद्यः किं तत्सुकृतफलमिति न जानीमहे । इति वितर्कालंकारः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—
'अमलकमलदलसचिधरनयनो जलनिधिमधिफणिपतिफणशयनः । दनुजविजयसुरप-
तिनतिमुदितो हरिरपहरतु दुरितततिमुदितः ॥' उद्भवणिका यथा—॥, ॥, ॥, ॥, ॥,
॥, ॥, ॥, १५×४=६० ॥ इदमेव ग्रन्थान्तरे शशिकलेति नामान्तरेणोक्तम् । शशि-
कलापि रस ६ नव ९ रचितविरतिष्वेत्, तदा छगिति नामान्तरं लभते । तथा च छ-
न्दोमञ्जर्याम्—'छगियमपि च रसनवराधितयतिः' इति । यथा—'अपि सदृचरि वचिर-
तरगुणमयी भ्रदिमवसतिरनपगतपरिमला । छगिव निवसति लसदनुपमरसा सुमुखि मुदि-
तदनुजदलनहृदये ॥' उद्भवणिकायया—॥, ॥, ॥, ६ ॥, ॥, ॥, ॥, १५×४=६० ॥
इदमेव च यदा वसु ८ मुनि ७ यतिः, तदा मणिगुणनिकर इति संज्ञान्तरं लभते ।
तदुक्तं तत्रैव—'वसु ८ मुनि ७ यतिरिति मणिगुणनिकरः' ॥ यथा—'नरकरिपुर-
वतु निखिलसुरगतिरमितमहिममरसहजनिवसतिः । अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः स-
रिरधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥' उद्भवणिका यथा—॥, ॥, ॥, ८ ॥, ॥, ॥, १५×४=६० ॥ एतौ च यतिरुक्तौ शरभभेदौ प्रकृतप्रस्तारसेव्यायामेवावगन्तव्याविति ॥
शरभो निवृत्तः ॥

अत्रास्मिन्नेव प्रस्तारे कानिचिदुक्तानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते ॥ तत्र प्रथमं पि-
पिनतिलकं छन्दः—

विपिनतिलकं नसनरेफयुगमैर्भवेत् ॥ १९९ ॥

नगणसगणनगणरगणयुगलैर्विपिनतिलकं वृत्तं भवेदिति ॥

यथा—

'विपिनतिलकं विकासितं वसन्तागमे

मधुकृतमदैर्मधुकरैः कणद्विर्वृतम् ।

१. 'क मणसु किम फले विहि लिहु रमणी (कं मनसि कृत्वा ललाटफलके विधिलि-
खिता रमणी)' रवि०.

मलयमरुता रचितलास्यमालोक्य-

ञ्जयुवतिभिर्विहरति स्म मुग्धो हरिः ॥'

उट्टवणिका यथा—III, II5, III, S15, S15, १५×४=६० ॥ विपिनतिलकं निवृत्तम् ॥

अथ चन्द्रलेखा छन्दः—

श्री मो यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥ २०० ॥

यदि प्रथमं श्री मगणरगणौ भवतः, ततो मो मगणः, ततश्च यौ यगणौ भवेतां सप्ताष्ट-
कैर्वैर्विरतिश्च भवेत्, तदा चन्द्रलेखा तन्नामकं घृत्तमित्यर्थः ॥

यथा—

'विच्छेदे ते मुरारे पाण्डुप्रकाशा कृशाङ्गी

म्लानच्छायं दुकूलं न भ्राजते विभ्रती सा ।

राधाम्भोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा

किंचार्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम् ॥'

उट्टवणिका यथा—SSS, S15, SSS, 155, 155, १५×४=६० ॥ चन्द्रलेखा निवृत्ता ॥

अथ चित्रं छन्दः—

चित्रानाम छन्दश्चित्रं चेन्नयो मा यकारौ ॥ २०१ ॥

तच्चिदानामकं चित्रं नाम यस्य यत्र त्रयो मा मगणत्रयं यकारौ यगणद्वयं च यत्र
भवेत्तत्कथितनामद्वयं छन्दो भवतीति ॥

यथा—

'गोपालीलीलालोला यद्वत्कलिन्दात्मजान्ते

खैलन्मुक्ताहारारण्यस्त्रगलसन्मूर्धचिना ।

कंसारातेर्मूर्तिस्तद्वन्मे हृदि कीडन्तीयं

कोऽन्यः स्मर्गो मोक्षो वा स्याद्विद्यते तन्न जाने ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, SSS, SSS, 155, 155, १५×४=६० ॥ अत्रापि प्रस्तार-
गत्या पञ्चदशाक्षरस्य द्वात्रिंशत्सहस्राणि सप्तशतान्यष्टपद्युत्तराणि ३२७६८ भेदाः । तेषु
त्रियन्तो भेदाः प्रोक्ताः । शेषभेदास्तीक्ष्णसेमुष्णीकैराकरान्निजमुद्गा वा प्रस्तार्य सूचनीया
इत्युपरम्यते ॥

अथ षोडशाक्षरप्रस्तारे काराचछन्दोऽभिधीयते—

णरेन्द्र जत्थ सन्वलो सुपण्ण वेवि दीसए

पइक्क ठामपञ्चमे कला चतुरूवीसए ।

पलन्त हारु चारु सारु अन्त जस्स वट्टए

पसिद्ध ए णराड जम्पु गन्धर्वकभट्टए ॥ २०२ ॥

[नरेन्द्रो यत्र शबलः सुपर्णो द्वावेव दृश्येते

पदातिः पञ्चमस्थाने कलाश्वतुर्विंशतिः ।

पतितो हारश्चाहः सारोऽन्ते यस्य वर्तते

प्रसिद्धमेतन्नाराचं जल्पति गन्धवक्राष्टकम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र नरेन्द्रो जगणो गुरुमध्यमो गणः शबलश्चित्रितो वर्तते । तथा च सुपर्णो रगणो लघुमध्यमो गणः वेवि सुपर्णावेव द्वौ गणी दृश्येते नान्य इति नियमः । पञ्चकलतुल्यलोऽर्थोद्गुह्यमध्यो जगण एव । ठामपञ्चमे प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् पञ्चमस्थाने नायको देय इत्यर्थः । तद्दानं गणान्तरनिरासार्थम् । रगणस्य पञ्चकलत्वादिति भावः । एवं गणपञ्चकेन पञ्चदशाक्षराणि, ततश्च हारो गुरु यथा सात्तथा सारभूतोऽन्ते यस्य पतितो वर्तते । एतत्प्रसिद्धं नाराचनामकम् । कलाश्वतसः सविंशतयः पदे यस्य चरणस्थितचतुर्विंशतिकलात्मकमिदं छन्दः पणीन्द्रो जल्पति ॥ तत्र लघुगुह्यनियममाह—गन्धपङ्कभट्टए गन्धवक्रयोर्लघुगुर्वोः क्रमेणाष्टकं यत्रेति । तथा च—अग्निवाष्टाक्षरप्रस्तारप्रस्तायेऽभिधीयमाने प्रमाणिकाड्ढोऽलक्षणे—‘लङ्गूरु णिरन्तरा पमाणि अड् अक्खरा । पमाणि दूण किज्जए णराड सो भणिज्जए ॥’ इत्युक्तम् । तदत्र सिंहावलोकनन्यायेन संचारणीयमिति ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—‘ध्वजेन नायकेन कुण्डलेन यक्षिभूषितं पयोधरेण वीणया शरेण पक्षिणाकृतम् । नराचरुतमत्र षोडशाक्षरं समीरितं मनीषिमण्डलीहितं फणीन्द्रपद्मगोदितम् ॥’ इदमेव ग्रन्थान्तरे पञ्चचामरमिति नामान्तरम् । अत एव छन्दोमञ्जर्याम्—‘प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम्’ इत्युक्तम् ॥

नराचमुदाहरति—जहा (यथा)—

चलन्त जोह सत्तुखोह रैणकम्मभग्गरा

कियाणयाणसल्लभल्लचावचक्कमुग्गरा ।

पँहारघोरमारुधाररग्गवग्गपण्डिआ

पअट्ट ओट्ट दैन्त दट्ट तेण सेणमण्डिआ ॥ २०३ ॥

१. ‘एण (एको)’ रवि०. २. ‘बन्धु (पञ्चको)’ रवि०. ३. ‘वम्मकम्मभग्गरा (वर्मकर्मनि दक्षाः)’ रवि०. ४. ‘पँहार धारे मार वार रग्गवग्ग (प्रहारे वारयित्वा लङ्गेन मारयन्ति रद्गवर्गपण्डिताः)’ रवि०. ५. ‘कन्त दन्ते (प्रदष्ट ओष्ठेन कान्तो दन्तः । तैः सेना मण्डिता)’ रवि०.

[चलन्ति योधाः शत्रुक्षोभाः रणकर्मप्रसराः

रुपाणवाणशल्यमल्लचापचक्रमुद्राः ।

पर्वतघोटमारधारासनवल्गपण्डिताः

दन्तदष्टप्रकृष्टोष्ठया तथा सेनया मण्डिताः ॥]

कश्चिद्वन्दी सद्गामाङ्गमनुवर्णयति—योधाः सुमटाश्चलन्ति समरभूमावितस्ततः सं-
चरन्ति । कीदृशाः । शत्रूणामहिताना क्षोभसा । पुनः रणकर्मप्रसराः, रणकर्मण्य-
विश्र वा । ततश्च रुपाणवाणशल्यमल्लचापचक्रमुद्राद्यायुधविशेषाश्चलन्तीत्यनेनैवान्वयः ।
पुनः कीदृशाः मटाः । पर्वताकारतुरगैर्मारणार्थं यो धारः समन्ताद्गुलीभूय धावन तन्ना-
सनवल्गासु पण्डिता अतिदक्षाः सादिन इत्यर्थः । पुनः प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्
दन्तदष्टप्रकृष्टोष्ठया तथा सेनया ध्वजिन्या मण्डिताः ॥ यथा वा[णीमूपणे]—‘निशु-
म्भगुम्भचण्डमुण्डरक्तनीजपातिनी ललायरूपदैत्यमूतघातपक्षपातिनी । नवीनपीनषट्जाल-
पालमेघसन्निभा चिरचरीरुतोतु नः प्रिय विनाकिञ्चनमा ॥’ उद्वणिका यथा—।S।,
S।S, ।S।, S।S, ।S।, S, १६×४=६४ ॥ नराचो निवृत्तः ॥

अथ नीलच्छन्दः—

णीलसरुअ विभाणहु मत्तह वाइसही

पञ्च भगण्ण पणा पड भासिअ परिसही ।

अन्त ठिआ जहि हार मुणिज्जइ हे रमणी

धावणअगल तिण्णि सभा धुअ रुअ मुणी ॥ २०४ ॥

[नीलस्वरूपं विजानीहि मात्रा द्वाविंशतिः

पञ्च भगणाः पदे पतन्ति आश्रित ईदृशैः ।

अन्ते स्थितो यत्र हारो ज्ञायते हे रमणि

द्विपञ्चाशदधिकानि त्रीणि शतानि ध्रुव रूपं ज्ञातव्यम् ॥]

हे रमणि, तनीलस्वरूप नीलनामक छन्दो लक्ष(?) आनीदीत्यर्थ (?) । यत्र पदे द्वा-
विंशतिर्मात्राः पञ्च भगणा गुणादियणाः पदे पतन्ति, एतादृशैरेव पदेराश्रितमिति छन्दो
विशेषणम् । अन्ते पञ्चभगणान्ते स्थितो हारो मुख्येन ज्ञायते तदेतद्विपञ्चाशदधिकं कला-
शतत्रयात्मकं ध्रुव निश्चितपीदृश रूपं मुणी ज्ञातव्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—चरणसि-
तद्वाविंशतिमात्रात्मकमिदं नीलाख्यं वृत्तं चतुरश्रच्छेदविभागेन षोडशचरणात्मकम् । तत्र-
पस्य छन्दसधरणो द्वाविंशतिधनुर्गुणितोऽष्टाशीतिरललात्मकः । यथा—२२+२२+२२+
२२=८८॥ एवमष्टाशीतिरललात्मकचरणचतुष्टयेन द्विसप्तविंशत्यष्टाशुत्तररललाशतत्रयात्म-
कमिदं नीलस्वरूपं भवतीति । यथा—८८+८८+८८+८८=३५२॥ वाणीमूपणे तु प्र-
कारान्तरेण लक्षणं लक्षितम्—‘तालपयोधरनायकतोमारलपरं पाणियुतं च विभाज्य मा

मिति वृत्तवरम् । नीलमिदं फणिनायकगायकसंलपितं पण्डितमण्डलिकामुखदं सखि
कर्णगतम् ॥'

नीलमुदाहरति—जहा (यथा)—

सज्जिभ जोह विवट्टिभकोह चलाउ धणू
पेक्खरु वाह चमूणरणाह फुलन्ततणू ।

पत्ति चलन्त करे धरि कुन्त सुखग्गकरा

कण्णणरेन्द सुसज्जि चलन्त चलन्ति धरा ॥ २०५ ॥

[सज्जिता योधा विवर्धितक्रोधाश्चालयन्ति धनुः

संनद्धो वाहश्चमूनरनाथः स्फुरत्तनुः ।

पत्तयश्चलन्ति करे धृत्वा कुन्तान्सुखङ्गकराः

कर्णनरेन्द्रे सुसज्जीभूय चलति चलन्ति धराः ॥]

काव्यकविः कर्णनरपतिप्रमाणमुपवर्णयति—विवर्धितक्रोधा योधाः सुमटाः सज्जिताः
संनद्धाः सन्तः क्षिपन्ति धनुः । अथ च—वाहोऽपि पञ्चरु सनद्ध इत्यर्थः । ततश्च स्फुर-
त्तनुर्वीररसावेशात् । एवं चमूनरनाथोऽपि चलितः । अनन्तरं च सुखङ्गकराः करे कुन्ता-
न्धृत्वा पत्तयोऽपि चलन्ति । एवं सुतरां सज्जीभूय कर्णनरेन्द्रे चलति सति धराः पर्वता
अपि चलन्ति । पर्वतानां क्षोभोऽभूदिति भावः ॥ यथा वा[णीमूषणे]—‘सुन्दरि सु-
न्दरिपी नतिशालिनि किं कुरुषे मानिनि मानिनि काममिदं हृदय पश्ये । हारिणि हारि-
णि ते हृदये निहितो दयितो भाविनि भाविनिवासिमनोऽस्य चिराय यतः ॥’ उद्वेगिका
यथा—SII, SII, SII, SII, SII, S, १६×४=६४ ॥ नीलो निवृत्तः ॥

अथ चञ्चलाछन्दः—

दिज्जिभा सुपण्ण आइ एक तो पओहराई

हिण्णिंरुअ पञ्च वेङ्कसन्वलो मणोहराई ।

अन्त दिज्ज गन्धवण्ण अक्खराइ सोलहराई

चञ्चला विणिम्मिभा फणिन्दु एहु दुछहराई ॥ २०६ ॥

[दीयते सुपर्ण आदावेकस्ततः पयोधर

एवंरूपाणि पञ्च वक्रसर्वलैर्गनोहरा ।

१. ‘प्रखरवाहवः’ रवि०. टि० २. ‘पफूळधणू (प्रफुल्लधनुषः)’ रवि० टि०. ३. ‘सुम-
त्रिभविन्द (सुसज्जितवृन्दे)’ रवि०. ४. ‘एण्णरुअ’ रवि०. ५. ‘वक्रशचला’ इति तु
परमार्थः. ‘पञ्चचक्र सञ्चलो मणोहराई (पञ्च चक्रा सर्लोकमनोहरा)’ इति रवि०.

अन्ते देयो गन्धवर्णोऽक्षराणि पोडश

चञ्चला विनिर्मिता फणीन्द्रेणैतदुल्लभम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्रादौ सुपर्णो रगणो लघुमध्यमो गणो दीयते । तो ततः—एकः पयो-
धरो जगणो गुरुमध्यमो गणः हिण्णिस्त्वय पञ्च एवंरूपाणि पञ्च सुपर्णपयोधरानन्तरं रगण-
जगणरगणास्त्रयोऽपि गणा देयाः । एवं (पञ्च) वक्रा गुरवः सर्वे, लो लघ्वश्च तैर्मनोहरेति
चञ्चलाविशेषणम् । अन्ते गणपञ्चकान्ते गन्धो लघुवर्णो यत्र (दीयते) । पादे चाक्ष-
राणि पोडश यस्याः सा फणीन्द्रेण चञ्चला विनिर्मिता । तदेतदतिदुर्लभं चञ्चल्यभिधानं
छन्दो विजानीतेति ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—‘तुर्यतालपक्षिराजमेरुहारनाय-
केन चामरध्वजेन चापि वर्णिता सुपर्णकेन । वर्णिष्यति सुन्दरेण पद्मगेन्द्रपिङ्गलेन चञ्चला
धनोरचारलोचने सुमङ्गलेन ॥’ समानिकापदद्वयेन चञ्चलेति फलितोऽर्थः ॥ ग्रन्थान्तरे
चित्रसङ्गमिति नामान्तरम् ॥ अतएव छन्दोमञ्जर्याम्—‘चित्रसङ्गमीरितं समानिकापदद्वयं
तु’ इत्युक्तम् ॥

चञ्चलामुदाहरति—जहा (यथा)—

कण्णपत्थं दुक्कु लुक्कु सूर वाणसंहण

धाव जाहु ताहु लागु अन्धभारसंचण ।

एत्थ पत्थं सट्ठिवाणकण्णपूरिच्छट्ठण

पेक्खिस्स कण्णं कित्ति धण्णं वाणं सच्च कट्ठिण ॥२०७॥

[कर्णपार्थी रथयुक्ता लीनः सूरौ वाणसंघातेन

प्रहारो (क्षतं) यस्य कस्यापि लग्नोऽन्धकारसंचयेन ।

अत्र पार्थेन पट्टिर्वाणाः कर्णं पूरयित्वा सक्ताः

प्रेक्ष्य कर्णेन कीर्तिधन्येन वाणाः सर्वे कर्तिताः ॥]

कश्चिद्वक्त्रिः कर्णांजुनयोर्मुक्षुमुपर्णयति—उभावपि कर्णपार्थी सङ्ग्रामभूमावेकदा दुक्कु
रथेन युक्ता जातावित्यर्थः । अस्मिन्नवसरे सूर्यो दिनकरोऽपि वाणसंघातेन लुक्कु लीनः श-
रजालाच्छादितो भूदित्यर्थः । अत एवान्धकारसंचयेन शब्दवेधित्वात्तयोर्यस्य कस्यापि
धावः प्रहारो लग्नः । एत्थ अत्र व्यतिरिक्तेऽनयोर्मध्ये पार्थोऽजुनस्तेन कण्णपूरि आकर्ण्य पूर-
यित्वा पट्टिर्वाणास्तक्ताः । अन्तरा पततस्तान्वाणान्प्रेक्ष्य । प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् ।
धन्या कीर्तिर्यस्यैवंविधेन वीर्या धन्यस्तेन वा, कर्णेन राधेयेन ते सर्वे वाणाः कर्तिताः
खण्डशः कृता इत्यर्थः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘आन्ति याहि महुङ्गुभगुञ्जिताल्लि-
ङ्गितेन मास्करात्मजाधिराजिराजितीरकाननेन । शोभितस्यलस्येतेन संगता यदुत्तमेन

माधवेन भाविनी तद्विहतेव नीरदेन ॥' उद्वणिक्त यथा—SIS, ISI, SIS, ISI, SIS,
1, १६×४=६४ ॥ चञ्चला निवृत्ता ॥

अथ सर्वगुर्वात्मकं कलासंख्यवर्णकं प्रस्तारादिभूतं ब्रह्मरूपकं छन्दः—

जो लोभाणं वच्छे विम्बोष्ठे विज्जुष्टे हंसट्टाणे
सुज्जाणे णाऊ कण्ठट्टाणे कण्णट्टे सारट्टाणे ।
छन्दु ग्गाअन्तो कण्णा युत्तो सव्वं सो सम्माणीओ

ब्रह्माणो रूओ छन्दो एसो लोकाणं वक्खाणीओ ॥२०८॥

[यल्लोकानां वक्षसि विम्बोष्ठे विद्युत्स्थाने हंसस्थाने
सूयाने ज्ञातं कण्ठस्थाने कर्णस्थाने सारस्थाने ।
छन्दो गायता कर्णेवृत्तं सर्वं यत्संमानितं

ब्रह्माणो रूपं छन्द एतल्लोकानां व्याख्यातम् ॥]

भोः शिष्याः, जो ब्रह्मरूपकं छन्दः अपरं ब्रह्माणो रूपमिव । वर्तते इति शेषः । ब्रह्म-
छन्दसोः साधर्म्यमाह—यच्छन्दः, ब्रह्म वा लोकानां वक्षसि विम्बोष्ठे विद्युत्स्थाने द-
न्तेषु हंसस्थाने शिरसि सूयाने ब्रह्मरन्ध्रे महापद्मवने वा णाऊ ज्ञातम् । तथा च छन्द
इत्युच्चार्यमाणः शब्दस्तत्तत्स्थानं गमयतीति सहृदयैकगम्योऽर्थः ॥ अथ च शब्दस्य ब्र-
ह्मरूपत्वात्तत्तत्स्थाने ज्ञातं मननशीलैर्मुनिभिरिति । किंय—कण्ठट्टाणे कण्ठस्थाने कर्ण-
स्थाने च सारस्थाने जिह्वायां मूलाधारे वा छन्दो वृत्तमुद्रायता 'अष्टौ स्थानानि वर्णाना-
मुरःकण्ठशिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥' इति पाणिनिकृत-
शिक्षोक्तरीत्या कथयता पद्मगपतिना पिङ्गलेन संमानितमिदं छन्दो ब्रह्मरूपरूपात्मकं कर्ण-
गुरुद्वयात्मकगणैर्यत्सर्वं वृत्तं निष्पन्नशरीरं तल्लोकानां व्याख्यातमिति ॥

ब्रह्मरूपकमुदाहरति—जहा (यथा)—

उम्मत्ता ओहा उट्टेकोहा उप्पाअणी जुज्झन्ता

मेणक्का रम्भा णाहे दम्भा अप्पाअणी जुज्झन्ता ।

१. 'जो (पठ्) लोभाणं (लोकानां) वट्टे (वर्तते) विम्बुट्टे (हे विम्बोष्ठे) हंसाकारं सर्व-
गुहत्वात् । गुह्यतपि हंसाकारो वक्रो भवति । सुषुप्तत्वाद्ज्ञातम् । नाथमर्षाच्छन्दसो यदुच्यते ।
कन्दुहावे कन्दरूपेणोत्पापितं कन्दनामकमप्येतादृशमेव भवति । कण्णट्टे (अष्टभिः कर्णैर्ल-
क्षितम् । अष्टभिर्द्विगुणैर्लक्षितमित्यर्थः । सारट्टाणे सारतरं श्रेष्ठतरम् । छन्दसि गीयते
कन्तो कान्तं सुन्दरं वृत्तं छन्दः सर्वलोकैः संमानितम् । ब्रह्मरूपकं नाम ॥ अथ च—
यो लोकानां वर्ततेऽविद्विष्टोऽविरुद्धः हे विम्बाधरे हंते स्थितः सुजो नाथः । कन्दं सृष्टि-
कारणकलापमुत्पादयन् । अष्टभिः कर्णैर्लक्षितः सारतरः छन्दो वेदान् गायन् कान्तवृत्तः
सुन्दरव्यापारः सर्वैः संमानितः ॥ ब्रह्मा रूपं काशयित्वा व्याख्याति ॥' रवि०.

२. 'उत्थाअणी (उत्थायोत्थाय)' रवि०.

धावन्ता सहाछिन्नाकण्ठा मत्पापिद्वीसेकखत्ता

संमग्गा भग्गा जाए अग्गा लुद्धा उद्धा हेरन्ता ॥२०९॥

[उन्मत्ता योधा उत्थितक्रोधा उपर्युपरि युध्यमाना

मेनका रम्मा.....नाये दम्मा.....अन्योन्यं बोध्यमानाः ।

धावन्तः शल्यच्छिन्नकण्ठा मस्तकपृष्ठशेषा

समग्रा व्रजन्तो जायामे लुद्धा ऊर्ध्वमेव पश्यन्तः ॥]

कथिद्वन्दी कस्यचिन्मृपतेर्युद्धमुपवर्णयति—उन्मत्ता वीररसाविष्टा उत्थितक्रोधा योधा उपर्युपर्यहमहमिकया युध्यमानाः सन्तो मेनकारम्मादिभिर्नायवरणे सदम्माभिरप्सरोभिः भग्गाभग्गी अन्योन्यं मयायं वरणीयः, स्वया चायमिति बोध्यमानाः शक्तिछिन्नकण्ठाः कथन्धा मस्तकं पृष्ठमेव शेषो येषामेवविधा अपि वीरा धावन्त इतस्ततः समराजिरे प्र-
जन्तः समग्रा एकत्रीमूय जायामे मेनकारम्मादीनाममे लुद्धास्तद्दर्शनेष्ववो विस्मिता ऊ-
र्ध्वमेव पश्यन्तोऽवतस्थिर इति वाक्यरोपः ॥ उद्वग्निरूपा यथा—SS, SS, SS, SS,
SS, SS, SS, SS, १६×४=६४॥ मद्गरूपकं निरुतम् ॥

अथ षोडशाक्षर एव कानिबिहृतानि ग्रन्थान्तरादकृष्य लिख्यन्ते । तत्र प्रथममृष-
भगजविलसितं छन्दः—

भ्रत्रिनगैः खराङ्कमृषभगजविलसितम् ॥ २१० ॥

भ्रत्रिनगैर्भगनगणनगणप्रयुगभिः सप्तनवविधाममृषभगजविलसितं वृत्तमिति ॥

यथा—

‘यो हरिरुद्धखान खरतरनखशिखरे-

दुर्जयदैत्यासिंहसुविकटद्वयतटम् ।

किंविह चित्रमेतदपिलमपहनरतः

कंसनिदेशदृष्यदृषभगजविलसितम् ॥’

‘भगजविलसितम्’ इति शंभावेनखर नामान्तरमुक्तम् ॥ उद्वग्निरूपा यथा—S॥,

SIS, III, III, III, S, १६×४=६४ ॥ ऋषभगजविलसितं निरुतम् ॥

अथ चक्रिताछन्दः—

भात्समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चक्रिता ॥ २११ ॥

इह षोडशाक्षरप्रस्तारे भाद्रगणात्समतनगैः सप्तनवगणनगणप्रयुगभिः भट्टरुन्दे-
ऽऽमाक्षरजातरिधामिध्यानीनाम् छन्दो भवतीति ॥

१. ‘वा भगजविलसिते षण्ण (मदरत्सिद्धदृष्टा)’ इति.

यथा—

‘दुर्जयदनुजश्रेणीदुश्चेष्टाशतचकिता

यद्भुजपरिघत्राता याता साध्वसविगमम् ।

दीव्यति दिविष्णुमाला स्वरं नन्दनविपिने

गच्छत शरणं कृष्णं तं भीता भवरिपुतः ॥’

उद्भवणिका यथा—SII, II, S, SSS, SSI, III, S, १६×४=६४ ॥ चकिता निवृत्ता ॥

अथ मदनललिताछन्दः—

म्भौ नो भ्रौ गो मदनललिता वेदैः पट्टुभिः ॥ २१२ ॥

यत्र म्भौ मगणभगणी । अथ च नो नगणः, ततो श्री मगणनगणी भवतः ततश्च गो गुरुभवति प्रथमं चतुर्भिः ततः पट्टुभिः पुनरपि पट्टुभिरेव विरतिर्वैत्र तन्मदनललिता छन्दः ॥

यथा—

‘विभ्रष्टस्त्रगलितचिकुरा धीताधरपुटा

म्लायत्पन्नावलिकुचतटोच्छ्वसोर्मितरला ।

राधात्यर्थं मदनललितान्दोलालसवपुः

कंसाराते रतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम् ॥’

उद्भवणिका यथा—SSS, SII, III, SSS, III, S, १६×४=६४ ॥ मदनललिता निवृत्ता ॥

अथ वाणिनी छन्दः—

नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ॥ २१३ ॥

नगणजगणभगणजगणरगणैः गयुक्तैर्गुरुसहितैः पञ्चभिरेतैर्गणैर्वाणिनीछन्दः ॥

यथा—

‘स्फुरतु ममाननेऽथ ननु वाणि नीतिरम्यं

तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् ।

भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दं

सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवानि नित्यम् ॥’

उद्भवणिका यथा—III, ISI, SII, ISI, SIS, S, १६×४=६४ ॥ वाणिनी निवृत्ता ॥

अथ प्रवरललित छन्दः—

यमौ नः सौ गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् ॥ २१४ ॥

यन यमौ यगणभगणी । अथ च नगणः, ततः सौ सगणरगणी भवतः, ततश्चेहुरुर्भवति तदा प्रवरललितं नाम वृत्तं भवति ॥

यथा—

‘भुजोत्क्षेपः शून्ये चलबलयङ्गकारयुक्तो

मुधापादन्यासप्रकाटिततुलाकोटिनादः ।

स्मितं बक्त्रेऽकस्माद्दृशि पटुकटाक्षोर्मिलीला

हरो जीयादीदृक्प्रवरललितं बह्वीनाम् ॥’

उद्वग्निका यथा—ISS, SSS, III, IIS, SIS, S, १६×४=६४ ॥ प्रवरललितं निवृत्तम् ॥

अथ गरुडरुतं छन्दः—

गरुडरुतं नञौ भजतगा यदा स्युस्तदा ॥ २१५ ॥

यदा नञौ नगणजगणौ भवतः, ततो भजतगाः भगणजगणतगणगुरवः स्युः, तदा गरुडरुतं नाम वृत्तं भवतीति ॥

यथा—

‘अमरमयूरमानसमुदे पयोदघ्ननि-

र्गरुडरुतं सुरारिभुजगेन्द्रसंक्रासने ।

धरणिभरावतारविधिडिण्डिमाडम्बरः

स जयति कंसरङ्गभुवि सिंहनादो हरेः ॥’

उद्वग्निका यथा—III, ISI, SI, ISI, SSI, S, १६×४=६४ ॥ गरुडरुतं निवृत्तम् ॥

अथ प्रस्तारान्त्यभेदमचलधृतिवृत्तमभिधीयते—

द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिति ॥ २१६ ॥

‘यत्र द्विगुणिता वसुलघवः षोडशाणि वर्णा लघवोऽर्थाद्भवन्ति, तदचलधृतिरिति वृत्तं भवतीति लघ्वन्तेन नगणगबोनेति फलितोऽर्थः ॥

यथा—

‘तरणिदुहितृतटरचिरतरमति-

रमरमुनिजनमुग्यविहितधृतिरिह ।

मुरिपुरभिनवजलधररचितनु-

रचलधृतिरुदयति मुहतिद्वष्टि ररु ॥’

उद्वग्निका यथा—III, III, III, III, III, I, १६×४=६४ ॥ अचलधृतिरिति ॥

अथानि प्रस्तारमया षोडशाक्षरस्य पञ्चषष्टिमहत्यानि पञ्च दशानि पञ्चत्रिंशदुत्तमानि १५५१९ भेदाः, तेषु विपन्तो भेदा दक्षिणः । षोडशेदानीन्मनिनिगणगमिप्रमुञ्जा या प्रस्तार्य दक्षिणीया इति रिर ॥

अथ सप्तदशाक्षरप्रस्तारे पृथ्वीछन्दः—

पओहर मुह ट्टिआ तह अ हत्थ एको दिआ

पुणो वि तह संठिआ तह अ गन्ध सज्जोकिआ ।

पलन्ति वलआजुआ विमलसद्द हारा उणो

चउकलअ वीसआ पुहविणाम छन्दो मुणो ॥ २१७ ॥

[पयोधरो मुखे स्थितस्ततश्च हस्त एको दत्तः

पुनरपि तथा संस्थितौ तथा च गन्धः सजीकृतः ।

पतति वल्ययुगं विमलशब्दो हारः पुनः

चतस्रः कलाश्च विंशतिः पृथिवीनाम छन्दो ज्ञेयम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र पयोधरो जगणो मुखे स्थित, तत एकः सगणः, पुनरपि तथैव जगणसगणादेव तयोरेमे स्थितावित्यर्थः । तथा च गन्धो लघुः समीकृतः, ततो गुरुद्वयम्, ततो विमलोऽतिविशदः शब्दोऽतिलघुर्भवति, ततो हारा गुहः । पदे च चतस्रः कलाः । अथ च विंशतिः कलाः सम्य चतुर्विंशतिः । यत्र वसुभिर्महैश्च जातविभ्राम पृथ्वीनामक छन्दो भवतीति मुण्ड ज्ञेयमित्यर्थः । तथा च—जसद्वययगणलघुगुरुभिर-हरन्धकृतयतिः पृथिवीति फलितोऽर्थः । तदुक्तं छन्दोमञ्जर्याम्—‘जसी जसदला वसुमह-यतिश्च पृथ्वी गुरुः’ इति ॥ वागीभूषणे तु प्रक्रान्तरणोक्तम्—‘पयोधरयुता स्फुरत्क-नकयुग्मताटङ्किनी सुवर्णरुचिकङ्कणा ललितभावसम्पुला । सुगन्धरुचिरा लसच्छ्रवणरूप-वत्कुण्डला भुजगपतिवर्णिता हरति हन्त पृथ्वी मनः ॥’ कर्णपर्यायत्वाच्छ्रवणस्य गुरुद्वया-त्मको गणो गृह्यते ॥

पृथ्वीमुदाहरति—अहा (यथा)—

क्षणजक्षणिभभूसर्ण रणरणन्तकाशीगुणं

सहासमुहपङ्कजं अगुरुधूमधूपोज्ज्वलम् ।

जलन्तमणिदीविअं मञ्जणकेलिलीलासरो

निशासुहमनोहरं जुवइमन्दिरं रेहइ ॥ २१८ ॥

[क्षणजक्षणितभूपणं रणरणत्काशीगुणं

सहासमुखपङ्कजमगुरुधूमधूपोज्ज्वलम् ।

जलन्मणिदीपिकं मदनकेलिलीलासरो

निशासुखमनोहर युवतिमन्दिरं राजते ॥]

कश्चित्कविः कस्याप्यगण्य[पुण्य]पुत्रस्य विलासिनो मन्दनविनोदसदनमुपवर्णयति—
 युवतिसहितमेतादृशं मन्दिरं रेहद् शोभत इत्यर्थः । कीदृशम् । क्षणज्झणितमित्यनुकरणम् ।
 तादृशं भूषणं यत्र । पुनः रणरणावित्यनुकृत्या तादृशः काशीगुणो मेखलाकलापो यत्र
 तत्तथा । पुनः सहासं मुखपङ्कजं यत्र । पुनः मदनकेलिलीलासरः श्रमापहाराकत्वात् ।
 कन्दर्पकेलिसरसीत्वेनोपन्यस्तामित्यजहलिहत्वेन्ते सर इति व्याख्येयम् । पुनः निशामुख-
 मनोहरं रजनीजनितालिङ्गननिधुवनान्तमुखजातालम्बनत्वेन परममनोहरमिति सहृदयवेदः
 पन्या इति ॥ यया. का[शीभूषणे]—‘क्षताधरतटी घनश्रवितमङ्गरागव्ययो दशोरपि च
 शोणिमा भवति कारणादन्यतः । इदं तव परप्रियानिभृतसंगमव्यञ्जकं मुखे यदिहमज्जनं
 रहसि धार्यचन्द्रं गेले ॥’ उट्टवणिका यया—ISI, IIS, ISI, IIS, ISS, I, S,
 १५×४=६८ ॥ पृथ्वी निरुक्ता ॥

अथ मालाधरच्छन्दः—

पदमं दिभ विण्यभा तह्वि भूभइ धपिभा

चरणगण तीभओ तह अ भूभइ दीभओ ।

चमरजुभभग्गला विमलगन्ध हाहुज्जला

भणइ फणिणाहरा मुणहु छन्द मालाहरा ॥ २१९ ॥

[प्रथमं दीयते विप्रस्तथापि भूपतिः स्याप्यते

चरणगणस्तृतीयस्तथा च भूपतिर्दीयते ।

चमरयुगाधिको विमलगन्धो हारोज्ज्वलो

भणति फणिव्याघ्रो जानीत छन्दो मालाधरम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं दीयते विप्रस्तुल्यैवात्मनो गणः, तथापि भूपतिर्गणः स्या-
 प्यते, तत्रचरणो भगणस्तृतीयः, तथा भूपतिर्गणो दीयते, तत्रचमरयुगेनाधिको वि-
 मलोऽतिमुन्दरो गन्धो लघुः, ततो हारो गुरुर्यत्र तदफणिणाहरा फणिव्याघ्रः फणिश्रेष्ठः
 पिङ्गलो मालाधर इति छन्दो भणति जानीत तदिति ॥ वाणीभूषणे तु प्रचारान्तरेणो-
 क्तम्—‘द्विजवरणाधिको गजपतिः धितूर्ध्वान्तरत्नलपरिस्फुररत्नरत्नरत्नरत्नान्वितः ।
 सुपतिगुहधिया परिगतः समन्तात्मणे जयति मुखे वृत्तभूषणिर्यं तु मालाधरः ॥’

मालाधरमुदाहरति—अहा, (यया)—

यहइ मलभाणिला विरहिचेउसंतायणा

पैलइ पिका पणमा पिभमु केमुकुला यणा ।

तरुण तरुपल्लवा मेहुर माहवीवल्लिआ

वितर सहि णेत्तआ समअमाहवा पत्तआ ॥ २२० ॥

[वहति मलयानिले विरहिचेतःसंतापनः

कूजति पिकः पञ्चमं विकसितं फुल्लकिंशुकं वनम् ।

तरुणास्तरुपल्लवा मधुरा माधवीवल्लिका

वितर सखि नेत्रं माधवसमयः प्राप्तः ॥]

काचिद्वृत्ती फान्तानुनयमनुगृह्णी नायिकामाह—मलयानिलो दक्षिणानिलो वहति । कीदृशः । विरहिणां चेतः संतापयन्ति सादृशः संतापनः । किंच पिकोऽपि पञ्चमं कूजति । प्राकृते पूर्वनिपाताभियमात् । फुल्लकिंशुकं वनं विकसितं नवपलाशं वनमपि विकसितम् । तरुणां पल्लवा अपि तरुणा नवीना जाताः । माधवी वासन्ती मल्लिका, मधुरातिमनोहराभूत् । अतो हे सखि, नेत्रं वितर, अस्मिन्माणनापे यतो माधवसमयोऽयं प्राप्त इति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘कचिदपि वयस्यया सह विनोदमातन्वती कतिपयकपारसैर्नयति वासरीयां रजम् । सुभग तव कामिनी समधिगम्य सा यामिनीमनुभवति यामिनीं मद-नवेदनामन्ततः ॥’ उट्टवणिका यथा—॥३॥, १५१, ५११, १५१, ५५, १५, १७×४=६८॥ मालाधरो निवृत्तः ॥

अथ सप्तदशाक्षरप्रस्तार एव कानिचिद्वृत्तानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते । तत्र प्रथमं शिखरिणी छन्दः—[वाणीभूषणे]—

‘ध्वजः कर्णो हारौ द्विजवरगणस्थो रसयुतः

समुद्रो रत्नं च प्रभवति यदा सप्तदशभिः ।

भुजंगेन्द्रोद्दिष्टा विबुधद्वयाह्लादजननी

रसै रुद्रेयस्या विरतिरिह सैषा शिखरिणी ॥’

यगणमगणनगणरगणभगणलघुसुखमी रसै रुद्रेय कृतयतिः शिखरिणीति फलितोऽर्थः ॥ तदुक्तं छन्दोमञ्जर्याम्—‘रसै रुद्रेदिउन्ना यमनसमला गः शिखरिणी’ इति ॥

यथा—

‘निविष्टायाः कोपाद्वरुसदासि पङ्केरुहदशः

पदोपान्ते छायामुपनयति-मूर्ध्निः प्रणयिनि ।

तया चक्षुर्लीलाकमलरजसा दूषितमिति

हृतं मुक्ता मुक्ताफलपरिणता माण्यवणिकाः ॥’

यथा वा—

‘करादस्य भ्रष्टे ननु शिखरिणी दृश्यति शिशो-

र्विलीनाः स्मः ससं नियतमवधेयं तदखिलैः ।

इति त्रस्योद्गोपानुचितनिमृतालापजनितं

स्मितं विभ्रदेवो जगदवतु गोवर्धनधरः ॥’

उद्वणिक्ता यथा—ISS, SSS, III, IIS, SI, I, S, १७x४=६८ ॥ शि-
खरिणी निरुक्ता ॥

अथ मन्दाक्रान्ता छन्दः—

‘मन्दाक्रान्ता हरति हृदयं कर्णताटङ्कयुग्मा

प्रोद्यद्वावा करतललसत्कङ्कणा शङ्खयुक्ता ।

हारोत्कृष्टा ललितवलया रावन्नूपुराभ्यां

विभ्राजन्ती सकलहृदयाहादिनी कामिनीव ॥’

कामिनीपक्षे स्पष्टोऽर्थः ॥ छन्दोमञ्जर्यां तु गणभेदेनोक्तम्—‘मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसन-
मौ भनी गी ययुग्मम् ।’ यत्र मो गगणः, ततो भनी गगणवर्णी भरतः, ततो गी
गुहृदयं ययुग्मं यगणद्वयं च यत्र भवति, अम्बुधरवधत्तारः, रसाः पद्म, नगाः सप्त, एतेषु
च विभ्रामो यस्यां सा मन्दाक्रान्ता तन्नामक वृत्तमिति ॥

यथा—

‘कर्णाम्यर्णे हितमवहिता वर्णयन्तधरेण

द्रागस्यन्तो हृदि कलुषितामानने शोणिमानम् ।

यान्तो भूमिं नयनपयसा विन्दवो मानक्याः

पादाम्भोजप्रणतमधुना कान्तमुत्थापयन्ती ॥’

उद्वणिक्ता यथा—SS, SS, III, IIS, S, I, S, S, I, S, S, १७x४=६८ ॥
मन्दाक्रान्ता निरुक्ता ॥

अथ हरिणी छन्दः—

द्विजवरमुष्मी भास्वद्रूपा सकुण्डलकर्णका

लज्जितयलया हारोत्कृष्टा यपोधरभूषिता ।

फनकरमनारावेर्मुक्ता समद्वरनूपुरा

हरति हरिणी केषां पितृं न योनिदियाधुना ॥ २२ ? ॥

योषापक्षेऽर्थः स्पष्टः ॥ छन्दोमञ्जर्यां गणभेदेनोक्तम्—‘नसमरसलैर्गः पद्मेदैर्हयैर्हरिणी
मता’ । नगणसगणमगणरगणसगणलघुगुरुभिः पद्मिर्वेदैश्चतुर्भिर्हयैः सप्तभिर्जाताविभ्रामा
हरिणी तन्नामकं वृत्तमित्यर्थः ॥

यथा—

‘सुरभिरजनी याता भूयः कृशो भविता शशी
परमृतयुवा मूको भावी विरंस्यति पञ्चमः ।
कुसुमविशिखः संहर्ता स्वं धनुः पतिरेष्यति
प्रियसखि परावृत्तं न स्याद्गतं मम जीवितम् ॥’

उट्टवणिका यथा—॥॥, १५, ५, ५५, ५, १५१, १, ५॥.

यथा वा—

‘व्यधित स विधिर्नेत्रं नीत्वा ध्रुवं हरिणीगणा-
द्भजमृगदृशा संदोहस्योल्लसन्नयनश्रियम् ।
यदयमनिशं दूर्वाश्यामे मुरारिकलेबरे
व्यकिरदधिकां बद्धाकाङ्क्षो विछोलविलोचनम् ॥’

यथा वा—‘अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे’ इत्यादि रघी ॥ हरिणी
निवृत्ता ॥

अथ वंशपञ्चपतितं छन्दः—

दिङ्मुनि वंशपञ्चपतितं भरनभनलगैः ॥ २२२ ॥

यत्र दिक्षु दशसु मुनिषु सप्तसु च विभ्रामः, तथा भरनभनलगैः भगणरगणनगणमगण-
नगणलघुगुरुभिर्वंशपञ्चपतिताह्वं छन्दो भवति ॥

यथा—

‘नूतनवंशपञ्चपतितं रजनिजललवं
मय्य मुहुर्न्द मीलिकृष्णिकोलम्परकृत्यम् ।
एष च तं चकोरनिकरः प्रपिबति मुदितो
वान्तमवेम चन्द्रकिरणैरमृतकणमिव ॥’

‘संप्रति लम्पप्रन्मद्यतैः कपमपि लघुनि’ इति भारवी ॥ वंशपञ्चपतितेति के-
पित् । वंशवरनमिति संभी नामान्तरमुक्तमिति ॥ उट्टवणिका यथा—५॥, ५१५, ॥,
५॥, ॥१, १, ५, १०×४=४० ॥ वंशपञ्चपतितं निवृत्तम् ॥

अथ नर्दटकं छन्दः—

यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्दटकम् ॥ २२३ ॥

यदि प्रथमं नजौ नगणजगणौ भवतः, ततो भगणजगणजगणलघवः, अथ च गुरुर्म-
वति तत्र त्रयर्दटकं छन्दः ॥
यथा—

‘भजवनितावसन्तलतिकाविलसन्मधुपं

मधुमयनं प्रणम्रजनवाञ्छितकल्पतरुम् ।

विभुमभिनौति कोऽपि सुरुती मुदितेन हृदा

रुचिरपदावलीघटितनर्दटकेन कविः ॥’

वृहद्विज्ञा यथा—॥१, १५१, ५१॥, १५१, १५१, १, ५, १७×४=६८॥ यथा वा मा-
एवते दशमस्कन्धे—‘जय जय जयजामजिनदोषमृमीतगुणाम्’ इत्यादि ॥ नर्द-
टकं निवृत्तम् ॥

अथ कोकिलकं छन्दः—

इयमस्तुसागरैर्यतियुतं नद कोकिलकम् ॥ २२४ ॥

इयाः सत, कतवः पट, ‘सागराश्चत्वारः, तैर्विरतिपुक्तमिदमेव कोकिलकमिति वृत्तं
यदेति । अथ च विभ्रामकृतो भेदः, गणास्त एवेति विवेकः ॥
यथा—

‘लसदरुणेक्षणं मधुरभाषणमोदकरं

मधुसमयागमे सरसि केलिभिराद्रसितम् ।

अतिललितशुतिं रविमुतावनकोकिलकं

ननु कलयामि तं सखि सदा हृदि नन्दसुतम् ॥’

वृहद्विज्ञा सैव, यतिवृत्त एव भेदः ॥ कोकिलकं निवृत्तम् ॥

अथ हारिणी छन्दः—

येदत्त्यश्चर्ममनमयला गञ्जेसदा हारिणी ॥ २२५ ॥

यदि प्रथमं वेदः, सत कयुभिः, रुदन्तस्यार्थविरतिः, अथ च—समनमयला अ
गणमगणनगणमगणजगणलघवः, तत्र येतो गुरुर्ववति, तदा हारिणी छन्दो भवतीति ॥

यथा—

‘यस्या नियं श्रुतिश्रुत्ये श्रीशामिनी लोचने

रागाः हरीषोऽधरवितत्ये लाङ्गारमारुतनम् ।

गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छदा

सा कंसारेरंजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, SII, III, SSS, IIS, I, S, १७×४=६८॥ हारिणी निवृत्ता ॥

अथ भाराक्रान्ता छन्दः—

भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिपद्हयैः ॥ २२६ ॥

यत्र मगणमगणनगणरगणसगणलयवः, अथ च गुरुगत्र, श्रुतिपद्हयैर्विरतिश्च यत्र तद्भाराक्रान्ताच्छन्दः ॥

यथा—

‘भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरीन्द्रविधारणा-

त्कम्पं धत्ते श्रमजलकणं तथा परिमुञ्चति ।

इत्थं शृण्वन्नयति जलदस्वनाकुलबल्लवी

संश्लेषोत्थं स्मरविलसितं गुरुं विलोक्य हरिः ॥’

उट्टवणिका यथा—SSS, SII, III, SSS, SII, I, S, १७×४=६८॥ भारा-
क्रान्ता निवृत्ता ॥

अत्रापि प्रस्तावगत्या सप्तदशाक्षरस्यैकं लक्षमेकत्रिंशत्सहस्राणि द्विसप्ततिश्च १३१०७२
भेदाः । तेषु क्रियन्तो भेदा उक्ताः शेषभेदाः सुधीभिः प्रस्तार्याकरादुदाहृतव्याः । इत्यल-
मतिविस्तरेण ॥

अथाष्टादशाक्षरप्रस्तारे मञ्जीराछन्दः—

कुन्तीपुत्ता तिण्णा दिण्णउ मन्धा संठवि एक्का पाए

हारा हत्था दुण्णा कङ्कणु गन्धा संठवि जुग्गा जाए ।

चारी हारा भव्याकाराउ पाआभन्तहि सज्जीआए

सप्पाराआ सुद्धाकाअउ जम्मे पिङ्गल मञ्जीरा ए ॥ २२७ ॥

[कुन्तीपुत्रास्त्रयो दीयन्ते मस्तके संस्थाप्यैकं पादे

हारं हस्तं द्विगुणः कङ्कणो गन्धे युग्मं संस्थाप्यते यत्र ।

चत्वारो हारा भव्याकाराः पादान्ते सजीकृताः

सर्पराजः शुद्धकायो जल्पति पिङ्गलो मञ्जीरैतत् ॥

भोः शिष्याः, यत्र मन्धा मस्तके । आदावित्यर्थः । तत्र त्रयः कुन्तीपुत्राः कर्णा गुरु-
द्वयात्मका गणा दीयन्त इत्यर्थः । ततः पादे एकं हारं गुरुं ततो हस्तः सगणः, तदन्ते
दुण्णा कङ्कणु द्विगुणः कङ्कणो गुरुद्वयम्, ततो गन्धयुग्मं लघुद्वयं संस्थाप्यते, यत्र पादान्ते
भव्याकाराश्चत्वारो हारा गुरुवः सजीकृताः प्राप्ता यत्र, एतन्मञ्जीरानामेकं छन्दः शु-

देवायः सर्पराजः पिङ्गलो जल्पतीति ॥ वाणीभूषणे ॥ प्रकारान्तरेणोक्तम्—‘आदी
कृत्वा कर्णं कुण्डलयुक्तं हारयुगं दत्त्वाथो कुर्यात्ताटङ्गं पादं कुरु सन्मञ्जीरयुगाभ्यां
युतम् । कृत्वा तात युन्तीपुत्रसमेतं वै गुरुयुग्मं दत्त्वा मञ्जीरा सा नागाधीशनिदिष्टा-
यजति सैषा वक्त्रे ॥

मञ्जीरामुदाहरति—जहा (यथा)—

गज्जे मेहा नीलाकारउ सहे मोरउ उच्चारवा

ठामा ठामा विज्जू रेहउ पिङ्गा देहउ किज्जे हारा ।

फुल्ला नीवा वौल्ले भम्मरु दक्खा मारुअ वीअन्ताए

हल्ले हल्ले काहे किज्जउ आरु पाउस कौलं ताए ॥ २२८ ॥

[गर्जन्ति मेघा नीलाकाराः शब्दायन्ते मयूरा उच्चारवाः

स्थाने स्थाने विद्युद्गजन्ते पिङ्गदेहा क्रियन्ते हाराः ।

फुल्ला नीपा गुञ्जन्ति भ्रमरा दक्षो मारुतो वाति

हल्ले हल्ले किं क्रियते आगता प्रावृट् क्रीड तावत् ॥]

काचित्प्रोषितपतिषां सखीमाह—हे सखि, नीलाकारा मेघा गर्जन्ति । उच्चारवा म-
यूराः शब्दं कुर्वन्ति अतिदीर्घा केकामुच्चारयन्तीत्यर्थः । स्थाने स्थाने पिङ्गदेहा विद्युद्गजन्ते ।
हाराः स्रजः क्रियन्ते । यतः नीपाः कदम्बाः फुल्लाः । भ्रमरा मधुकरास्तेष्वेव गुञ्जन्ति । किं
प दक्षो मारुतो वाति । अतो हरे हल्ले नीचे कथं क्रियते आगता प्रावृट् यान्तो नागतः,
अतः क्रीड तावत् । मनोमिलयिताऽपिङ्गननिपुत्रनादिके यथा भवति तथाभितारयारिममवसरे
पंचन युवानमिति भावः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘प्रीडयन्ते गर्जद्धारिदधाराधारिणि काले
गत्या त्वरया प्राणानमे बालममाचारानपि हित्वा यन्ती । कृत्वा मारहाक्षी सादसमुषीः
केनिनिपुत्रं शून्यं दृष्ट्वा प्राणप्राणं भावि कथं वा नाथ वद प्रेयस्याः ॥’ इति वार्त्ता यथा—
‘SS, SS, SS, S, HS, S, S, I, I, S, S, S, S, १८x४=७२ ॥ मञ्जीरा निहता ॥

अथ प्रीसागन्धछन्दः—

ज इन्दासणा छप्प गण्णा सु होनेइ पाए हि पाए

देहा अट्ट वण्णा सुहायेइ दण्ठा सुटाए सुटाए ।

दहा निण्णिगुण्णा जहा मय्यन्ता होइ मत्ता सुपाए

फणिन्दा मणन्ता विन्दाचन्द छन्दा निषट्ठाइ जाए ॥२२९॥

१. ‘विपुत्रेणा’ रति०. २. ‘विन्ने(विन्नि)’ रति०. ३. ‘वीअन्ताए(वीअन्ती)’ रति०.
४. ‘वरन्ता इता इह होइइ (वत्तवुत्त मय्या भयगन्ति इतने इतने होमन्ते)’ रति०.

[यत्रेन्द्रासनमेको गणः स भवति पादे पादे
दशाष्टवर्णाः सुखयन्ति दण्डाः स्थाने स्थाने ।

दश त्रिगुणिता यत्र सर्वा भवन्ति मात्राः सुपादे
फणीन्द्रो भणति क्रीडाचन्द्रछन्दो निबद्धं यत् ॥]

नोः शिष्याः, यत्रेन्द्रासनमाविलुपुः पञ्चकलो गणोऽर्थाद्यगणः स एवैकः पादे पादे भ-
वति यद्विर्यगणैः पाद इत्यर्थः । पादे चाष्टादश वर्णाः सुखयन्ति । दण्डा लघवः स्थाने
स्थाने भवन्ति । यत्र मात्राश्च दश त्रिगुणितास्त्रिंशत् पदे भवन्ति तन्मात्राभिर्नैषद्वं क्री-
डाचन्द्र इति छन्दः फणीन्द्रः पिङ्गली भणतीति वित्त ॥ भूषणे ॥ प्रकारान्तरेणोक्तम्—
'ध्वजं चामरं गन्धकर्णौ रसः कुण्डलं तोमरं च तथा तालताटङ्गतर्याणि शेषे गुरुद्वन्द्वमत्र ।
तदा क्रीडया चिह्नितं चन्द्रमेतद्भुजंगाधिराजः कविश्रेणिविस्मयकं सर्वलोकाप्रियं स जगद् ॥'

क्रीडाचन्द्रमुदाहरति—जहा (श्या)—

जहाँ भूत बेताल नचन्त गावन्त खाए कवन्धा

सिआफारफेकारहका चलन्ती फुले कण्णरन्धा ।

फभा बुट्ट फुट्टेइ मन्या कवन्धा नचन्ता हसन्ता

तहाँ वीर हम्मीर संगाममज्ज सुलन्ता जुलन्ता ॥ २३० ॥

[यत्र भूता बेताला नृत्यन्ति गायन्ति खादन्ति कवन्धा-

शिवास्फारफेत्कारशब्दाश्चलन्ति स्फुटन्ति कर्णरन्धाणि ।

कायस्रुव्यति स्फुटति मस्तकं कवन्धा नृत्यन्ति हसन्ति

तत्र वीरहम्मीरः संप्राममये त्वरितं युक्तः ॥]

कविः कविर्वीरहम्मीरस्य भीषणसमराङ्गणप्रयाणमनुवर्णयति—यत्र समरसोमनि भूता
बेतालोश्च नृत्यन्ति गायन्ति खादन्ति च कवन्धानपमूर्धकरलेवरान् महावीरान् । यत्र य
शिवानां फेरवाणां स्फुरा अतिदीर्घाः फेकारहकाः फेत्कारशब्दाश्चलन्ति प्रसरन्ति । अत
एव कर्णरन्धाणि स्फुटन्ति । किंच कायस्रुव्यति, मन्या मस्तकं स्फुटति, कवन्धाः शि-
रोरहिता वीरा नृत्यन्ति हसन्ति च । यत्र सहस्रवीरघातिनः सहस्रं वीरा यदा म्रियन्ते त-
दैकः कवन्ध उसिष्ट इति प्रसिद्धिः । अथ तु कवन्धा नृत्यन्तीति बहुवचनमहिम्ना
स्फुटमेवातिभीषणत्वं समराङ्गणस्येति भावः । तहाँ तादृशतिभयजनकं नमूनां वीरहम्मीरः
संप्राममये त्वरितं युक्तः प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ उच्यमिका यथा— १३३, १३५, १३५, १३५,
१३५, १३५, १८४४=७२॥ क्रीडाचन्द्रो निरुतः ॥

अथ चर्चरी छन्दः—

आइ रग्गण हत्थ काहल ताल दिज्जहु मज्जआ

सइ हार पलन्त विण्णवि सत्त्वलोअविवुज्झिआ ।

वे वि काहल हार पूरहु सह कङ्कण सोहणा

णाअराअ भणन्त सुन्दरि चर्चरी मणमोहणा ॥ २३१ ॥

[आदौ रगणो हस्तः काहलस्तालो दातव्यो मध्ये

शब्दो हारः पततो द्वावेव सर्वलोकविबुद्धाम् ।

द्वावेव काहली हारं पूरय शङ्खः कङ्कणः शोभनः

नागराजो भणति सुन्दरि चर्चरी मनोमोहनाम् ॥]

हे सुन्दरि, यत्रादौ रगणो मध्यलघुको गणो भवति, ततो हस्तः सगणः, ततः काह-
लो लघुः, ततस्ताल आदिगुरुस्त्रिलो मध्ये दातव्यः, तदनन्तरं शब्दो लघुः, ततो हारो
गुरुः, ततो विण्णवि द्वावेव शब्दहारी पततः, ततो वे वि द्वावेव काहली लघु, ततो हारं
गुरुं पूरय । तदनन्तरं शङ्खो लघुः, ततः शोभनः कङ्कणो गुरुरेव यत्र तत्सर्वलोकविबुद्धां
समस्तच्छाब्दसिकप्रसिद्धां मनोमोहना श्रुतिमुखत्वाच्चर्चरीनामक छन्दो नागराजः पिङ्गलो
भणतीति विद्धि ॥ भूपणे तु प्रज्ञानान्तरेणेकम्—‘हारयुक्तसुवर्णकुण्डलपाणिशङ्खविरा-
जिता पादनुपूरसंगता सुख्योभरद्वयभूषिता । शोभिता बल्येन पद्मगराजपिङ्गलवर्णिता च-
र्चरी तरुणीव येनसि चाकसीति सुमगता ॥’ तरुणीपक्षेऽर्थः स्पष्टः ॥

चर्चरीमुदाहरति—जहा (या)।

पाअ पेडर शंझणकइ हंससइसुसोहणा

भोलभोलभणग्ग णचइ मोत्तिदाम मनोहरा ।

वामदाहिण धाण धावइ तिकव्वचक्खुकडक्खभा

काहि पूरिस गेहमण्डणि एह सुन्दरि पेक्कैअआ ॥ २३२ ॥

[पादे नूपुरं क्षणक्षणायते हंसशब्दसुशोभनं

स्तोकस्तोकस्तनाग्रे नृत्यति भीक्तिरुदाम मनोहरम् ।

वामदक्षिणयोर्धाण (इव) धावति तीक्ष्णचक्षुःकटाक्षः

कस्य पुरुषस्य गृहमण्डन्येषां सुन्दरी प्रेक्षस्य ॥]

यद्विररतिः परमरमणीयां वामपि वामिनीमनुवर्णयति—यस्याः पादे नूपुरं क्षणक्षणा-

१. ‘भूतभोत्पणग्ग (स्तोकमण्डस्तनाग्रे)’ री०. २. ‘धाणि (धारया)’ री०. ३. ‘वि-
शिता’ री०.

यते । कीदृशम् । इतश्चन्दस्तुशोभनम् । यस्याश्चैतस्याः स्तोरुस्तोकयोरभिनवोरित्य-
तयोः स्तनयोरग्रे मनोहर मुक्तादाम नृत्यति । अपि च वामदक्षिणयो पार्श्वयोर्बाण इव
धावति तीक्ष्णश्चक्षुः कटाक्षो यस्याः सेयमेवविधा सुन्दरी कस्य सुकृतिनः पुरुषस्य गेह
मण्डयतीति तादृशीति प्रेक्षस्व तावदिति तद्रूपमुपवर्णयन्त वयस्य प्रति कस्यचिद्वचनमिति ॥
यथा वा[णीभूषणे]—‘कोकिला कलकूजित न शृणोपि सप्रति सादर मन्यसे तिमिरापहा-
रिसुधाकर न सुधाकरम् । दूरमुज्ज्वलसि भूषण विरूपाक्षि चन्दनमावृते कस्य पुण्यफलेन
सुन्दरि मन्दिर न सुखायते ॥’ उट्टवणिका यथा—SSS, ॥S, १, S, १, S, १, S, १, S,
१, S, १८×४=७२ ॥ यथा वा मार्कण्डेयमापितचन्द्रशेखराष्टके—‘रत्नसानुशरातनं रज-
ताद्रिशृङ्गनिकेतनं शिञ्जिणीकृतपत्रगेखरमप्युतागलसायकम् । क्षिप्रदग्धपुरत्रयं त्रिदशा-
छदै(१)रभिवन्दितं चन्द्रशेखरमाधये मम किं करिष्यति वै यमः ॥’ चर्चरी निरुता ॥

अथाष्टादशाक्षरप्रस्तार एव कानिचिद्वृत्तानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते । तत्र प्रथमं
कुसुमितलतावेष्टिताछन्दः—

स्याद्भूतलक्ष्यैः कुसुमितलतावेष्टिता म्ती नयी यौ ॥ २३३ ॥

यत्र भूतैः पञ्चभिः, ऋतुभिः पङ्क्तिः, अथैः सप्तभिश्च विधायो भवति । अथ च म्ती
मगणतगणी, अथ च नयी नगणयगणी, अनन्तर यौ केवली यगणावेव भवतः । पङ्क्तिर्ग-
णैरष्टादश वर्णाः पदे पतन्ति यत्र तत्कुसुमितलतावेष्टितानामक छन्दो भवतीति ॥

यथा—

म्रीडन्ताल्लिन्दीललितलहरीवाहिभिर्दाक्षिणात्यै-

यतैः खेल्ङ्गिः कुसुमितलता वेष्टिता मन्दमन्दम् ।

भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोट्टासितैर्लास्यलक्ष्मी

तन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेध्वजार ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, SSI, ॥, ISS, ISS, ISS, १८×४=७२ ॥ यथा वा—
‘गीते पिशाच दधि सङ्कशर निर्जलं मधमम्लम्’ इत्यादि नाग्यटचित्रितग्रन्थे ॥ कुसुमि-
तलतावेष्टिता निरुता ॥

अथ नन्दनछन्दः—

नजभजरैस्तु रेणुसहितैः शिवैर्हर्षैर्नन्दनम् ॥ २३४ ॥

यत्र नगणजगणभगणजगणरणी रेणु रगणेन महितैरैतैः पङ्क्तिभिः, अथ च शिरे-
रेकादशभिः, ततो हर्षैः सप्तभिः, विधायो यत्र तन्नन्दनमिति छन्दो भवतीति ॥

यथा—

तरणिसुतातरङ्गपवनैः समीलमान्दोलिन

मधुरिपुपादपद्मजरज गुणतृप्तीतलम् ।

मुरहरचित्रचेष्टितकलाकलापसंस्मारकं

क्षितितलनन्दनं ब्रज सखे सुखाय वृन्दावनम् ॥

उट्टवणिका यथा—III, ISI, SII, ISI, SIS, SIS, १८X४=७२ ॥ यथा वा—
'अकृत धनेश्वरस्य युधिः यः समेतमायोधनम्' इति भट्टिकाव्ये ॥ नन्दनं निवृत्तम् ॥
अथ नाराचछन्दः—

इह मनरचतुष्कसृष्टं तु नाराचमाचक्षते ॥ २३५ ॥

भोः शिष्याः, इहाष्टादशाक्षरप्रस्तारे नान्तगणद्वयरगणचतुष्टयाभ्यां सृष्टम्, अथ च दिन-
कररसविधाम छान्दसीया नाचमनित्याचक्षते ॥ पौष्टशाक्षरप्रस्तारे नाराचः, अथ तु ना-
राचः, इत्यनयोर्भेदः ॥

यथा—

दिनकरतनयातटीकानने चारुसंचारिणी

श्रवणनिकटकृष्टमेणक्षणा कृष्ण राधा त्वयि ।

ननु विकिरति नेत्रनाराचमेयातिहृच्छेदनं

तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तां विधत्स्व हुतम् ॥

उट्टवणिका यथा—III, III, SIS, SIS, SIS, SIS, १८X४=७२ ॥ यथा वा—
'एधुपतिरपि जातवेदोविद्युद्धां प्रष्टुम प्रियाम्' इत्यादि रघौ ॥ नाराचो निवृत्तः ॥

अथ चित्रलेखाछन्दः—

मन्दाक्रान्ता ययुगलजठरा कीर्तिता चित्रलेखा ॥ २३६ ॥

भोः शिष्याः, सप्तदशाक्षरप्रस्तारे सम(न)न्तर्गतमन्दाक्रान्ताछन्दसि यत्र यगणयुगले
अर्थाद् गुरुद्वयस्थाने । (यस्या) एवंविध जठरं यस्याः । तथा च गुरुद्वयस्यादावेनो लघु-
रधिको दातव्यः । तेन ययुगलजठरा अन्तःस्थितयगणा चेत्स्यात् सदा क्षीर चित्रलेखा
कीर्तिता । एवं च—मगणमगणनगणयगणत्रयैरमुभि(४)हय(७)मुनि(७)भिर्विरचितविर-
चित्रलेखेति फलितोऽर्थः ॥

यथा—

शङ्केऽमुष्मिजगति मृगदृगां सारस्वपं पदासी-

दाहृष्येदं ब्रजयुवतिसमा वेधसा सा व्यधापि ।

नीतादृक्चेत्तथमुदधिमुतामन्तरेणाप्युतस्य

प्रातं तस्या नयनयुगमभूच्चित्रलेखाद्भुतायाम् ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, SII, III, ISS, ISS, ISS, १८X४=७२ ॥ चित्रलेखा
निता ॥

अथ शार्दूलललितं छन्दः—

मः सो जः सतसा दिनेशक्तुभिः शार्दूलललितम् ॥ २३७ ॥

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं मगणः, ततः सगणः, ततो जगणः, ततः सतसाः सगणत-
गणसगणा भवन्ति । दिनेशैर्द्वादशभिः, ऋतुभिः पञ्चभिश्च विरुतिर्यत्र सच्छार्दूलललितं
छन्दो भवतीति ॥

यथा—

कृत्वा कंसमृगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितं

यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु सुररातिष्वतिदरम् ।

संतोषं परमं च देवनिबहे त्रैलोक्यशरणं

श्रेयो नः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, ॥S, ISI, ॥S, SSI, ॥S, १८×४=७२ ॥ शार्दूलललितं
निरुक्तम् ॥ अत्रापि प्रस्तारगत्याष्टादशाक्षरस्थ लक्षद्वयं द्वापष्टिसहस्राणि चतुश्चत्वारिंश-
दुत्तरं च शतं २६२१४४ भेदाः । तेषु कियन्तो भेदाः प्रोक्ताः । शेषभेदा विशालयु-
द्धिभिराकरास्त्वमत्या वा प्रस्तार्य स्वयम्हनीया इत्यलं पश्येन ॥

अथैकोनविंशत्यक्षरप्रस्तारे शार्दूलविकीर्णितं छन्दः—

मो सो ओ स त सो समन्तगुरवो एगूणविंसा घणा

पिण्डोभं स्रज वीस मंस भणिभं अट्टासि जोणी पुणो ।

जं छेहत्तरि वण्णओ चउपओ वत्तीस रेहे मुणो

चौआलीसह हाग पिङ्गलकई सडूलसहा मुणो ॥ २३८ ॥

[मः सो जः सस्तस्तः समन्तगुरव एकोनविंशतिर्वर्णाः

पिण्डोघः(!)शतं विंशतिर्मात्रा भणितेरष्टाशीतियोनिः पुनः ।

यत्र पट्सप्ततिर्वर्णाध्वतुःपथा द्वात्रिंशद्रेखाः पुनः

चतुश्चत्वारिंशद्वारा पिङ्गलरुविः शार्दूलसाटकं जानीत ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं मो मगणः, ततः सो सगणः, ततो ओ जगणः, ततोऽपि स-
गण एव, अनन्तरं तगणः, ततः तो तगणः, समन्तगुरवो सम्यगन्ते गुरवैशामेव पट्गणा
यत्र । अत एवैकोनविंशतिर्वर्णाः पदे यत्र, यत्र च चतुर्गुणैकोनविंशतिर्वर्णाध्वतुःपदे प-
ट्सप्ततिः पतन्ति । किं न पद एकादश गुरवः, अष्टौ लघवः, पदमनुष्टये चतुष्टयारि-
शदुरगो द्वात्रिंशदध्वः, एतस्य छन्दसः पदमनुष्टयस्य मात्रापिण्डमलया विंशतुत्तरतनमा-
नारिमया भणिता । एतदुक्तं भवति—चतुश्चत्वारिंशदुरुणा द्विगुणामियायेयाष्टाशीति-

मीमाणां यत्र निष्पन्ना द्वाविंशच्च लघवो विद्यन्त एव, संभूयैक(वं)विंशत्युत्तरशतमा-
 यात्मकम् अर्कं(१२)मुनि(७)विधाममिदं शार्दूलविक्रीडितमेति साटकं पिङ्गलकवि-
 जल्पति तत्र मुणो जानीते इत्यर्थः ॥ अथ चैकस्मिन्धरणे एकादशगुह्यां द्विगुणाभिप्रायेण
 द्वाविंशतिः कलाः, लघवश्चाष्टौ, इति संभूय विंशत्कलाः, तच्चतुष्केणापि प्रोक्तैव कला-
 पिण्डसंख्या भवतीति यथा—३०+३०+३०+३०=१२० ॥ तथा च छन्दोमञ्जर्याम्—
 'अर्काश्चैर्यदि मः सर्जा सनतगाः शार्दूलविक्रीडितम्' इत्युक्तम् ॥ वाणीभूषणे ॥ प्रका-
 रान्तरेणोक्तम्—'कर्णः कुण्डलसंगतः करतलं चामीक्रेणान्वितं पादान्तो रत्नपुरेण क-
 रितो हारो प्रसूनोरज्ज्वली । गुर्वानन्दयुतो गुरुर्यदि भवेत्तन्मूर्धविशाक्षर नागाधीश्वरपि-
 ष्ठेन मणितं शार्दूलविक्रीडितम् ॥'

शार्दूलसाटकमुदाहरति—जहा (यथा)—

जे लङ्कागिरिमेहलाहि खलिआ संभोगखिण्णोरई-

फारुण्कुलफणावलीकवलणे पत्ता दरिदत्तणम् ।

ते इण्हि मलआणित्ता विरहिणीणीसाससंपर्किणो

जादा सत्ति सिसुत्तणे वि बहला तारुण्णपुण्णा विआ ॥२३९॥

[ये लङ्कागिरिमेखलातः खलिताः संभोगखिनोरगी-

स्फारोत्फुल्लफणावलीकवलनेन प्राप्ता दरिद्रत्वम् ।

त इदानीं मलयानिल विरहिणीनिःश्वाससंपर्किणो

जाता शटिति शिशुत्वेऽपि बहलास्तारुण्यपूर्णापिटाः (इय) ॥]

कर्पूरमञ्जरीमाटके देवीनियुक्ता विचक्षणा राजानं भ्रात्रयन्ती वसन्तवर्णनानन्तरं द-
 क्षिणानिलमुपवर्णयति—ये दक्षिणानिलाः प्रथमं लङ्कागिरिमेखलातःखिद्रावलयवटकार-
 एण्डिताः तदनन्तरं संभोगेन निष्ठुरत्वेन मिश्रानामुरगीणां स्फारोत्फुल्लफणावलीकवलनेन
 पानेन दरिद्राः मन्दत्वं प्राप्ताः, ॥ एवेदानीं मधुमये मलयानिलाः विरहिणीनां निः-
 श्वासेः सह संपर्किणः सन्तः सिद्धत्वे गति तारुण्यपूर्णा इय शटिति बहला जाताः ॥ लङ्का-
 गिरा यथा—५५५, ॥५, ॥५, ॥५, ५५१, ५५१, ५, १९×४=७६ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—
 'मीमित्रे विमु मृगये प्रतिपत्तायुत्र पृथङ्क्षणा इत्येवमिदं मन्त्रमि न वा मेप्रातिपि-
 मेपिटी । एनी निष्कर्मिष्ये मधुमयेनी समुज्जम्भने नि उरु यमरी पश्यति निरा-
 तई विरी पायने ॥'

अथ प्रारम्भेण शार्दूलध्वनये लक्षणा—

पत्तारे त(म)ह निण्ण चामरखर दीमन्नि यण्णुज्जन्ने

तथेअ सट्टपिण्ण चामर तदा षट्ठेअ गण्णुग्गे ।

तिण्णे दिण्णसु गन्ध चामर तहा गन्धा अ वे चामरं

रेहन्ता फणिवण्ण अन्त करणे सद्दूलसट्ठा मुणे ॥ २४० ॥

[प्रस्तारे यत्र त्रयश्चामरवरा दृश्यन्ते वर्णोज्ज्वला

तदनन्तरं लघुद्वयं चामरस्तथोत्तिष्ठतो गन्धगुरु ।

त्रीन्दत्स्व गन्धांश्चामरोस्तथा गन्धश्च द्वौ चामरी

रेखा फणिवर्णोऽन्ते करणीयः शार्दूलसाटकं जानीहि ॥]

हे मुग्धे, यत्र प्रस्तारे क्रियमाणे प्रथमं पूर्वोत्तरीतीव त्रयश्चामरवरा वर्णोज्ज्वलाः श्वेतवर्णाश्चामरपक्षे, गुरुपक्षे—वर्णैरक्षरैरुज्ज्वला मनोहरा गुरवस्त्रयो दृश्यन्ते । तद्येभं तदनन्तरं मगणानन्तरमित्यर्थः । लघुविण्ण लघुद्वयम्, तथा चामर एको गुरुः, तेन सगणो भवतीत्यर्थः । तत उत्तिष्ठतो गन्धुगुरे लघुगुरु तदनन्तरं तिण्णे दिण्णसु गन्धत्रीन् गन्धा-लघून् देहीत्यर्थः । ततः चामर तहा तथा त्रीन् गुरुनपि देहीति ततो गन्धश्च लघुरपि देय इत्यर्थः । ततो वे चामरं चामरद्वयं गुरुद्वयं रेहन्ता रेखान्तं लब्ध्वन्तं देहीत्यर्थः । एवमष्टा-दश वर्णाः तस्यान्ते फणिवण्ण करणे गुरुवर्णः करणीयः । एवं यत्र प्रस्तारः, तच्छार्दूल-साटकं गुणे जानीहीत्यर्थः ॥

जहा (यथा)—

जं धोअञ्जणसोणलोअणजुअं लंगालअगं मुहं

हत्थालम्बिदकेसपल्लवचए घोलन्ति जं विन्दुणो ।

जं एक्कं सिचअञ्जलं णिवमिदं तं ह्माणकेलिट्ठिवा

आणीदा इयमम्भुदेकजणणी जोईसरेणामुणा ॥ २४१ ॥

[यस्या धौताञ्जनशोणलोचनयुगं लम्बालकाग्रं मुखं

हस्तालम्बितकेशपल्लवचये घूर्णन्ते यस्या विन्दवः ।

यदैकं सिचयाञ्जलं निवसितं तदैव स्नानकेलिस्थिता

आनीतेयमद्भुतेकजननी योगीश्वरेणामुना ॥]

कर्पूरमञ्जरीसाटकस्थं भैरवानन्दसमाकृष्टकर्पूरमञ्जरीवर्णनपरं विदूषकं प्रति राज्ञो वचनमिदम्—यस्या धौताञ्जनत्वाञ्छोणमारक्तं कोकनदानुकारि लोचनयुगम्, अथ च—यस्या मुखं लम्बान्यलकाग्राणि यत्र सादृशम्, किं च—हस्तालम्बितकेशपल्लवचये यस्या विन्दवो घूर्णन्ते । अपि च—यदैकं सिचयाञ्जलं निवसितं परिधृतमासीत् तं तर्पे(दै)ना-र्द्धभावालप्रचेलाद्भयष्टिः स्नानकेलिस्थिता जलमञ्जरीवापरायणा अद्भुतानामाधर्यरसानामेका जननी सकललोकविस्मयप्रमिरियं कुन्तलाधिपकन्यका कर्पूरमञ्जरी अमुना प्रत्यक्षस्थि-

तेन योगीश्वरेण कौलिऋतरेण भैरवानन्देभानीता दक्षिणापयस्थवैदर्भनगराह्यानवर्त्मना
समाकृष्टेत्यर्थः ॥ यथा वा—‘गोविन्दं प्रणमोत्तमाद् रसने ते(तं) घोषयाहनिशं पाणी
पूजय तं मनः स्मर पदे तस्यालयं गच्छतम् । एवं चेत्कुरुयाचितं मम हितं शीर्षादयस्त-
द्भुवं न प्रेक्षे भवतां कृते भवमहाशार्दूलविक्रीडितम् ॥’ उद्वणिका यथा—SSS, ॥,
S, 1, S, 111, SSS, 1, S, S, 1, S, १२x४=७६॥ शार्दूलविक्रीडितं निवृत्तम् ॥

अथ चन्द्रमालाच्छन्दः—

ठइवि दिअवरजुअल मज्झ करअल करहिं

पुण वि दिअवरजुअल मज्झ करअल करहिं ।

सरसगण विमल जहिं सुणिण ठवइ मनगइ

विमलमइ उरअवइ चन्दमल कहइ सोइ ॥ २४२ ॥

[स्थापयित्वा द्विजवरयुगलं मध्ये करतलं कुरु

पुनरपि द्विजवरयुगलं मध्ये करतलं कुरु ।

सरसगणान्विमलान्यत्र श्रुत्वा स्थाप्यते मनोगति-

विमलमतिरुगपतिश्चन्द्रमालां कथयति ताम् ॥]

हे सुन्दरि, प्रथमं स्थापयित्वा द्विजवरयुगलं चतुर्लघुकणयुगलं मध्ये करतलं सगणं
कुरु पुनरपि द्विजवरयुगलम् । एव कृते मध्यतः करतलं कुरु सरसगणान्विमलान्वि-
विशदान् सुणिण श्रुत्वा मनोगतिः स्थाप्यते निश्चलीक्रियते यत्र तां विमलमतिरुगपतिः पिङ्ग-
लश्चन्द्रमालामिति कथयति ॥ भूषणेऽप्युक्तम्—‘द्विजवरगणयुगमुपधाय परिकलय कर-
मय नगणयुगलमिह गन्धयुगमनुविहर । कणिनृपतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति श्रुत सक-
लकविकुलहृदयमौदकरमवत गुत ॥’

चन्द्रमालामुदाहरति—जहा (यथा)—

‘अमिअकरकिरणधर फुल्लवहुकुसुम धणु

फुविअ भइ सर ठवइ काम णिअ धरइ धणु ।

रवइ पिक समअ णिक किंत तुअ गिर हियलु

गमिअदिण ण पुण मिलणाहिं सहि पिअ णिअलु ॥ २४३ ॥

[अमृतकरकिरणधरं फुल्लवहुकुसुमं वनं(मन्त्राणान्)

कुपितो भूत्वा शरान्स्थापयति कामो निजं धरति धनुः ।

रौति पिकः समयोऽतिरमणीयः किं तव स्थिरं हृदयं

गमितदिनानि न पुनर्मिलन्ति सखि प्रियो निकटे न (!) ॥]

काचिदतिनिष्ठार्था इती कामपि प्रोषितपतिकामाह—हे सखि, अमृतकरस्य पीयूषभानोः किरणान्धारयति । ओषधीनायत्वात्तस्य । तादृशं फलबहुकुसुमं नानाविधसुरभिप्रसूनं वनमिदं जातमित्युद्दीपनम् । किंच—कामोऽप्यवसरपास्या कुपितो भूत्वा प्राकृते पूर्वनिपातानियमाद्बहु(?)भाषाकृतयमकानुरोधाद्वा विन्यासः । वस्तुतस्तु मदनोऽतिरोपणी भूत्वा शरान्सुलभकुसुमत्वात्कोसुमत्वात्कौसुमानेव वाणाभिजे धनुषि स्थापयित्वा धरइ धारयति । अर्योऽनुस्तादृशमायोजितकाण्डमण्डलीभूतकोदण्डं निजपाहुदण्डेन धृतवानिति भावः । अपि च पिकोऽपि खइ रौति पक्वमं कूजतीत्यर्थः । अतोऽयं समयो पिकपरमरमणीय इत्यर्थः । अतश्च हे सखि, तवापि हृदयं किं स्थिरम् । अपि तु न स्थिरमिति काका । गमितानि दिनानि न पुनर्मिलन्ति । किं च सखि, प्रियो भर्ता निकटे नास्त्यतः परमं सुखमिति भावः । अत एवोक्तमभियुक्तम्—‘मेषच्छने दिवसे दुःसंचारास्तु नगरवीथीषु । भर्तुर्विदेशगमने परमसुखं जघनघपलायाः ॥’ इति ॥ यथा वा[शीभूषणे]—‘अनुपहतकुसुमरसतुष्यमिदमधरदलममृतमयवचनमिदमालि विफल्यसि चल । यदपि यदुरमणपदमीश मुनिहृदि लुठति तदपि तव रतिविलितमेतत् वनतटमटति ॥’ उद्धवणिका । यथा—॥॥, ॥॥, ॥५, ॥॥, ॥॥, १९×४=७६ ॥ इति चन्द्रमाला निवृत्ता ॥

अथ धवलच्छन्दः—

करइ बैसु सुणि जुवइ विमलमइ महिअले

ठइअ ठइ रैमणि सरसगण पभपैअ पले ।

दिअगण चउ चउअहिं भण फणिवइ सैही

कैमलगण सरसमण सुमुहि धवलअ कही ॥ २४४ ॥

[करोति वासुकिः शृणु युवति विमलमतिर्महीतले

स्थापयित्वा....रमणि सरसगणान्पदेपदे पतितान् ।

द्विजगणांश्चतुरश्वतुष्पद्यां भणति फणिपतिः सत्यं

कमलगणः सरसमानसं सुमुखि धवलकं कथ्यते ॥]

हे युवति, विमलमतिर्वासुकिः पिहली महीतले करोति धवला घनशाल्यं वृक्षमिति । तत्त्वं शृणु यत्रादी हे रमणि, स्थापयित्वा सरसगणान् पदे पदे पतितान्नाद—दिअ

१. 'प्रियनिकटं याहि' रवि०. २. 'रंगु (रमं)' रवि०. ३. 'विमलमने' रवि०. ४. 'रमणिमिति (रमणिगिरं)' रवि०. ५. 'पभतले (पादतले)' रवि०. ६. 'मही (मगरही)' रवि०. ७. 'धवदुमणमरिसमण सखिबर्त्ता धारणेही (?)' रवि०.

[ति] । द्विजगणांश्चतुर्लघुकांश्चतुरश्वतुष्टयदे(धां) फणिपतिः सही सयं मणति पठतीत्यर्थः । द्विज-
गणचतुष्टयपाठानन्तरं कमलगणो गुर्वन्तः सगणः करः पाणिः 'कमल इत्यम्' इत्यत्रैवो-
क्तत्वात्स देयः । हे सरसमानसे सुमुखि, एवमुक्तप्रकारेण गणसंनिवेशो यत्र तद्वलनामकं
छन्दः कही कथ्यते इत्यर्थः ॥ भूपणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—'द्विजवरगणनि(?)तयमिह
हि नगणयुगलक विमलयलयमपि च कलय सकलजनसुखम् । फणिपतिवरभणितममल-
पवलमिह हितं विमलरुविकुलहृदि वलितमिति भुवि वलितम् ॥'

धवलामुदाहरति—जहा (यथा)—

तरुण तरणि तवइ धरणि पवण वह खरा

लग णहि जल वड मरुथल जणजिवणहरा ।

दिंसइ चलइ हिअअ डुलइ हम इकलि वहु

घर णहि पिअ सुणहि पहिअ मण इछल कहूँ ॥ २४५ ॥

[तरुणस्तरणिस्तपति धरणी पवनो वहति खरो]

लग्नं नहि जलं महामरुस्थलं जनजीवनहरम् ।

दिशश्चलन्ति हृदयं कम्पतेऽहमेकला बधू-

र्युदे नहि प्रियः शृणु पथिक मन इच्छति कुत्र ॥]

काशिरत्नयन्ती पथिकासत्ता तमाह—तरुणस्तरणिः सूर्यः तपति । धरणी प्रचण्डमा-
तण्डकप्रकरसफर्यादिकृतिनलमतितप्तमित्यर्थः । किञ्च—पवनः खरो वहति । निकटे जलं
च नास्ति । महामरुस्थलं जनजीवनहरमिदं विद्यते मारव वरमेति शेषः । दिशो हरितोऽपि
तिग्ममरीचिनिचयसंयोगाच्चलन्तीव । अतो हृदयं कम्पते । अहमेकला बधूः, एदे च प्रियः
स्वामी नास्ति । हे पथिक, शृणु तव मनः कुत्रापीच्छति । स्थातुमिति शेषः । निवासं
कर्तुं चेन्मनस्तव विद्यते तदात्रिवास्वेति वाक्येन व्यज्यते इति ॥ यथा वा[णीभूपणे]—
'उपगत इह सुरभिसमय इति सुमुखि वदे निधुवनमधि सह पिव मधु जहि रुपमपदे ।
कमलनयनमनुसर सखि तव रमसपर प्रियतमगृह्यगमनमुचितमनुचितमपरम् ॥' उद्भविका
यथा—॥१॥, ॥२॥, ॥३॥, ॥४॥, ॥५॥, १५×४=७६ ॥ धवला निवृत्ता ॥

अथ शंभुच्छन्दः—

अथ लोआणं भण ए छन्दं मणमज्जे सुक्खं संवुत्तं

सुपिअं अग्गे धग्गि हत्थो दिज्जसु कुन्तीपुत्तं संजुत्तम् ।

गण अग्गे दिज्जसु एवं वे सर अत्ते सत्ता हारा जं

इअ वत्तीसा पअला मत्ता सुणु छन्दो संभूणामेअम् ॥ २४६ ॥

[इदानीं लोकानां मणैतच्छन्दो मनोमध्ये सुखं संवृतं

सुप्रियाग्रे धारय हस्तं देहि कुन्तीपुत्रसंयुक्तम् ।

गणमग्रे देखेवं द्वौ शरावन्ते सप्त हारा यत्र

इति द्वात्रिंशत्पदे मात्राः शृणु छन्दः शंभुनामैकम् ॥]

हे सुप्रियं सुतरां प्रिय शिष्य, अब इदानीं लोकानां ए एतच्छन्दो मण येन शंभुच्छन्दसा मनोमध्ये सुखं संवृतम् । तत्र अग्रे प्रथमं हस्तं सगणं देहि । कीदृशं हस्तम् । कुन्तीपुत्रसंयुक्तं गुरुद्वयसहितमित्यर्थः । ततोऽग्रे एवं गणं देहि सगणं गुरुद्वययुक्तं पुनर्देहीत्यर्थः । ततश्च द्वौ शरौ लघुद्वयं देहि । अन्ते सप्ता सप्त हारा गुरवो देया इत्यर्थः । एवं च पदे एकोनविंशत्यक्षराणि द्वात्रिंशन्मात्राश्च । त्रयोदशगुरुणा द्विगुणाभिप्रायेण पङ्क्तिशक्तिः, रससंख्या लघवश्च । संभूयेति प्रकारेण द्वात्रिंशन्मात्राः पतिता यत्र तदिदं शंभुनामकं छन्दो भवतीति विद्धि ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—‘कुरु पाणि कंकणयुग्मालंकृतमग्रे रत्नं हारं च चरणं सधूपुरसंयुक्तं कुरु कर्णं भ्राजताटङ्गम् । रसनामायोजय मञ्जीरद्वयमेवं शंसद्वृत्तान्तं सुवि कान्तं गौरि चिरं संभावय तन्नागाधीशेनोक्तम् ॥’

शंभुमुदाहरति—जहा (पथा)—

सिअधिट्टी किज्जिय जीआ लिज्जिय वाला बुड्ढा कम्पन्ता

वह पश्चा वाअह लग्गो काअह सव्वा दीसा झम्पन्ता ।

जव जज्झा रोसह चिन्ता हो सह अग्गी पिट्टी भनीआ

करपाआ संभरि लिज्जे भित्तिरि अप्पाअप्पी लुकीआ ॥२४७॥

[शीतवृष्टिः कृता जीवो गृहीतो बाला वृद्धाः कम्पन्ते

वाति पश्चाद्वातो लगति कायेषु सर्वा दिश आच्छादयन् ।

यदा झञ्झा रुष्यति चिन्ता भवति सदाग्निः पृष्ठे तिष्ठति

करपादं संभृत्य गृह्यतेऽन्तरन्योन्यं निलीयते ॥]

कथितरुचिः शीतमरं वर्णयति—अनेन शीतकालेन शीतवृष्टिस्तथा कृता यथा जीवो गृहीतः । बाला वृद्धाश्च कम्पन्ते । किं वाति पाश्चात्यो वातः । सर्वा दिश आच्छादयन्कायेषु लगति । यद्वा—का अ मिहिकार्थे देसी । तत्र सर्वा दिशः आच्छादयन्ती मिहिका लगति । यदा—ज्वाह्यं (सञ्ज्ञावातः सवृष्टिकः) रुष्यति प्रवर्तं भवति तदा चिन्ता भवति सदा अग्निः पृष्ठे योतिष्ठति । अथ च करपादं संभृत्य पृष्ठे अन्तरन्योन्यं निलीयते ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘जय मायामानवमूर्धे दानववैश्वंसेष्टयापारी वज्रमाश्रयवन्द्यावारण लज्जालम्बीमहावी । कृतार्थमर्धमनवमूर्धो गोपीपीमोसगन्दी वडितपीमान-

नलीलावामनदैलश्रेणीनिष्कन्दी ॥' उटवणिका यथा—॥S, SS, ॥S, SS, ॥S, S, SSS, SS, १९×४=७६ ॥ शंभुनिवृत्तः ॥

अथैकौनविंशत्यक्षरप्रस्तार एव कानिचिद्वृत्तानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते—

तत्र प्रथमं मेघविस्फूर्जिताछन्दः—

रसत्त्वैश्चैर्मौ न्सौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् ॥२४८॥

यत्र रसैः पङ्क्तिः, ऋतुभिः पङ्क्तिरेव, अथैः सप्तभिः कृतविरतिः, अथ च य्मौ यगण-
मगणौ, अथ च न्सौ नगणसगणौ, रगणद्वयगुरुयुतौ चैद्भवतस्तदा मेघविस्फूर्जिताछन्दः
स्यादिति ॥

यथा—

‘कदम्बा मोदाद्या विपिनपवनाः कैकिनः कान्तकैका

विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि मुदा दर्दुरा दृप्तनादाः ।

निशानृत्तद्विशुप्तसरविलसन्मेघविस्फूर्जिताश्च-

प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्मान्न किञ्चित् ॥’

यथा वा—

‘उदञ्जत्कावेरीलहरिषु परिष्वङ्गरङ्गे लुठन्तः

कुहूकण्ठी कण्ठीरवरवल्वग्रासितप्रोपितेभाः ।

अमी चेन्ने मैत्रावरणितरुणीकेन्द्रिकुङ्क्रेहिमहद्री-

चलद्दह्रीहद्रीसकसुरभयधण्डि चञ्चलि वाताः ॥’

इति राक्षसविरचितदक्षिणानिलवर्णनम् ॥ उटवणिका यथा—॥SS, SSS, ॥, ॥S, SSS, SSS, S, १९×४=७६ ॥ मेघविस्फूर्जिता निवृत्ता ॥

अथ त्रायाछन्दः—

भवेत्सैव ऋगाया तद्युगन्त्युता स्याद्द्वादशान्ते यदि ॥२४९॥

मोः तिप्ताः, सैः मेघविस्फूर्जितैः यदि द्वादशान्ते यदिद्वयान्ते मगणान्त इति यावत् ।
तत्र रेङ्गमुशरयाने तद्युगन्त्युता तगणद्वयमदिता । आदेशतयादेनेति मायः । विरतिश्च मै ।
शैव ममानम् । यत्र मंसत्तच्छायायामरुं छन्दो भवन्तीति ॥

यथा—

‘अभीष्टं जुष्टो यो विनिरति लम्बरोधाम्शागोश्रमः

रुद्रस्नानारजः स्तवकिनननुधित्रानुक्रान्तिवः ।

न यम्पाद्देरजायामुशरयवा ममागतीमातय-

रानोनि प्रेस्तापं जपति जगतां कंमारिकण्डवः ॥’

उटवणिका यथा—ISS, SSS, III, IIS, SSI, SSI, S, १९×४=७६ ॥ छाया निवृत्ता ॥

अथ सुरसाछन्दः—

औ औ यो नो गुरुश्चेत्स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् ॥ २५० ॥

भोः शिष्याः, यत्र औ मगणगणौ, अथ च औ भगणगणौ भवतः, ततो यो मगणः, ततो नो नगणः, अनन्तरं गुरुश्चेत् । अथ च—स्वरैः सप्तभिः, मुनिभिः सप्तभिः, कणैः पञ्चभिः कृतविभामां सुरसामाह नागराज इति शेषः ॥

यथा—

‘कामक्रीडासतृष्णो मधुसमयसमारम्भरभसा-

त्कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकृष्टहृदयः ।

गोविन्दो बल्लवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसां

शङ्के पीयूषपानप्रभवकृतसुखं व्यस्मरदसौ ॥’

उटवणिका यथा—SSS, SIS, SII, III, ISS, III, S, १९×४=७६ ॥ सुरसा निवृत्ता ॥

अथ फुल्लदामछन्दः—

मो गौ नौ तौ गौ शरहयतुरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धम् ॥ २५१ ॥

भोः शिष्याः, यत्रादौ मो मगणः, ततो गौ गुरुद्वयम्, ततश्च नौ नगणद्वयम्, ततोऽपि तौ तगणौ भवतः, ततो गौ गुरुद्वयं भवति । किञ्च—शरहयतुरगैः पञ्चसप्तसप्तभिः पूर्व-विपरीतैर्विरचितविरतिकं फुल्लदामनामकं प्रसिद्धं विख्यातं इत्थं भवतीति विस्त ॥

यथा—

‘शश्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं

हृष्यचेतोभिस्त्रिदिववसतिभिव्योमसंस्थैर्विमुक्तम् ।

मुग्धामोदेन स्थगितदशदिगाभोगमाहूतमृङ्गं

मौली दैत्यारेर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम ॥’

उटवणिका यथा—SSS, SS, III, III, SSI, SSI, SS, १९×४=७६ ॥ फुल्लदाम निवृत्तम् ॥

अत्रापि प्रस्तारगतीकोनविंशत्यक्षरस्य षाण्णलक्षं चतुर्विंशतिसहस्राण्यष्टाशीत्युत्तरं च शतद्वयं (५२४२८८) भेदाः । तेषु कियन्तो भेदा उक्ताः शेषभेदा विशेषशेषमुपीक-राकराद्विचारेण वा प्रस्तायं प्रस्तावनीया इति दिङ्मात्रमुपलक्षितमसंभाभिरित्युपगम्यत इति ॥

अथ विंशत्यक्षरप्रस्तारे गीताच्छन्दः—

जहिं आइ हत्थ णरेन्दवि ठुविं पाअ पञ्चम जोहलो

जहिं ठाइछट्टहि हत्थ दीसइ सइ अन्तहि णेउलो ।

सइ छन्द गीअउ मुद्धि णीअउ सव्वलोअहि जाणिओ

कइसिद्धिसिद्धउ दिद्धिदिद्धउं पिङ्गलेण वग्खाणिओ ॥२५२॥

[पत्रादौ हस्तं नरेन्द्रद्वयं स्थापयित्वा पादः पञ्चमो जोहलो

यत्र पष्ठस्थाने हस्तो दृश्यते शब्दोऽन्ते नूपुरः ।

तच्छन्दो गीतां मुग्धे नीतं सर्वलोकैर्ज्ञातं

कविसृष्टिसृष्टं दृष्टिदृष्टं पिङ्गलेन व्याख्यातम् ॥]

हे मुग्धे, पत्रादौ हस्त सगण, णरेन्दवि नरेन्द्रद्वयं च ठवि स्थापयित्वा ततः पादगणो भगणः, ततः पञ्चमो जोहलो रगणः, यत्र च ठाइछट्टहि प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् पष्ठे स्थाने हस्तः सगणो दृश्यते, ततः शब्दो लघुः, तदन्ते नूपुरो गुरुः, तत् गीअउ गीतेति नामक छन्दः सर्वलोकैः.....ज्ञात कविसृष्ट्या सृष्ट दृष्ट्या च दृष्टं पिङ्गलेन व्याख्यात च त्वयि प्रशंसितमित्याचार्यः स्वप्रियतमो प्रयाहेति योजनीयम् ॥ अतएव च्छन्दोमञ्जर्या-मुक्तम्—

‘सज्जजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका’ २५३

वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—‘वरपाणिशोभिसुवर्णकङ्कणरत्नविभूषिता मुपयो-
धरा पदसद्मिनूपुररूपङ्गुलमण्डिता । कमिराजपिङ्गलरणिता कविमार्थमानसहारिका वर-
यामिनीर मनौमुदे नहि कस्य सा खलु गीतिका ॥’ कामिनीरक्षेऽर्थः स्पष्टः ॥

गीतिरामुदाहरति—जहा (यथा)—

जहिं कुल्ल केअइ चारुचम्पअचूअमझागियझुला

सय दीस दीसइ केसुकाणणपाणयाउलअम्मला ।

यह गन्धवन्धुविबन्धो बन्धुर मन्दमन्द समीरणा

पिगकेलिकोउकलामलग्गिमलग्गिआ तरुणीजणा ॥२५४॥

[यत्र कुल्लानि चारुनेतकीचम्पकचूतमञ्जरीवक्षुलानि

सर्वा दिनो दृश्यन्ते किञ्चुककाननपानन्याकुलभ्रमराः ।

यहति गन्धवन्धुविबन्धो बन्धुरो मन्दमन्दं समीरणाः

प्रियकेलिकोउकलामकान्ती लम्बास्तर्णीजनाः ॥]

वर्धिरामुदाहरति—वामिनीरगणभाजोऽगिनय वमन्तमुदङ्गपमद—हे सुन्दरि, यत्र वमन्ते

प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् चारुकेतकीचम्पकचूतमञ्जरीवकुलानि पुष्पितानि । किञ्च—सर्वदिक्षु किंशुककानने पुल्लनवपलाशवने पानेन तत्तन्मकरन्दास्वादेन व्याकुला भ्रमरा यत्र दृश्यन्ते । अथ च यत्र गन्धबन्धुः सुगन्धप्रायकृत्वात्सुरभिसौंदरस्तादृशश्चासौ विशिष्टो बन्धः स्क्रन्धकविन्यासो यस्य । अत एव बन्धुर उच्यते चो भूत्वा मन्दमन्दं समीरणो मलयानि-
लो वहति । अतश्चैवंविधमदनमहोत्सवसदनरूपे समये तरुणीजनाः प्रियेण सह केलिकौ-
तुकं निधुवनकौतुकं तस्य यो लासो विलासस्तल्लगिमनि तत्कान्तौ लभा यत्र तादृशोऽय-
वसन्तसमयः प्राप्तः । तस्मात्त्वमपि यथासुखं विहरेति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘अलमीशपा-
षकपारुशासनवारिजासनसेवया गमितं जनुर्जनकात्मजापतिरप्यसेव्यत नो मया । करुणा-
पयोनिधिरेक एव सरोजदामत्रिलोचनः ॥ परं करिष्याति दुःखशेषमशेषदुर्गतिमोचनः ॥’
यथा वा प्रन्यान्तरस्वमुदाहरणम्—‘करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिधनेन मनोरमा रमणाय
वेणुनिनादलहिमसंगमेन सुखावहा । बहत्वनुरागनिवासराससमुद्भवा भवरागिण विदधौ
हरिं खलु बलवीजनचारुचामरगीतिका ॥’ ‘अथ सालतालतमालवकुलकौविदारमनोह-
रा—’ इत्यादि शिको(?)काव्ये ॥ उद्धवणिका यथा—॥S, ISI, ISI, SII, SIS, ॥SIS,
२०×४=८०॥ गीतिका निवृत्ता ॥

अथ गण्डकाण्डः—

रगणा पलन्तभा पुणो णरेन्द कन्तभा सुखकण

हार एक दिज्जही सुसह पाभ किज्जही सुसकण ।

गण्डभा गणेहु एहु वैङ्गसङ्गसङ्गले फणिन्द गाउ

तीस मत्त पाभ पत्त हार तीभभागए सुसह आउ ॥२५५॥

[रगणः पतति पुनर्नरेन्द्रः कान्तः सुपदकेन

हारमेकं देहि सुशब्दं पादे कुरु स्वशक्त्या ।

गण्डकां गणयैतद्वक्रशङ्खशृङ्गलया फणीन्द्रो गायति

त्रिशन्मात्राः पादे प्राप्ता हारास्तृतीयभाग एकः सशब्द आगतः ॥]

हे गुरवे, यत्रादौ रगणो मध्यलपुर्णः पतति, पुनर्नरेन्द्रो जगणः कान्तोऽतिसुन्दरः, ततः
सुधु एवंभूतो(तेन) रगणादिजगणान्तेन पदकेन सह हारमेकं गुरु देहि । तदनन्तरं सुप्तकण
स्वशक्त्या निजकवितोत्तमार्थेन सुशब्दं लघु पादे कुरु । तदेतद्वक्रशङ्खशृङ्गलया गुरुलघुशृङ्ग-
लाबन्धक्रमेण फणीन्द्रः पिङ्गलो गण्डकाभिधानमिति छन्दो गायति(गण)यत्र पादे गुरु-
शकटैर्गुण्येन लघुदशकेन त्रिशन्मात्राः पतिताः । अत्र च हारशब्दाभ्यां ए एकः तीभ-
भाभ त्रिकलभागः आउ आगत इत्यर्थः । यदि च त्रिकलानां सामत्येन संख्या क्रियते
तदा दशमिकलैरादिगुरुकैरेव गण्डका निष्पाद्यते इति भावः ॥ वार्णीमूषणे तु प्रकारान्तरे-

शोक्तम्—‘तालचामरध्वजं पयोधरं च कुण्डल शरं विधाय नूपुर च नायकं सपक्षिराज-
गन्धचामर निधाय । रूपमन्यगं विदेहि वर्णितेन पत्रगेन्द्रपिङ्गलेन गण्डका कवीन्द्रमण्ड-
लीविनोदकारिणी सुमङ्गलेन ॥’ ग्रन्थान्तरे त्विदमेव चित्रवृत्तमिति नामान्तरेणोक्तम् । अत
एव च्छन्दोमञ्जर्याम्—‘चित्रवृत्तमीरितं तदा रजौ रजौ रजौ गुरुर्लघुश्च ॥’ ॥ ॥

गण्डकामुदाहरति—जहा (यथा)—

ताव बुद्धि ताव सुद्धि ताव दाण तांव माण ताव गव्व

जाव जाव हँथ तल्ल णव्व सव्व विज्जुरेह यक्क दव्व ।

एत्थ अन्त अप्पदोस देवरोस होइ णट्ठ सो इ सव्व

कोइ बुद्धि कोइ सुद्धि कोइ दाण कोइ माण कोइ गव्व २५६

[तावद्बुद्धिस्तावच्छुद्धिस्तावदानं तावन्मानस्तावद्गर्वो

यावद्यावद्धस्ततले नृत्यति सर्वेषां विद्युद्रेखेवैकं द्रव्यम् ।

अत्रान्ते आत्मदोषो दैवरोपो भवति नष्टास्त एव सर्वे

का बुद्धिः का सुद्धिः किं दानं को मानः को गर्वः ॥]

काश्चित्स्वमिश्रं प्रत्याह—तावद्बुद्धिः, तावच्छुद्धिः, तावदानम्, तावन्मानः, तावद्गर्वः,
यावद्यावद्धस्ततले नृत्यति सर्वेषां विद्युद्रेखेवातिचञ्चलमेकं द्रव्यम् । अत्रान्ते द्रव्याभावे
आत्मदोषो दैवरोपो वा कारणं भवति नष्टास्त एव सर्वे वस्तुतस्तु का बुद्धिः, का सुद्धिः,
किं वा दानम्, को वा मानः, को वा गर्वः ॥ यथा वा[गीश्वर]—‘दृष्टमस्ति वासुदेव
देव विश्वमेतदेव शेषकं ॥ वाजिरत्नभृत्यदारसूनुगेहवित्तमादिवभव तु । स्वल्पदाञ्जमक्ति-
रस्तु चित्तसीमिं वस्तुतस्तु सर्वदैव शेषकाल्लुप्तकालदूतभीतिनाशिनीह हन्त संव ॥’
लक्ष्मणिका यथा—SIS, ISI, SIS, ISI, SIS, ISI, S, I, २०×४=८०॥ यथा वा प्र-
न्यान्तरस्यमुदाहरणम्—‘चित्तवृत्तलीलया नितर्गिरम्यदेशरूपविघ्नमेण राजमानसद्वयोवि-
लाससंपदा कलाकुतूहलेन । यः सम प्रजापलाजनैः सुराह्णानभिः मुखं समेव विष्णुह-
ल्लास चित्तपत्रकोपपदः स मे सदास्तु ॥’ गण्डका निवृत्ता ॥

अपराहिममेव प्रस्तारे शोभानामक वृत्तं ग्रन्थान्तरादाकृत्य लिख्यते—

रसाश्चाधैः शोभा नयुगगजठरा मेघविस्फूर्जिता चेत् ॥ २५७ ॥

यत्र रसिः पद्मिः, अधैः सतीभिः, युग्मैर्धन्यैर्यतिविरतिः, अथ च मेघविस्फूर्जिता
चेत् यगणमगणानन्तर नगणद्वयगुरुजठरा भवति । शेषं समानं यत्र तच्छ्रेयमानामकं
वृत्तं भवतीति ॥

१. ‘दृष्टं सत्य णव विज्जुरेहे रदे’ एव दव्व (हस्ते सर्वं नृत्यति विद्युद्रेखारदे)
इति रवि०.

काव्यमाला ।

यथा—

सदा पूषोन्मीलत्सरसिजयुगला मध्यमन्ना फलाभ्यां
तयोरुर्ध्वं राजत्तरलकिसलया श्लिष्टसुस्निग्धशाखा ।

लसन्मुत्तारत्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रविम्बाचिताम्ना

महो शोभा मौलौ मिलदलिपटलैः कृष्ण सा कापि वल्ली २५८

उट्टवणिका यथा—ISS, SSS, III, III, S, S1S, S1S, S, २०×४=८०॥ शोभा निवृत्ता ॥

अथ सुवदना छन्दः—

ज्ञेया सप्ताश्वपङ्क्तिभिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना ॥ २५९ ॥

यत्र सप्तभिरश्वैः सप्तभिरेव, ततश्च पङ्क्तिविरतिः, अथ च—मगणरगणभगणनगण-
यगणाः, ततो भ्लौ भगणलघु ततश्चान्ते गुरुर्यत्र सा सुवदना ज्ञेया ॥

यथा—

प्रत्याह्वलेन्द्रियाणि त्वदितरविपथान्नासास्त्रनयना

त्वां धायन्ती निकुञ्जे परतरपुरुषं हर्षोत्फुल्लपुलका ।

आनन्दाश्रुप्लुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका

कामार्ति लक्ष्मुकामा ननु नरकरिपो राधा मम सखी ॥२६०॥

उट्टवणिका यथा—SSS, S1S, S11, 111, ISS, S11, 1, S, २०×४=८० ॥ सुव-
दना निवृत्ता ॥

अत्रापि प्रस्तारगत्या विशत्यक्षरस्य दशलक्षमष्टवत्वारिंशत्सहस्राणि पदसप्तत्युत्तराणि
पञ्च शतानि १०४८५७६ भेदा भवन्ति । तेषु विस्तारभोत्या कियन्तो भेदा लक्षिताः ।
शेषभेदास्तु सुबुद्धिभिराकरास्वमन्या वा प्रस्तार्य सूचनीया इति दिक् ॥

‘अथैकविंशत्यक्षरप्रस्तारे लगधराच्छन्दोऽभिधीयते—

वे कण्ठा गन्धहारा वलयद्विजगणौ हस्तहारा पलन्ता

एकल्ला सह कण्ठा धजगणसहिआ कङ्कणा अम्न कन्ता ।

वीसा ऐकग्व वण्णा पवहि लहु णवा वारहा होइ दीहा

पिण्ढा वत्तीसअग्गा सउ फणिभणिआ सदरा होइ सुदा २६१

[द्वौ कर्णौ गन्धहारी वलयद्विजगणौ हस्तहारी पतन्ति

एकलः शल्यः कर्णौ ध्वजगणसहितः कङ्कणोऽन्ते कान्तः ।

S, २१×४=८४ ॥ यथा वा ग्रन्थान्तरस्थमुदाहरणम्—‘व्याकोपेन्दीवराभा कनककप-
लसत्पतिवासा सुहासा बहिरचन्द्रकान्तैर्वलयितचिकुरा चारुकर्णावतंसा । अंतव्यासता-
वशध्वनिसुखितजगद्ब्रह्मीभिलंसन्ती मूर्तिगोपस विष्णोर्वतु जगति वः स्रग्धराहारि-
हारा ॥’ स्रग्धरा निवृत्ता ॥

अथ नरेन्द्रचन्दः—

आइहिं जत्थ पाअगण पअलिअ जोहल अन्त ठवीजे

काहल सह गन्ध एम मुणिगण कङ्कण जाहं करीजे ।

सहइ एक तत्थ चल णरवइ पूरहु सङ्ग सुभव्या

चामरजुग अन्त जहि पअलिअ एहु णरेन्दउ कव्वा॥२६३॥

[आदौ यत्र पादगणः प्रकटितो जोहलोऽन्ते स्याप्यः

काहलः शब्दो गन्धो एवं मुनिगणः कङ्कणो यत्र क्रियते ।

शब्द एकस्तथा चलति नरपतिः पूर्यतां शङ्खः सुभव्य-

ध्वामरयुग्ममन्ते यत्र प्रकटितमेतन्नरेन्द्रं काव्यम् ॥]

भोः शिष्याः, यनादौ पादगणो भगणः प्रकटितो भवति, ततो जोहलो रगणः स्या-
प्यते, ततः काहलो लघुः, ततः शब्दो लघुः, ततो गन्धो लघुरेव, एवं मुनिगणश्चतुर्लुगो
गणः, ततः कङ्कणो गुरुर्धन क्रियते, ततः शब्दो लघुरेवो यत्र तर्प्यं सत्यम्, ततो नरपतिर्ज-
गणश्चलति, ततः सुभव्यः शङ्खो लघुः पूर्यताम्, ततश्चामरयुग्मं गुरुद्वन्द्वमन्ते यत्र प्रकटि-
तम् एतन्नरेन्द्राख्यं माप्य छन्द इत्यर्थः ॥ अथ च—यथा नरपतिश्चलति तदैतस्मां भ-
वति । यथा पूर्वं गणाः प्रचरन्ति, ततः काहलशब्दो भवति, तदनन्तरं गन्धस्य कर्पूरा-
गुरसारादेर्ज्ञानम्, तदनन्तरं कङ्कणादिभूषणं प्रसमेन नरेन्द्रेण महावीरेभ्यो दीयत इत्यादि
तादृशध्वनिप्रयोगरूपेऽर्थे यथायुक्तं योजनीयं सुमतिभिरित्युपरम्यते ॥ वाणीभूषणे तु प्रवा-
रान्तर्गोक्तम्—‘चामररत्नरज्जुकरपरिगतप्रिप्रगणाहितशोभः पाणिविप्राप्तिपुष्पयुगविरचि-
तनूपसंगतगन्धः । चारुगुणैरुण्डल्युगलितरोचिरलङ्कृतवर्णः सिंहलपद्मेन इति
निगदति राजति शतनरेन्द्रः ॥’

नरेन्द्रमुदाहरति—जदा (यथा)—

फुलिअ केसु चैस्य तह पअलिअ मझरितेअिअ चूआ

दकिरणवाउ सीअ भइ पवहइ कम्प निओइणिटीआ ।

केअइभूलि सव्यदिस पसरिअ पीअरु मव्यउ भामे

आउ मसन्त काइ मडि करिहउ वन्त ण गवइ पामे॥२६४॥

• [पुष्पितं किंशुकं चम्पकं तथा प्रकटितं मञ्जरीतेजिताश्रुताः

दक्षिणवायुः शीतो भूत्वा प्रवहति कम्पति वियोगिनीहृदयम् ।

केतकीधूलिः सर्वदिक्षु प्रसरिता पीताः सर्वा भासन्ते

आगतो वसन्तः किं सखि करिष्यामि कान्तो न तिष्ठति पार्श्वे॥]

काचित्प्रोषितपतिका निजसखीमाह—हे सखि, पुष्पितं किंशुकम् । चम्पकमपि तथा प्रकटितं विकसितमित्यर्थः । चूता आम्रवृक्षा मञ्जर्यां तेजिता जातमञ्जरीका जाता इत्यर्थः । किंच दक्षिणो वातो मलयानिलः शीतो भूत्वा प्रवहति । अतः कम्पते वियोगिनी-हृदयम् । अथ च केतकीधूलिः सर्वदिक्षु प्रसृता । अतः पीतं सर्वतो भासते इत्यादिलक्षण-वशातो वसन्त आगतः । अतः कारणात्सखि, किं करिष्यामि कथं वा नेष्यामि दिवसा-नेतान् । कान्तः पार्श्वे न तिष्ठति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘पद्मजकोपपानपरमधुकरगीत-मनोहतदागः पञ्चमनादवादपरभृतकाननसत्परभागः । वल्गुभविप्रयुक्तबुलवरतनुजीवन-दानदुरन्तः किं करवाणि वक्षि मम सहचरि सनिधिमेति वसन्तः ॥’ उट्टवणिश यथा—
SII, S15, I, I, I, IIII, S, I, ISI, I, SS, २१×४=८४ ॥ नरेन्द्रो निवृत्तः ॥

अपास्मिन्नेव प्रस्तारे प्रन्यान्तरात्सरसीउन्दी लक्ष्यते—

नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ॥ २६५ ॥

यत्र नगणजगणभगणजगणजगणा भवन्ति । अथ च जरौ जगणगणी भवतां यदि तदा कवीश्वरैः सा सरसी गदिता । तन्नामक छन्द इत्यर्थः ॥

यथा—

चिकुरकलापशैवलकृतप्रमदासु लसद्रसोर्मिषु

स्फुटवदनाम्बुजासु विलसज्जवालमृणालवह्निषु ।

कुचयुगचक्रवाकमिधुनानुगतासु कलाकुतूहली

व्यरचयदच्युतो ब्रजमृगीनयनासु मिश्रमम् ॥ २६६ ॥

यथा वा—‘तुरगशताकुलस्य परिताः परमेष्ठुरगजन्मनः प्रथितमृधृतः प्रतिपथं मथितस्य भृश महीमृता । परिचलतो पलायुज्ज्वलस्य पुरः मतत वृत्तधियधिरगलितधियो जलनिधेय तदामवदन्तरं महत् ॥’ इति माथे ॥ उट्टवणिश यथा—II, ISI, SII, ISI, ISI, ISI, S15, २१×४=८४ ॥ इदमेव प्रन्यान्तरे ‘सिद्धरम्’ इति नामान्तरेणोक्तम् ॥ सरसी निवृत्ता ॥ अत्रापि प्रस्तारगतैरविशयक्षरस्य नस्तदक्ष सप्तनवतिमदसापि द्विममधि-यपवाशदुत्तरं च शत २०९७१५२ भेदा भवन्ति । तेषु भेदयत्र प्रदर्शितम् । दोषभेदाः शुभीभिः स्वकुला प्रसार्य सूचनीया इति दिक् ॥

अथ ह्यारिचन्दक्षरप्रस्तारे ईमीउन्दः—

विज्जमानापोष्पाण तिअ दिअगण न वट्टगुणजुत्ता

अन्ते कण्णासुद्धा वण्णा भण फणिउद कइवग् गुणजुत्ता ।

१. ‘आदिपाण (आदिपादे)’ गवि०.

जे वत्तीसा मात्ता थके पअपअ पअलिअ गुरुलहुसोहा
 एसा हंसी णामा छन्दो सअलवुहअणमणहरणमोहा ॥ २६७ ॥
 [विशुन्मालापादपाते त्रयो द्विजगणास्तथा बहुगुणयुक्ता
 अन्ते कर्णशुद्धौ वर्णौ भणति फाणिपतिः कविवरो गुणयुक्तः ।
 यत्र द्वात्रिंशन्मात्रास्तिष्ठन्ति पादे पादे प्रकटिता गुरुलघुशोभा
 एषा हंसी नाम छन्दः सकलबुधजनमनोहरणमोहा ॥]

भोः शिष्याः, यत्र विशुन्मालाया वसु(८)गुरुचरणायाः पादपाते सति त्रयो द्विज-
 गणाधतुल्यधात्मरुगणाः, तथा बहुगुणयुक्ताः पतन्तीत्यर्थः । तस्यान्ते वसुगुरुद्विजगणत्र-
 यान्ते कर्णेन द्विगुर्वोत्मकेन गणेन शुद्धौ वर्णौ यत्र यत्र च पदे पदे प्रतिपद गुरुदशरुद्धौ-
 गुण्येन विंशतिः (२०) द्विजनयाणा (?) दिनकर(१२)लघवः सम्य द्वात्रिंशन्मात्राः
 प्रकटिताः । एवं यत्र गुरुणा लघूना प्रकटितमेवा (शोभा) स(त)देतद्वंसीनामका छन्दः
 सकलबुधजनमनोहरणे मोहा मोहरूप पण्डितजनमनोविश्मायकमिदं गुणयुक्तः कविवरः
 फाणिपतिर्मणसीति जानीत ॥ वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—‘यस्यामष्टौ पूर्वं दीर्घास्तदनु कमल-
 मुखि दिनकरसंख्या ह्रस्वा वर्णाः पीनोत्तुङ्गस्तनभरविनमितसुमगशरीरे । दीर्घाश्चतुर्णा ली-
 लालोले यतिरिह विरमति कुलगिरिपठैर्द्वाविंशत्या वर्णैः पूर्णा प्रभवति कुसुमगुडुलतर-
 हसी ॥’ छन्दोमन्त्रपर्यामपि—‘मो गौ नाथत्वारो गो गो भवति वसुभुवनगतिरिह हसी ।’
 यत्र मी मगणद्वयम्, अथ च गौ गुरुद्वयम्, तदनन्तरं चत्वारो ना नगणचतुष्टयमित्यर्थः । त-
 तश्च गो गो गुरुद्वयमेव यत्र भवति । यतिस्तु प्रथम वसुध्वष्टसु ततो भुवनैश्चतुर्दशभिर्भ-
 वतीति विधामभेदेनोक्तम् ॥

हसीमुदाहरति—जहा (यथा)—

गेप्ताणन्दा उग्गे चन्दा धवलचमरसमसिअकरविन्दा
 उग्गे तारा तेआ हारा विअसु कमलवण परिमलकन्दा ।

भासा कासा सन्वा भासा महुपवण लहलहिअ करन्ता
 हंसा सद्द फुल्लवन्धू सरअसमअ सहि हिअअ हरन्ता ॥ २६८ ॥
 [नेत्रानन्द उदेति चन्द्रो धवलचमरसमशीतकरविन्दवः

उद्यन्ति तारास्तस्या हारा विकसितं कमलवर्णं परिमलयन्दम् ।

भासन्ते काशाः सर्वाशासु मधुरपवनो मन्दमन्दसंचरणं करोति

हंसः शब्दायते पुष्पबन्धुः शरत्समयः सरिषि हृदयं हरति ॥]

काचित्प्रौढा नापिका शरत्समयमुपवर्णयन्ती मित्रसखीमाह—
 लीचनानन्दकारी चन्द्र उदेति, किं च धवलचमरसमशीत-

तस्या रजन्या द्वारा इव उद्यन्ति । अथ च—विकसितं कमलवनम्, अत एव परिमलाः
सुगन्धाः कन्दा यत्र तादृशम् । अपि च सर्वांशासु काशाः भासन्ते मधुरश्च पवनः ल-
हलहं करोति । मन्दमन्दसंवरणे 'लहम्' इत्यनुकरणम् । किं च हंसः सद् कूजतीत्यर्थः ।
अतः पुष्पवन्धुः शरत्समयः सक्षि, हृदयं हरति रसोद्दीपकत्वेन हृदयहारको भवती-
त्यर्थः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'श्रीकृष्णेन श्रीहन्तीनां कचिदपि वनमुवि मनसिजभाजां
गोपालीनां चन्द्रज्योत्स्नाविशदरजनिजनितरतरसीनाम् । धर्मप्रशस्त्यगालीनामुपचित्रभस-
विमलतनुभासां रासक्रीडायासध्वंसी मुदमुपनयति मलयगिरिवातः ॥' उद्भविका
यथा—SSSSSSSS, ||||, ||||, ||||, SS, २२×४=८८ ॥ यथा वा ग्रन्थान्तरे—
'सार्धं कान्तेनैकान्तेऽसीं विरुचकमलमधु सुरभि पिबन्ती कामक्रीडाकृतस्फीतप्रमदसर-
सतरमलगु वसन्ती । कालिन्दायै पद्मारण्ये पवनपतनतरतरालपरामे कंसापाते पश्य
स्वेच्छं सरमसगतिरिह किलसति हंसी ॥' हंसी निवृत्ता ॥

अथास्मिन्नेव प्रस्तारे ग्रन्थान्तरान्मदिरानामकं छन्दोऽभिधीयते—

सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ॥ २६९ ॥

यद्यैको गुरुरन्ते वर्तमानः सप्तभकारयुक्तु भगणसप्तकयुक्तो भवति तन्मदिराभिधानं
छन्दो भवतीति ॥

यथा—

माधवमासि विकस्त्ररकेसरपुष्पलसन्मदिरामुदितै-

र्भृङ्गकुलैरुपगीतवने घनमालिनमालि कलानिलयम् ।

कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पितातल्पमनल्पमनोजरसं

त्वं भज माधविकामृदुनर्तकयामुनवातकृतोपगमा ॥ २७० ॥

उद्भविका यथा—S||, S||, S||, S||, S||, S||, S||, S, २२×४=८८ ॥ मदिरा
निवृत्ता ॥ अत्रापि प्रस्तारगत्या द्वाविंशत्यक्षरस्थैकचत्वारिंशद्विधाणि चतुर्नवतिमहत्यानि
चतुर्दशतरं शतत्रयं च ४१९४२०४ भेदाः । तेषु भेदद्वयमुक्तम् । शेषभेदाः शास्त्रीया
प्रस्तार्य प्रतिमायद्विरुदाहर्तव्या इति दिङ्मात्रमुपदिश्यते ॥

अथ प्रयोविश्वक्षरप्रस्तारे सुन्दरीछन्दः—

जहिँ आइहि हल्धो करअल तत्थो पाअ लह्नुअ वंइ तिआ

ठवि सँह पहिली चमगहिहिली सहनुअं पुणु यइ टिआ ।

पअअन्तहिँ हँत्थागण पमणिज्जे तेइस यण्ण पमाण किआ

पँइ मत्ताहि पाअो पइ पमणिज्जे यण्णहि सुन्दरिआ मणिआ ॥ २७१ ॥

१. 'कण्णगणा' (पण्णगणा) रवि०. २. 'ठवि चामरआहल्लनुअवइ' मय पहिदिभ
भेदिगणा (स्यापय चामर वाहल्लयुगं वरः नय्य) रवि०. ३. 'सह' (चक्र) रवि०. ४. 'पा-
आअ' (पमावति) रवि०.

[यत्रादौ हस्तः करतलं तथा पादो लघुयुगं वक्रास्त्रयः

स्थापयित्वा शल्यं प्रथमं चमरगुरू सल्पयुगं पुनर्वक्रः स्थितः ।

पदान्ते हस्तगणः प्रभण्यते त्रयोविंशतिर्वर्णाः प्रमाणीकृताः

एतन्मान्नाभिः प्राप्तं.....प्रभण्यते वर्णैः सुन्दरिका भणिता ॥]

भोः शिष्याः, यत्रादौ हस्तः सगणो भवति, तथा करतल सगण एव, ततः पादगणो भगणः, ततो लघुजुअ लघुद्वयमित्यर्थः । तदनन्तरं वङ्ग तिआ वक्रास्त्रयः गुरुत्रयमित्यर्थः । ततः ठवि सत्र शल्यं स्थापयित्वा शल्य लघुमेकम् । ततः पहिहौ प्रथम शल्यमेव लघुमेव स्थापय सत्र शल्यो लघुः चमरहिहिहौ चमरगुरू मिलित्वैतदग्रे गुरुर्मवसीत्यर्थः । ततः सत्रजुअ शल्ययुगं लघुद्वयमित्यर्थः । पुनर्यत्र वङ्ग ठिआ वक्रो गुरुः स्थितः । ततः पदे पदे प्रतिपदमन्ते हस्तगणः सगणः प्रभण्यते । एव त्रयोविंशतिर्वर्णाः पादे यत्र प्रमाणीकृताः । तदेतन्मान्नाभिर्वर्णैश्च प्राप्तं सुन्दरीनामक छन्दो मणितमश्लेषैः कविभिः प्रभण्यते भवत्सु कथ्यते इत्यर्थः ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—‘करसङ्घिसुवर्णद्वयवलयया ताटङ्कमनो-हरशङ्खधरा कुसुमनयराजच्छ्रवणविलोचकण्डलमण्डितरत्नधरा । भुजसंमतकेयूरजसुविलासा पिङ्गलनागसमालपिता किल सुन्दरिका सा भवति तदा पञ्चावतिका कविराजहिता ॥’

सुन्दरीमुदाहरति—जहा (वधा)—

जिणि वेअ धरिज्जे महिअल लिज्जे पिट्ठिहि दन्तहि ठाउ धरा

* रिउवच्छ विआरे छलत्तणुधारे वन्धिअ सत्तु पआल धरा ।

कुलखत्तिअ कम्पे दहमुह कट्टे कंसअकेसिविणास करा

करणे पअले मेच्छह विअले सो देउ णराअणु तुम्ह वरा ॥२७२॥

[येन वेदा धृता महीतलं नीतं पृष्ठेन दन्ताभ्यां समुद्धृतं धरा

रिपुवक्षो विदारितं छलतनुधारिणा बद्धा शत्रुः पाताले धृतः ।

क्षत्रियकुल कम्पितं दशमुखानि कर्तितानि कंसकेशिविनाशः कृतः

* करुणा प्रकटिता म्लेच्छा विलापिताः स ददातु नारायणस्तुभ्य वरम् ॥]

वधित्कविदेशावताररूपेण विष्णुः स्तुवन्मङ्गलमभिनन्दति—येन विरचितमनशरीरेण प्रत्यजलधिपथ्यतः, पञ्चजनासुराद्वेदाः समुद्धृताः, येन च कृतकूर्मरूपेण पिट्ठिहि पृष्ठेन महीमण्डल भूमण्डलं विधृतम् । किंच येन विधृतसूकररूपेण दन्ताभ्यां मेदिनीमण्डलमुद्धृतम् । येन च विरचितनरहरिरूपेण रिपोर्हिरण्यरुशिपोर्वक्षो विदारितम् । अथच येन छल-तनुधारिणा कृतवामनशरीरेण शत्रुर्वैतर्हिद्धा पाताले धृतः । अपिच प्राकृते पूर्वनिपातानिय-माल्लक्षणिकुल येन धृत्वा मध्यविग्रहेण तत्तवि(कम्पि)तम् । येन च विरचितरामावतारेण

दश मुक्तानि दशमुखस्य कर्तव्यानि । खण्डितानीत्यर्थः । येन च कृतरामकृष्णावतारेण कं-
सकेशिनोर्विनाशः कृतः । येन च घृतबुद्धशरीरेण करुणा दया प्रकटिता । येन च कृत-
कल्किरूपेण म्लेच्छा विलापिता विलीनाः कृताः । स नारायणो गुप्फभ्यं वरमभिलषित-
फलं ददात्विति ॥ यथा वा[णोम्पणे]—‘अरदिन्दुसमानं व्यपगतमानं गायति दिक्षु त-
यैव यशः स्वरसामुनिदेवी विगलितनीवीकामकलाविरुद्धा बहुशः । पृथुदेययुक्ता स्वष्टह-
विमुक्ता स्वेदकलावलिमुग्धमुखी धरणीरमणेन्दो विकसदमन्दोदारसभासहर्षातिमुखी ॥’
उष्टवणिका यथा—॥S, ॥S, SII, ॥, SSS, I, IS, SI, S, ॥S, २३×४=९२ ॥
सुन्दरी निरुक्ता ॥

अथास्मिन्नेव प्रस्तारे ग्रन्थान्तराददितनयानामकं वृत्तमुच्यते—

नजभजभा जभौ लघुगुरु मुधैस्तु गदितेयमद्वितनया ॥ २७३ ॥

यत्र नगणजगणमगणजगणभगणा भवन्ति । अथ च जभी जगणभगणी, अथ च लघु-
गुरु भवतः सादितनया निगदिता । तन्नामकं छन्द इत्यर्थः ॥

यथा—

खरतरशौर्यपावकशिखापतङ्गनिभभग्नद्वन्द्वजो

जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्यमहिमा ।

भुवनहितावतारचतुरध्वराचरधरोऽवतीर्ण इह यः

क्षितिचलयेऽस्ति कंसशमनस्तवेति तमवोचदद्वितनया ॥ २७४ ॥

यथा वा—‘विललितपुष्पेणुरपिप्रशान्तकलिकापलाशकुसुमम्’ इत्यादि भट्टिकाव्ये ।
उष्टवणिका यथा—॥I, ISI, SII, ISI, SII, ISI, SII, I, S, २३×४=९२ ॥ कवि-
दिदमेवाधललितमिति नामान्तरेणोक्तम् ॥ अद्वितनया निरुक्ता ॥

अथ मत्ताप्रीडं छन्दः—

मत्ताप्रीडं वस्वक्षाशायति मयुगगयुगमनुलघुगुरुभिः ॥ २७५ ॥

यत्र वगुभिरष्टभिः, ततोऽर्द्धः पञ्चभिः, तत आंशाभिर्दशभिरेतिष्य तद् । किंच मग-
नदय गुरुद्वयं यत्र तदनु चतुर्दशल्लभान्ते गुरुः । एव त्रयोविंशतिभिर्वैः पदं यत्र त-
न्मत्ताप्रीडं नाम छन्दः ॥

यथा—

मुषधोन्मीलन्मत्ताप्रीडं मधुसम्पत्सुलभमपुनरपुनरसं

गाने पाने किञ्चित्स्पन्दत्पदमरुणनयनयुगलसंगतिजम् ।

रासोल्लासप्रीट्करप्रजयुतिवलयगनितभुज्रमं

मान्द्रानन्दं शृन्दारणे स्मरत हरिभनघपदपरिचयदम् ॥ २७६ ॥

उट्वणिका यथा—SSS, SSS, S, S, |||||SSSS||, S, २३×४=९२ ॥ मत्ता-
क्रीडं निवृत्तम् ॥

अत्रापि प्रस्तारगत्या त्रयोविंशक्षरस्य वृत्तस्य त्र्यशीतिलक्षणाद्यशीतिसहस्राण्यष्टोत्तराणि पट्टशतानि (८३८८६०८) भेदाः । तेषु कियन्तो भेदाः प्रोक्ताः । शेषभेदाः शास्त्रोक्तरीत्या प्रस्तार्य सूचनीयाः सुधीभिराकुरतो वा समुदाहर्तव्या इति दिगुपदिश्यते ॥

अथ चतुर्विंशक्षरप्रस्तारे दुर्मिलाछन्दोऽभिधीयते—

दुर्मिलाइ पआसहु वण्ण विसेसहु दीस फणीन्दह चारुगणा

भणु मत्त बतीसह जाणिअ सेसह अट्टहि ठाम ठई सगणा ।

गण अण्ण ण किज्जइ कित्ति मुणिज्जइ लग्गइ दोस अणेअ जही

फहि तिण्णि विरामहि पाअह ता दह अट्ट चउइह मत्त सही ॥२७७

[दुर्मिलां प्रकाशयत वर्णान्विशेषयत दृष्टाः फणीन्द्रेण चारुगणा

भणिता मात्राभिर्द्वात्रिंशद्विज्ञायते शेषेणाष्टसु स्थानेषु स्थापयित्वा सगणान् ।

गणोऽन्यो न क्रियते कीर्तिज्ञायते लगन्ति दोषा अनेके यत्र

कृत्वा त्रीन्विरामान्पादे ता दशस्वष्टसु चतुर्दशसु मात्रासु सप्तम् ॥]

भोः शिष्याः, दुर्मिलाछन्दसि प्रकाशयति(त), वर्णान् विसेसहु विशिष्टान् विशेषतो वा विशेषयत । तान्विशेषणविशिष्टान्कुहतेत्यर्थः ॥ तान्विशिनष्टि—ये वर्णाः फणीन्द्रेण इर्वी-
कराधीश्वरेण पिङ्गलेन चारुगणत्वेन दीस दृष्टाः । ते च गणाः शेषेण द्वात्रिंशद्विर्मात्रा-
भिज्ञायत इति भणिताः । तानाह—अष्टस्वपि स्थानेषु स्थापयित्वा सगणान् । अत्र चतु-
ष्पादात्मकगणाष्टकस्थापनेन द्वात्रिंशन्मात्रात्मकं पदमिति भावः । अथ च त्रिवर्णात्मक-
गणाष्टकान्यासेनैव वेदलोचन (२४) वर्णात्मकधरणो भवतीति भावः ॥ इतरगणनिषेध-
माह—गणेति । अन्यो गणः सगणातिरिक्तोऽस्मिन्पद्ये न क्रियते । अत एवेतरगणव्या-
वृत्त्या सगणकरणेन यत्र कीर्तिः मुणिज्जइ ज्ञायत इत्यर्थः ॥ अन्यगणकरणे दोषा अनेके
लगन्ति यत्र ॥ यद्यप्यन्यगणकरणे प्रकृतप्रस्तारवर्णसंख्या क्रियत एव । तथापि सगणस्य
धनुश्चलरासदसगणपरिचयेन प्रोक्तशितिसहितनयनानल (३२) कलाकश्चित्मेतराग,
अन्यथाधिककलगणत्वात्प्रोक्तनियमहीनतदछन्दोभेदभावोद्दिश्यतयः ॥ अथात्र यानि-
गमभाह—एहि इति दृष्ट्वा शिष्टमत्रयं, तित्तित्रयं पादे तत्र जाः, तित्तित्रयं अपभं दृष्ट्वा-
त्रायु, पुनरष्टमात्रायु, सतचतुर्दशमात्रायु सही सयं भवन्तीत्यर्थः । तत्रोक्तदशान् दु-
र्मिलानामकं कृतमिति ॥ भूयतेऽप्युक्तम्—विनिधाय करं गुरुजगमनोदरबाहुयुग्ं गुरु रत्न-
धरं सगणं च ततः गुरु पामितलं वरपुण्युग्ं विनिधाय गुरुम् । इति दुर्मिला
परिनायकमोचिता स्ति वर्णविज्ञानपरा चतुर्गभिर्गणविज्ञानेन कृता वरिषा गुरुभाष-
यित्वा यत्र ॥

हुमिलामुदाहरति—जहा (यथा)—

पट्टदिग्जिअ वड्जअ सज्जिअ टोप्परु कङ्कण बाहु किरीट सिरे

पइ कण्णहि कुण्डल जं रदमण्डल ठाविअ हार लुरत्त उरे ।

पइअङ्गुलि मुन्दरि हीरहि सुन्दरि कञ्चणविज्जुसुसज्जतणू

तैह दूणउ सुन्दर तावअ णाअअ तं खण सुन्दरसेसधणू ॥

[प्रभुणा दापितं वाद्यं सज्जितं शिरस्त्राणं कङ्कणं बाहौ किरीटं शिरसि

पातयित्वा कर्णयोः कुण्डलं यथा रविमण्डलं स्थापितो हारो लुठनुरसि ।

प्रत्यङ्गुलि मुद्रिका हीरैः सुन्दरी काञ्चनविशुत्सुसज्जतणू

तथा द्वावपि सुन्दरौ स्तावको नायकस्तत्क्षणं सुन्दरशेष(?)धनुषौ ॥]

प्रभुणा नरपतिना दापित वाद्य प्रयाणार्थं हुन्दुभिनादः समाहृत इत्यर्थः ॥ ततश्च स-
र्वाकृत टोप्परु शिरस्त्राणम् । 'टोपर मत्थअ' इति क्वचित्पाठः । तत्र शिरसि मस्तके
दत्तम् । कङ्कणो बाहौ दत्तः । शीर्षे किरीटो मुकुट दत्तम् । अपि च पातयित्वा कर्णयोः
कुण्डलं यथा रविमण्डलं मार्तण्डमण्डलमिव भासमानं स्थापितो हारो लुठनुरसि, प्रत्य-
ङ्गुलि मुद्रिका हीरकैः सुन्दरी दत्ता । एव च काञ्चनविशुद्धं सुमञ्जा तनुर्धनयोः, तथा
द्वावपि सुन्दरी । यौ तावित्याह—स्तावकः कविः, नायकश्च । तत्क्षणे सुन्दरशेष(?)ध-
नुषौ विरेजतुरित्यर्थात् ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'कनि सन्ति न गोपयुळे ललिताः स्मर-
तापहृताश्च विहाय च सा रतिनेलिकलारसलालसमानसमुण्डितमान[समान]रसम् । वनमा-
लिनमालिनमस्य नमस्य चिरस्य [चिरस्य] वृथा भविता परितापरती भवती [भयती]
गुणतीजनससदि हासकथा ॥' उद्भवित्वा यथा—॥५, ॥५, ॥५, ॥५, ॥५, ॥५, ॥५,
॥५, २४×४=९६ ॥ हुमिला निवृत्ता ॥

अथ किरीटछन्दः—

टायहु आरहि सङ्गणा तह मल्ल रिसङ्गहृ वे वि तहापर

णेउर सहजुअं तह नेउरण परियागह मै(छ)ङ्गणा कर ।

काहलजुगल अन्त करिज्जसु एपरि चौरिस वण्ण पआसहु

धत्तिस मत्ता पअणअ लेउउ अट्ट अआर किरीट रिसेसहु ॥२७९॥

[स्थापयतादी शङ्खगणं तथा शल्यं विमर्जयत द्वावपि तदुपरि

नूपुरं शङ्खयुगं तथा नूपुरमेतया परिपात्र्या द्वादश शङ्खगणं कृत्वा ।

१. 'रज्जभटोप्परमत्थअ(तागं शिरस्यमस्तके)' ए०. २. 'रज्जुगुमगहान्(रज्जु-
गुमगहान्)' ए०. ३. 'वगु गुपद्(वन्द(री)नी)' ए०. ४. 'मत्थ (मत्थ)' ए०.

काहल्युगलमन्ते कुर्वनयैव परिपाठ्या चतुर्विंशतिवर्णान्प्रकाशयत

द्वात्रिंशन्मात्राश्च पदे पदे लेखश्चाष्टौ भकाराः किरीटं विशेषयत ॥]

भोः शिष्याः, स्थापयतादौ शक्रगणमाद्यन्तस्थितगुरुकं षड्कलमन्यर्थः । तथा तस्याप्र सल्ल विसज्जहु वे वि द्वौ शल्यौ लघुद्वयं विसर्जयत । तदपरि तदुपरि नूपुरं गुरुं विसर्जयत इत्यन्वयः । ततः शब्दयुगं लघुद्वयम् । तथा नूपुरं गुरुम् । एपरि अनया परिपाठ्या पङ्क्त्याः पुनः कर्तव्याः । एवं द्वादश गणाः । आदौ शक्रगणं कृत्वान्ते काहल्युगलं लघुद्वयं कुरु । अनयैव च रीत्या चतुर्विंशतिवर्णान् प्रकाशयत । द्वात्रिंशन्मात्राश्च पदे पदे कुरु-तेति शेषः ॥ प्रकरणान्तरेण गणनियममाह—अष्टौ भगणान्युर्वादिक्कान्गणान्विसर्जयत नान्यान् । एतदतिरिक्तगणदाने मात्रानियममहान्छन्दोमहत्त्वमिति भावः ॥ ॥ वाणीभूषणे तु—‘पादयुगं कुरु नूपुरसुन्दरमत्र करं वररत्नम-नोहरवज्रयुगं कुसुमद्वयसंगतकुण्डलगन्धयुगं समुपाहर । पण्डितमण्डलिकाहृतमानसकल्प-तसज्जनमौलिरसालय पिङ्गलपद्मगराजनिवेदितवृत्तकिरीटमिदं परिभावय ॥’

किरीटमुदाहरति—जहा (यथा)—

वप्पहभक्ति सिंहे जिणि लिज्जिअ रंज्ज विसज्जि चले विणु सोदर
सुन्दरि मद्दहि लग्गि इकल्लिअ मारु विराधकवन्ध तहा धर ।

मारुइ मिल्लिअ वालि वहल्लिअ रज्जु सुग्रीवहि दिज्जु अकट्टअ

वन्धि समुन्द विघालिअ रावण सो तुम राह्व दिज्जउ णिब्भअ ।

[पितृभक्तिः शिरसि येन गृहीता राज्यं विसृज्य चलितो विना सोदरं

सुन्दरी सङ्गे लम्प्रीवाला मारितौ विराधकवन्धौ तथा धृत्वा ।

मारुतिर्मिलितो वाली विघातितो राज्यं सुग्रीवाय दत्तमकट्टेन

बद्धय समुद्रं विघातितो रावणः स तुभ्यं राघवो ददातु निर्भयम् ॥]

येन रामेण पितृभक्तिः शिरसि गृहीता । यच्च राज्यं विगज्य चलितो विना सोदरम् ।

येन सहैकैव सुन्दरी सीता लम्पा । ततो येन विराधः काकः कवन्धो योजनपादुर्ध्वत्वा

मारितः । ततो मारुतिर्हनुमान्मिलितो यस्य । वाली च येन व्यापादितः । तद्राज्यं सु-

ग्रीवाय दत्तमकट्टेनानायासेनेत्यर्थः । बद्धा च समुद्रं विघातितो रावणो दशकण्ठो येन । स

राघवो दाशरथिस्तुभ्यं निर्भयं ददात्विति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘मल्लि ल्हे मल्लिनामि

किमिन्यलिना रहिता भरती यत यद्यपि सा पुनरेति शरद्रजनी तथ या तनुने धवलानि

जगन्त्यपि । षट्पदकोटिभिर्घटितकुङ्कुलकोटिभिर्निर्गतसौरभसंपदि न त्वयि कोऽपि निपास्यति

१. ‘तत्रिअ रय वणन्त चले विण सोदरसुन्दरि मद्दहि लग्गिअ मारु (यत्तं राज्यम् ।

वनान्ते पुनघालितः । सोदरसुन्दर्यो मद्दे लम्पी । मारितो)’ रवि०.

सादरमन्तरमुत्तरनागरससदि ॥' उट्टवणिका यथा—SII, SII, SII, SII, SII, SII, SII, SII, २४×४=९६ ॥ किराटो निवृत्तः ॥

अथास्मिन्नेव प्रस्तारे ग्रन्थान्तरात्तन्वीनामकं छन्दोऽभिधीयते—

भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्मौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी॥२८१॥

भोः शिष्याः, यत्र भूतैः पञ्चभिः, मुनिभिः सप्तभिः, इनैर्द्वादशभिर्पतिर्विधामो भवति ।
अथ च—भतना भगणतगणनगणाः, अथ च—स्मौ भगणभगणौ, अथ च—भगणनगणन-
गणा यदि भवन्ति तदा तन्वीनामकं छन्दो भवतीति ॥

यथा—

माधव मुग्धैर्मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमीगैः

कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोऽप्यधिगततनुदाहा ।

पद्मपलाशैर्विरचितशयने देहजसंज्वरभरपरिदूनै-

निश्चसती सा मुहुरतिपरुषं ध्यानलये नव निवसति तन्वी॥२८२॥

उट्टवणिका यथा—SII, SSI, III, IIS, SII, SII, III, ISS, २४×४=९६ ॥ तन्वी नि-
वृत्ता ॥ अत्रापि प्रस्तारे चतुर्विंशत्यक्षरस्थेना कोटिः सप्तपट्टिकाणि सप्तसप्ततिसहस्राणि
षोडशोत्तर शतद्वय (१६७७७२१६) भेदाः । तेषु द्विमात्रमुदाहरतम् । शेषभेदाः शास्त्रोक्त-
रीत्या प्रस्तायं सुधीभिर्ददाहर्तव्या इत्यलमिति ॥

अथ क्रमप्राप्तं पञ्चविंशत्यक्षरप्रस्तारे ग्रन्थान्तरात्कौञ्जपदाज्ज्यो लक्ष्यते—

प्राौश्चपदा स्याद्भो मैसभाश्चेदिपुशरवसुमुनियतिरनु लयुगैः॥२८३॥

भो. शिष्याः, यत्र पूर्व भो भगणः, ततो मसभा भगणभगणभगणा भवन्ति । अथ च—
इपुभिः पञ्चभिः, शरीः पञ्चभिः, वसुभिरष्टभिः, मुनिभिः सप्तभिश्चेतिविधामः द्विष
ममसभानन्तरमनु लयुगैर्गुर्वन्तर्द्वादशलघुभिः संभूय पञ्चविंशतिभिर्वर्णैर्वैत्र पद तदा सा प्रा-
श्चपदा तन्नामकं कृतं भवतीति ॥

यथा—

प्राौश्चपदालीचित्रिततीरा मदकलपगकुलकलकलरुचिरा

कुलसरोजश्रेणिविलासा मधुमुदितमधुपरवरममकरी ।

केनविलासप्रोज्ज्वलहासा ललितलहरिभरपुलकितसुतनुः

पश्य हरेऽसौ कस्य न चेतो ह्रति तरलगतिगहिमाकिरणजा॥२८४॥

उट्टवणिका यथा—SII, SSS, IIS, SII, IIIIIIIIIII, S, २५×४=१०० ॥ द्वि-
त्य नवमाहरणपुत्रम् । तत्रोट्टवणिकायां तृतीयो भगण इति वेदितव्यमिति ॥ अत्रापि

प्रस्तारगत्या पञ्चविंशत्यक्षरस्य कोटिरयं, पञ्चविंशच्छ्रृङ्गाणि, चतुःपञ्चाशत्सहस्राणि, द्वाविंश-
दुत्तराणि चतुःशतानि च (३३५५४४३२) भेदाः । तेषु दिगुपदर्शनार्थमेकं वृत्तमुक्तम् । वृ-
त्तान्तराणि च प्रस्तार्यं सुधीभिर्बुद्धानीति शिवम् ॥

अथ पण्डितशतप्रस्तारे ग्रन्थान्तरादेव मुजङ्गविजृम्भित छन्दोऽभिधीयते—

वस्वीशाश्वच्छेदोपेतं ममतननयुगरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥२८५॥

भोः शिष्याः, यद्वसुभिरष्टभिः, ईश्वरेकादशभिः, अर्धैः सप्तभिश्च छेदोपेतं विधामयु-
क्तम्, अथ—मगणद्वयतगणनगणनयुगलरगणतगणलभृगुरुभिः पण्डितशतैः पदं यत्र त-
द्भुजङ्गविजृम्भितं नाम वृत्तं भवतीति ॥

यथा—

हेलोदभङ्ग्यश्चत्पादप्रकटविकटनटनभरो रणत्करतालक-

धारुमेह्वृङ्गायर्हः भुतितरलनवकिसलयस्तरङ्गितहारभृक् ।

त्रस्पन्नागस्त्रीभिर्भक्त्या मुकुलितकरकमलयुगं कृतस्तुतिरच्युतः

पायान्नदिच्छन्दन्कालिन्दीहृदकृतनिजवसतिबृहद्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥

उष्टवणिका यथा—SSS, SSS, SSI, III, III, III, SIS, IIS, I, S, २६×
४=१०४ ॥ भुजङ्गविजृम्भितं निवृत्तम् ॥ अत्रापि प्रस्तारगत्या रसलोचन(२६)वर्णस्य
कोटिषट्कमेकसप्ततिलक्षाणि वसुसहस्राणि चतुःपष्टपुत्तराण्यष्टौ शतानि च (६७१०८८६४)
भेदाः । तेष्वेको भेदोऽभिहितः शेषभेदा विशेषबुद्धिभिराकरात्प्रस्ताररीत्या वा प्रस्तार्यं
स्वेच्छया नामान्यारचय्य सूचनीया इति दिङ्मात्रमुपदिश्यत इति सर्वमवदातमिति ॥

एव चैकाक्षरादिषट्विंशत्यक्षरपर्यन्तं प्रत्येकं प्रस्तारपिण्डसख्या 'रसलोचनसप्ताश्वचन्द्र-
द्ववेदवहिभिः । आत्मना योजितैर्वामगत्या श्लेषा मनीषिभिः ॥' इति निर्दिष्टदिशा त्रयो-
दश कोटि(१)द्विचत्वारिंशलक्षाणि सप्तदश सहस्राणि पण्डितस्युत्तराणि सप्त शतानि च
(१३४२१७७२६) समस्तप्रस्तारस्य 'छन्वीसा सप्त सभा तद् सत्तारह सहस्रस्य । पाभा-
लीसं छन्ख तेरह कोडी समग्गाइ ॥' इति गाह्यच्छन्दसा पूर्वोक्तापिण्डसख्या सिंहावली-
कनशालि भिरनुसधातव्येति सर्वमन वचम् ॥

अथ प्रस्तारोत्तीर्णानि मुक्तकानि कानिचिद्वृत्तानि वर्णनियमसहितान्याह—तत्र प्रथमं
त्रिमङ्गीछन्दः—

सअलपअहि पढम भण दह सुपिअ-

गण भगणा तह अन्ता गुरजुगगा हत्थ पलन्ता

१. 'पण्डितः, सप्त शतानि, तथा सप्तदश सहस्राणि । द्विचत्वारिंशलक्षाणि त्रयोदश
कोटयः समग्राणि ॥' इति च्छाया. २. 'शुक्रकन्ता. इत्यागणन्ता (गुरुः कान्तो दस्तगणः)' रवि०.

पुण वि गुरुजुअल लहुजुअल बलअ-

जुअ कर जम्पइ णाआ कइराआ सुन्दरकाआ ।

पअपअ तेणहि कहि गअगमणि ससि-

चअणि वालिसमत्ता कर जुत्ता एहु णिरुत्ता

गणि भण सव पअ वसुरस एस पअ

पअ पअला तिअमङ्गी सुहअङ्गी सज्जनसङ्गी ॥ २८७ ॥

[सकलपदेषु प्रथमं भण दश सुप्रिय-

गणान्भगणस्तथान्ते गुरुयुगं हस्तः पतति

पुनरपि गुरुयुगलं लघुयुगलं बलय-

युगं कुरु जल्पति नागः कविराजः सुन्दरकायः ।

पदे पदे एतावत्कथय गजगमने शशि-

वदने द्विचत्वारिंशन्मात्राः कुरु युक्ता एतन्निरुक्तं

गणयित्वा भण सर्वपदेषु वसुरसैकं पदे

पदे पतति त्रिमङ्गी सुखाङ्गी सज्जनसङ्गी ॥]

हे गजगमने हे शशिवदने । सकलपदेषु प्रथमं भण दश सुप्रियगणान् लघुद्वयात्मकगणान् भण । तथान्ते भगणः, ततो गुरुयुगं ततो हस्तः सगणः पतति । पुनरपि गुरुयुगलम् । अथ च लघुयुगलम् । ततो बलययुगलं गुरुयुगं कुरु । एवं यत्र चतुर्विंशद्गणाः पदे पतन्ति । सुखान्यद्गानि यस्य । सूत्रनेषु सङ्गो यस्य तादृशः, सुन्दरकायो रमणीयशरीरः कविराजो नामः पिङ्गलस्तत्रिमङ्गीछन्द इति जल्पति । हे सुगन्धे, पदे पदे एतावदेव कथय । अथ च द्विचत्वारिंशन्मात्रा युक्ताः कुरु । एतन्निरुक्तं गणयित्वा सर्वपदेषु द्विचत्वारिंशत्पुष्पिताः—वसवोऽर्था रमाः पद् एक चेति वामगत्याष्टगुत्तरशतं (१६८) मात्राः पअपअ चतुःपदे पअला पतन्तीत्यर्थः । पदेचतुर्विंशद्गणेषु चतुष्प्रेण पद्विंशदधिकं शतं (१३६) गणा यत्र तत्रोक्तञ्ज्ञानं त्रिमङ्गीनामकं छन्दो भवतीति समुचितोऽर्थः ॥

त्रिमङ्गीमुदाहरति—जहा (यथा)—

जअइ जअइ हए वनइअयिसहए

तिलइअसुन्दरचन्दं मुणिआणन्दं सुहफन्दं

१. 'गलअ' रवि०. २. 'तलहि' रवि०. ३. 'गमज्ज मअ पअ पअला', रवि०.
४. 'आकाण्ड त्रिमण्ड' रवि०.

अथ शालूरछन्दः—

कण्ठेक पदम् दिअ सरसपदाहु ध्रुवं पअहि पलइ तह ठविअ करं
 सहूर सुभणि मणहरणि रअणिपहुवअणि कमलदलणअणि वरम् ।
 वत्तीसह मउ पउ ठव हु पअलिअ तह अ मह करअल दिअगणअं
 मत्ता वणि सुललिअ छउ चउकल किअ कइवर दिणअरभु अअ पअम्
 [कर्ण एकः प्रथमं द्विजाः सरसपदां ध्रुवं पदेषु पतितास्तथा स्थापयित्वा करं
 शालूरं सुभणितं मनोहरणि रजनीप्रभुवदने कमलदलनयने वरम् ।
 द्वात्रिंशन्मात्राः पदे स्थापय खलु प्रकटितस्तथा च मध्ये करतलं द्विजगणश्च
 मात्राभिर्वर्णैश्च सुललिताः पट् चतुःकला कृता कविरेण दिनकरभूरादौ
 पतितः ॥]

हे मुग्धे, यद्यकः कर्णो गुरुद्वयात्मको गणः प्रथमं (पतितः) द्विजाश्चतुर्लघुका गणा,
 सरसपदाः ध्रुवं निधितं पदेषु पतिताः । ततः स्थापयित्वा करं गुर्वन्तं सगणं हे मनोहरणिः
 हे रजनीप्रभुवदने चन्द्रानने, हे कमलदलनयने, तत् वरमस्मिन्नुद्गरं शालूरानामकं छन्दः सु-
 तरां भणितम् । छान्दसिकैरित्यर्थः । तत्र पदे मात्रानियममाह—पउ पदे द्वात्रिंशत् (३२)
 मउ मात्राः हु खलु ठव स्थापय । वणाः प्रत्यक्षा एव । प्रसारान्तरेणोदरगिकामाह—पअ-
 लिअ इति । तद् अ तथा च करतलं सगणं प्रकटित इति प्राकृत्यमवसानं लक्षयति ।
 तथा च सगणोऽन्ते । तन्मध्ये द्विजगणाश्चतुर्लघुकाः । तान्निश्चिनटि—मात्राभिर्वर्णैश्च
 सुतरां ललिता मनोरमाः । चउकल चतुष्कलाः छउ पट् किअ कृताः कविरेण विह-
 लेनेति । यत्र च दिणअरभु दिनकरम् कर्णो द्विगुर्वत्मको गणः अअ भारी पअ प-
 तितः । एवमुक्तं भवति—चतुष्कलाः पङ्कजा मध्ये, भारी कर्णः, अन्ते सगणो यत्र
 सच्छालूरानामकं छन्द इति ॥ वाणीभूषणे तु—‘कर्णद्विजवरगणद्वि (त्रि ?) तपनगणमिह
 रचय ललितमतिपुसुमगणं शरीरगणकलितकलितशरकुसुममुकनककुसुमवराकृतसरसम् ।
 नागाधिपतिगदितमिति च परिमुषितसकलकवितृकुलमतिरक्षिरं शालूरममलमिह कलय
 कमलमुषि मुषितविषुपजनहृदयवरम् ॥’

शालूरमुदाहरति—जहा (यथा)—

जं फुल्ल कमलवण यहइ लघु पयण भमइ भमरकुल दिसि मिदिमं
 शंकार पलइ वण ग्वइ कुल्लगण विरहिअगणमुह अइयिगमम् ।
 आणन्दिअ जुभजण उलसु गहममण सरसणान्निदिनाकिअमअणा
 पलट्टु निसिररिउ दिवम दिवग भउ कुसुमसमअ अव अविअ यणा ॥

[यत्र फुहं कमलवनं वहति लघु पवनो भ्रमति भ्रमरकुलं दिक्षु विदिक्षु
 झंकारः पतति वने रीति कोकिलगणो विरहिगणमुखेऽतिविरसम् ।
 आनन्दिता युवजना उल्लसितं रमसान्धनः सरसनलिनीदलकृतशयनः

प्रत्यावृत्तः शिशिरऋतुर्दिवसा दीर्घा भूताः कुसुमसमयोऽद्यागतो वने ॥]

कथिद्वस्तलक्षणेन प्राप्तं सुरभित्तमयमुपवर्णयति—यत्र फुहं कमलवनम्, पवनः स-
 मीरणो लघु मन्दं वहति, भ्रमरकुलं दिक्षु विदिक्षु भ्रमति । किञ्च वने झंकारः पतति ।
 यतः कोकिलगणः पिकपिकं विरहिगणानां मुखे संमुखेऽतिविरसं यथा स्यात्तथा रीति ।
 यूजतीत्यर्थः । यत्र च आनन्दिता युवजनाः । उल्लसितं रमसान्धनो यस्मिन्मैवंविधः ।
 सरसनलिनीदलकृतशयनः कुसुमसमय आगतो वने शिशिरऋतुः पशुदु प्रत्यावृत्तः । अत एव
 दस्तन्तसमयारम्भादिवसा दीर्घा जाता इति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—‘शोवर्धनविरिधरमुप-
 धितदितिसुतपरमहृदयमदशमनकरं धर्याकृतजलयरगुवराय (वे०) भमरगतमयदिजकुलदु-
 रितहरम् । मन्दालपणिवसनकृतवनविलसनाविहितविविधरसरभसपरं संवीतवसनपरम-
 रुणकरपरममनुसर सरसिजनवगधरम् ॥’ उट्टवणिका यथा—५५, ‘॥, ॥, ॥, ॥, ॥,
 ॥, ॥, ॥, ॥, २५५४=११६ ॥ शालूरो निवृत्तः ॥

अथ सर्वथा छन्दः—

छद्दह मत्तह पढमहि दिज्जह मत्त पैअत्तिस पाए पाअ

सोलहपद्दहहि जइ किज्जह अन्तर अन्तर ठाप ठाह ।

चोवीसा स मत्त भणिज्जह पिङ्गल जम्पइ छन्दसु सार

अन्त अ लहुअ लहुअ दिज्जहु णाम सर्वेआ छन्द अपार॥२९१॥

[षोडश मात्राः प्रथमं दीयन्तां मात्रा एकात्रिंशत्पादे पादे

षोडशपद्ददशम्यां यतिः क्रियतेऽन्तरान्तरा स्थापयित्वा ।

चतुर्विंशत्युत्तरं शतं मात्रा भण्यन्ते पिङ्गलो जल्पति छन्दःसु सार-

मन्ते च लघुकं लघुकं दत्त्वा नाम सर्वेआ छन्दोऽपारम् ॥]

भोः शिष्याः, पञ्चमिमा दश षोडश मात्राः प्रथमं दिज्जह दीयन्ताम् । एतेन प्रथमा
 विरतिः षोडशमात्रासु यतियेन्याशयः । पादे पादे प्रतिपादमेकत्रिंशन्मात्राः । तेन द्विती-
 या विरतिः पद्ददशमात्रासु विपातयेति भावः । अत एव षोडशपद्ददशम्यां यदि विर-
 तिः क्रियते अन्तरान्तरा स्थापयित्वा त्रिद्विंशत्युत्तरिष्यत् । समुचितमात्रामेवामाह—
 चतुर्विंशत्युत्तरं शतं मात्रा भण्यन्ते यत्र तत्पिङ्गलजल्पन्तसु सारं सारमन्तरं मात्रावि-
 सप्रदायमिदम्, अन्तो च लघुकं लघुकं नियमेन दत्त्वा सर्वेआनामपि छन्दो जल्पतीति ॥

इदमेवोदाहरणम् । नानाकविचन्द्रिकृतं वा प्रोक्तलक्षणं संवार्थं (?) समुदाहर्तव्यमिति ॥ उ-
दवणिका यथा—S॥S॥ ॥॥S॥१६+S॥S॥SSS१५=३१×४=१२४॥ सवैवा निवृत्ता॥

अथ प्राकृतसूत्रेण [वर्णवृत्त]प्रोक्तानां वृत्तानां नामान्यनुक्रामति—

सिरि काम मेहू मेही सारु ताली पिआ ससी रमणा जाण पंधाल
मेइन्दा मेन्दर कमल तिण्णा धोरी जेगाणी 'संमोहा हारी' 'हंसा
जेमका सेसा तिहो विजेजोहा चेरंसा मेन्धाणा 'संखणारी मिह्ना
मोलई देमणअ सेमाणिआ सुवासा कैरहंचा ता 'सोसा विजेजु-
मालि पेमोणि 'मल्लिका 'तुंगा कामला मेहालच्छी सारङ्गिका पंइत्ता
कमला विम्यो तोमेहे रूपमाला 'संजुत्ता चैम्पभमाला आजाण

सारवती सुसमा अमिअगइ वेन्धू सुमुही णिका दोधेअ सौलिणी
देमणा सेणिक मालतीमाला एका इन्दउ तह विन्दा वेवजाये विजेजाहर
भुअङ्गा लच्छीहर तोलैआ सारङ्ग मोर्तिकेदामा मोर्दका

सरलणअणि तह सुन्दरि मीया सरअ केन्दो पंडावलि वैसन्त-
तिलअ चैक भैमरावलि छन्दा सारङ्गिक चोमर तह णिसिंपाल मेणहंसा
मालिणि सरमा जेराउ नीली तह चैवला धम्मैरुअउ जाणिआ ॥

पुईवी मालाहरा मेज्जीरा जाणहु कीलाचन्दा चैवरि सेदूलासट्ट-
अ जाणहु चैन्दमाला धेवलङ्गा सेम्भू 'गीआ तह गेण्टका सेद्वरआ
जेरेन्द 'हंसी सुन्दरिआ 'दुम्मीला तह मुणहु किरीटअ छंदा विअ
तिअंभङ्गी सारूरा 'सवैआ । कश्चिपिङ्गल भणिअ पञ्चगल सउ सव्या-
जाणहु घरकइ मुण हव्व ॥ २९२ ॥

एतानि पञ्चाधिकशतरूपानि सर्वाणि स्थानक वृत्ता शतव्यानीति । अन्यान्यत्र प्र-
स्तारगत्या स्वपुण्या शुधीमिरुद्यानि छन्दासीतुपरम्यने ॥

अथ ग्रन्थान्तरादृष्टकलक्षणानि सोदाहरणान्युच्यन्ते—

यदिह नपुगलं सतः सप्तरेफास्तदा षण्टवृष्टिप्रपात्रो भवेदृष्टकः ॥

यदि भगणपुगतानन्तरं सत रेफाः सत रगणा यदि भवन्ति । तदा षण्टवृष्टिप्रपात्रो नाम
दृष्टको भवतीति । अत एव 'दृष्टको गौरा-' इति विहट्टसो मइहत्तापुपेनाज्यपाणि(?) ।

* 'तह एअ अगल सअ छन्दाइअ जम्पइ यह राजा वारिहत्तामरविद्वयनिदा ।

यथा—

प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गोकुलं

सपदि समबलोक्त्य सव्येन हस्तेन गोवर्धनं नाम शैलं दधद्भीलया ।

कमलनयन रक्षा रक्षेति गर्जत्रसन्मुग्धगोपाङ्गनानन्दितो

गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो मुरारातिरस्तु प्रमोदाय वः २९४

उट्टवणिका यथा ॥, ॥, S1S, S1S, S1S, S1S, S1S, S1S, S1S, २५x४=१०८॥

चण्डवृष्टिप्रपातो निवृत्तः ॥

अयार्णादयः—

प्रतिचरणविबृद्धरेफाः स्युरर्णविवन्यालजीमूतलीलाकरोदामशङ्खादयः ॥

(इत्येवं षडधिकं शतं छन्दासि पिङ्गल इति नाम्ना प्रसिद्धः फणीन्द्रः कविराजो जल्पति)'
इति रवि०. एतच्च षडधिकाव सपेयावृत्तस्य प्रथमगणनेन शिखरिणी-मौक्तिकहारयो-
र्वर्धनेन द्वेयम्. तयोर्लक्ष्मणोदाहरणे त्वेवं पृथिवी-मञ्जीराछन्दसोर्मध्ये दृश्येते—

‘अथ शिखरिणी—

धमा कण्ठा कण्ठा सुपिभजुअल गन्धवलअं

उणो हारो णारो ठइअ चरणे अन्त चमरम् ।

दहासत्तावण्णा णवइ लहुआ अइइ फणी

फणीराआ जम्पे कमलमुहि एसा सिहरिणी ॥

जहा—

पर जोण्हा उण्हा गरलसरित्तो चन्दणरसो

खरक्खारो हारो मलयपवणा देहदवणा ।

मिणाली बाणाली जलदि व जलहा तणुलदा

वइहा ज दिहा कमलवभणा दीहणभणा ॥

अथ मौक्तिकहारः—

दिअ पिय गुरु गन्ध कण्ठा लभारा ठवीआ तहा

पुण वि चमर दुण्ण सहा सुसम्मा करीआ तहा ।

तहवि भणिअ दुण्णवड्ढा वि सहा वि हारा दि ए

कमलवभणि मोत्तिहारा फणिन्दा भणिन्दा पिए ॥.

जहा—

अमिअवमिअचन्दविम्बेमुही प्रेयसती सा जहा

विमलकमलपुट्ठोअं भणेतता पुरन्ता तहा ।

दसणविततिगुदकुन्दाफणीआ धरीआ जहा

अहउिमलचन्पुट्ठुदिरसरित्ता करीआ तहा ॥ इति ॥

यदि नगणद्वयानन्तरमेव प्रतिचरणं विवृद्धरेफाः क्रमात् समधिकरगणास्तदा अर्ण-
अर्णव-व्याल-जीमूत-लीलाकर-उद्दाम-बद्धादयो दण्डकाः स्युरिति । एतेन नगणयुगल-
वसुरेफेणार्णः । ततः परे क्रमाद्रगणवृक्षाज्ञेयाः । आदिशब्दादन्येऽपि रगणवृक्षा स्ववृक्षा
नामसमेता दण्डका विधेया इत्युपदिश्यते ॥

तत्रार्णो यथा—

जय जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासाच्युतानन्त
नारायण

त्रिदशगणगुरो मुरारे मुकुन्दासुरारे हृषीकेश पीताम्बर श्रीपते माधव ।
गरुडगमन कृष्ण वैकुण्ठ गोविन्द विश्वंभरोपेन्द्र चक्रापुधाधोक्षज
श्रीनिधे

यलिदमन नृसिंह शौरे भवाम्भोधिघोरार्णसि त्वं निमज्जन्तमभ्युद्ध-
रोपेत्य माम् ॥ २९६ ॥

उद्दृष्टिका यथा—III, III, SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, ३०x४=
१२० ॥ अर्णो निवृत्तः । एवमन्येऽपि क्रमाद्रेफविवृद्धचरणा दण्डकाः समुभेया इति ॥

अथ प्रचित्तसो दण्डकः—

प्रचित्तकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्व्यैः २९७

नगणद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्व्यैर्गणैर्धीभिः सप्तविंशतिवर्णात्मरुचरणः प्रचित्तकादयो द-
ण्डकः स्मृतः ॥

यथा—

मुरहर यदुफुलाम्भोधिचन्द्र प्रभो देवकीगर्भरत्न त्रिलोकैकनाथ
प्रचित्तकपट सुरारिप्रभोद्दामदन्तावलस्तोमविद्रावणे केसरीन्द्र ।

चरणमखरसुधांशुच्छटोन्मेपनिःशेषितध्यायिचेतोनिविष्टान्धकार
प्रणतजनपरितापोमदावानलच्छेदमेव प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥ २९८ ॥

उद्दृष्टिका यथा—III, III, ISS, ISS, ISS, ISS, ISS, ISS, ISS, ISS, २०x४=
१०८ ॥ प्रचित्तको निवृत्तः ॥

अथारोक्पुष्पमञ्जरीदण्डकः—

यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात्स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीनि २९९

यत्र गुरोः परः क्रमात्तुर्दृश्यते रगणत्रयचयमेव रगणान्तं नगणानां लघ्वन्तां नमुनोप-
नगणां धरणा दृश्यते यत्राक्षरशोकपुष्पमञ्जरीति नाम दण्डको बुधैरदृश्यते इति ॥

यथा—

मूर्ध्नि चारुचम्पकस्रजासलीलवेष्टनं लसद्वज्रचारुचन्द्रिका कचेपु
कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गलेऽतिकान्तकेसरोपकृतदाम ।
फुल्लनागकेसरादिपुष्परेणुभूषणं तनौ विचित्रमित्युपात्तवेष एष
केशयः सदा पुनातु नः सुपुष्पभूषितः स मूर्तिमानिवागतो मधुर्विहर्तु-
मत्र ॥ ३०० ॥

उट्टवणिका यथा—ऽIS, ISI, SIS, ISI, SIS, SIS, SIS, ISI, ISI, २८×४=११२ ॥
अशोकपुष्पमञ्जरी निवृत्ता ॥

अथ कुसुमस्तवको दण्डकः—

सगणः सकलः खलु यत्र भवेत्तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम् ३०१
यत्र खलु निश्चयेन सकलोऽपि सगण एव भवेत् । सगणनवर्क भवेदतश्च तत्तविंशति-
वर्णात्मकपदं तं दण्डकं बुधाः कुसुमस्तवकं प्रवदन्ति ॥

यथा—

विरराज यदीयकरः कनकद्युतिबन्धुरवामदृशां कुचकुङ्कुमलगो
भ्रमरप्रकरेण यथादृतमूर्तिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः ।
स नवीनतमालदलप्रतिमच्छविभिन्नदतीव विलोचनहारिवपु-
अपलारुचिरांशुकवल्लिधरो हरिरस्तु मदीयद्वन्द्वजुजमध्यगतः ॥ ३०२

उट्टवणिका यथा—॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, ॥S, २४×४=१०८ ॥
कुसुमस्तवको निवृत्तः ॥

मत्तमातङ्गलीलाकरः—

यत्र रेफः परं स्वेच्छया गुम्फितः स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गली-
लाकरः ॥ ३०३ ॥

यत्र रेफो रगणः स्वेच्छया नव दशैकादश वा परं गुम्फितः स दण्डको मत्तमातङ्ग-
लीलाकर इति नाम्ना स्मृतः ॥

यथा—

हेमगौरे वसानोऽशुके शक्रनीलासिते वर्ष्मणि स्पष्टदिव्यामुलेपाङ्गिते
तारहारांशुवक्षोभमञ्जिन्नमात्याञ्जितो भव्यभूपोज्ज्वलाङ्गः समं सीरिणा
अञ्जनाभाम्बरेणैवकुन्दामदेहेन लीलापरीहासोर्मिकौतूहलैः
कंसरङ्गाद्रिगः पातु वञ्चक्रपाणिर्गतिक्लीडया मत्तमातङ्गलीलाकरः ३०४

लघ्वग्निका यथा—SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, 'SIS, SIS, SIS, ।
मत्तमातङ्गलीलाकरो निवृत्तः ॥

अथानङ्गशेखरः—

लघुर्गुरुर्निजेच्छया यदा निवेश्यते तदैव दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः ३०५

यत्र प्रथमं लघुरनन्तरं गुरुरेवं क्रमेणाशोकपुष्पमञ्जरीविपर्ययेण स्वेच्छया जगण-
रणक्रमेण च जगणान्तं नव गणा लघ्वन्ता वसुनयनवर्णाश्वरणे यदा निवेश्यन्ते, स्वे-
च्छयोक्तक्रमेण दशकादश वा प्रतिचरणं नियमेन जगणादिजगणान्तं लघ्ववसानं गणाः
स्थाप्यन्ते तदैव दण्डकोऽनङ्गशेखराख्यो भवतीति ॥

यथा—

उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके विजृम्भमाणगौरदीधिति
रतिस्वहस्तनिर्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखरः किमु ।
इति प्रमोदकारिणीं प्रियाविनोदलक्षणां गिरं समुद्गिरन्मुरारिरिद्धतां
प्रदोषकाल संगमोल्लसन्मना मनोजकेलिकौतुकी करोतु वः कृतार्थ-

ताम् ॥ ३०६ ॥

लघ्वग्निका यथा—ISI, SIS, ISI, SIS, ISI, ISI, SIS, ISI, SIS, २०×४=११२॥ अत्र
चरणत्रये पादान्तगुरोर्विकल्पेन लघुत्वं क्षेयमित्यनङ्गशेखरो निवृत्तः । इति दण्डकाः ॥

अपार्थसमवृत्तान्युदाह्रियन्ते—तत्र चतुष्पदी पद्यम् । तद्विविधम् । वृत्तजातिभेदेन ।
तदप्यक्षरसंख्यात्वं वृत्तम् । भाषासंख्याता जातिरिति द्विविधम् । तद्वृत्तं पुनरिविविधम् ।
समार्थसमविषयभेदेनेति । तत्र सम समचतुष्पदम् । अर्धसम च यस्य प्रथम तृतीयं च
पदं समानमप्य चतुर्थं द्वितीयं च तुल्यं भवति । भिन्नाविहचतुष्पदं विषयमिति । तद्वृत्तं
छन्दोमत्रयार्थम्—

‘पद्य चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।

वृत्तमक्षरसंख्यात्वं जातिर्भाषाकृता मयेव ॥

सममर्धसम वृत्तं विषयं चेति तन्निष्ठा ।

समं समचतुष्पादं मन्वयर्थसमं पुनः ॥

आदिस्त्रतीयपदस्य पादस्त्रुणो द्वितीयपदम् ।

भिन्नाविहचतुष्पादं विषयं परिणीतितम् ॥’

इति । तत्र भाषासंक्रमेण सममुक्तापार्थसममुच्यते । तत्र प्रथमं पुष्पितापानन्दः—

द्विजवरफररज्जुकर्णपूर्णा प्रथमतृतीयपदौ यदा भवेताम् ।

द्विजपदगुदरज्जुकर्णपुक्तौ यदि चरणावपगौ च पुष्पितामा ॥ ३०७ ॥

इदमप्युदाहरणम् । छन्दोमत्रयोस्तु प्रारम्भान्तरेण लक्षणमुक्तम् ॥

अयुजि नयुगलरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताम्रा ॥ ३०८ ॥

अयुजि विपमे प्रथमे तृतीये चरणे नयुगलरेफतो नगण्युगलरगणतः पतो यकारो य-
गणो भवति । युजि समे तु द्वितीये चतुर्थे च चरणे नजौ नगणजगणावथ च जरगाः
जगणरगणगुरवश्च यत्र भवन्ति तत्पुष्पिताम्रानामकं छन्दः ॥

यथा—

करकिसलयशोभया विधान्ती कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः ।

स्मितरुचिरविलासपुष्पिताम्रा व्रजयुवतिर्व्रततिर्हरेर्मुदेऽभूत् ॥ ३०९ ॥

उट्टवणिका यथा—वि० ॥॥, ॥५, ॥५, ५५, स० ॥॥, ५॥, ५, ॥५, ५५.

प्रसरति पुरतः सरोजमाला तदनु मदान्धमधुव्रतस्य पङ्क्तिः ।

तदनु धृतशरासनो मनोभूस्तव हरिणाक्षि विलोकनं तु पञ्चात् ॥ ३१० ॥

प्रकारान्तरेणोड्डवणिका यथा—वि० ॥॥, ॥॥, ५५, ५५, स० ॥॥, ॥५, ॥५, ५५, ५, इति पुष्पिताम्रा निवृत्ता ॥

अपोपचित्रं छन्दः—

विपमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्रुकावुपचित्रम् ॥ ३११ ॥

यत्र विपमे प्रथमे तृतीये च चरणे एवंविधे दलेऽर्थे यदि सौ सगणावथ च सलगाः
सगणलगुरवो भवन्ति, किं च युजि समे द्वितीये चतुर्थे च चरणे यदि भौ भगणावथ च
भात् भगणात् गुरुकौ भवतस्तदपोपचित्राख्यमर्धसमं वृत्तमिति । द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरयि-
तव्यः ॥

यथा—

मुरवैरिवपुस्तनुतां मुदं हेमनिभांशुकचन्दनलितम् ।

गगनं चपलामिलितं यथा शारदनीरधरैरुपचित्रम् ॥ ३१२ ॥

उट्टवणिका यथा—वि० ॥५, ॥५, ॥५, ५, स० ५॥, ५॥, ५॥, ५, ५, उपचित्रं
निवृत्तम् ॥

अथ वेगवतीछन्दः—

विपमे प्रथमाक्षरहीनं दोषकवृत्तमेव वेगवती स्यात् ॥ ३१३ ॥

विपमे प्रथमे तृतीये च चरणे प्रथमाक्षरहीनं दोषकवृत्तमेव वेगवती स्यात् । समे तु
दोषकमेवेति । अतः प्रथमे तृतीये सगणप्रधानन्तरं गुरुः, चतुर्थे द्वितीये च भगणप्रधान-
न्तरं गुरुद्वयमिति ॥

यथा—

स्मरवेगवती व्रजरामा केशवचंशरवैरतिमुग्धा ।

रभमात्रं मुहं गणयन्ती केलिजिह्वगृह्णाथ जगाम ॥ ३१४ ॥

उट्टवणिका यथा—वि० ॥५, ॥५, ॥५, ५, स० ॥५, ॥५, ॥५, ५, ५,
वेगवती निवृत्ता ॥

अथ हरिणप्लुता छन्दः—

अयुजि प्रथमेन विवर्जितो द्रुतविलम्बिततो हरिणप्लुता ॥ ३१५ ॥

अयुजि प्रथमे द्वितीये च चरणे द्रुतविलम्बिततः प्रथमेन वर्णेन विवर्जिते सति युजि ॥
द्रुतविलम्बितछन्दसेव तदा हरिणप्लुता छन्दः । एतदुक्तं भवति—प्रथमे द्वितीये च चरणे
सगणत्रयानन्तरं लगी, द्वितीये चतुर्थे च चरणे नगणानन्तरं भगणद्वयमथ च रगणमिति ॥

यथा—

स्फुटफैमचया हरिणप्लुता यलिमनोज्ञतटा तरणेः सुता ।

कलहंसकुलारवशालिनी विहरतो हरति स्म हरेर्मनः ॥ ३१६ ॥

उट्टवणिका यथा—वि० ॥५, ॥५, ॥५, ५, स० ॥५, ॥५, ॥५, ५, ५,
रिणप्लुता निवृत्ता ॥

अथापरवर्कः छन्दः—

अयुजि ननरलाः गुरुः समे यदपरवर्कमिदं नजी जरौ ॥ ३१७ ॥

अयुजि विथमे प्रथमे द्वितीये च चरणे ननरला नगणद्वयमथ च अथ च गुरुः समे
द्वितीये चतुर्थे च चरणे नजी नगणत्रयमथ च जरौ जगणरगणी यत्र भवतस्तदिदं
मपरवर्कः नाम वृत्तम् ॥

यथा—

स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवर्कमिवैत्य माधवम् ।

मृगयुयतिगणैः समं स्थिता प्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमा ॥ ३१८ ॥

उट्टवणिका यथा— वि०, ॥५, ॥५, ॥५, ५, स० ॥५, ॥५, ॥५, ५, ५,
वा हर्षपरिते—

तरलयसि दृष्टां किमुत्सुकामविरतिवामयिलामलानसे ।

अथतः कलहंसि वापिकाः पुनरपि यास्यसि पङ्कजालयम् ॥ ३१९ ॥

अपरवर्कः निवृत्तम् ॥

अथ मुन्दरी छन्दः—

अगुजोर्मेदि मौ लंगौ पुनः समयोः स्मौ रत्नगात्र सुन्दरी ॥ ३२० ॥

यत्र अगुजोर्मेदिमयोः प्रथमद्वितीययोधरणयोर्मेदि सी सगणद्वयमथ च लंगौ लपुगुम्
भग्नतः पुनरपि तात्रेय, समयोर्द्वितीययोधरणयोः स्मौ सगणमगणमथ च रत्नगा
रगणान्पुगुत्वो भवन्ति, तस्मिन्द्वितीयः ॥ द्विरात्र्या श्लोकः पूरणीयः ॥

च जगौ जगणगुरु यत्र भवतस्तदा तृतीयचरणमात्रजातमेदा भारविमाघयोरुपलभ्यमान-
त्वादियं प्रकारान्तरेणोद्भूता प्रभवतीति ॥

ततश्च किराते यथा—

अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनखिलोचनम् ।

क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनंजयः ॥३२५॥

उद्वणिका यथा—१ ॥S, ISI, ISI, I, २ III, ॥S, ISI, S, ३ SII, III, ISI, I,

S, ४ ॥S, ISI, ॥S, IS, I, S,

यथा वा माधे—

तव धर्मराज इति नाम सदसि यदपट्ट पठ्यते ।

भौमदिनमभिदधत्यथ वा भृशमप्रशस्तमपि मङ्गलं जनाः ॥३२६॥

उद्वणिका समानैव । उद्भूता निवृत्ता ॥

अथ सौरभकच्छन्दः—

त्रयमुद्भूतासदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा ।

जायते रत्नभगैर्मैथितं कथयन्ति सौरभकमेतदीदृशम् ॥ ३२७ ॥

भोः शिष्याः, यत्र त्रयं त्रयमद्वितीयचतुर्थमिति पदत्रयमुद्भूतासदृशमेव । इह सौरभके
तृतीयपादमन्यथा । उद्भूतापादाद्भिन्नमित्यर्थः । अन्यथात्वमेवाह—जायत इति । तृती-
यपदं रत्नभगैः रत्नगणनगणमगणगुरुभिर्मैथितं यत्रैतदीदृशं सौरभकनामकं वृत्तं भवतीति
छान्दसीयाः कथयन्तीति ॥

यथा—

परिभूतफुल्लशतपत्रवनविस्तृतगन्धविभ्रमा ।

फस्य हृन्न हरतीह हरे पद्मसौरभकला तयास्तुता ॥ ३२८ ॥

उद्वणिका यथा—१ ॥S, ISI, ॥S, I, २ III, ॥S, ISI, S, ३ SIS, III, SII, S,
४. SIS, III, SIS, I, S, सौरभकं निवृत्तम् ॥

अथ ललितं छन्दः—

नयुगं सफारयुगलं च भवति चरणे तृतीयके ।

तदुदीरितमुकमतिभिर्लेलितं यदि शेषमस्य सकलं यथोद्भूता ॥३२९॥

भोः शिष्याः, यत्र तृतीयके चरणे नयुगं नयुगद्वयं सफारयुगलं मगणयुग्मं च भवति
तदुदीरितमुकमतिभिर्लेलितमिति नामरमुदीरितमिति । अस्य ललितस्य यदि शेषं सारलं त्रयम-
द्वितीयचतुर्थपदं यथोद्भूतान्यमित्यर्थः ॥

१. 'यदिनेतृतीयके' इति छन्दो०.

यथा—

ब्रजसुन्दरीसमुदयेन कैलितमनसा स्म पीयते ।

हिमकरगलितमिचामृतकं ललितं मुरारिमुखचन्द्रविच्युतम् ॥ ३३० ॥

उट्टवणिका यथा—१ ॥५, १५१, ॥५, १, २ ॥१, ॥५, १५१, ५, ३ ॥१, ॥१, ॥५, ॥५, १५१, ॥५, १५१, ५, ललितं निवृत्तम् ॥

भवत्यर्धसमं वक्त्रं विपमं च कदाचन ।

तयोर्द्वयोरुपान्तेषु छन्दस्तदधुनोच्यते ॥ ३३१ ॥

अथ वक्त्रं छन्दः—

वक्त्रं युग्म्यां मग्नौ स्यातामब्धेयौऽनुष्टुभि र्व्यातम् ॥ ३३२ ॥

भोः शिष्याः, युग्म्यां दलाभ्यां पदाभ्यां मग्नौ मग्नगुरु स्याताम् । अथ च—अब्धे-
ध्वतुर्धाद् वर्णात् परतो यो यगणोऽनुष्टुभ्यष्टाक्षरप्रस्तारे यत्र यत्र 'शेषेष्वादिपमो मतः' इति
वचनाद्याद्यो गुह्येव यत्र तद्वक्त्रमिति वृत्तं व्यातमिति ॥

यथा—

वक्त्राभ्योऽजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम् ।

बलवीनां मुरारात्तेश्वेतोभृङ्गं जहारीश्वैः ॥ ३३३ ॥

उट्टवणिका यथा—१ ५५५, ५, १५५, ५, २ ५५, ५, ५१५, ५, ५, ३ ५१५, ५,
१५५, ५, ४ ५५५, ५, १५५, ५,

अथ च—

युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ ३३४ ॥

युजोर्द्वितीयचतुर्थयोर्धराभ्यामिप्रायेण चतुर्थतो वर्णात् जेन जगणेन पथ्यावक्त्रं
(वक्त्रमेव) रूपं प्रकीर्तितम् । शेषं समानम् ॥

यथा—

रासकेलिसतृष्णस्य कृष्णस्य मधुवासरे ।

आसीद्गोपमृगाक्षीणां पथ्यावक्त्रमधुस्तुतिः ॥ ३३५ ॥

उट्टवणिका यथा—१ ५१५, ॥, ५५५, २ ५५१, १, १५१, ५, ३ ५५५, ॥, ५५५, ४
५५५, १, १५१, ५,

अथ च—

पथ्यं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु पष्ठं तु पादानां शेषेष्वादिपमो मतः ॥ ३३६ ॥

इति । सर्वत्र वक्षप्रकरणे निगदितैव । लक्षणमुपलक्षित विवक्षयैश्छान्दसिकैरिति ॥

यथा—

वागर्भाविच संपृक्तौ वागर्पप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ ३३७ ॥

उटवणिका यथा—SSSi, ISSS,

किं च—

प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् ।

लोकेऽनुपुब्रिति ख्यातिस्तस्याष्टाक्षरता कृता ॥ ३३८ ॥

तथा नानागणभेदेन विषमवृत्तमेव सकलपुराणादिष्वयक्षरचरण वक्षसज्ञामेव लभत इति विषमवृत्तानि दिङ्मात्रतः समुदाहृतानि । शेषाणि मट्टहलायुधनिमित्तपिङ्गलवृत्तौ रविःशशुपशुपतिविरचितश्चतुष्टकदम्बकप्रन्ये चावरातमतिभिरुत्थानीत्यलमतिविस्तरेण ॥

अथ गद्यानि—

तथ—

गद्यं पद्यमिति प्राहुर्वाङ्मयं द्विविधं युधाः ।

प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं संप्रति गद्यते ॥ ३३९ ॥

अपादः पदसंतानो गद्यं तत्र त्रिधा मतम् ।

चूर्णिकोत्कलिका प्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥ ३४० ॥

तत—

अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं त्रिदु ।

तद्वि वैदर्भरीतिर्यं गद्यं हृद्यतरं भजेत् ॥ ३४१ ॥

यथा—

स हि त्रयाणामेव जगतां पतिः परमपुरुषः पुरुषोत्तमो हस्तदानव-
भरेण भङ्गुराङ्गीमयनिमग्नलोभ्य करुणार्द्रहृदयस्तस्या भारमयतारयितुं
गमकृष्णस्वरूपेण यदुग्रंशेऽनततार । यः प्रसङ्गेनापि स्मृतोऽभ्यर्चितो
वा गृहीतनामा पुंसः संसारपाग्न्यलोकयति ॥ ३४२ ॥

चूर्णं निवृत्तम् ॥

अपोत्कलिकाप्रायम्—

भवत्युत्कलिकाप्रायं समामरणं दृढाक्षरम् ॥ ३४३ ॥

उत्कलिकाप्रायं वक्ष्येऽप्यमुं प्रभाषमानमित्यर्थः ॥

यथा—

प्रणिपातप्रवणप्रधानाशेषसुरासुरवृन्दसौन्दर्यप्रकटकिरीटकोटिनि-
विष्टस्पष्टमणिमयूखच्छटाङ्कुरितचरणनखचक्रविक्रमोद्दामवामपादाङ्गुष्ठ-
नखरशिखरखण्डितग्रहाण्डविवरनिःसर्गक्षरदमृतकरप्रकरभासुरसुर-
वाहिनीप्रवाहपवित्रीकृतविष्टपत्रय कैटभारे क्रूरतरसंसारपापसागर-
नानाप्रकारावर्तविवर्तमानविग्रहं मामनुग्रहाण ॥ ३४४ ॥

यथा वा—

व्यपगतघनपटलममलजलनिधिसदृशमम्यरतलं विलोक्यते । अञ्ज-
नचूर्णेषुञ्जश्यामं शर्वरं तमस्त्रायते ॥ ३४५ ॥

उत्कलिकाप्रायं निवृत्तम् ॥

वृत्तेकदेशसंबद्धं वृत्तगन्धिः पुनः स्मृतम् ॥ ३४६ ॥

यथा—‘पातालतालुतलवासिषु दानवेषु’ इत्यादि । ‘हर इव जितमन्मथो गृह इवाप्र-
तिवृत्तशक्तिः’ इत्यादि वा ।

यथा वा—

जय जय जय जनार्दन सुकृतिजनमनस्तडागविकस्वरचरणपद्म
पद्मनयन पद्मापद्मिनीविनोदराजहंस भास्वरगशःपटलपूरितभवनकुहर
कमलासनादिवृन्दारकवन्दनीपपादारविन्दद्वन्द्व निर्मुक्तयोगीन्द्रद्वय-
मन्दिराविष्कृतनिरञ्जनज्योतिःस्वरूप नीरूप विश्वरूप अनापनाप
जगन्नाथ मामनवधिभवदुःखव्याकुलं रक्ष रक्ष ॥ ३४७ ॥

वृत्तगन्धि गद्यं निवृत्तम् ॥

इति गद्यानि ॥

इत्यादि गद्यकाव्येषु मया किञ्चित्प्रदर्शितम् ।

विशेषस्तत्र तत्रापि नोक्तो विलरशङ्कया ॥ ३४८ ॥

मन्दः कर्म श्लाघति सत्त्वदार्पमित्याकलय्यानुमया प्रदीप्तम् ।

छन्दःप्रदीपं कायो विलोक्य छन्दः समस्तं स्वयमेव रिप्त ॥

अन्धे मास्तरवाजिगायद्वरसमा(१९५७)मण्डलोद्गमिते

भादे मासि सिते दले हरिदिने गारे तमिरापतेः ।

धोमतिपट्टनागनिमित्तवरप्रण्यप्रदीपं मुने

लोहाना निरिदार्पमापन्नमिमे दृश्यीपतिनिर्गमे ॥

विशिष्टमेवमभितं सत्पात्रपरिकल्पितम् ।

स्फुरद्भुत्तदशं छन्दःप्रदीपं पश्यत स्फुटम् ॥

छन्दःप्रदीपः सोऽयमखिलार्थप्रकाशकः ।

लक्ष्मीनाथेन रचितस्तिष्ठत्वाचन्द्रतारकम् ॥

इत्यालंकारिकचक्रचूडामपिधीमदायभट्टारमजधीलक्ष्मीनाथभट्टविरचिते पिङ्गलप्रदीपे
वर्णनृत्ताख्यो द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ।

